
פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם)
לשיר השירים

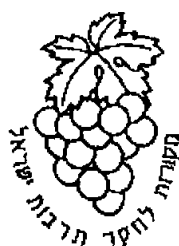
מקורות לחקר תרבות ישראל • 12

שרה יפת

פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים

שרה יפת

פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים

האיגוד העולמי למדעי היהדות
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
ירושלים תשס"ח

כל הזכויות שמורות
לאיגוד העולמי למדעי היהדות

מסת"ב 7-01-7418-965-978

סדר עימוד והדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים
9	א. הפרסום הראשון של הפירוש וייחוסו לרשב"ם
11	ב. הערעור על זהות המחבר
14	ג. מצב המחקר בעת הזאת
15	ד. טענות השוללים: תיאורן ובחינתן
16	1. שיטת החיבור
17	2. 'השקפות ולשונות זרים לרשב"ם'
22	3. הביאור הדקדוקי למילה 'לצמתך' (שה"ש ד 1)
23	ה. טענות המחייבות את זיהוי המחבר כרשב"ם
25	1. אופי החיבור
25	2. זיקות לחיבוריו ולהשקפותיו של רשב"ם
25	(א) מערכת המונחים ולשון הפירוש
29	(ב) ענייני לשון
39	(ג) התאמה בין ביאורים
46	3. עדויות חיצוניות
49	ו. סיכום
53	פרק ב: מקורות הפירוש
53	א. אזכורים מפורשים
55	ב. ספרות חז"ל
56	1. מדרש שיר השירים
58	2. התרגום הארמי
60	ג. מקורות יהודיים בני הזמן
60	1. מחברת מנחם בן סרוק

63	2. רש"י
65	ד. מקורות אחרים
65	1. הוולגטה
66	2. הפרשנות הנוצרית
68	3. חיבורים אחרים
71	פרק ג: דמותו של הפירוש
71	א. אחדות החיבור ושלמותו
71	1. פירוש לכל הטקסט המקראי
73	2. הפניות מצטלבות של המחבר
74	3. תוספות
79	ב. המתודה הפרשנית: פשוטו של מקרא
79	1. הגדרת מטרת הפירוש בהקדמה
82	2. האלגוריה כהיבט של הפשט
85	3. עקרונות הפשט
86	(א) 'פשוטו של מקרא' כפירוש יחיד
87	(ב) 'דרך המקרא'
97	(ג) התאמה להקשר
100	(ד) מנהג העולם
104	4. היחס למדרש
106	(א) שימוש בחומרים מדרשיים
108	(ב) פירושים חלופיים
112	5. היחס לפירוש רש"י
113	ג. מבנה הפירוש והחלוקה ליחידות פירוש
116	ד. דרכי הפירוש
117	1. דרך השכתוב ודרך הביאור
117	(א) דרכי הפירוש במישור המשל
120	(ב) דרכי הפירוש במישור האלגורי
123	2. הרצאת דברים וסקירות מתודולוגיות
127	פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים
127	א. בידי מי וכיצד חובר שיר השירים?
127	1. שלמה המלך כמחבר שיר השירים

133	2. כיצד חיבר שלמה את שיר השירים?
134	ב. האופי הספרותי של שיר השירים
134	1. הסוגה
137	2. המבנה: דיאלוג
139	3. התמה של שיר השירים וזיהוי דמויותיו
143	4. הגדרת הסצנות
146	ג. אמצעים רטוריים
147	1. תקבולת הצלעות
147	(א) הגדרת התקבולת במונח 'כפל'
153	(ב) תקבולת צלעות ללא שימוש במינוח
154	(ג) מניעים פולמוסיים
158	2. הלשון הפיגורטיבית
160	3. מילוי פערים
162	4. 'אין לדקדק'
165	פרק ה: הפירוש האלגורי
165	א. היקף הפירוש האלגורי ויסודות עיצובו
165	1. האלגוריה כהיבט של הפשט
166	2. היחס בין המשל ובין הנמשל
169	ב. התבנית הספרותית של הפירוש האלגורי
169	1. המבנה: דיאלוג
170	2. הגדרת הסצנות וזיהוי הגיבורים
172	ג. התוכן והמסר של הפירוש האלגורי
172	1. הוויכוח היהודי-נוצרי: מאפייניו ויעדיו
182	2. הנרטיב ההיסטורי
189	3. גלות וגאולה
197	פרק ו: ענייני לשון
197	א. הערות בענייני לשון
197	1. זמני הפועל
198	2. תצורת השמות
201	3. מליות
204	ב. הלעזים

פרק ז: כתבי היד והמהדורה 209

א. כתבי היד 209

209 1. כ"י המבורג (סימנו במהדורה: ה)

213 2. כ"י סנקט פטרבורג (סימנו במהדורה: ספ)

215 3. כ"י בודפשט (סימנו במהדורה: ב)

216 4. כ"י פרמה (סימנו במהדורה: פ)

217 5. כ"י סינסינטי (סימנו במהדורה: ס)

217 6. כ"י סואב (סימנו במהדורה: סו)

ב. המהדורות הקודמות 218

218 1. מהדורת ילינק

224 2. מהדורת תומפסון

227 ג. המהדורה הנוכחית

מהדורת הפירוש 231

רשימת הקיצורים 283

283 1. קיצורים בכ"י המבורג

285 2. קיצורים ביבליוגרפיים

מפתחות 301

303 1. מפתח מקורות

317 2. מפתח אישים ומחברים

323 3. מפתח העניינים

כתב היד 333

פתח דבר

פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא חיבור חשוב ביותר בתורם תרומה רבת משמעות לכמה וכמה תחומים: לפירוש הטקסט המקראי, להכרת דמותו ופועלו של רשב"ם – מגדולי פרשני המקרא בכל הדורות, להבנה מעמיקה יותר ומדויקת יותר של תולדות הפרשנות היהודית למקרא ובעיקר של אסכולת הפשט, ולהכרת תולדות ישראל ותרבות ישראל בצרפת ובאשכנז במאות השנים עשרה והשלוש עשרה.

הפירוש ראה אור לראשונה בשנת 1855 במהדורה שפרסם אהרן ילינק מכתב יד המבורג 32 והתקבל בברכה בקרב חכמי ישראל באותו דור, אולם מהר מאוד נשכח מלב ועצם ייחוסו לרשב"ם הועמד בספק. המהדורה הלקויה שבה התפרסם בוודאי לא היטיבה עמו, והוא לא השאיר כמעט כל רושם על מחקר המקרא בעת החדשה. החיבור הנוכחי הוא מהדורה מדעית מתוקנת של הפירוש, המבוססת על כל עדי הנוסח הידועים כיום: שלושה כתבי יד שלמים, שני קטעים בכתבי יד אחרים ועדות כתובה מכתב יד נוסף שאינו בידינו. את מהדורת הפירוש מקדיש מבוא מקיף הדן בקשת רחבה של נושאים: זיהוי מחבר הפירוש, זיקתו לחיבוריו האחרים של רשב"ם, מקורות הפירוש, דמותו ודרכיו של הפירוש, ההיבטים הספרותיים של הפירוש, הפירוש האלגורי לשיר השירים והמסר שלו על רקע תקופתו, ענייני לשון שבפירוש והקדמה למהדורה.

פרסומו של פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא השלב השלישי במשימה שלקחתי על עצמי לפני שנים, להוציא לאור את מפעלו הפרשני של רשב"ם – גדול פרשני הפשט בימי הביניים – והוא מצטרף אל שתי המהדורות המדעיות שפרסמתי בעבר: פירוש רשב"ם לקהלת (בשיתוף עם רוברט ב' סולטרס, בעברית ובאנגלית, 1985), ופירוש רשב"ם לאיוב (2000). ראיתי במפעל זה לא רק מלאכת מחקר מעניינת ומעשירה, אלא שליחות של ממש: לגאול את חיבוריו של רשב"ם מן הנשייה ולהעמידם לרשות הציבור של לומדי המקרא. כפי שכתבתי בעבר 'הרוח החופשית המפעמת בחיבוריו והאומץ הלמדני, כמעט אפשר לומר, המדעי, שהוא מגלה בעבודתו, מחברים אותו באחוות חוקרים אל כל הפועלים בשדה חקר המקרא בדורנו. רשב"ם הוא בבחינת גשר המחבר וחוקים, ויש בעבודתו כדי לקשור זה לזה לומדי מקרא מעולמות שונים'. עם זאת, חשיבותו של הפירוש

פתח דבר

אינה מתמצה בתרומתו לחקר המקרא ופרשנותו. רשב"ם, כמו כל איש רוח, היה בן תקופתו, וחיבוריו משקפים בחדות מרשימה את המציאות ההיסטורית, האינטלקטואלית והתרבותית שבה פעל ומעידים עליה.

עם השלמת המשימה אני שמחה להודות לכל מי שהיה שותף לדרכי ולעבודתי, בחומר וברוח. תודה לספריית המדינה והאוניברסיטה בהמבורג, שנתנה לי את הרשות להוציא לאור את כתב היד של הפירוש, וליתר הספריות שבכתבי היד שלהן נעזרתי להפקתה של מהדורה זו. תודה לעובדי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על עזרתם החשובה לאורך השנים. תודה לפרופ' אוריאל סימון, שקרא את כתב היד של החיבור והעיר הערות חשובות. ותודה לתלמידיי בשיעורים ובסמינריונים על פרשנות המקרא היהודית, באוניברסיטה העברית ובמוסדות אחרים, שעליהם ניתן לומר 'ומתלמידי יותר מכולם'.

ההיכרות שלי עם פירוש רשב"ם לשיר השירים היא רבת שנים, אבל את הצעדים המשמעותיים הראשונים להוצאתו לאור של החיבור עשיתי בשנת תשס"ב (2001–2002) במרכז למדעי היהדות באוניברסיטת פנסילבניה בפילדלפיה. אני מודה לאנשי המרכז ובראשם למנהלו, פרופ' דוד רודרמן, על ההזמנה להשתתף בקבוצת המחקר שהוקדשה לפרשנות למקרא בהקשר ההיסטורי והתרבותי הרחב, לעובדי המרכז על עזרתם ונדיבותם, ולחברי קבוצת המחקר על שיתוף הפעולה האינטלקטואלי מרחיב הדעת.

תודה לקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן ולנשיאה, פרופ' מנחם בן-ששון, שקיבלו את הספר לפרסום במסגרת סדרת 'מקורות לחקר תרבות ישראל', וליוו אותו בכל שלבי הפקתו. תודה מקרב לב לגב' דפנה לביא, שהתקינה את הספר לדפוס והכינה את המפתחות בדיוקנות ובקפדנות. ותודה לדפוס גרפית, למנהלו מר שמעון חן ולחבר עובדיו, על ההפקה הנאה של הספר ועל שיתוף הפעולה הנעים.

יעמדו כולם על הברכה.

שרה יפת

ירושלים, מנחם אב, תשס"ח

פרק א

רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

א. הפרסום הראשון של הפירוש וייחוסו לרשב"ם

פירוש רשב"ם לשיר השירים פורסם לראשונה בידי אהרן (אדולף) ילינק בשנת תרט"ו (1855), מתוך כתב יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, Cod. hebr. 32¹. בכתב היד הפירוש אנונימי: לחיבור אין כותרת או קולופון וגם בתוך החיבור אין שום רמז ביוגרפי העשוי לסייע בזיהוי המחבר. ילינק זיהה את החיבור כפירוש רשב"ם, ובהקדמה לפירוש כתב:

בראש הפירוש לקהלת יש כותרת: פירוש של ר' שמואל. ואף על פי שכותרת כזאת חסרה בפירוש לשיר השירים – הבא מיד לאחר הפירוש לקהלת – רוח הפירוש, השקפותיו הדקדוקיות, פשטותו והשוואה עם חיבורים פרשניים אחרים של ר' שמואל, מצביעים על כך שהכותרת בראש הפירוש לקהלת נמשכת גם אל הפירוש לשיר השירים, והפירוש שייך בוודאות לרשב"ם.²

ילינק מנה אפוא נתון אחד חיצוני וארבעה קני מידה פנימיים, שלפיהם יש לייחס פירוש זה לרשב"ם: החלת הכותרת בראש הפירוש לקהלת גם על הפירוש לשיר השירים, רוח הפירוש, השקפותיו בענייני לשון, פשטותו והשוואה עם חיבורים אחרים מאת רשב"ם. ילינק הסתפק בכותרות קצרות אלו ולא פירט, אבל אפשר לעמוד על כוונתו, לכל הפחות באשר להגדרה הכללית 'רוח הפירוש', באמצעות דברים שכתב בהקדמה הקצרה למהדורה – תחילה על רשב"ם כפרשן ואחר כך על הפירוש לשיר השירים.

ילינק הציג את רשב"ם כפרשן הפשט ש'מקוריותו פרצה את גבולות תקופתו', וש'גאונותו [...] הפכה אותו לאחד הפרשנים היהודים החשובים ביותר'. לדבריו:

1 על כתבי היד של הפירוש ראה להלן, בפרק על כתבי היד והמהדורה.

2 ילינק, רשב"ם לשיר השירים, עמ' xi-x.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ר' שמואל שלנו הוא בהיר, החלטי, פשוט, נחרץ, רגיש ועקבי בכל הווייתו. 'אכן, בפירוש לשיר השירים אנו לומדים להכיר בו אדם שחברו בו יחדיו האבירות של הטרובדור ועדינות הרגש של משוררי האהבה עם עצמת הרגש הלאומי-יהודי של יהודי נלהב באמונתו. שירי האבירים של המשוררים בני זמנו לא היו זרים לפרשן שפירש חלק ממסכת בבא בתרא שבתלמוד, והוא הכיר גם את מנהגם של האוהבים לשמור תלתל משער אהובותיהן'.³ בהקדמה לפירוש שיר השירים אומר ילינק:

אף על פי שר' שמואל נתן לשיר השירים משמעות אלגורית-לאומית, אכן, אף על פי שהוא מצא בו השתקפויות של הסבל והבוז שנפלו בחלקו של עם ישראל באותה תקופה, הדבר לא מנע ממנו להתייחס לאלמנט הארוטי שבשיר השירים בעדינות רגשית ובהתבטאות אלגנטית, המגלים את הרב פחות מאשר את האביר הצרפתי. הוא חילק את שיר השירים לקבוצות פסוקים, שאותם הוא פירש תחילה במשמעותם המקורית ואחר כך במשמעותם האלגורית. האלגוריה פשוטה ולא מאולצת; הארוטיקה של שיר השירים מתוארת בפירוש באופן כזה שהמילים הקשות מוארות באמצעות מילים אחרות, מוכרות יותר, והדימויים מקבלים רעננות וחיות. אבל מכל אלה לא נעדר הפרשן השקול, שמבטו מופנה אל החיבור בכללותו, והמדקדק השקדן, שצורתה של כל מילה בודדת חשובה בעיניו. בכל הפירוש כולו שורר קסם של התבטאות בהירה ושל רגישות המנצנצת מבעד לכתוב, שאותן אפשר לחפש לשווא אצל מפרשים יהודים אחרים.⁴

רוח הפירוש' על פי תיאוריו של ילינק היא אם כן המכלול של תכונות הפירוש: היותו פירוש על דרך הפשט; ההזדהות הלאומית של הפרשן ורגישותו לגורל היהודי; התמצאותו של הפרשן בתרבות הכללית של תקופתו; התעניינותו בענייני לשון ודקדוק; סגנונו הבהיר והאלגנטי; מקוריותו; ופירושו הברורים, החד-משמעיים. את כל אלה סמך ילינק לכותרת שבראש הפירוש לקהלת, וזיהה את רשב"ם כמחבר הפירוש.⁵

3 שם, עמ' vii-viii.

4 עמ' ix-x.

5 דווקא דבריו של ילינק על הכותרת הם בעייתיים. אכן בראש הפירוש לקהלת יש כותרת 'פי' של ר' שמואל, אבל בכ"י המבורג 32 הפירוש לשיר השירים אינו בא אחרי הפירוש לקהלת אלא לפניו. סדר הפירושים למגילות בכתב יד זה הוא: שיר השירים (עמ' 79-85), רות (עמ' 85-88), קהלת (עמ' 88-96), אסתר (עמ' 96-100) ואיכה (עמ' 100-104) – על פי סדר קריאת המגילות במועדים: שלוש הרגלים תחילה (פסח, שבועות וסוכות) ואחר כך פורים ותשעה באב. זוהי אחת ההוכחות לכך שילינק לא ראה בעצמו את כתב

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

עמדתו של ילינק התקבלה על דעתם של בני דורו אברהם גייגר, כריסטיאן ד' גינזבורג וזיגמונד זלפלד. גייגר הזכיר בקצרה ש'מקורב הוציא הר"ר אהרן יעללינעק את פירושו [של רשב"ם] לקהלת ושה"ש', והציע מספר תיקוני גרסאות למהדורת ילינק, על פי 'עלה הנמצא אתי בתוך כ"י ג"ד על שה"ש'.⁶ גינזבורג התייחס לשאלת מחבר הפירוש כאל עניין מוסכם ודן בחיבור זה בקיצור, כדרכו ביחס לרוב החיבורים שהזכיר. את עיקר דבריו הקדיש גינזבורג לתרגום של קטעים אחדים מתוך הפירוש: קטע מן ההקדמה והפירוש לחמשת הפסוקים הראשונים בפרק א.⁷ גם זלפלד, בחיבורו על הפרשנות הביניימית לשיר השירים, אימץ את דעתו של ילינק. זלפלד ציין את הקווים המרכזיים של הפירוש, הביא מתוכו כמה ביאורים נבחרים, וכן סמך לספרו נספח שבו רשם מספר רב של תיקוני טעויות ושינויי גרסה למהדורת ילינק מתוך כתב יד אחר של אותו חיבור.⁸

ב. הערעור על זהות המחבר

בשנת 1880, עשרים וחמש שנים לאחר פרסום הפירוש לשיר השירים בידי ילינק, הופיע ספרו המקיף של דוד רוזין על 'רשב"ם כפרשן', ובו הביע רוזין פקפוק באותנטיות של הפירוש לשיר השירים.⁹ רוזין בחן את שאלת האותנטיות של הפירוש לשיר השירים משני צדיה, והציג שיקולים התומכים בה ושיקולים המערערים עליה. בין השיקולים התומכים בייחוס החיבור לרשב"ם ציין רוזין שלוש נקודות: (1) ביאור הביטוי 'כריח לבנון' בשה"ש ד 11 זהה לפירוש להו' יד

היד, ושהפירושים הועתקו עבורו בידי מישהו אחר. ילינק לא ציין עובדה זו בחוברת שבה פורסמו פירושי רשב"ם לקהלת ולשיר השירים, אבל בחוברת השנייה שפרסם באותה שנה מאותו כתב יד, הוא הודה למר' ויטקובסקי מאלטונה, שהעתיק עבורו את הטקסטים (ילינק, פירושים על אסתר רות ואיכה, עמ' viii, הערה 4). מתקבל על הדעת שאותו מר ויטקובסקי העתיק עבור ילינק גם את החיבורים שפורסמו בחוברת הראשונה. גייגר, פרשנדא, עמ' 34 והערה ראשונה. על כתב יד זה (כיום כ"י סינסינטי), ראה להלן, עמ' 217.

7 גינזבורג, שיר השירים, עמ' 42–44. גינזבורג ציין בהערה ש'פירוש זה פורסם לראשונה זה עתה בעריכת אדולף ילינק, המעשיר בהתמדה את הספרות העברית בהביאו חיבורים עתיקים לפני הציבור' (שם, עמ' 42, הערה 2).

8 זלפלד, שיר השירים, עמ' 46–49. לפי עדותו של זלפלד כתב היד היה ברשותו של מר סואב מוונציה, אבל הוא אינו מצוי בידינו כיום. הנספח ובו התיקונים הוא בעמ' 167–172. ראה עוד להלן, עמ' 217–218.

9 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 17–19. רוזין חזר לעניין זה במבוא למהדורת פירוש רשב"ם לתורה, ושם הזכיר גם את תיקוניו של זלפלד (רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxi).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

7–8, המובא בשם רשב"ם בספר 'ערוגת הבשם' מאת ר' אברהם בן עזריאל.¹⁰
 (2) בביאור לשה"ש ז 10 בפירוש זה מתגלות דרכי ההבעה האופייניות לרשב"ם:
 'חכך כיון הטוב: המדקדק יבין שיאמר כיון בקמץ קטן שלא במקום דביקות כזה'.
 (3) אפשר לייחס לרשב"ם שישה ביאורים קצרים בענייני לשון הבאים בפירוש
 לשיר השירים: ל"ב 15 (ד"ה 'אחזו'); ד 3 (ד"ה 'ומדברך נאווה'); ד 4 (הגזרון של
 המילה תלפיות מן השורש לף, בעקבות 'מחברת מנחם' ורש"י); ז 2 (ד"ה 'אמן');
 ז 9 (ד"ה 'אחזה'); ח 5 (ד"ה 'חבלתך'). מנתונים אלו הסיק רוזין ש'אולי לא נרחיק
 לכת מדי אם נסיק מכאן שרשב"ם אכן פירש את שיר השירים ושבאורים אלו
 נלקחו מחיבור זה'.¹¹

נגד ייחוס הפירוש לרשב"ם העלה רוזין שתי טענות, משיטת החיבור ומסגנונו:
 (1) שיטתו של הפירוש לשיר השירים היא שכתוב של חטיבות גדולות שאחריו
 באים במקובץ כמה פירושים של פרטים. לדברי רוזין 'שיטה זו איננה נמצאת
 כלל אצל רשב"ם במקומות אחרים, או שאינה נהוגה באופן שיטתי כל כך'.¹²
 (2) טענה מכרעת, לדעת רוזין, היא העובדה שנמצאות בפירוש דרכי הבעה
 והשקפות שהן זרות לרשב"ם, והוא מנה חמש דוגמאות: (א) הביטוי 'כן הוא
 צחות המלה', בפירוש ל"ג 9–10; (ב) הביאור הדקדוקי הארוך למילה 'לצמתך'
 ב"ד 1; (ג) הביאור למילה 'שגלשו' ב"ד 1; (ד) הביאור ל"ו 8, לדיבור המתחיל
 'ששים המה מלכות'. את הביאור הזה ציטט רוזין, ליווה בסימני קריאה את מה
 שנראה זר בעיניו וסיכם: 'מי יכול היה לייחס לרשב"ם לשון כזאת!'.¹³ (ה) הביאור
 לתופעת תקבולת הצלעות, שאותה אכן גילה רשב"ם והתייחס אליה בפירושו
 לבר' מט 22 ולשמ' טו 6. לדעת רוזין, לא ציון התופעה אלא דרך הנמקתה – כפי
 שהיא מופיעה בפירוש לשה"ש ד 1 – אין כדוגמתה בפירושי רשב"ם.¹⁴ על יסוד
 שיקולים אלו הגיע רוזין למסקנה ש'לא נטעה אם נחשוב שהחיבור הנדון חובר
 בידי פרשן מן האסכולה הפרשנית של צפון צרפת שחי אחרי רשב"ם, ושהמשיך
 בדרכו שלו את הדרך שהתוו לפניו רש"י, קרא ורשב"ם. הוא גם השתמש באופן
 ישיר בפירושי רשב"ם, אבל עוד יותר מכך הלך בעקבות פירושו של רש"י'.¹⁵

10 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18. ראה אורבך, ערוגת הבושם, ב, עמ' 110. לעניין זה ראה
 לאחרונה יפת, לבנון, עמ' 719–724, ועוד להלן, עמ' 47–48.

11 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18.

12 שם, שם.

13 שם, הערה 5. במבוא לפירוש התורה טען רוזין שבאו בפירוש 'לשונות ודעות זרות
 ורחוקות מדרך רשב"ם' (רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxi), אבל לא הדגים דברים כלליים
 אלו.

14 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18.

15 שם, עמ' 18–19. מסקנה זו דומה מאוד למה שהציע רוזין ביחס לפירוש רשב"ם לקהלת

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

עמדתו של רוזין התקבלה לגמרי על דעת שמואל פוזננסקי בחיבורו החשוב על הפרשנות היהודית בצרפת. את דבריו על חיבורי רשב"ם סיכם במילים האלה: 'הן נדפס על שמו מכ"י בהמבורג ע"י יעללינעק פירוש לקהלת ושה"ש [...] אבל אך לשוא נתיחס אליו אף כי אין ספק כי בעל הפירוש שהיה צרפתי [...] השתמש בפירושי הרשב"ם לשני ספרים אלו ובפרט לספר קהלת'.¹⁶ לדעת פוזננסקי, 'ישנם פירושים וענייני דקדוק אשר הרשב"ם יכול להיות מחוללם, אבל רב מזה הוא מספר המקומות אשר סגנונם ולשונם מוכיח בבירור כי המפרש רחוק ממנו כרחוק מזרח ממערב'.¹⁷

פוזננסקי לא הוסיף על טענותיו הענייניות של רוזין אבל הקצין את עמדתו ואת ניסוחיו.¹⁸ הוא אף לא הדגים את טענתו הכללית שיש בחיבור זה פירושים 'אשר הרשב"ם יכול להיות מחוללם', ומסקנתו הסופית, בניגוד לרוזין, הייתה: 'ובכלל מי יודע אם פירש הרשב"ם את ספר שה"ש'.¹⁹ פוזננסקי שלל גם את האפשרות שהפירושים לקהלת ולשיר השירים חוברו ביד אותו פרשן. לדבריו: 'ומה שנוגע למפרשנו, נראה שאין זה אותו של בעל פירוש קהלת'. הוא ביסס מסקנה זו על שתי טענות: ניסוח הכלל בדבר תקבולת הצלעות שונה בכל אחד מהפירושים (אף על פי שבשניהם משמש הביטוי 'כפל מלה'), וגם בתכונותיהם נבדלים שני הפירושים.²⁰

שפרסם ילינק מאותו כתב יד (שם, עמ' 19–20). למרות קביעה זו נעזר רוזין במהלך ספרו בפירוש לשיר השירים שפרסם ילינק. ראה למשל את הצעותיו לשיפור נוסח הפירוש (שם, עמ' 23, הערה 3), או פתרון הלעזים שבפירוש לשיר השירים (שם, עמ' 97). לדיון מפורט בכל טענותיו של רוזין ראה להלן, עמ' 15–21.

16 פוזננסקי, מבוא, עמ' xl. פוזננסקי העריך במילים נלהבות את עבודתו של רוזין: 'הר"ד ראזין אשר בתחלה כתב ספר נפלא בלשון אשכנז על הרשב"ם בתור מפרש למקרא [...] ואח"ז הוציא לאור את הפירוש בהוצאה מדויקת [...] ולא הניח דבר גדול ודבר קטן שלא העיר עליו' (שם).

17 שם, עמ' lxxxviii.

18 שם, שם. נגד ייחוס הפירוש לרשב"ם העלה פוזננסקי, בעקבות רוזין, שלוש טענות: (1) 'הדברים הארוכים ע"ד דקדוק מלת צמתך' (ד 1); (2) 'פירושו לכתוב "ששים המה מלכות"' (ו 8); (3) הסגנון השונה של הכלל על תקבולת הצלעות (שם). על דרכו של פוזננסקי להחריף את ניסוחיו המתונים של רוזין מבלי להציע נימוקים נוספים, ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 18.

19 פוזננסקי, מבוא, עמ' lxxxviii.

20 פוזננסקי, שם. בתיאור הפירוש לשיר השירים הציג פוזננסקי ארבעה מאפיינים: הפרשן של שיר השירים פירש את הספר הן על פי פשוטו והן על דרך משל; שיטתו הייתה לפרש תחילה קבוצת פסוקים על פי הפשט, אחר כך על דרך משל ולבסוף להוסיף פירושי המילים; הפרשן 'ידע את מנהגי הגוים בארצו' (פירוש ל-ג 5); והוא השתמש הרבה בפירוש רש"י (פוזננסקי, שם, עמ' lxxxix). קווים אלו אכן מאפיינים את הפירוש לשיר

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ג. מצב המחקר בעת הזאת

אם בגלל ערעורם של רוזין ופוזננסקי על מקוריות הפירוש, אם בגלל המהדורה הדלה והלקויה של החיבור ואם בגלל סיבות אחרות, לא זכה הפירוש לשיר השירים לתשומת לבו של המחקר, לא המחקר שעסק בפרשנות ימי הביניים ולא המחקר שעסק בשיר השירים. עזרא ציון מלמד התעלם ממנו (כמו מפירושי רשב"ם לקהלת ולאיוב), ובמבוא הגדול שחיבר על מפרשי המקרא הגביל את הדיון בפרשנותו של רשב"ם לפירוש התורה.²¹ אברהם גרוסמן קיבל את עמדתם של רוזין ופוזננסקי וחזר והביע אותה במקומות אחדים.²² שרה קמין התייחסה לחיבור זה במחקרה על רש"י וכינתה אותו כפי שהיה מקובל 'חיבור אנונימי (המיוחס לרשב"ם)',²³ וגם אני כינתי בעבר את החיבור באופן זמני 'פירוש המיוחס לרשב"ם',²⁴ כיוון שסברתי שיש לדחות את ההכרעה בשאלת האותנטיות עד שייערך מחקר שיטתי של הפירוש.²⁵ לעומת זאת עשו שני חוקרים בני דורנו שימוש מסוים בפירוש זה: מרווין פופ, ככל הנראה בעקבות גינזבורג,²⁶ ויאיר זקוביץ, בפירושו החדש לשיר השירים.²⁷ שניהם קיבלו את ייחוסו של פירוש שיר השירים לרשב"ם כמובן מאליו ולא דנו בשאלת האותנטיות שלו.

ניסיון חשוב להתמודד עם שאלת האותנטיות של הפירוש לשיר השירים עשה יעקב תומפסון. תחילה אמנם סבר תומפסון שהפירוש לשיר השירים לא נתחבר בידי רשב"ם, והביע דעה זו במאמר שפרסם בשנת 1987.²⁸ ואולם בדיסרטציה שהקדיש לפירוש זה, שהגיש לבית המדרש לרבנים באמריקה בשנת 1988, הביע תומפסון עמדה תקיפה בעד מקוריות הפירוש ותמך בה בשיקולים

השירים, אך אין בהם כדי לזהות בוודאות את המחבר. עם זאת דומה שהם תומכים בזיהוי המחבר כרשב"ם יותר משהם שוללים אותו, וראה עוד להלן.

21 מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 449–513.

22 גרוסמן, רשב"ם (עברית); הנ"ל, רשב"ם (אנגלית); הנ"ל, הפולמוס, עמ' 55–56. לדעתו נכתב הפירוש דור אחד לאחר רשב"ם, אך הוא לא נימק את עמדתו ונראה שקיבל את דעתו של פוזננסקי.

23 ראה קמין, רש"י לשיר השירים, עמ' 237, הערה 76 (= בין יהודים לנוצרים, עמ' 50, הערה 76); הנ"ל, דוגמא, עמ' 49 והערה 34 (= בין יהודים לנוצרים, עמ' 21, הערה 34).

24 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 140, הערה 54.

25 יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 14. וכן ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 10.

26 ראה פופ, שיר השירים. על זיקתו של פופ לגינזבורג עמד היטב תומפסון (רשב"ם לשיר השירים, עמ' 120–121).

27 זקוביץ, שיר השירים, עמ' 36. הנ"ל, שיר השירים (בגרמנית), עמ' 11, 100 ועוד.

28 תומפסון, שיר השירים.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

אחדים.²⁹ עם זאת נראה לי שתומפסון 'שנה ושייר', ושיש מקום להוסיף על דבריו.

בתקופת הזמן שחלפה מאז מחקרו החלוצי של רוזין פורסמו מהדורות חדשות של פירושי רשב"ם והתרחב מאוד המחקר בפרשנות היהודית בכלל ובעבודתו הפרשנית של רשב"ם בפרט. על פירוש רשב"ם לתורה, שאותו הוציא לאור רוזין בשנת תרמ"ב, נוספו עתה מדורות מדעיות של פירושי רשב"ם לקהלת ולאיוב,³⁰ מהדורה מדעית של 'ספר דייקות' – ספר הדקדוק שחיבר רשב"ם ובו גם פירוש דקדוקי לבראשית א–ז,³¹ וכן זוהו קטעים אחדים מחיבוריו וביאורים בודדים במקומות שונים.³² בתקופה זו הוקדשו מחקרים מקיפים לחיבוריו של רשב"ם, לפירושו, לשיטתו הפרשנית ולתורת הלשון שלו, והגיעו לידינו כתבי יד נוספים של פירושו לשיר השירים.³³ כל אלו בהצטרפם לא רק מצדיקים אלא אפילו מחייבים לבחון את השאלה מעיקרה: האם צדקו ילינק וההולכים בעקבותיו שייחסו לרשב"ם את הפירוש האנונימי לשיר השירים, או שצדקו רוזין וממשיכיו אשר ערערו על זיהוי זה?

ד. טענות השוללים: תיאורן ובחינתן

הראשון שהעלה ספקות בדבר האותנטיות של הפירוש היה רוזין, וטענותיו – שעל עיקרן חזר פוזננסקי – ישמשו נקודת מוצא לדיון.

29 תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 170–213. להצגה מלאה של טיעוניו, ראה להלן, עמ' 23–24.

30 יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת; יפת, רשב"ם לאיוב.

31 מרדלר, דייקות.

32 קטעים מפירושו לאסתר, רות ואיכה נכללו בפירוש הקומפילטורי למגילות אלו שהוציא לאור ילינק בשנת 1855 (ילינק, פירושים על אסתר רות ואיכה). ברלינר הראה שהפירוש למגילת אסתר שפרסם גייגר בספרו 'נטעי נעמנים' וייחס ליוסף קרא, הוא לאמתו של דבר פירוש רשב"ם, ומקורות אלו כבר היו ידועים לרוזין (רשב"ם כפרשן, עמ' 20–21). פירוש רשב"ם למגילת אסתר עדיין מצפה למהדורה מדעית הולמת. בספר 'ערוגת הבשם' שההדיר אורבך נכללו חמישים ושמונה ביאורים מספרי הנביאים והכתובים שיוחסו במפורש לרשב"ם, והם מעידים כי רשב"ם פירש את כל ספרי הנביאים, ולכל הפחות את תהלים, איוב וחמש המגילות מספרי הכתובים (הביאורים כונסו ונדונו בידי טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 208–225). סוקולוב גילה בכתב יד קטעים חדשים מפירוש רשב"ם לתורה (סוקולוב, קטעים חדשים). טויטו זיהה פירושים רבים של רשב"ם בתוספות לפירוש רש"י בכ"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית, Cod. Hebr. 23 (טויטו, פירושים חדשים), וכסלו שחזר פירושים של רשב"ם מתוך פירוש החזקוני לתורה (כסלו, שחזור).

33 על כתבי היד שברשותנו ועל דרכה של מהדורתנו, ראה להלן, עמ' 209–218, 227–230.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

1. שיטת החיבור

כפי שציינתי לעיל, הטענה המרכזית של רוזין נגד האותנטיות של החיבור נוגעת לשיטתו הפרשנית: שכתוב של חטיבות גדולות שאחריו באים במקובץ כמה פירושים של פרטים. לדברי רוזין 'שיטה זו איננה נמצאת כלל אצל רשב"ם במקומות אחרים, או שאינה נהוגה באופן שיטתי כל כך'.³⁴ שיטה זו אכן מאפיינת את החיבור, ועל כך כבר עמד ילינק בדברי ההקדמה הקצרים שציטטתי לעיל.³⁵ ילינק ורוזין תיארו נכונה את תבניתו הספרותית של הפירוש לשיר השירים, אך לא עמדו על מלוא משמעותה.³⁶ כבר במחקר הראשון שהקדשתי לפירוש רשב"ם לקהלת התברר לי ששיטת פירוש זו אכן מאפיינת ומייחדת את עבודתו של רשב"ם,³⁷ ואולם אין לראות בה אך ורק אמצעי טכני או 'שיטת פירוש'. שיטה זו אינה אלא הביטוי הצורני לדרך המיוחדת שבה הבין רשב"ם את הטקסט המקראי, והיא נובעת מרגישותו הגדולה של רשב"ם להיבטים הספרותיים של הטקסט המפורש. יסודה של השיטה הוא בתיחומן של 'יחידות טקסט' שהן גם 'יחידות פירוש', והיקפן של היחידות נקבע לאור המבנה הספרותי של הטקסט הנדון.³⁸ עם כל הערכתי לעבודתו של רוזין, עליי להדגיש שבעניין זה הוא טעה טעות יסודית. רוזין הניח – וחזר על כך פעמים אחדות – שרשב"ם כתב את פירושו כהערות שוליים לטקסט המקראי, ולפיכך פירושו היה חייב להיות צמוד לסדר הפסוקים במקרא ולהתייחס לכל אחד מן הפסוקים בפני עצמו ולפי הסדר.³⁹ אולם תפיסה כזאת מנוגדת בעליל לכל דרכו הפרשנית של רשב"ם. בגישתו לטקסט המקראי הגדיר רשב"ם תחילה את 'יחידות הפירוש', שהיקפן משתנה, ואחר כך פירש כל יחידה בשלמותה בדרך של שכתוב. במקרים רבים,

34 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18.

35 ילינק, רשב"ם לשיר השירים, עמ' ix; ראה גם זלפלד, שיר השירים, עמ' 47. גם פוזנסקי ציין עובדה זו (פוזנסקי, מבוא, עמ' xxxix).

36 אף על פי שילינק הכיר בתכונתו זו של הפירוש, הוא השתדל לעצב את מהדורת הפירוש, ככל האפשר, על פי סדר פסוקי המקרא, ובכך גרם לטעויות ולאי־הבנות. תומפסון התעלם כמעט לחלוטין משיטת פירוש זו, ובנה את מהדורת הפירוש על פי סדר הפסוקים; התעלמות זו היא מן החסרונות המרכזיים במהדורתו. לדוגמאות אחדות של עניין זה ראה בפרק על המהדורה (להלן עמ' 227).

37 יפת, רשב"ם לקהלת, עמ' 79–84; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 101–108, וראה עוד להלן.

38 לדיון מפורט בעניין זה ראה להלן, עמ' 113–116.

39 ראה למשל: 'רשב"ם כתב פירושו בפאת ספרי הקדש אשר לו' (רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxxvi). וכן, 'Die Vertheilung des Erklärungsstoffes schliesst sich naturgemäss in der Regel an die Reihenfolge der zu erläuternden Stellen in den biblischen Büchern an' (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 91).

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

ולפי הצורך, לאחר שכתוב יחידת הפירוש העיר רשב"ם על פרטים מסוימים ביחידה שהצריכו לדעתו דיון נוסף. הנקודה המהותית והעקרונית היא שמסקנות הדיון הפרטני שבסוף הביאור כבר נכללו בתוך השכתוב של הטקסט שהובא בתחילת הפירוש. דרך פירוש כזאת מעידה על תפיסה כוללת, מבנית, של הטקסט הנתון ואיננה אפשרית כאשר הפירוש נכתב כ'הערות שוליים' רצות.⁴⁰

שיטת פירוש זו מאפיינת את כל חיבוריו של רשב"ם, ובהם גם את פירושו לתורה. במחקר הראשון שהקדשתי לפירוש רשב"ם לקהלת הבאתי דוגמאות אחדות להופעתה של שיטה זו בפירוש לתורה, וציינתי שרוזין טשטש את עקבותיה כיוון שהניח מראש שהפירוש נכתב על פי סדר הפסוקים.⁴¹ לאחרונה חזר אלעזר טויטו לעניין זה, דן בו בהרחבה והביא דוגמאות מעניינות נוספות מפירוש רשב"ם לתורה,⁴² ועדיין ספק אם נתגלתה לנו התופעה בכל היקפה. לצערנו לא ניתן כיום לגלות את דמותו המקורית של פירוש רשב"ם לתורה; כתב היד היחיד של הפירוש לתורה אבד, והדרך היחידה העומדת לפני החוקר היא הדרך שהלך בה טויטו: שחזור של הטקסט המקורי, ככל האפשר, מתוך הערותיו של רוזין למהדורת הפירוש לתורה.

המסקנה מכל אלה היא חד-משמעית: אותה תכונה שלדעת הכול מאפיינת את הפירוש לשיר השירים, ושלדעת רוזין בה מתגלה הניגוד המהותי בין חיבור זה ובין כלל עבודתו של רשב"ם, דווקא היא התכונה המייחדת את עבודתו של רשב"ם מעבודותיהם של כל הפרשנים הידועים לנו.⁴³ אפשר אולי לומר שדי בקו אופי זה לעצמו כדי לזהות את החיבור כפירוש רשב"ם, אבל זיהוי זה נתמך בשיקולים רבים אחרים, שיובאו להלן.

2. 'השקפות ולשונות זרים לרשב"ם'

הטענה השנייה של רוזין נגד האותנטיות של הפירוש לשיר השירים היא מסגנונו של החיבור ומהשקפותיו, שלדעתו הם זרים לרשב"ם, ובלשונו: 'לשונות ודעות זרות ורחוקות מדרך רשב"ם'.⁴⁴ רוזין לא פירט מהן ההשקפות המובעות בפירוש

40 ראה גם יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 31–32, 34–35; ולהלן, עמ' 113–114.

41 ראה רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxxvi–xxxvii. לדוגמאות לשיטה זו מן התורה ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 35, הערה 107.

42 טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 85–92. ראה גם כסלו, פשוטן של מקראות, עמ' 319–320.

43 על הדמיון לכאורה לפירושו של אבן עזרא לשיר השירים, ראה להלן, עמ' 115–116.

44 רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxi. וכן הנ"ל, רשב"ם כפרשן, עמ' 18.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

לשיר השירים שלדעתו הן רחוקות מהשקפותיו של רשב"ם, ופוזננסקי השמיט עניין זה מטיעונו. ואילו את סגנונו 'הזר' של הפירוש לשיר השירים הדגים רוזין בחמש דוגמאות קצרות בלבד, ואבחן אותן כסדר הבאתן.

(א) ההיגד 'כן הוא צחות המלה' בפירוש ל'ג 9–10. רוזין לא הסביר מדוע היגד זה הוא 'בלתי אפשרי' עבור רשב"ם. בחינתו של ההיגד לפרטיו לא רק שאינה מאשרת את טענתו של רוזין אלא אף מכחישה אותה. כבר הראיתי ש'מילה' בצירופים שונים (כגון כפל מילה, דקדוק המילה, מילה כפולה ועוד הרבה), היא דווקא משימושי הלשון הנפוצים ביותר אצל רשב"ם וחוזרת בחיבוריו עשרות פעמים.⁴⁵ הרכיב השני, צחות, המבוסס על לשון המקרא, מתועד היטב בלשון התקופה⁴⁶ ובלשון החיבורים ששימשו מקור לרשב"ם, ובהם מחברת מנחם בן סרוק ופירושי רש"י. רוזין עצמו ציין נכונה שרשב"ם הושפע עמוקות ממנחם בן סרוק, לא רק מתוכן דבריו אלא גם מלשונו, והשפעת רש"י על רשב"ם היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה.⁴⁷ יתר על כן, היגד דומה מאוד מופיע בפירוש רשב"ם לקהלת: 'וכן לשון צח של פרשה' (לקה' ב 9), וגם שם טען רוזין שהיגד זה זר ללשון רשב"ם.⁴⁸ החילופים לשון/מילה בצירופים מקבילים הם מן התופעות הרגילות בלשון רשב"ם,⁴⁹ ובשני המקרים לא הבהיר רוזין מה הפסול שמצא בהיגד כולו. פוזננסקי אכן נמנע מלחזור על טענה זו.

(ב) הביאור הדקדוקי הארוך למילה 'לצמתך' ב'ד 1. לעניין זה ראה בסעיף הבא.
(ג) הביאור למילה 'שגלשו' ב'ד 1, שרוזין הביא בגרסתו המתוקנת על פי הצעת זלפלד: 'שגלשו'. כמו שנראה, במחברת מנחם, והוא תרגום של גב"ח.⁵⁰ גם כאן

45 ראה כדוגמה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 21–27; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 65–71, 170–200; וכן להלן, עמ' 150.

46 ראה בערכים 'צח', 'צחות', מילון בן יהודה, יא, עמ' 5546–5548.

47 ראה למשל במחברת מנחם, עמ' 1*, שורה 8, עמ' 6*, שורות 5, 7 ועוד הרבה, וכן גם הצורה הפועלית 'לצחצח הלשון'. (מראי המקומות מן ה'מחברת' הם ממהדורת סאנס-בדיוס.) על השפעת לשונו של מנחם בן סרוק על רשב"ם ראה להלן, עמ' 60–62. לשימושה של 'צחות' אצל רש"י ראה למשל בפירושו לשמ' טו 8; וכן בבבלי, תענית יד ע"א ד"ה 'נקוט'; שם, קידושין ע ע"ב; שם, מנחות צט ע"א (אבינרי, היכל רש"י, עמ' תתרצט-תתש).

48 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 19.

49 יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 21; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 176–177.

50 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18, הערה 5. ילינק גרס שם: 'שגלשו'. כמו שנראה במחברת מנחם והוא תרגום של ע"ח. הצעת תיקון ראשונה, המתייחסת רק לגרסה 'ע"ח', הוצעה כבר על ידי גייגר: 'יש לתקן גב' במקום ע"ח' (גייגר, פרשנדתא, עמ' 34, הערה ראשונה). רוזין לא ציין על יסוד מה תיקן את גרסת ילינק, אבל כיוון שבמבוא לפירוש התורה הזכיר את תיקונו של זלפלד, אפשר שהוא נסמך על דבריו (רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' 18).

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

לא ציין רוזין מה גרם לו להניח שפירוש זה איננו אפשרי בחיבור שיצא מתחת יד רשב"ם. בדיקת הביאור לפרטיו מוכיחה שאין בו שום רכיב שאינו מתיישב עם לשונו ועם שיטתו של רשב"ם. הביאור מציע שמשמעות המילה היחידאית 'גלשו' היא 'נראו', וביאור זה נתמך בשתי טענות: השורש גל"ש מתועד בתרגום הארמי ומתרגם את גב"ח (וי' יג 42–43); וכך פירש מנחם בן סרוק ב'מחברת'. שתי הטענות מתיישבות היטב עם שיטתו של רשב"ם, ויש מקום להמשיך ולדייק בהן. השימוש בתרגום הארמי כדי לבאר מילים בעברית הוא מן הטכניקות הפרשניות שנקט רשב"ם מדי פעם.⁵¹ משמעות השורש גל"ש בארמית היא 'נראה, הופיע',⁵² וזהו לדעת רשב"ם המקור למושגים 'גבח' ו'גבחת' המופיעים בוי' יג 42–43.⁵³ ההיסמכות של רשב"ם על 'מחברת מנחם' היא 'מן המפורסמות', ומתועדת היטב בחיבוריו האחרים, אם כי ברוב המקרים רשב"ם נטל מן החיבור הזה מבלי להזכיר את המקור.⁵⁴ לשם שלמות הדיון מן הראוי להעיר שהמילים 'במחברת מנחם', שאמנם נמצאות בכל כתבי היד, מסומנות בכ"י המבורג בכתרים מעליהן. אפשר שהמעתיק סבר או ידע שמילים אלו הן תוספת ואינן מעיקר הפירוש. בין אם שתי המילים מקוריות ובין אם לאו, אין בביאור זה אפילו עניין קל שבקלים העשוי לשלול את חיבורו בידי רשב"ם.

(ד) הביאור ל'ו 8, לדיבור המתחיל 'ששים המה מלכות'. רוזין ציטט את הביאור וליווה את מה שנראה זר בעיניו בסימני קריאה: 'מעשה זה נתקיים (!) בשלמה המלך שהיו לו נשים הרבה ופלגשים עד מאד מאד (!) ודימה את מעשהו כנגד (!)

xxi, הערה 1). באותו מקום טען רוזין שהוא ערך תיקונים מסברה בגרסאותיו של ילינק, אבל מקום זה אינו נכלל ברשימת התיקונים שערך (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 23, הערה 7). תומפסון שחזר בעקבות ההערה של גיגר, אבל נראה שלא הכיר את תיקוניהם של זלפלד ורוזין (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 348).

51 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 215–218; הנ"ל, רב-לשוניות, עמ' 293–298.

52 ראה הערך 'גלש', יסטרוב, א, עמ' 251.

53 פסוקים אלו בספר ויקרא, וכן כל החטיבה (יג 32–51), אינם מבוארים בפירוש רשב"ם לתורה כפי שהוא נמצא בידינו. פירוש זה הוא דוגמה מעניינת להשפעתו של פירוש רשב"ם לשיר השירים על פירוש אבן עזרא. בפירושו הראשון לשיר השירים פירש אבן עזרא את המילה 'גלשו' כך: 'י"א שנקרחו. תרגום קרח גלוש, והוא רחוק בענין. וי"א שהלמ"ד נוסף והנכון בעיני שאין לו דומה ועניינו נשמטו וירדו' (מהדורת מתיוס, ראב"ע לשיר השירים, עמ' 6). לעומת זאת, בפירוש המאוחר יותר המובא ב'מקראות גדולות' הוא מפרש: 'שגלשו. שנסקפו ונראו [...] ויש אומרים שנקרחו, תרגום קרח הוא גלש והוא רחוק בעניין'. שאלת זיקתו של אבן עזרא לרשב"ם, על כל המסקנות המתבקשות ממנה, מחייבת דיון נפרד (ראה לפי שעה, מונדשיין, רשב"ם וראב"ע; מרדלר, רשב"ם וראב"ע).

54 ראה לעיל, הערה 47, ולהלן, עמ' 60–63. ראה גם מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 496.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הק' אשר יצר בעולמו(ת) אומות הרבה ומלכים עד מאד(!), וסיכם: 'מי יכול היה לייחס לרשב"ם לשון כזאת!' ⁵⁵

אפשר שההסתייגות של רוזין נבעה לפחות בחלקה לא מן הפירוש עצמו אלא מגרסתו במהדורת ילינק, שיש בה שני שיבושים בקטע זה: הכפלת המילה 'מאד' בצירוף 'עד מאד', והגרסה 'כנגד' לעומת 'נגד' שבכתב היד. על פי סימני הקריאה הביטויים 'הזרים' ללשון רשב"ם, עד כדי כך שלא יכלו לצאת מעטו, הם לדעת רוזין הצירוף 'עד מאד', מילת היחס 'כנגד' והצורה 'נתקיים' – או אולי הביטוי כולו: 'מעשה זה נתקיים'.

גם כאן לא ברור כל עיקר מדוע אי-אפשר לייחס לרשב"ם לשון כזאת. הצירוף 'עד מאד' הוא צירוף מקראי מקובל ומתועד במקרא מספר בראשית עד דברי הימים, ונמצא גם בלשונו של רשב"ם. ⁵⁶ מילת היחס 'נגד' גם היא שייכת למילון המקראי, 'כנגד' נפוצה בלשון חז"ל, ושתייהן משמשות בלשון רשב"ם. ⁵⁷ השורש קו"ם נפוץ מאוד בלשונו של רשב"ם בכל חיבוריו, בבניינים פיעל והתפעל וכשם עצם. ⁵⁸ כמו כן נקט רשב"ם בצורת 'נתפעל' בנטיית העבר של בניין זה בכל השורשים וגם בשורש קו"ם. ⁵⁹ אפילו היגדים מקבילים לזה שבפירוש לשיר השירים אפשר למצוא בחיבוריו, כגון 'וכל עניינו של רשע נתקיים בך' (לאיוב טו 24); 'איזה מעשה מתקיים עליהם' (לקה' ג 18) ועוד. מה אם כן זר כאן ללשונו של רשב"ם? המסקנה היא הפוכה: זוהי בדיוק לשון רשב"ם, כהווייתה. (ה) הביאור לתופעת תקבולת הצלעות. רוזין ציין שרשב"ם היה הראשון שזיהה והגדיר צורה מסוימת זו של תקבולת הצלעות, ושהתייחס אליה בפירושו לבר' מט 22 ולשמ' טו 6. אלא שלדעת רוזין, ההסבר לתכלית התופעה הזאת, 'פסוק זה כפול בראשיתו להחזיק ולהאמת דברו' (לד' ו), לא יכול היה לבוא מעטו של רשב"ם.

55 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18, הערה 5.

56 ראה כדוגמה בלבד, הפירוש לקה' ד 12: 'ואם הם שלשה ריעים שנתחברו יחד כמו חוט משולש יתקיימו עד מאד ולא ינתקו מהרה' (יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 87). ואפילו הכפלת 'מאד' מצינו בלשון רשב"ם, כגון בפירושו לשמ' א 6: 'אלא חיו הרבה ועצמו מאד מאד'.

57 ראה כדוגמאות בלבד, פירושו לשמ' ג 19: 'כי אין לו יכולת נגדי'; או לבר' כד 11: 'והוא שאמרו חכמים [...] וכנגדו בגמל ניכר' (מובאה מבבלי, חולין עו ע"א).

58 ראה כדוגמאות: בר' כד 8; כה 31, 33; כו 5, 28; לב 13, 25 ועוד הרבה בפירוש התורה; קה' ב 15, 19; ג 17; ו 13; ח 15 ועוד הרבה; איוב ה 14; יד 12 ועוד הרבה.

59 כדוגמאות בלבד ראה בבראשית: נתרקה (כא 7); נתגאית (כב 1); נתפרסם (כב 12); נתברך (כד 1); נתפרש (כה 17) ועוד הרבה. בקהלת: נתחכם (א 1); נשתייר (א 15) ועוד. ובאיוב: נשתתקו (כז 1); נסתתמו (כז 1) ועוד הרבה. לצורה 'נתקיים' ראה: איוב טו 24; כ 5; כב 16 ועוד.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

בטענתו של רוזין שני היבטים, היבט עקרוני והיבט מקומי. ההיבט העקרוני הוא הנחת היסוד שרשב"ם חייב היה לנסח את דבריו באחידות גמורה בכל חיבוריו; וההיבט המקומי הוא שפירוש רשב"ם לתורה, במהדורתו הקיימת (והפגומה), הוא אמת המידה היחידה לאוצר המילים של רשב"ם ולסגנונו, וכל מה שאינו מופיע שם 'זר' לרשב"ם. רוזין לא נימק את ההנחה העקרונית שביסוד דבריו, והעיון בחיבוריו של רשב"ם לא זו בלבד שאינו מאשש אותה אלא מוכיח את היפוכה. הקו המאפיין את סגנונו של רשב"ם הוא גיוון ואי־אחידות, וכבר עמדו על כך חוקרים אחדים ורוזין בכללם. הדבר נכון לא רק לגבי נושאים בעלי אופי כללי אלא אפילו לגבי מינוח בתחום הדקדוק, והתופעה חוזרת בכל חיבוריו.⁶⁰

גם מבחינה מקומית הטענה אינה עומדת בפני הביקורת. לניסוח המתועד בפירוש לשיר השירים יש מקבילה כמעט מילולית בפירוש רשב"ם לאיוב יג 2: 'כופל לומר תחילת דברו כדי להחזיק דבריו'. אמנם התופעות שהיגד זה מסביר בשתי היקרויותיו אינן זהות, אבל משותפים להן שני היבטים: תופעת החזרה על אותן מילים, והסבר החזרה כהדגשה רטורית. תופעת התקבולת המדורגת מתוארת גם בפירוש לקה' ב 2; גם שם טען רוזין שהלשון אינה הולמת את לשון רשב"ם, וגם שם לא נימק את עמדתו.⁶¹ מן העדות במלוא היקפה מתבקשת מסקנה הפוכה מזו שהגיע אליה רוזין: זהו ביטוי אותנטי ואופייני של רשב"ם במלוא מובן המילה.

לסיכום: מלכתחילה ביסס רוזין את טענותיו על מספר קטן מאוד של דוגמאות, שאף אותן לא הוכיח, ופוזננסקי אף לא הזכיר את כולן. ואפילו היה ממש בדוגמאות אלו, ספק רב אם היה בהן כדי לערער על זהות המחבר. לכל היותר היה בהן כדי להעיד על מידה מסוימת של 'עיבוד' בלשון החיבור. ואולם בדיקת הדוגמאות לפרטיהן, לעומקן ולאור מכלול יצירתו של רשב"ם מוכיחה שאין בהן כל ממש. אין ביניהן אפילו דוגמה אחת שאפשר לטעון כלפיה ש'אינה אפשרית' בלשון רשב"ם או שהיא רחוקה מסגנונו 'כרחוק מזרח ממערב', כניסוחו של פוזננסקי. דומה שהמסקנה המתבקשת מן הדיון היא הפוכה: דוגמאות אלו, שנועדו להוכיח שרשב"ם אינו מחבר הפירוש לשיר השירים, אפילו הן מעידות על הזיקה החזקה של לשון החיבור ללשונו של רשב"ם. זיקה זאת מתחזקת ביתר שאת כשאנו מעיינים בלשון החיבור כולו.

60 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 60. ראה גם תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 189, הערה 13.

61 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 19, הערה 9.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

3. הביאור הדקדוקי למילה 'לצמתך' (שה"ש ד 1)

מכלל הטענות שהביא רוזין נשארה רק אחת שלא דנתי בה עד כה, הטענה מן הפירוש למילה 'לצמתך' בשיר השירים ד 1.⁶² גם במקרה זה לא הסביר רוזין מדוע הוא סבור שאין לייחס את הפירוש לרשב"ם, ודווקא שימושי לשון אחדים בחטיבת פירוש זו נראים מתאימים ללשון רשב"ם.⁶³ גם אחדות מההשקפות הלשוניות שבאות כאן לידי ביטוי מתאימות לדברים של רשב"ם במקומות אחרים. אף על פי כן נראה בעיניי שחטיבה זו כולה היא גוף זר בחיבור, אינטרפולציה רחבת היקף שנתחבה לחיבור כבר בשלב מוקדם יחסית, ועל כן היא מתועדת בכל כתבי היד שבידינו.

יש להקדים ולומר שפתיחת הפירוש בכ"י המבורג משובשת. המילה הפותחת 'והמפרשים' שובשה בכ"י המבורג ל'הממשים' (פר – מ) וילינק שחזר אותה מסברה ל'הממשילים'. כמו כן יש בכתב יד זה דיטוגרפיה ארוכה, החסרה בכל כתבי היד האחרים.⁶⁴ לשון הפתיחה של החטיבה הזאת היא אפוא: 'והמפרשים לצמתך לש' צומת לא יתכן לשונם', וכבר זלפלד העיר על שיבושים אלו והציע את הגרסה הנכונה על פי כ"י סזאב, שהיא גם גרסתם של כתבי היד האחרים.

כפי שהראיתי באריכות במקום אחר, הדיון הזה כולו איננו מעיקר הפירוש אלא תוספת מאוחרת לו,⁶⁵ והנימוקים לכך הם מסוגים שונים.

(א) הביאור הדקדוקי הארוך חורג לחלוטין מן המבנה השיטתי, הברור והחד משמעי של החיבור ומשבש אותו. הביאור כלול בתוך אותו חלק של החיבור המיועד לביאורים פרטניים, וביאורים אלו הם תמיד, ללא יוצא מן הכלל, קצרים מאוד. ביאור זה, לעומת זאת, ארוך ואפילו ארכני, והיקפו גדול אפילו מן הדיונים הארוכים ביותר שבפירושי רשב"ם.

(ב) הביאור הזה אינו הולם את תפקידם ואת מטרתם של הביאורים הפרטניים, שבכל מקום בפירוש לשיר השירים יש להם תכלית פרשנית והם נועדו לשרת את השכתוב, שהוא עיקר הפירוש. לביאור זה אין כל תכלית פרשנית ואין לו כל עקבות בשכתוב היחידה.

(ג) סגנונו של הדיון הזה דידיקטי ווכחני במידה החורגת מכל מה שמוכר בפירושי רשב"ם. אמנם נימה וכחנית מסוימת מצויה פה ושם בחיבורי רשב"ם, אבל מבנה

62 רוזין שם, עמ' 18, הערה 5. המילה חוזרת עוד בשה"ש ד 3; ו 7.

63 ביטויים כגון לא יתכן לשונם, תיבה, לינקד, להידגש, שורש, חטף, לשון x, ואם לחשך לומר ועוד.

64 לשון הדיטוגרפיה: 'שבתו. עולת שבת בשבתו. חגה חדשה ושבתה. שהתי"ו של שבת היא שורש. ועכשיו'. ראה במהדורה. ילינק לא הבחין בדיטוגרפיה.

65 יפת, דיון לשוני.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

מסובך, אסוציאטיבי וזכחני מסוג זה לא מצאתי בשום מקום. הסגנון מבטא היטב את שיטת הדיון של בעלי התוספות, וזהו אכן מקורה של החטיבה הזאת. (ד) ואכן, בכל כתבי היד החטיבה הזאת מופרדת מן הרצף. בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, Evr. 1.21, המילה הפותחת את החטיבה, 'והמפרשים', מסומנת בכתרים מעליה – סימן ברור שמכאן ואילך מתחילה תוספת. בכתבי היד האחרים אין אמנם סימון כזה, אבל בסיום החטיבה הזאת יש בכל כתבי היד רווח בשורה המעיד על ייחודה. נראה אפוא שהגרסה המקורית של פירוש רשב"ם הייתה:

מבעד. בפני

לצמתך. עניין עלף ומעטה הוא.

פירוש המילה 'צמתך' כ'עניין עלף ומעטה' לקוח מ'מחברת מנחם',⁶⁶ ושני העניינים שנדונו בפירוש הפרטני באים פעמיים לידי ביטוי בשכתוב הטקסט: 'הנך יפה רעייתי [...] ושיער שליך, אשר בפני עילופיך ועיטופיך, שחור והגון [...] ורקת פרצופך אשר בפני עילופך ועיטופך אדומה ומצוחצחת ועגולה כחצי רימון'. הימצאותה של האינטרפולציה בכל כתבי היד מעידה שהיא מוקדמת יחסית, ואולי יצאה מידו של אחד מתלמידיו של רשב"ם, ממשיכי דרכו בתורת הלשון, אבל העדות למשניותה עדיין שמורה בכתבי היד. הדיון בשאלת מקורות הפירוש לשיר השירים – הן במה שהולם את סגנונו של רשב"ם והן במה שאינו הולם אותו – חייב להתעלם מעדותה של חטיבה זאת.

ה. טענות המחייבות את זיהוי המחבר כרשב"ם

העובדה שאין ממש בטענות הנגד שעליהן מבוסס הערעור על ייחוס הפירוש לשיר השירים לרשב"ם, אין בה די. וגם ההיתלות באילנות גבוהים המקבלים את האותנטיות של הפירוש, גם בה אין די. כדי לאשש את הזיהוי הזה יש להעלות את השיקולים המחייבים אותו, ולפרטם ככל האפשר. נימוקים אחדים כאלה ציין רוזין, וכבר פירטתי אותם לעיל.⁶⁷ נימוקים נוספים, מהם בעלי אופי כללי יותר, ציין תומפסון: (1) הסגנון והשיטה שבפירוש לשיר השירים הולמים את חיבוריו האחרים של רשב"ם; (2) העיקרון המתודולוגי של פירוש על פי 'דרך ארץ', המנחה את פירושו של רשב"ם לתורה, הוא המנחה גם את הפירוש לשיר

66 ראה מחברת מנחם, ערך 'צמת', עמ' 320*: 'ענין עלף המה'.

67 עמ' 11–12.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

השירים; (3) הפירוש על פי 'דרך ארץ' מוביל להתעניינות בראליה ולדרך פירוש מסוימת של הלשון המטפורית; (4) המינוח הטכני בפירוש לשיר השירים זהה למינוח של רשב"ם בפירוש לתורה. זהו לדעת תומפסון הנימוק החד-משמעי ביותר, והוא מדגים אותו בשבע דוגמאות: כפל על גיוונו (ותופעת התקבולת שהוא מבטא), דרך, מנהג, פתרונו לפי עניינו, דוגמה, לשון תלמוד ו'אין לדקדק'. (5) בפירוש לתורה יש הערות המפנות לשיר השירים; בחלק מן המקרים הללו הפירוש לשיר השירים ממשיך את הרעיון שמובא בפירוש לתורה ומפתח אותו (במ' יד 26 [! וצ"ל: 36], כד 6; דב' יח 11; לב 24), ויש שהפירוש לשיר השירים תואם בדיוק את הפירוש לתורה. לכך הביא תומפסון שתי דוגמאות שהן לדעתו מכריעות: בר' ל' 14 (פירוש 'דודאים' תואם את פירוש שה"ש ז 14), ושם' יג 9 (פירוש 'חותם' תואם את פירוש שה"ש ח ו). (6) השוואת הפירוש לשיר השירים עם הפירוש לקהלת מוכיחה שמחבר אחד חיבר את שני הפירושים. לדבריו כבר הוכיחו שרה יפת ורוברט ב' סולטרס שמחבר הפירוש לקהלת הוא רשב"ם, והדמיון בין החיבורים מוכיח את זהות המחבר של הפירוש לשיר השירים. (7) היחס בין הפירוש לשיר השירים לפירוש רש"י לספר זה זהה ליחס שבין פירוש רשב"ם לתורה ובין פירוש רש"י.⁶⁸

טענותיהם של רוזין ותומפסון נכונות כולן, והן מצטרפות אל דבריו של ילינק בפתיחה למהדורתו. אלא שרוזין קיצר מאוד בדבריו, לא הביא את כל החומר הרלוונטי ואף בדוגמאות שהביא לא עמד על מלוא משמעותן. ואילו תומפסון, שהקדיש לנושא זה דיון רחב, הסתפק במקרים רבים בטענות כלליות ולא ליווה אותן בהדגמה ובניתוח מספיקים.⁶⁹ נראה לי אפוא שיש מקום לסכם את כל מה שנאמר, להוסיף עליו ולדון בנושא מעיקרו בדרך שיטתית.

68 תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 170–210.

69 אין בדעתי לעמוד על החסרים בעבודתו של תומפסון, ואציין רק נקודות אחדות שיש להן זיקה לנושא דיונו זה. תומפסון התעלם כליל מספר הדקדוק של רשב"ם, מתורת הלשון שלו ומפירושו בתחום זה. הוא גם לא התחשב בפירוש רשב"ם לאיוב, שאמנם עדיין לא ראה אור בשעה שערך את מחקרו, אבל הימצאותו בכתב יד בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק כבר הייתה ידועה. כבר ציינתי לעיל שהוא לא עמד על שיטת הפירוש המיוחדת של רשב"ם לשיר השירים (לעיל הערה 36). תומפסון לא התחשב בכתבי היד הנוספים של הפירוש לשיר השירים, שחלקם כבר היו ידועים בשעה שערך את מחקרו, ולא דקדק די הצורך בעיונו בכ"י המבורג 32, שעליו ביסס את מהדורתו. עקב כך נשארו על כנם רבים מן השיבושים של מהדורת ילינק. דבריו של תומפסון על דרכו הפרשנית של רשב"ם בפירושו לתורה ועל השקפותיו שאובים בדרך כלל מחיבורו של ברגר (ראה תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 40–41), ודומה שלא התחשב די הצורך בעבודותיהם של חוקרים אחרים (אף על פי שהזכיר גם את עבודותיהם של רוזין ומלמד). על המהדורה של תומפסון ראה להלן, עמ' 224–227.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

1. אופי החיבור

מבנה החיבור, שיטתו, דרכי הפירוש, תפיסת הפשט המתגלה בו, מערכת המקורות והיחס אליהם, היחס למדרש ולפירוש רש"י – כל הנושאים האלה הם מאשיות החיבור. בדבריי לעיל עמדתי בקצרה על שיטת הפירוש ועל מבנהו, והראיתי ששיטה זו היא מן המאפיינים המובהקים ביותר של שיטת רשב"ם בכל חיבוריו. על כך יש להוסיף את החלוקה ליחידות פירוש ואת דרכי הפירוש לפרטיהן. יסוד כללי ומרכזי ביותר בפירוש על שיר השירים הוא תפיסת הפשט המונחת בבסיסו, וגם היא משקפת את תפיסת הפשט הייחודית של רשב"ם, השונה עקרונית מעמדתו של רש"י מחד גיסא ומעמדתו של אבן עזרא מאידך גיסא. בכל הנושאים האלה אני דנה בהרחבה בפרקים הבאים, כל עניין במקומו. המסקנה הסופית מכל אלו היא חד־משמעית: הנחות היסוד המתודולוגיות והענייניות של הפירוש לשיר השירים ודרך הפירוש לפרטיה, תואמות לגמרי את השקפותיו ואת שיטותיו של רשב"ם בכל חיבוריו.

2. זיקות לחיבוריו ולהשקפותיו של רשב"ם

(א) מערכת המונחים ולשון הפירוש

מערכת המונחים בפירוש לשיר השירים הולמת את לשונו ואת סגנונו של רשב"ם הן באופייה הכללי והן בפרטיה. מצד אופייה הכללי ניכרות במערכת המונחים גמישות ואי־אחידות המאפיינות את כל חיבוריו של רשב"ם.⁷⁰ ואילו מצד פרטיה של המערכת, דומה בעיניי שאין בחיבור אף מונח אחד שאין לו מקבילה בחיבוריו של רשב"ם. יש מן המונחים האלה שהם רגילים ותכופים בלשון רשב"ם, ויש מהם שאינם משמשים אלא מדי פעם; יש מונחים ושימושי לשון שאינם בלעדיים ללשונו של רשב"ם ומופיעים גם אצל מחברים אחרים, ויש מהם המייחדים את לשונו. מבלי להגיע לכלל שלמות בעניין זה, אציין להלן כמה מן המונחים האלה ואחלק אותם לשתי קבוצות: מונחים ושימושי לשון בתחום המתודולוגיה הפרשנית וסגנון הכתיבה, ומונחים בתחום תורת הלשון.⁷¹ ההקדמה לפירוש שיר השירים עשויה לשמש פתח ראוי לבירור זה. רשב"ם פותח את דבריו בפנייה אל קהליו: 'ערום יערים המבין / ואת ליבו יתן להבין'.

70 וכבר ציינתי זאת לעיל, עמ' 21.

71 אחדים מן המונחים האלה הזכיר גם תומפסון (ראה לעיל, עמ' 24). כאמור, הדוגמאות שהביא תומפסון נכונות, אולם הוא התעלם כליל מתורת הלשון, וגם החומר שהביא אינו מלא ויש בו ליקויים, ואכמ"ל.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'המבינים' או 'המשכילים' הם הקהל שרשב"ם פנה אליו בכל חיבוריו, ו'להבין' או 'לתת לב' מגדירים את הפעולה הרוחנית שדרש מהם. רוזין העיר שמינוח זה נשען על לשונו של מנחם בן סרוק מבלי שרשב"ם ציין זאת במפורש, והוא מעיד על השאילה העמוקה ששאל רשב"ם מ'מחברת מנחם'. רוזין הדגים זאת בשלוש דוגמאות מן 'המחברת',⁷² ובמובאות מפירושו של רשב"ם, כגון 'בינו המשכילים' (לבר' א 1); 'שכילו ויבינו אוהבי שכל' (שם, לז 2) ועוד.⁷³ על אלה אפשר להוסיף, למשל, מ'ספר דייקות': 'פקח עיניך וראה ותן לבך והטה אזנך לשמוע ולהתבונן ולראות (דייקות, עמ' 1, שורה 1);⁷⁴ 'ועתה אנשי לבב הטיבו לראות ותדעו ותשכילו' (שם, עמ' 14, שורה 9); 'משכילים הבינו והתבוננו בינה' (שם, עמ' 18, שורה 5); 'חכם בני לדעת ולהבין' (שם, עמ' 47, שורה 1). הפנייה ל'משכיל', לקהל ה'מבין', אינה רק עניין שבמינוח אלא הגדרה ברורה של קהל היעד, כפי שטויטו הראה בהרחבה.⁷⁵

בהמשך ההקדמה הציג רשב"ם את מטרת הפירוש ואת שיטתו: 'ללמד ולספר את פשוטו, בשיטתו ומלתו, כאשר יתכן על מכונו, בלשונו'. כל אחד מן המונחים המופיעים כאן שייך לאוצר המונחים האופייני לרשב"ם:

- (1) 'פשוטו' הוא ממושגי היסוד של רשב"ם, וחוזר עשרות פעמים בפירושו לתורה, לקהלת ולאיוב. על כך כבר באה ההסכמה ואין צורך להאריך.⁷⁶
- (2) 'שיטתו' מאפיין את לשונו של רשב"ם וחוזר בכל חיבוריו.⁷⁷ למשל: 'כך שיטת פרשיות אלו' (לדב' יא 7); 'בעניין זה מוסבת המילה בשיטתה' (לקה' א 3); 'למעלה אחז שיטתו בחיות ועתה אוחז שיטתו בעופות' (לאיוב לא 13).⁷⁸
- (3) 'מלתו' – כבר הזכרתי לעיל מונח זה, החוזר בחיבורי רשב"ם עשרות פעמים. דנתי במונח זה בהרחבה הן בהקדמה לפירוש רשב"ם לקהלת והן במבוא לפירוש

72 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 66 והערה 1. הדוגמאות שהביא רוזין הן: 'בינו זאת אנשי לבב' (מחברת מנחם, עמ' 2*), שורה 3. החלפתי את מראי המקומות ממהדורת פיליפובסקי שאותם ציין רוזין, במראי מקומות ממהדורת סאנס-בדיוס; 'אבל על המשכיל לדעת' (שם, עמ' 6*, שורה 4); 'ויאחז המשכיל אורחותם' (שם, עמ' 10*, שורות 25–26), ועוד הרבה.

73 רוזין, שם, וכן בעמ' 157.

74 מרדלר, דייקות. מראי המקומות מ'ספר דייקות' מוצגים על פי העמוד והשורה במהדורת מרדלר.

75 טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 11–15; 101–105 ועוד לפי המפתח.

76 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 80–84, 158; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 456–460; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 54 ולפי המפתח.

77 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 158, ושם דוגמאות מפירושי רשב"ם לתורה ולתלמוד.

78 ראה גם דייקות, עמ' 7, שורה 20; עמ' 16, שורה 14; עמ' 27, שורה 6; עמ' 32, שורה 8; עמ' 44, שורה 11; עמ' 57, שורה 15; עמ' 58, שורה 17; עמ' 61, שורה 4.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

רשב"ם לאיוב.⁷⁹ בין הצירופים שמילה זו נכללת בהם אפשר לציין את כפל מילה; מילה כפולה; כופל מילתו; תיקון מילה; קוצר מילה; מוסבת המילה; דקדוק המילה; דקדוק מילתו; חוזר למילתו ועוד. בפירוש לשיר השירים באים הצירופים כפל מילה (ב 9; ד 6, 10, 12; ה 5; ו 11; ח 5); כופל מילתו (ב 7, פעמיים).

(4) 'יתכן' הוא מן ההגדרות הקבועות בפירושי רשב"ם בשתי צורותיו: החיובית ('יתכן') והשלילית ('לא יתכן'). ראה למשל: 'ולשון המקרא יתכן לומר כן' (לאיוב ב 10); 'יתכן המקרא להיות כפול' (לאיוב ו 5–6); 'ולשון הקונטרס [...] לא יתכן' (לאיוב ו 10 ועוד).⁸⁰

(5) 'מכוננו' אינו רגיל בלשון רשב"ם כמו הביטויים האחרים, אבל הוא כלול למשל בהקדמה לפירוש הדקדוקי לתורה: 'ועתה הנני בא לפרש יתר הלשונות ודקדוק שלהן אשר לא פירש' למעלה על פי התורה כסדרה, איש איש על מכוננו ועל סדרו' (דייקות, עמ' 49, שורות 1–2).⁸¹

(6) 'לשון' או 'לשון x' הוא מן הביטויים הרגילים ביותר בלשון רשב"ם ומופיע בחיבוריו מאות פעמים. בפירוש לשיר השירים הוא מופיע כסדרו, כגון לשון הבטה (א 6); לשון נקבה (שם); לשון מטולטלת (א 7); לשון דימיון (א 9) וכן הלאה. בפירוש לתורה בבר' א 14, 28; כ 7, 13 ועוד הרבה, וכן ביתר החיבורים. שימוש לשון זה רגיל גם במקורותיו של רשב"ם, כגון 'מחברת מנחם' או פירוש רש"י, ואינו ייחודי לו.

(7) בהמשך ההקדמה נקט רשב"ם את המונח 'בנוהג בעולם', שאף הוא מן המונחים הרגילים בלשונו, בצד 'מנהג' ו'דרך'. ראה למשל בפירושו לאיוב ח 9; טז 12; כו 9 ועוד.⁸²

נוסף על מונחים אלו, שכולם באים בהקדמה כדי להגדיר את שיטת החיבור, לשון הפירוש רוויה במונחים ובדרכי ביטוי המקבילים ללשונו ולדרך התבטאותו של רשב"ם בכל מקום. אציין להלן אחדים מהם:

79 ראה לעיל, עמ' 18.

80 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 91–93. ראה גם דייקות, עמ' 3, שורה 10; עמ' 6, שורה 11; עמ' 15, שורה 4; עמ' 25, שורה 4; עמ' 30, שורה 14 ועוד.

81 שימוש לשון זה מצוי גם בהיגדיו המתודולוגיים ובפירושי רש"י. ראה למשל בפירוש הידוע לבר' ג 8: 'יש מדרשי אגדה רבים וכבר סידרום רבותינו על מכונם'. וכן באחת מתשובותיו: 'להושיב דבר על מכוננו' (תשובות רש"י, עמ' 296). לדיון בעניין זה ראה קמין, רש"י, עמ' 71–72.

82 מקורו של הצירוף הזה בדברי חז"ל, אך בשיטתו של רשב"ם יש לו תפקיד שונה, ואני מתכוונת להרחיב על כך את הדיבור במקום אחר. לגילוייו של עיקרון זה בפירוש רשב"ם לאיוב ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 55 והערה 33, עמ' 68, 87, 148–149 ועוד, וראה להלן, עמ' 100–104.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(8) 'דרך' א' ומונחים קרובים לו הם מדרכי הפירוש המאפיינות ביותר את פירוש רשב"ם, וכבר עמדו על כך רבים.⁸³ בפירוש לשיר השירים באים הצירופים 'דרך בנות מלכים' (א 11); 'דרך הילוך שיר זה', 'דרך המשוררים' (ג 5); 'דרך מלכים' (ג 7); 'דרך נשים' (ד 1); 'דרכו ומנהגו' (ו 2), וכן צירופים עם השורש נה"ג: 'בנוהג בעולם' (בהקדמה, ראה לעיל); 'במנהג העולם' (ג 5); 'מנהגן [של עזים]' (ד 1); 'המנהג נוהג' (ז 13); 'נהוגים בו הקדמונים' (ג 6); 'נוהגין אוהבי הבתולות' (ז 6), וכן בשימושי לשון אחרים.

(9) 'כפל', בצירופים שונים וכמגדיר לתופעות שונות בסגנון המקראי ובעיקר תקבולת הצלעות לסוגיה, הוא מן הנפוצים במונחים שרשב"ם משתמש בהם,⁸⁴ וכן גם בפירוש לשיר השירים. נוסף על הצירופים שנזכרו לעיל, יחד עם 'מילה', באים בשיר השירים הצירופים: 'פסוק זה כפול' (ד 1), ו'כתוב זה כפול' (ד 8).⁸⁵ (10) 'דקדוק' בנטיית שונות, הן בתחום הלשון והן בהגדרת תופעות שונות בסגנון המקראי, מאפיין את תפיסתו הלשונית והסגנונית של רשב"ם.⁸⁶ בפירוש לשיר השירים הוא מופיע לא רק בפירוש ל"ז 10, שכבר רוזין ייחס לרשב"ם, אלא גם בפירוש ל"ו 9: 'ושאר דיקדוקי התיבות אשר ביארתי למעלה', ובהמשך: 'לא דיקדק בו כי איננו מצומצם'.⁸⁷

על המונחים האלה אפשר להוסיף שורה של ביטויים ושימושי לשון המשמשים בפירוש לשיר השירים ומאפיינים את לשונו של רשב"ם. הדגמה מלאה של ביטויים אלו כולם תרחיב את היריעה מעבר לכל מידה, ואציין בקצרה רק אחדים מהם:

(11) 'מוסב ל/על': הפירוש לשה"ש א 4; ב 15; ו 9 (פעמיים). ראה גם בפירוש לתורה, בר' א 11; בפירוש לקה' א 11; ג 21 ועוד; בפירוש לאיוב ח 9 ועוד.⁸⁸

83 עיקרון זה, המבוטא גם בביטוי הכללי יותר 'דרך ארץ', הוא מן העקרונות החשובים ביותר בשיטתו הפרשנית של רשב"ם, ועל התבטאותו בפירוש לשיר השירים עמד גם תומפסון (לעיל, עמ' 23). ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 125, 156; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 507; ברגר, רשב"ם לתורה, עמ' 77-126; טויטו, הפשטות המתחדשים עמ' 134-145 ועוד לפי המפתח.

84 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 143-144, 157 ועוד; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 465-466; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 22-26; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 170-200 ועוד לפי המפתח; דייקות, עמ' 25, שורה 1 ועוד.

85 לדיון בעניין התקבולת לעצמו ראה להלן, עמ' 147-157.

86 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 156; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 65-71 ועוד לפי המפתח.

87 ראה גם להלן, עמ' 162-163.

88 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 177-187.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

(12) 'פתרונו לפי עניינו': הפירוש לשה"ש א 17; ב 13. וראה גם בפירוש לתורה, לקהלת ולאיוב.⁸⁹

(13) נופל הלשון: הפירוש לשה"ש ב 3; ז 13; ח 7; הפירוש לקה' א 12.

(14) על שם / על שם [...] קרוי: הפירוש לשה"ש ה 11 (פז); ה 14 (ממולאים); ז 6; לאיוב ה 26; לקה' א 8.

כאמור, אין זו רשימה מלאה, וכאשר אנחנו מצרפים את כל אלו וכן את המונחים בתחום תורת הלשון הבאים מיד להלן, הרי אין קטע בפירוש לשיר השירים שאינו משקף את לשונו, את סגנונו ואת מונחיו של רשב"ם.

(ב) ענייני לשון⁹⁰

בפירוש לשיר השירים מוקדשים רק ביאורים מפורטים אחדים לבירור ענייני לשון ודקדוק, ובד בבד שיר השירים מצוטט רק מעט בספר הדקדוק של רשב"ם, 'ספר דייקות'.⁹¹ ואולם כל מה שבא בתחום זה בפירוש לשיר השירים מתאים לגמרי להשקפותיו של רשב"ם כפי שהן מוצגות בחיבוריו האחרים. בעניין זה שוררת הסכמה כללית, אבל חשוב להעמיד את הדברים על דיוקם במלוא היקפם. רוזין ייחס לרשב"ם 'שישה ביאורים קצרים' בענייני לשון, והתייחס אך ורק להופעתם של ביאורים אלו באותו חלק של הפירוש המיועד לבירור הפרטים. בכך העמיד רוזין את הדברים על המיעוט שבמיעוט,⁹² וכדי לדאות את התמונה בשלמותה יש להרחיבה בשני כיוונים: מחד גיסא, מספר הדיונים המוקדשים לענייני לשון גדול יותר ממה שציין רוזין; ומאידך גיסא, הביאורים הלשוניים הקצרים אינם עומדים לבדם ואין הם אלא אחת הדרכים שבהן ביטא רשב"ם את עמדותיו. כפי שצינתי לעיל, המסקנות מן הביאורים הפרטניים נכללות בחלק

89 מונח זה מאפיין מאוד את לשונו ואת שיטתו של מנחם בן סרוק, ומופיע ב'מחברת' בגיוונים שונים בכל מקום. רשב"ם אימץ עיקרון פרשני זה בכל עבודתו, אבל נקט את המונח המגדיר אותו רק מדי פעם. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 197–198. וכן ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 15, הערה 4; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 479. לא ברור לי מה הביא את תומפסון לטעון שהמתודולוגיה 'לפי ענינו' היא חידוש של רשב"ם (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 194).

90 עמדותיו המיוחדות של רשב"ם בתחום הלשון זכו לאחרונה לבירור יסודי ומקיף בעבודת הדוקטור של מרדלר: 'רשב"ם והדקדוק העברי'. בעבודה זו סקרה מרדלר את כל דיוניו של רשב"ם בתחומי הפונולוגיה והמורפולוגיה ואת כל ספרות המחקר בנושא זה, והעמידה תמונה מקיפה ומרתקת של תורתו הלשונית.

91 מצאתי ב'ספר דייקות' רק שבע מובאות משיר השירים: עמ' 20, שורה 20 (שה"ש ד 2); עמ' 23, שורה 11 (ו 10); עמ' 23, שורה 15 (ב 5); עמ' 39, שורה 2 (ג 11); עמ' 48, שורה 11 (ה 15); עמ' 51, שורה 19 (ד 3); עמ' 53, שורה 12 (ז 2).

92 ראה לעיל, עמ' 12.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הראשון של הפירוש, בשכתוב יחידת הטקסט, ולפיכך אין לצמצם את תחולתם של הביאורים הלשוניים לביאורים המסוימים שבהם הוצגו, אלא יש לבחון את השפעתם על הפירוש כולו. אדגים עניין זה בדוגמה אחת:

בפירוש הפרטים ל"ב 15 נכתב: 'אחזו. לשון פִּעְלוּ כמו "מדוע אָחֲרוּ פעמי מרכבותיו" (שופ' ה' 28)'. רוזין אכן ציין שביאור פרטני זה עשוי להיות פירוש של רשב"ם, אבל בודד אותו מהקשרו הרחב. משמעותו של הדיוק הלשוני היא שהצורה 'אחזו' איננה ציווי אלא עבר בבניין קל, שרשב"ם כינה 'לשון פעלו', אלא שחשיבותה של ההערה והסיבה להבאתה אינן בדיוק הלשוני לעצמו אלא בהשפעת הניתוח הלשוני על הבנת היחידה כולה, בת שלושה פסוקים, ב' 15–17. הפירוש המקובל בידי רבים הוא ש'אחזו' בפסוק זה הוא ציווי,⁹³ אבל מן השכתוב מתברר שרשב"ם לא סבר כך ופירש את 'אחזו לנו שְׁעָלִים' כלשון עבר: 'הרגום ולקחום'. תפיסה זו מהותית להבנת יחידת הפירוש כולה כסיפורה של הנערה על מה שקרה לה ולבן זוגה: 'עכשיו היא מספרת ואומרת: כשהיינו שם אני ואהובי בתוך הפרדס לטייל שם, ראינו שועלים קטנים [...] ובאו בני ביתינו והרגום ולקחום. וכראותינו את כל זאת שמחנו בטיילינו ובהבתינו. ובחר דודי בי ואני בחרתי בו'. הבנה זו של הפועל חוזרת גם בחלק האלגורי של הפירוש, אם כי בלשון מפורשת פחות: 'דימיון על המצריים שטבעו בים, על אשר חיבלו כנסת ישראל'.

בגלל חשיבות העניין בעיניו, ובוודאי גם מפני שהשקפתו שונה מן המקובל, הקדיש רשב"ם לעניין זה ביאור מיוחד בחלק המיועד לפרטים. הערה ברוח זו, שבצורות אלו אין הבדל בין העבר ובין הציווי, אכן מופיעה ב'ספר דייקות'.⁹⁴ ואולם ניתוח הפירוש בשלמותו מלמד שהבנת הפועל 'אחזו' כלשון עבר ולא כלשון ציווי איננה עניין לשוני מבודד, אלא רכיב מהותי שיש לו השפעה על פירוש היחידה כולה.

הדיון בהיבטים הלשוניים בפירוש לשיר השירים יוצג להלן בשני סעיפים: המינוח הדקדוקי, וביאורים שהם דקדוקיים באופיים.

(1) מערכת המונחים בתחום הלשון הולמת לגמרי את מערכת מונחיו של רשב"ם, ובהם:

⁹³ ראה למשל אבן עזרא: 'אחזו. לשון ציווי, כמו "אהבו את ה'" (תה' לא 24), "שחדו בעדי" (איוב ו' 22)'. ראה גם חכם, שיר השירים, עמ' כג: 'אחזו הוא ציווי'. זקוביץ, שיר השירים, עמ' 72; פופ, שיר השירים, עמ' 402 ועוד.

⁹⁴ דייקות, עמ' 21, שורות 7–8: 'ואחרי שיאמר בלשון ציווי שחטו בקרו זעמה ישר' (במ' כג 7) כמו כן יאמר בלשון עבר'. כלומר, בפעלים שבהם עי"ן הפועל גרונית, כגון חיי"ת ועי"ן, יש זהות בתצורה בין לשון הציווי (יחיד ורבים), ובין לשון העבר. בפירושו לשיר השירים הוסיף רשב"ם לדוגמאות אלו את השורשים אח"ז ואח"ר, שגם בהם עי"ן הפועל היא חיי"ת. על תשומת הלב המיוחדת לשורש אח"ז ראה עוד להלן, עמ' 35 והערה 120.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

- א. כינויי התנועות: 'קמץ קטן' ככינוי לצירה (ז 10);⁹⁵ 'חטף קמץ' ככינוי לקמץ קטן (ז 2, פעמיים);⁹⁶ 'קמוצה' ככינוי לעיצור המנוקד בקמץ (ז 6);⁹⁷ 'שורק' ככינוי לשורוק ולקובוץ (ז 2);⁹⁸ 'חירק' (ז 6).⁹⁹
- ב. כינויים לזמני הפועל: 'לשון אפעל' ככינוי לעתיד (ז 9);¹⁰⁰ 'לשון פעלו' ככינוי לעבר (ב 15).¹⁰¹
- ג. השם: שם דבר (ד 3; ז 10).¹⁰²
- ד. הגדרת הסמיכות: דביקות (ז 10).¹⁰³
- ה. הגדרת המין: לש' נקבה (א 6, 16).¹⁰⁴
- ו. מונחים כלליים: תיבה, במשמע מילה בודדת (ז 2, פעמיים; ח 6);¹⁰⁵

- 95 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 130 והערה 7. רוזין מביא מראה מקום מהפירוש לבר' מט 5 ('לפיכך החירק נהפכת לצירה הוא קמץ קטן'), ויש להוסיף עליו. ראה הפירוש לאיוב א 5; מא 15 ('קמוצה בקטן') ועוד; דייקות, עמ' 28, שורה 8; עמ' 29, שורות 10–11; עמ' 36, שורה 2; עמ' 56, שורה 21 ועוד. ראה גם מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 72–73.
- 96 ראה מרדלר, דייקות, עמ' ב, 41–43; וכן ראה ילון, הגיית החטפים; אלדר, מסורת הקריאה; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 76–77.
- 97 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 130 והערה 1 (מראה המקום הוא מהפירוש לשמ' כח 11); מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 72. ראה גם בפירוש המובא ב'ערוגת הבשם' ליש' מא 17: 'ולשו' רשב"ם "נשתה" בשי"ן קמוצה באתנחתא' (אורבך, ערוגת הבושם, ג, עמ' 3; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 215).
- 98 מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 73. ראה למשל דייקות, עמ' 32, שורה 18; עמ' 42, שורות 7, 14.
- 99 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 130 והערה 4 (מראי המקומות הם מן הפירוש לבר' מט 5; במ' יז 10); מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 73; ובדייקות, עמ' 26, שורה 15; עמ' 50, שורות 17–20: 'כל מקום שהריש ראוי לידגש החירק שלפניה נהפך לקמץ קטן [...] כלן קמץ קטן תחת חירק'. ראה גם בפירוש לאיוב כז 8 ועוד.
- 100 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 135, הערה 6 (על פי הפירוש לבר' כז 20); מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 156.
- 101 רוזין, שם, שם, הערה 4; מרדלר, שם, שם.
- 102 רוזין, שם, עמ' 139–140 והערה 17; מרדלר, שם, עמ' 215. כדוגמאות בלבד לשימוש נפוץ זה ראה הפירוש לבר' מא 29; לאיוב א 6; ז 4; ט 18; לקה' ה 7; ח 4; וכן דייקות, עמ' 24, שורה 7. לצורת הריבוי, שמות-דבר, ראה דייקות, עמ' 28, שורות 1, 15 ועוד.
- 103 רוזין, שם, עמ' 141; מרדלר, שם, עמ' 227–228; דייקות, עמ' 26–31 ועוד הרבה.
- 104 רוזין, שם, עמ' 140; מרדלר, שם, עמ' 226–228.
- 105 זהו המונח הטכני שנקט רשב"ם לציון מילה בודדת (ראה רוזין, שם, עמ' 133), והוא חוזר בחיבוריו מאות פעמים. על ההבחנה בין 'תיבה' ובין 'מילה', שמשמעה בלשון רשב"ם 'ביטוי, מאמר, מבע' וכיוצא באלה, ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 21 והערה 35; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 176.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מדקדק – מי שעוסק בדקדוק הלשון (ז 10);¹⁰⁶ ננקדת (ז 2, 6);¹⁰⁷ יו"ד יתירה (א 9).¹⁰⁸

(2) ביאורים דקדוקיים

א. הבחנה בין צורות זכר לצורות נקבה: 'שמש. לשון נקבה, כמו "אם זרחה השמש" (שמ' כב 2), ועל כן כתב ששזפתני [ולא ששזפני] (ל-א 6); 'ערש. לשון נקיבה הוא. ולכך כתב רעננה. כמו שנאמר "והנה ערשו ערש ברזל וגו' תשע אמות אורכה" (דב' ג 11) (ל-א 16). רשב"ם דן במקומות אחדים בשאלת ההבחנה בין צורות זכר לצורות נקבה, הן בשם והן בפועל,¹⁰⁹ ועמד על כך שקביעת המין הדקדוקי של השם משתנה מלשון ללשון, ושאין לה כללים ברורים: 'והמבין יבין ויראה כי אי אפשר לנו לעשות זכר או נקבה אלא כמו שאנו מוצאים בתורה הזכרי' זכרי' והנקב' נקב' (דייקות, עמ' 39, שורות 16–17). גם התצורה של המילה אינה מכרעת: 'ש שמות רבים כאלה נמצאו בלשו' הקדש שלשון יחיד לשון זכר ובלשון רבים לשו' נקבה כמו שמות [...] לא דקדק ל' הקדש בהרבה מקומות' (דייקות, עמ' 57, שורות 3–5). לפיכך אי-אפשר לזהות את המין הדקדוקי אך ורק על פי צורת המילה, ובפירושים לעיל ציין רשב"ם את התואר ('רעננה') ואת הפועל ('שזפה') המתלווים אל השם כאמצעים לזהות את מינו.¹¹⁰ רשב"ם עמד פעמים אחדות על העובדה שיש בלשון המקרא שמות דו-מיניים, שעשויים לשמש הן כזכר והן כנקבה, כגון 'המחנה האחת לשון נקבה [...] הנשאר לשון זכר. הרבה מצינו תיבות פעמים זכר פעמים נקבה' (לבר' לב 9), ושתי הדוגמאות המובאות שם הן שמש ורוח; 'עמל הכסילים תיגענו. עמל של כל כסיל וכסיל תיגע אותו [...] תיגענו. עמל נקרא בלשון נקבה ועל כן תי'ו' (לקה' י 15);¹¹¹ 'רוח גדולה. רוח לשון נקבה. ויגע. מכאן שגם הוא לשון זכר' (לאיוב

¹⁰⁶ רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 129. הדוגמאות לכך רבות (ראה גם שם, עמ' 156), כגון בפירוש לבר' לו 2: 'המדקדק יתן לב', או בדייקות, עמ' 18, שורות 1–4: 'כשישגה המדקדק בדקדוק תיבה אחת [...] ידמה לה תיבות הפשוטות לו' (מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 60).

¹⁰⁷ ראה הפירוש לאיוב א 5; דייקות, עמ' 31, שורה 8, ועוד יותר בצורות אחרות: נקדות, ננקדים, תינקד וכיוצא באלה, דייקות, עמ' 17, שורה 5; עמ' 22, שורה 5; עמ' 32, שורות 13, 18 ועוד הרבה.

¹⁰⁸ רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 142 והערה 2; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 221–222. ראה גם בהרחבה להלן, עמ' 37–39.

¹⁰⁹ ראה, בין היתר, רוזין רשב"ם כפרשן, עמ' 135, 140; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 225–226.

¹¹⁰ ראה גם בפירוש לאיוב ה 21: 'כי תבוא. כי יבא לא נא' ושומעני שקורא לשוד לשון נקבה'. וכן לאיוב לח 14 (למילה חותם).

¹¹¹ על בעיית הנוסח של ביאור זה ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 117.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

א (18–19).¹¹² רשב"ם סיכם עניין זה ב'ספר דייקות', וכלל ברשימת השמות הדורמיניים גם את 'שמש' ו'רוח' שנזכרו לעיל: 'יש תיבות בתור' שנמצאו פעמי' לשו' זכר ופעמי' לשון נקבה כמו שמש בגדים רוח יד' (דייקות, עמ' 39, שורה 9). ב. זמני הפועל: 'אחזו. לשון פִּעְלוּ כמו "מדוע אֶחָרוּ פעמי מרכבותיו" (שופ' ה 28) (ל"ב 15);¹¹³ 'אחזה. לשון אפעל. כמו "אכלה" (דב' יב 20), "אמרה" (תה' מב 10) (ל"ז 9). רשב"ם דן בתופעות שונות מתחום זמני הפועל בכל חיבוריו, בעיקר בתחום התצורה. ראה למשל ב'ספר דייקות', עמ' 5, שורות 1–3; עמ' 11, שורות 8–11; עמ' 12, שורה 7 – עמ' 13, שורה 5 ועוד הרבה; וכן בפירוש לאיוב ועוד.¹¹⁴ על הצורות המיוחדות בגזרת פ"א ראה עוד להלן.

ג. משקלי שמות: 'ומדברך נאווה. מדבר שם דבר הוא, כמו מספר, מגדל, מכתב, מקדש. מדבר. לשון דיבור' (ל"ד 3); גם את הביאור הזה הגדיר רוזין כביאור של רשב"ם, ואכן, ההתעניינות במשקלי השמות ובקביעת שורשיהם היא אחד המאפיינים של גישתו הלשונית.¹¹⁵ במשקל מסוים זה דן רשב"ם בפירושו לתורה,¹¹⁶ שלוש פעמים בפירוש לאיוב וכן ב'ספר דייקות',¹¹⁷ תמיד באותו ניסוח. 'מחנק. שם דבר כמ' [...] מספר משמר' (לאיוב ז 15); 'מצער. שם דבר. [כמו] מספר משפט מפעל' (לאיוב ח 7); 'ומדד: שם דבר כמ' ומנדד' (לאיוב ז 4). רשב"ם ראה במשקל זה שם פעולה וכלל בין הדוגמאות גם את הפסוק הנדון בשיר השירים: 'כל תיבות משולשות תבוא מם בראשם לעשותם פעולה [...] מן דבר "מדברך נאווה" (שיר השירים ד 3) (דייקות, עמ' 51, שורות 18–19). גם כאן אין זה ביאור בודד. המסקנות מן הביאור הזה נכללו בשכתוב היחידה, בהחלפת המילה 'מדבר' ב'דיבור', שהוא שם הפעולה בבניין פיעל: 'ודיבורך נאה והגון'.

ד. ניקוד: המילה 'אמן' בפסוק 'חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן' (שה"ש ז 2), מנוקדת במקרא בשני קמצים, ורשב"ם פירש את המילה פעמיים במשמע 'אומן'. בשכתוב הפסוק כתב: 'סתרי ירכיך נאים ויפים כמו חלאים ותכשיטים, מעשה ידי אומן עשויין באומנות'; ובפירוש הפרטים: 'אָמֵן. אל"ף ננקדת חטף

112 ראה דייקות, עמ' 39, שורות 9–10. דיון רחב בנושא הזכר והנקבה, בעיקר בתחום הפועל, ראה שם, עמ' 37, שורה 6 – עמ' 40, שורה 15.

113 לפירוש זה ראה לעיל, עמ' 30.

114 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 243–249; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 158–206.

115 ראה מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 496 (אבל הדוגמה הזאת איננה שם); יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 252–253. לסקירה מקיפה על משקלי השמות ראה מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 230–260.

116 וראה למשל התלבטותו בפירוש המילה 'מִשְׁרַת' בפירוש לבמ' ו 3.

117 ראה דייקות, עמ' 51, שורה 19; עמ' 56, שורות 13–14, וכן מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 244.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

קמץ, ומשמעות התיבה כמו אומן. וחטף קמץ ושורק רגילים לבוא במקום אחד בכמה תיבות, כמו מאדמים (שמ' כה 5 ועוד), מאדמים, גדלו (דב' ה 24/21 ועוד), גדלו (תה' קנ 2); וכן הרבה. הבסיס לפירוש זה הוא אפוא ההתחלפות במקרא בין קמץ קטן (המכונה, כרגיל בלשונו של רשב"ם, חטף קמץ)¹¹⁸ ובין שורק או קובוץ, ורשב"ם הדגים זאת בשתי דוגמאות. הדוגמה הראשונה אינה מתאשרת מנוסח המקרא שבידינו: המילה מאדמים מנוקדת תמיד בדרך זו (שמ' כה 5; כו 14; לה 7, 23; לו 19; לט 34). אך המילה 'גדלו' אכן מופיעה בשני הכתיבים: בדרך כלל בקמץ קטן (דב' ה 24/21; יא 2; יח' לא 7), ופעם אחת בצורה גדלו (תה' קנ 2).

לחילופים בין קמץ קטן לקובוץ הקדיש רשב"ם דיון מיוחד גם ב'ספר דייקות' (עמ' 42, שורות 4–12), ובין הדוגמאות שם כלל את מאדמים: 'וכן מצינו בהרבה מקומות מאדמים כמו מאדמים' (שם, עמ' 42, שורה 8). לפי ניסוח זה קשה להכריע אם אכן עמדה לפניו הגרסה מאדמים בקובוץ או בשורק באחד הפסוקים דלעיל, או שהוא שחזר אותה לצורך הדיון.

ה. יידוע: 'ברהטים'. בפתילי זהב של קליעתה [...]. בי"ת של ברהטים שהיא קמוצה מוכחת ואומרת, באותן רהטים שהזכיר בסמוך, "דלת ראשך כארגמן". כי לא ננקדת בי"ת בחירק ברהטים' (ל"ז 6). תשומת לב לשאלת היידוע מאפיינת גם היא את רגישותו של רשב"ם לפרטי הפרטים של הטקסט. היידוע במילה 'ברהטים' כיוון את רשב"ם לפרש אותה בזיקה אל מה שכבר הוזכר, כלומר בזיקה לביטוי 'דלת ראשך', שאותו פירש: 'קליעת שערותיה קרויה דלת'. מכאן ש'ברהטים' משמעו: 'בפתילי זהב של קליעתה'. כך נכתב בפירוש הפרטים שבסוף יחידת הפירוש. אבל ביאור זה מופיע גם בחלק הראשון, בשכתוב יחידת הטקסט: 'ואני המלך אוהבך, מקושר ואדוק בפתיל הזהב שאת קולעת בו קליעת שער ראשך'.

רשב"ם עמד במקומות נוספים בפירושו על הבחנות בין הצורה המיודעת של השם לצורתו הלא מיודעת, והצביע על השפעתן של צורות אלו על משמעות הטקסט, למשל: 'בפתח עינים [...] והמפרשו שם עיר טועה. שהרי כתוב לפנינו "היא בְּעֵינִים", ואילו היה שם עיר היה לו לומר בְּעֵינִים, הבי"ת בחטף, שלא מצינו שיאמר בביתאל בִּירִיחוֹ בִּירוּשָׁלַיִם' (לבר' לח 14); 'בשלום. בי"ת פתוחה לומר [...] ואילו בי"ת בחטף אז יהי נשמע [...]'. (לאיוב טו 21).¹¹⁹

ו. צורות מיוחדות בגזרת פ"א: 'אָחָזָה. לשון אפעל. כמו "אָכָלָה" (דב' יב 20),

118 ראה לעיל, עמ' 31 והערה 96.

119 וראה גם דייקות, עמ' 48, שורות 6–8.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

"אומרה" (תה' מב 10) (ל"ז 9). רשב"ם הקדיש תשומת לב רבה לביאור הצורות המיוחדות בגזרת פ"א.¹²⁰ דוגמה הקשורה ישירות לעניין הנדון היא פירושו לבר' כז 20: 'ואכלה מצידי. חטף קמץ לפי שהוא לשון ציווי כמו "אכול בשמחה לחמך" (קה' ט 7) אבל "ואוכלה מצידי בני" (בר' כז 25) הוא מלא פום שהוא לשון אפעל. כמו "זכור י' לדוד" (תה' קלב 1) יאמר "זכרה לחסדי דוד" (דה"ב ו 42) לשון ציווי'. שני הביאורים עוסקים בעניין אחד: ההבחנה בין שתי צורות דומות בבניין קל של פועלי פ"א. צורה אחת היא צורת הגוף ראשון של העתיד המוארך (המכונה 'לשון אפעל'), שבה האל"ף מנוקדת בחולם, וצורה אחרת, שבה האל"ף מנוקדת בקמץ קטן (בלשון רשב"ם: חטף קמץ) היא 'לשון ציווי'.¹²¹ בפסוק בספר בראשית, הפועל הנדון הוא 'לשון ציווי', ואילו 'אחזה', המנוקדת בחולם, היא לשון עתיד. מסקנה זו באה לידי ביטוי בשכתוב היחידה: 'ועל אשר אהבתיך וְדִמַּתִּיךָ לתמר, אמרתי אעלה בתמר ואחזה בענפיו וסנסינו'.

ז. סמיכות חסרה: 'כִּיִּן הטוב. המדקדק יבין שיאמר כיין בקמץ קטן שלא במקום דביקות כזה' (ל"ז 10). רשב"ם ציין את הקושי: צורת המילה אינה צורת הנפרד יין, כפי שהיינו מצפים, אלא צורת הסמיכות יין, המנוקדת בצירה. ניקוד זה קשה מפני שהצירוף 'יין הטוב' אינו סמיכות. אלא שרשב"ם לא הציע פתרון לקושי והשאיר אותו להבנתו של בעל הדקדוק: 'המדקדק יבין'.¹²² הוא העיד בכך על עצמו שאין לבו נוטה להרחיב את הדיבור על עניינים לשוניים והניח ששומעי לקחו, שאותם כינה במקומות אחרים 'המשכילים' או ה'מבינים'¹²³ ידעו במה מדובר. ואכן, במקומות אחדים בחיבוריו עמד רשב"ם על תופעה מסוימת בלשון שניתן להגדירה כ'סמיכות חסרה', כלומר השם מופיע בצורת הנסמך שלו אך אין

120 רשב"ם שייך את פועלי פ"א (וכן את פועלי ל"א), לגזרת השלמים והרבה לדון בצורותיהם המיוחדות. ראה דייקות, עמ' 33, שורה 34 – עמ' 34, שורה 10; עמ' 16, שורות 13–15; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 164. לדיונים בגזרה זו בפירוש לתורה ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 138. בתוך גזרה זו הפנה רשב"ם תשומת לב מיוחדת לשורש אח"ז, שיש בו שני עיצורים גרוניים. ראה בין היתר דייקות, עמ' 7, שורה 17; עמ' 17, שורות 9–17; עמ' 34, שורות 4–5; וכן לעיל, עמ' 30.

121 ההבחנה בין צורות הומוגרפיות או בין צורות שההבדלים ביניהן דקים מאוד, היא מן הנושאים שרשב"ם עסק בהם הרבה, ובנושא זה הוא אף פתח את הדיון ב'ספר דייקות' (עמ' 1, שורות 3–19).

122 משפט קצר זה הוא דוגמה טובה למערכת המונחים ושימושי הלשון שנקט רשב"ם. כל אחת מן המילים במשפט זה אופיינית לסגנונו: מדקדק – הגדרת מי שעוסק בענייני לשון; יבין – הפעולה השכלית הנדרשת מן הקורא; קמץ קטן – כינוי לצירה; דביקות – כינוי לסמיכות. לכל אלה ראה לעיל, עמ' 31. אכן, גם רוזין כלל ביאור זה בין הביאורים שלדעתו מקורם בפירוש רשב"ם.

123 ראה לעיל, עמ' 25–26.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אחריו סומך. המקום המובהק שבו ביאר רשב"ם תופעה זו הוא בפירוש לשם' טו 2: 'וזמרת. כמו "ושכורת ולא מיין" (יש' נא 21), וכן "תסמר שערות בשרי" (איוב ד 15) [...] תסמר שערות הרוח בשרי [...]]. הרי זמרת חסר כמו שכורת ושערות'. ביאור דומה מופיע בפירושו לקה' ח 13: 'מאת. מקרא קצר הוא ודבוק הוא על תיבה החסירה לומ' מאת ימים או שנים [...] וכן "ושכורת לא מיין" (יש' נא 21) דבוק הוא על תיבה החסירה'. צורת הנסמך של השם (זמרת, שכורת, שערות, מאת) מעידה שהביטוי הוא צירוף של סמיכות שהסומך חסר בו. יש שהסומך החסר נזכר במפורש בקרבת מקום (כמו באיוב ד 15), ויש שהוא חסר לגמרי והקורא אמור להשלימו (כמו ביש' נא 21 או בקה' ח 13).

הפירוש לביטוי 'יין הטוב' בשה"ש ז 12 מופיע במפורש ב'ערוגת הבשם'¹²⁴, ושם הוא מפורש כסמיכות חסרה: 'יין הטוב יין דבוק ופירוש יין הכרם הטוב'; פירוש זה מוכיח שאכן 'המדקדק הבין'.¹²⁵

ח. כינוי מושא חבור: 'חבלתך. חבלה ממך'.¹²⁶ כמו "בניי יצאוני" (יר' י 20). יצאו ממני. ושמה חבלה ילדתך. כפל מלה. ילדתך. ילדה אותך' (ל"ח 5). הנקודה שרשב"ם ביקש לדייק בה היטב היא משמעות המושא הישיר בצירוף 'חבלתך', שבאופן מילולי משמעו: 'חבלה אותך'. הוא מקדיש לכך ארבעה היגדים: שלושת הביאורים דלעיל, הבאים זה אחר זה בפירוש לפרטים, ותוכן הצירוף הזה בשכתוב הרצוף.

עניינו של הביאור הוא שאף על פי שמבחינה מורפולוגית הסיומת מייצגת את המושא הישיר, מצד המשמעות היא מבטאת יחס בלתי ישיר. לא: 'חבלה אותך' אלא 'חבלה ממך'. אפשר לנסח זאת גם באופן אחר: המושא הישיר עשוי לשמש בלשון העברית לתיאור יחס שבלשון אחרת עשוי להיות מבוטא על ידי מושא עקיף. דוגמת האב לתופעה זו היא הפסוק בירמיה, שבו 'יצאוני' פירושו 'יצאו

¹²⁴ ערוגת הבושם, א, עמ' 196; טויתו, הפשטות המתחדשים, עמ' 211–212, וראה עוד להלן, עמ' 48–49.

¹²⁵ עקרונית אפשר היה להבין גם בדרך אחרת את הרמז 'והמדקדק יבין', ולהציע שרשב"ם רמז בכך לשיבוש בניקוד. כלומר שלדעתו ראוי היה לנקד את המילה כצורת הנפרד 'יין', ולא כצורת הנסמך 'יין'. גם אפשרות כזאת הולמת את שיטתו של רשב"ם, כפי שמעידים דבריו ב'ספר דייקות': 'ושמא יש שיבוש בספרים' (דייקות, עמ' 17, שורה 23), או בפירוש לשם' כג 24: 'מדעתי הגהתי [...] ושוב מצאתי בכל סיפרי אספמיא ואשכנז כמו שהגהתי' (וכן בפירוש לאיוב כ 26). ואולם נראה שההיגד המפורש ב'ערוגת הבשם' מחייב את הפירוש שהצעתי לעיל.

¹²⁶ זו הגרסה בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 384, ובכ"י סנקט פטרבורג. כ"י המבורג גורס 'אמך' במקום 'ממך', ובעקבותיו גרסו כך ילינק ותומפסון במהדורותיהם. גרסה זו מטשטשת את הביאור, וכבר רוזין הציע מסברה לתקן אותה (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 23, הערה 3).

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

ממני.¹²⁷ כדי להבהיר זאת באר היטב הציג רשב"ם תחילה את העניין: 'חבלתך. חבלה ממך'. אחר כך הבהיר שהצלע הבאה היא 'כפל מלה', כלומר תקבולת, ואם כך, 'חבלה אמך' מקביל ונרדף ל'חבלה, ילדתך', ו'ילדתך' משמעו 'ילדה אותך'. המשמעות השלמה של הדברים מתבררת בחלק הראשון של הפירוש, בשכתוב יחידת הטקסט: 'כי באו לאמך שם צירים וחבלים ממך בעת לידתה ושם הולדתה'.

עניין זה העסיק את רשב"ם גם במקומות אחרים. כך למשל בפירושו לבר' מד 15: 'יצאו את העיר. כמו "עברו את העיר" (יהו' ו 7) [...] כמו "בני יצאוני" (יר' י 20), יצאו ממני'. ביתר פירוט עסק בכך ב'ספר דייקות' (דייקות, עמ' 17, שורות 13–20), ושם הדגיש את ההבדל בין הלשונות בהגדרת הפעלים: 'וצאים או עומדים. לדבריו, פועל הנתפס בלשון אחת כפועל עומד, כגון 'יצא', ולפיכך יצריך את מילת היחס 'מן' (יצא מן העיר), נתפס בעברית כפועל יוצא, ולפיכך הלשון המקראית גורסת 'יצא את העיר'; 'ובכך חלוק לשון הקדש מלשון לעז' (שם, שורות 15–16).

ביאור זה, כמו כל אלו שהבאתי לעיל, אופייני לרשב"ם בכל היבטיו. אולם שוב ראוי להדגיש שאין לבודד את הביאור הלשוני כעניין לעצמו. עיקרו של הביאור הוא בהשפעתו על הפירוש כולו, ובעיקר על החלק הראשון שבו, השכתוב. ט. אחדות תפיסתו הלשונית של רשב"ם ורגישותו הלשונית מתגלים באורח מעניין בדוגמה שיש בה לכאורה ניגוד בין שתי קבוצות הסברים לתופעה אחת. עיון מדוקדק יותר מגלה שלא ניגוד יש כאן אלא דיוק יתר, ודווקא הוא מדגים היטב את הדיוקים הדקים המאפיינים את גישתו של רשב"ם.

פירוש המילה 'לססתי' בשה"ש א 9 נבנה מצירופם של שניים: השכתוב והביאור המיוחד בחלק הפרטני. בשכתוב נכתב: 'לסוסתי. [...] לעת קביצת סוסים אשר היתה בריכבי פרעה דימיתך ויחדתיך [...] שנתתי לך כל קישוטי עדיי סוסי המלך', ובפרטים: 'לסוסתי. ואין יו"ד יתירה בו, כמו "רבתי עם" (איכה א 1), "היושבי בשמים" (תה' קכג ו)'. מלשון הביאורים משתמע ששתי שאלות עומדות כאן לבירור: משמעות המילה 'סוסה' בצורת הנפרד – האם היא מכוונת לנקבה של 'סוס' או שיש לה משמעות אחרת? ומשמעות היו"ד במילה 'סוסתי':

127 העניין עצמו כבר הובא ב'מחברת מנחם', אם כי מזווית ראייה אחרת (מחברת מנחם, עמ' 60*, שורות 18–27). מנחם הגדיר את התופעה 'מלים [...] אשר יחצו לשניים', והדוגמאות שהביא הן מילים שלהן כינוי מושא חבור (נתתני, יצאוני, אחוך, ויזעקו וכו'), ואילו משמעותן מצריכה מילת יחס אחרת (נתת לי, יצאו ממני, שמע לי, ויזעקו אליך וכיוצא באלה). לדיון רחב יותר של רשב"ם בשימוש המושא הישיר, ראה דייקות, עמ' 17, שורות 13–20.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

האם היא יו"ד הקניין, כלומר: 'סוּסָה שלי', או שיש לה משמעות אחרת? ושמה היא חסרת משמעות ומיותרת?

על פי התפיסה המובעת בשכתוב, 'סוּסָה' היא 'קביצת [קבוצת] סוסים' ואלה הם 'סוסי המלך'. כלומר צורת הנקבה 'סוּסָה' היא שם קיבוצי שמשמעו 'יחידת סוסים'. פירוש זה מבוסס על דברי רש"י, ואפשר שמשום כך רשב"ם לא האריך בו. רש"י: 'לקבוצת סוסים הרבה, שאספתי מחנותיי לצאת לקראתך [...]'. לססתי. קבוצת סוסי, ובלשון לעז קבלישא.¹²⁸

לעומת הדמיון ביניהם בפירושיהם למילה 'סוּסָה', נבדלים רש"י ורשב"ם זה מזה בפירוש היו"ד הסופית. לפי רש"י משמעה: 'סוּסִי', כלומר הסוסים שלי, 'מחנותיי'. לעומת זאת לפי רשב"ם זוהי 'קבוצת סוסים' ותו לא. מן הדוגמאות שהביא רשב"ם לעיל, 'רבתי עם' (איכה א 1) ו'היושבי בשמים' (תה' קכג 1), משתמע בבירור שהיו"ד אינה יו"ד הקניין.¹²⁹

מה אם כן לדעתו תפקידה של היו"ד הסופית? לשאלה זו יש בפירושי רשב"ם שתי תשובות שונות, הנראות לכאורה סותרות זו את זו. בפירושו לבר' לא 39 כתב: 'גִּנְבְּתִי יוֹם. יו"ד יתירה. גְּנוּבַת יוֹם וגְּנוּבַת לֵילָה [...] כמו "רבתי עם שרתי במדינות" (איכה א 1). אבל גְּנוּבְּתִי קִמַּץ פִּתְרוֹנוֹ גְּנוּבַת שְׁלִי. רשב"ם בירר כאן את תצורת המילה 'גְּנוּבְּתִי' ואת תפקיד היו"ד. מן הבחינה המורפולוגית היו"ד איננה יו"ד הקניין והיא 'יתירה'. השווא שבו מנוקדת הבי"ת מוכיח שהמילה היא 'גְּנוּבְּתִי', בפתח, וזוהי צורת הנסמך של המילה 'גְּנוּבָה'. משמעות הצירוף היא אפוא 'גְּנוּבַת יוֹם' ולא 'גְּנוּבָה שְׁלִי'. על אותה הבחנה חזר רשב"ם בפירוש לשם' טו 2 תוך שימוש באותן דוגמאות אב: 'עָזִי. חֹטֵף קִמַּץ ויו"ד יתירה כמו "רבתי בגוים" (איכה א 1), "היושבי בשמים" (תה' קכג 1), "שכני בחגוי הסלע" (עו' 3). אבל "עָזִי אֵלֶיךָ אֲשֶׁמֹּרֶה" (תה' נט 10), פִּירוּשׁוֹ עָזִי שְׁלִי. רשב"ם בירר כאן את אותה שאלה: האם היו"ד במילה 'עָזִי' בשם' טו 2 היא יו"ד הקניין ויש לפרש את המילה 'עָזִי שְׁלִי'? תשובתו שלילית: אין זו אלא המילה 'עָזִי' המשמשת כאן כנסמך בצירוף של סמיכות שהסומך חסר בו: 'עָזִי וזמרת ושבח ישראל יֵה'.¹³⁰ לפיכך מן הבחינה המורפולוגית היו"ד 'יתירה' כמו בכל הדוגמאות האחרות. פירוש דומה לזה, בניסוח דומה ועם אותן דוגמאות אב אבל בהיפוך המסקנה,

128 הביאור של רש"י ורשב"ם חוזר גם בפירושים מאוחרים יותר, כגון בפירוש האנונימי במהדורת מתיוס: 'לסוסתי. קבוצת סוסים נקרא סוסתי' (שם, עמ' 167), ובציטט מרש"י בגלוסר מליפציג: 'לשון קבוצת סוסים הרבה, שאספתי מחנותיי לצאת לקראתך' (שם, עמ' 1583, מס' 20545).

129 לא ברור לי כיצד הגיעה מרדלר למסקנה הפוכה. ראה מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 222.
130 לעניין זה ראה לעיל, עמ' 35–36.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

מופיע בפירוש הקומפילטורי לאיכה א ו, שהוא ככל הנראה פירוש רשב"ם:¹³¹ 'רבתי. היו"ד אינה יתירה. כי אם שהמעשה קבוע ורגיל להיות תמיד המקרא מטיל בו יו"ד לפעמים כמו "היושבי בשמים" (תה' קכג ו), כי בכל עת הוא יושב בשמים, וכן העיר הזאת תמיד היתה להיות רבה ועצמה [...]. רבתי בגוים. תמיד היתה רבנית בין האומות. שרתי במדינות. תמיד היתה שרית וגברתנית במדינות. מלה כפולה הוא ואין היו"ד יתירות'. ביאור זה הולם בדיוק את הפירוש לשה"ש א 9, אבל נשמע לכאורה הפוך ממה שראינו בפירוש לתורה. במקום אחד נאמר ש'היו"ד יתירה', ובמקום אחר נאמר ש'היו"ד אינה יתירה'.

קריאה מדוקדקת של הביאורים מוכיחה שאין זו אלא סתירה לכאורה. לאמתו של דבר עומדים כאן לבירור שני עניינים שונים ביחס לאותה יו"ד: תפקידה המורפולוגי ותפקידה הסמנטי. בשני הביאורים בתורה עמד רשב"ם על תפקידה המורפולוגי של היו"ד וקבע שהיא 'יתירה': היא אינה משמשת כיו"ד הקניין ולפיכך אין לפרש את המילים שבהן היא מופיעה כ'גנובה שלי', או 'עוז שלי'. ואילו בביאורים לאיכה ולשיר השירים עמד רשב"ם על תפקידה הסמנטי של היו"ד: הוא בחן לשם מה נוספה במקרים אלו, ואם יש לה משמעות. לדבריו יש ליו"ד תפקיד סמנטי: היא מוסיפה למילה או לביטוי היבט של קביעות והתמדה – 'תמיד היתה רבנית [...]. תמיד היתה שרית'.

מעבר למשמעות המסוימת של בירור זה יש בדוגמה זו כדי להעיד על עניין כללי יותר והוא הזהירות המתחייבת מניתוח מבודד של ביאורים ומהיסמכות בלעדית על הניסוח הטכני, ובמקרה זה 'היו"ד יתירה' כנגד 'היו"ד אינה יתירה'. התוכן, השיטה, המשמעות והעקיבות מתבטאים במכלול דברי הפרשן ובהשקפתו הלשונית בהיקפה המלא.

(ג) התאמה בין ביאורים

המבקשים להוכיח שחיבורים המיוחסים לרשב"ם אינם באמת שלו טוענים כי קיימות אי-התאמות וסתירות בין ביאוריו בחיבור הנדון ובין ביאוריו בחיבורים שהם בוודאות פרי עטו.

כדי לברר טענה זו ביחס לפירוש לשיר השירים בדקתי שני עניינים: את כל מראי המקומות המצטלבים, היינו מובאות משיר השירים בחיבוריו האחרים של רשב"ם ומובאות מספרים אחרים בפירוש לשיר השירים,¹³² וביאורים שיש ביניהם זיקה עניינית שאיננה מתועדת במובאות מפורשות.

131 בסוף הפירוש לפסוק 1 מובא ציון המקור: 'ר' שמ", המכוון לרשב"ם. נראה שציון זה מכוון לכל מה שקדם, כלומר להקדמה לפירוש מגילת איכה ולפירוש פסוק 1 כולו.

132 מראי מקומות משיר השירים בפירוש לתורה: שה"ש ב 9 (שמ' כח 36; במ' טו 39); ב

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מספר הפירושים המצטלבים איננו רב, ובחלקם אין בהם משום נפקא מינה לשאלת המחבר. אבל המסקנה מן הבחינה הזאת היא חד-משמעית: יש התאמה מלאה בין הפירוש לשיר השירים ובין חיבורי רשב"ם האחרים, בין במקראות שיש בהם זיקה מפורשת בין החיבורים ובין במקראות שבהם הזיקה היא עניינית בלבד. בחרתי אפוא במספר דוגמאות בלבד, שלדעתי יש בהן כדי להעיד על זהות המחבר.

(1) בהקדמה לפירוש שיר השירים כינה רשב"ם את שלמה – שלו ייחס את חיבור שיר השירים – בתואר 'אגור', והרחיב: 'אגור אשר אגר את החכמה מכל בני קדם'. תואר זה והגדרה זו חוזרים כמעט מילולית בפתיחת פירוש רשב"ם לקהלת: 'שלמה נקרא קהלת על שם שקיהל חכמות מכל בני קדם [...] כי גם במקום אחד נקרא אגור מפני שאגר חכמות. שנ' "דברי אגור בן יקא" (משלי ל 1)'.¹³³

(2) בפירושו לפסוק: 'לריח שמניך טובים שמן תורק שמך' (שה"ש א 3), כתב רשב"ם: 'לריח שמניך טובים. למען שמניך הטובים של אפרסמון, אשר נדף ריחם למרחוק בקצוי הארץ והורקו מכלי אל כלי, קרוי שמך שמן. דוגמ' "טוב שם משמן טוב" (קה' ז 1). השוואת שה"ש א 3 לקה' ז 1 היא השוואה מקובלת וצפויה, מפני שרק בשניהם יש דימוי של 'שם' ל'שמן'. עצם המובאה והשוואת הפסוקים

13 (בר' נ 2); ד 14 (שמ' ל 23); במ' כד 6; ה 1 (בר' מט 12); ה 5 (בר' כג 16); שמ' ל 23; ו 11 (שמ' יג 4); ז 10 (במ' לד 36); ז 14 (בר' ל 14); ח 6 (שמ' יג 9); דב' לב 24; ח 13 (דב' יח 11). מראי מקומות משיר השירים בפירוש לקהלת: שה"ש א 3 (קה' ז 1); ה 2 (קה' ח 16); ו 11 (קה' יב 5); ז 13 (קה' יב 5). מראי מקומות משיר השירים בפירוש לאיוב: שה"ש א 6, 12 (איוב א 18–19); ג 10 (איוב מא 22). מראי מקומות משיר השירים ב'ספר דייקות': שה"ש ד 2 (עמ' 20, שורה 20); ו 10 (עמ' 23, שורה 11); ב 5 (עמ' 23, שורה 15); ג 11 (עמ' 39, שורה 2); ה 15 (עמ' 48, שורה 11); ד 3 (עמ' 51, שורה 19); ז 3 (עמ' 53, שורה 12). מראי מקומות מן התורה בפירוש לשיר השירים: בר' ב 7 (ב 17); בר' יד 7 (א 13–14); בר' טו 10 (ב 17); בר' כ 18 (ד 1); בר' כה 16 (ח 9); שמ' ב 2 (ד 10); שמ' טו 14 (א 3); שמ' יח 1 (א 3); שמ' כב 2 (א 6); שמ' כד 10 (ה 14); שמ' כח 17 (ה 12); וי' יג 42 (א 6); וי' יג 42–43 (ד 1); וי' כה 5 (ב 12); במ' כא 23 (א 12); דב' ג 11 (א 16); דב' י 17 (א 1); דב' כז 14 (ב 9). מראה מקום מקהלת בפירוש לשיר השירים: קה' ז 1 (א 3). מראי מקומות מאיוב בפירוש לשיר השירים: איוב א 10 (ד 1); יז 13 (ג 10); כח 7 (א 6); לה 11 (ד 4); לט 28 (ז 5). על הפירושים לשיר השירים המובאים ב'ערוגת הבשם', ראה להלן, עמ' 46–49.

¹³³ ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 71. תוכן הפירוש נסמך על דברי חז"ל: 'למה נקרא שמו אגור? שאגר את כל החכמה והקיא' (תנחומא, וארא ה; בהבדלים קלים בשהש"ר, א, י, ועוד). אפשר שמקבילה זו נעלמה מרוזין ומפוזנסקי בגלל השיבוש במהדורת ילינק, שגרס 'אחר' במקום 'אגור'. כבר זלפלד הצביע הן על השיבוש והן על תיקונו (זלפלד, שיר השירים, עמ' 167 והערה 1). תומפסון לא הכיר את עבודתו של זלפלד וגרס כילינק.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

אין לה אפוא משקל רב בשאלת זהותו של הפרשן. ואולם מן הראוי להדגיש את הדמיון המילולי בין הפירוש לפסוק זה ובין פירושו של רשב"ם לקה' ז 1: 'טוב שם משמן טוב. טוב ומשובח שם טוב של אדם יותר משמן טוב של אפרסמון שריחו נודף. לפי שמצינו במקום אחד מקרא מלא שהמשיל והזכיר שם לשמן טוב. שני' "שמן תורק שמך" (שה"ש א 3). ואל תתמה על אשר נמשלו והוזכרו שניהם במקרא זה יחד'.

(3) 'עד שהמלך. בעוד שהמלך אהבי במסיבו' (לשה"ש א 12). עיקרו של הביאור הוא בפירוש מילת היחס 'עד' בכפל משמעות, ובפסוק זה ובדומים לו משמעה 'בעוד', 'כל זמן ש...' ¹³⁴. בפירוש לשיר השירים חזר רשב"ם על הביאור הזה עוד חמש פעמים: שלוש פעמים בפירוש הצירוף 'עד שיפוח היום' (ב 17, הן בביאור הפרטים והן בשכתוב הפסוק, וכן ד 6); ועוד פעמיים בשכתוב הצירוף 'עד שתחפץ' (ב 7; ח 4). חזרות אלו מעידות על חשיבותו של ביאור זה בעיני רשב"ם – ביאור שיש לו תוצאות פרשניות חשובות, ¹³⁵ ושגם רש"י נקט אותו. ¹³⁶ אותו פירוש באותו ניסוח חוזר בפירוש רשב"ם לאיוב א 18–19: 'עוד זה מדבר. בעוד זה מדבר. כמו "עד שהמלך במסבו" (שה"ש א 12), בעוד שהמלך במסיבו'. ¹³⁷

(4) למשמעות הפועל 'מציץ' בפסוק 'משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים' (שה"ש ב 9) ייחד רשב"ם שני פירושים, האחד בחלק של השכתוב והאחר בפרטים. בשכתוב פירש: 'והשגיח והציץ והביט בי בחלונות וחרכי הבית [...] לדבר בי ולראותי', ובפרטים: 'מציץ מן החרכים. כפל מילה על משגיח'. בביאורים אלו כמה רכיבים. כיוון שהפסוק בנוי כתקבולת, הרי ששתי צלעותיו מסבירות זו את זו ואפשר לחבר את חלקיו המקבילים לכלל רצף אחד. משמעות המילה 'מציץ' מוצגת אפוא בשכתוב באמצעות שני נרדפים המחוברים בוי"ו הביאור, האחד לקוח מן הפסוק עצמו והשני מפרש את שניהם: השגיח = הציץ = הביט. ביאור השורש צי"ץ כלשון ראייה והבטה מופיע פעמיים בפירוש רשב"ם לתורה: 'ועשית ציץ. לפי שנותנו על מצח מקום ראיית בני אדם קרוי ציץ, כמו "מציץ מן החרכים" (שה"ש ב 9), כמו שפירשתי "על המשקוף". כך נראה בעיני' (לשמ')

134 לתיעוד משמעות זו במקרא ראה ערך 'עד' b, BDB, עמ' 724. שימוש זה נפוץ גם בלשון חז"ל. ראה ערך 'עד', יסטרוב, עמ' 1042.

135 ראה להלן, עמ' 174.

136 רש"י לשה"ש א 12: 'כי בעוד המלך על שלחן מסבת חפתו'; ל"ב 7: 'עד שתחפץ: בכל עוד היא תקועה בלבי [...] עד שתחפץ. כמו "עד שהמלך במסבו" (א 12), בעוד שהמלך במסבו'. וכן שוב בפירוש ל"ג 5. הגלוסר מלייפציג מצטט כאן את פירוש רש"י (עמ' 1585, מס' 20554).

137 נראה שגרסת הפסוק שעמדה לפניו הייתה 'עד זה מדבר', כמו בכתבי יד רבים. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 350, הערה 12.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

כח 36); 'והיה לכם לציצית. הציצית הזה יהיה לכם לראייה שתראו אותו. כמו "מציץ מן החרכים". וכן מצאתי בספרי' (לבמ' טו 39).¹³⁸

(5) כפי שהעיד רשב"ם בפירושו לשמ' כח 36, יש לקשור לאותו עניין גם את השורש שק"ף ונגזריו, והוא פירש אותם על פי אותו מהלך סמנטי: 'המשקוף. מפתן העליון הנראה לעין כל בכניסת הבית. כמו "וישקף אבימלך" (בר' כו 8) (לשמ' יב 7). השורש שק"ף משמעו לשון ראייה ו'משקוף' הוא 'מה שנראה'. ברוח זו פירש רשב"ם את השורש הזה גם בפסוק 'מי זאת הנשקפה כמו שחר' (שה"ש ו 10): 'מי זאת הנשקפה, שהכל מביטים ושוקפים ומצפים לה כמו שחר – שכל העולם מחכים בלילה מתי יאיר היום'.

(6) בפירושו לשה"ש ג 10 ביאר רשב"ם: 'רפידתו. עיניין תיקון מצע הוא, כמו "בחושך רפדתי יצועי" (איוב יז 13)'. השורש רפ"ד מופיע בספר איוב פעמיים, ובפירוש רשב"ם לאיוב שני הפסוקים מסבירים זה את זה. באיוב יז 13 הציע רשב"ם את הפירוש בתוך השכתוב: 'ומשכבי מתוקן בחושך', ובפירושו לאיוב מא 22, 'ירפד חרוץ עלי טיט', פירט: 'במקום שהוא דר שם על החול והטיט ריפודו מזריח כזהב חרוץ, כעניין שנ' "רפידתו זהב" (שה"ש ג 10)'. שלושת הפסוקים הם אפוא מקבץ סמנטי אחד, ואכן כך הדבר ב'מחברת מנחם', אלא שמנחם הסתפק בהבאת שלושת הפסוקים כקבוצה אחת ולא ייחד להם הגדרה מילונית,¹³⁹ ואילו רשב"ם הוסיף הגדרה זו בפירושו לשיר השירים.

(7) בפירושו לפסוק 'מה יפו דדיך אחתי כלה, מה טבו דדיך מיין וריח שמניך מכל בשמים' (שה"ש ד 10), כתב רשב"ם: 'מה טובו. כפל מלה על "מה יפו", כמו "את בניך הטובים" (מל"א כ 3); "ותרא אותו כי טוב הוא" (שמ' ב 2)'. רשב"ם הדגיש כאן בדרכים אחדות ש'טוב' בפסוק זה משמעותו 'יפה'. הוא ציין את מבנה התקבולת שבפסוק, שהצלע השנייה בו היא 'כפל מלה' לצלע הראשונה, ועל כן 'טבו' מקבילה ונרדפת ל'יפו'. כמו כן הביא מקראות נוספים שהם בבחינת דוגמת אב לפירוש זה, ובעיקר שמ' ב 2. ולבסוף בשכתוב הפסוק הזה הסתפק בהצגת התוכן בהיגד אחד ונמנע מלחזור על הצלע השנייה.

למשמעות המסוימת הזאת של התואר 'טוב' הקדיש רשב"ם שני ביאורים

¹³⁸ ראה ספרי, במדבר, פרשת שלח פסקה קטו (מהדורת איש-שלום דף לד ע"ב): 'למה נקרא שמה ציצית? על שם שהציץ המקום על בתי אבותינו במצרים, שנאמר [...] "הנה זה עומד אחר כתלינו משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים"'. נראה שרשב"ם זיהה את המילה 'ציץ' כצורת הסביל בבניין קל של שורש ע"ו/ע"י. ראה הדיון ב'ספר דייקות', עמ' 8, שורות 1–3, וכן יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 238–239 והערה 109. זיהוי הסביל של בניין קל כחידוש של רשב"ם נזכר גם ב'ערוגת הבשם' (חלק א, עמ' 103, למל"ב טז 7), אם כי לא ביחס לשורש זה. ראה גם טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 211.

¹³⁹ מחברת מנחם, עמ' 354*.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

בפירושו לתורה: 'ותרא אותו כי טוב הוא ותצפנהו. המפרש לפי שראתהו הטמינתהו [מ]שקר הוא, שכל הוולדות אמותן מרחמות עליהן. א"כ צריך לפרש "ותרא" כמו "וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" (בר' א 31), נסתכל והביט כל מעשיו וכל פעולותיו שעשה אם יש לתקן שום דבר בהם והנה כולם יפים ומתוקנים. אף כאן לפי שמה נולד לסוף ששה חדשים [...] לכן נסתכלה בו בשעת לידה אם הוא נפל [...] וראתהו כי טוב ויפה הוא כי גמרו סימניו שער וציפורניו [...] וידעה שהוא בר קיימא' (לשמ' ב 2). פירוש זה ממש, עם הפניה לשמ' ב 2, חוזר בפירוש לבר' א 4: 'וירא אלוהים את האור. נסתכל במראה[ו] כי יפה הוא. וכן "ותרא אותו כי טוב הוא" (שמ' ב 2). נסתכלה במשה שנולד לששה חדשים [...] וראתהו כי טוב ויפה הוא שנגמרו סימניו וציפורניו ושערו [...] שהרי ראתהו וידעה שהוא טוב ויפה בסימנים שאינו נפל'. עיקרו של הפירוש הוא שאין כוונת ה'ראייה' לגלות תכונה מיוחדת או יוצאת דופן, אלא לברר אם הדבר 'יפה', היינו מתוקן, מתאים והולם את תפקידו.¹⁴⁰ בפירוש לשיר השירים לא האריך רשב"ם בהסברים והפנה את הקורא למקראות אחרים, אבל המסקנה היא אחת: אחת המשמעויות של 'טוב' היא 'יפה', וזו משמעותו בפסוק זה בשיר השירים. התקבולת בין שתי צלעות הפסוק היא אפוא מושלמת.

(8) על הבשמים הנזכרים בפסוק 'נרד וכרלם [...] עם כל עצי לבונה מר ואהלות עם כל ראשי בשמים' (שה"ש ד 14) כתב רשב"ם: 'נרד וכרכום קנה וקנמון. בשמים הם וגדילין באילנות [...] שכתב "עם כל עצי לבונה". מור ואהלות. בשמים הם, הגדילים בקרקעית עדוגת הפרדס [...] שכתב "עם כל ראשי בשמים", שהם שורשי בשמים'. לדעת רשב"ם נמנות בפסוק זה שתי קבוצות של בשמים, המוגדרים על פי מקום גידולם: בצלע הראשונה נמנים בשמים שמקורם בעצים, ובשנייה – בשמים שמקורם בצמחים הגדלים על הקרקע.

בדרך זו הלך רשב"ם גם בפירושו לשמ' ל 23–24, 'ואתה קח לך בשמים ראש מר דרור [...] וקנמן בָּשָׁם [...] וקדה [...] ושמן זית'. לביטוי 'בשמים ראש' הציע רשב"ם שני פירושים. תחילה ציטט את פירוש רש"י: 'בשמים ראש. חשובים',

¹⁴⁰ הפירוש מכוון בוודאי נגד המדרש המובא בפירוש רש"י, שרשב"ם מעיד עליו במילים חריפות: 'המפרש לפי שראתהו הטמינתהו משקר הוא'. ניכר כאן היטב ההבדל בין שני המפרשים. רש"י נוטה לאידאליזציה של גיבורי העבר, ולפיכך 'כשנולד נתמלא הבית כולו אורה'. ואילו רשב"ם מסתייג מן האידאליזציה ומעדיף לפרש באופן רציונלי ולפי 'דרך ארץ': ככלל, כל האימהות מרחמות על ולדותיהן, וכל אחת מהן הייתה רוצה להציל את בנה. יוכבד עשתה זאת מפני שהיה לה סיכוי ממשי להצילו: משה נולד 'לששה חודשים' ובכל זאת היה 'בר-קיימא'; לפיכך יכלה להחביאו במשך שלושת החודשים הבאים. על האפשרות שפירוש זה קשור לוויכוח היהודי-נוצרי, ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 169.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

והוסיף עליו את מראה המקום משיר השירים: 'כדכ' "עם כל ראשי בשמים". אבל אחר כך המשיך: 'ונראה בעיני כי בשמים גידולי אילנות, כדכת' "הפיחי גני יזלו בשמיר" (שה"ש ד 16), אבל בשמים ראש מיני שרף אילן או דברים שמוציאין מן הקרקע.¹⁴¹ אמנם ניסוח הביאור בתורה החלטי פחות מאשר בפירוש לשיר השירים אבל העניין אחד. התפיסה ש'בשמים' סתם הם 'גידולי אילנות' מודגשת גם בפירוש לשה"ש ד 16: 'עורי רוח צפונת ובואי רוח דרומית, לנשב ולנפח בין עצי בשמים שבתוכו. וישתקשקון העלין והענפין לבעבור יזל הריח לידידי'. (9) בפירוש לפסוק 'אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל לראות הפרחה הגפן הנצו הרמנים' (שה"ש ו 11) נגע רשב"ם רק במרומז במילה 'אב'. מילה זו מופיעה פעמיים בעברית המקראית, בפסוק בשיר השירים ובאיוב ח 12, ושם פירש אותה רשב"ם על פי הארמית: 'באבו. בפרי'. המתורגם באינביה'. בתרגומים הארמיים המילה 'אב' אכן מתרגמת לפעמים את המילה העברית 'פרי',¹⁴² וכן היא מופיעה שלוש פעמים בטקסט הארמי של דניאל (ד 9, 11, 18).¹⁴³ ביאור זה נסמך על 'מחברת מנחם'¹⁴⁴ וחוזר בפירוש רשב"ם לשם' יג 4: 'האביב. ביכור ובישול תבואה. כמו "עודנו באבו לא יקטף" (איוב ח 12), "באבי הנחל" (שה"ש ו 11). הדגש במקום בי"ת החסרה'.¹⁴⁵ רשב"ם פירש את הפסוק הנדון בשיר השירים רק בשכתוב, ובביאור הפרטים לא דן ב'אב' במפורש, אבל פירוש המילה שם נלמד היטב מן השכתוב ומן הביאורים הפרטניים האחרים. בשכתוב: 'אל פרדס

141 במהדורת פירוש רשב"ם לתורה העיד רוזין על הדמיון בין הפירוש לשם' ל 23–24 ובין הפירוש לשיר השירים, אבל בדיון בפירוש לשיר השירים עבר עליו בשתיקה. נאמן לשיטתו הסביר את הדמיון הזה בכך ש'המפרש הצרפתי [של שיר השירים] [...] הלך במקצת דבריו בעקבות רשב"ם' (רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' 136, הערה 1). זוהי רק אחת הדוגמאות לטיעון המעגלי שנקט רוזין, לאחר שהניח כהנחה מוקדמת שהפירוש לשיר השירים לא נתחבר בידי רשב"ם.

142 ראה תרגום אונקלוס לבר' ג 6; ד 3; וי' יט 23, 24, 25 ועוד; תרגום יונתן ליר' ב 7; ז 20; יח' יז 9 ועוד.

143 על דרך שימושו של רשב"ם בלשון הארמית ובתרגומים בדרך כלל, ובדוגמה זו בפרט, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 215–216; הנ"ל, רב לשוניות, עמ' 289–301.

144 מחברת מנחם, ערך 'אב', מחלקה שלישית, עמ' 17*: 'השלישי. אבי הנחל. עודנו באבו לא יקטף. ופתרונו לשון ליחת פרי. ובעלי ארמית בלשון זה ספרו "עפיה שפיר ואנביה שגיא" (דנ' ד 9), "לא יתן פרי" (וי' כו 20) לא יתן איביה'.

145 לדעת רשב"ם, אפוא, שורש המילה הוא אב"ב. מנחם התלבט לגבי המילה 'אביב'. הוא כלל אותה ב'מראה הראשון' של הערך 'אב' שמשמעו 'ראשון', כי 'הוא ראשון לכל בכורים, תחלת כל כרמל'. אבל אחר כך הציע 'וגם יתכן להיות מגזרת "אבי הנחל" בעבור רטיבתו וליחתו [...] וזה האחרון קרוב מן הראשון לתוכן עניינו' (מחברת מנחם, עמ' 16*). רשב"ם קיבל ממנחם את העמדה השנייה.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

גינת אגוז, שהוא על שפת הנחל, ירדתי לראות בפרי, לראות אם פרחו עדיין הגפן; ובפרטים: 'לראות הפרחה הגפן. כפל מלה על "לראות באיבי הנחל"'. (10) את הפסוק 'שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך' (שה"ש ח 6) פירש רשב"ם רק באמצעות השכתוב, ללא דיון מפורש בפרטיו: "ואנכי, תחת עץ תפוח עוררתי אהבתך אלי [...]. ועל אותה אהבה אנכי מתחננת לפניך, שתשימני כחותם על ליבך, כחותם הנחתם במקום חתימתו. וכחותם על זרועך שימני, למען תהיה אהבתי לך לזכרון'. באמצעות השכתוב בירר רשב"ם כמה עניינים, ואמנה אותם שלא לפי סדרם. העניין הראשון הוא שבין שתי צלעות הפסוק יש תקבולת חסרה. רשב"ם לא ציין זאת באמצעות ההגדרה 'כפל', אלא על ידי החזרה על המילה 'שימני' בפירוש הצלע השנייה: 'וכחותם על זרועך שימני'. העניין השני הוא שבעוד שבשתי הצלעות המושא הישיר של הפועל הוא אחד – 'שים אותי' – המושא העקיף שונה. 'על לבך' הוא מושא עקיף ל'שימני', ואילו 'על זרועך' הוא תיאור מקום ל'חותם'. לפי פירוש זה ניתן לשכתב את הפסוק בפרוזה כך: 'שים אותי על לבך כמו חותם, שים אותי כמו חותם [הנחתם] על זרועך'. העניין השלישי הוא שהביטוי 'שימני כחותם' הוא מטפורה שמשמעה: דבר שאי-אפשר למחות או לשכות, כלומר 'זכרון'. הדבר שמושם 'על לבך' כמו חותם על הזרוע הוא זיכרון האהבה.

רשב"ם ציטט את הפסוק הזה משיר השירים בפירושו הידוע לשם' יג 9: 'לאות על ידך. לפי עומק פשוטו יהיה לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ידך. כעין: "שימני כחותם על לבך" (שה"ש ח 6)'. הן הדמיון בין הביאורים והן המשמעות הגדולה שיש לעניין זה במתודולוגיה הפרשנית של רשב"ם הם חד-משמעיים.¹⁴⁶

(11) כדוגמה אחרונה ברצוני להביא שני פירושים שהקבלה ביניהם אינה בתוכן הפירוש אלא בתיאורה של תופעה סגנונית בלשון המקרא, תיאור המעיד על רגישותו הספרותית של רשב"ם ועל תשומת לבו הקפדנית לעיצובו של הטקסט המפורש. כוונתי להקבלה שבין הפירוש לשה"ש ב 2–3 ובין הפירוש לקה' ב 2. בפירושו לפסוקים 'כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות. כתפוח בין עצי היער כן דודי בין הבנים, בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי' (שה"ש ב 3–2), פירש רשב"ם: 'ופריו מתוק לחיכי. כך נופל הלשון זה על זה. הוא קורא אותה שושנה לשון נקיבה, והיא קוראה אותו תפוח לשון זכר'. בביאור זה מדייק

146 כפי שצינתי לעיל (עמ' 24), תומפסון ראה בהקבלה זו עדות מכרעת לזהות הפרשן ('Perhaps the most striking of all of these related passages'), תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 199–200. על תפקידם של שני פסוקים אלו להבנת המתודולוגיה הפרשנית של רשב"ם, ראה יפת, הלכה ופשט, וכן להלן, עמ' 84–85. להבנה אחרת של עמדת רשב"ם ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 187, 248–250.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

רשב"ם בדרך שבה נבחרו המטפורות המשמשות בשיר השירים. הוא אינו חוזר על דיוק זה באופי המטפורות בהמשך הפירוש, אך נראה שהוא אכן מאפיין את סגנונו של שיר השירים. האהוב מדומה לבעלי חיים ולעצמים בלשון זכר – כגון לצבי ולעופר (ב 9, 17; ח 14), והאהובה מדומה לבעלי חיים ולעצמים בלשון נקבה – ליונה (ב 14), לחומה ולדלת (ח 9–10).

תשומת לב דומה ללשון הכתוב ניכרת בפירוש רשב"ם לקה' ב 1–2: 'אמרתי [...] אנסכה בשמחה וראה בטוב [...] לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זה עשה'. וכך פירש רשב"ם: 'לשחוק שהוא לש' זכר מוסב על וראה בטוב. שגם הוא לש' זכר. ולשמחה מוסב על אנסכה בשמחה'. רשב"ם עמד כאן על הקשר ההדוק בין שני הפסוקים ועל המבנה הכיאסטי שלהם, על ידי זיהוי התקבולת שבין 'ראה בטוב' ובין 'לשחוק'. המפתח לזיהוי מבנה זה הוא ההתאמה בין 'לשון זכר' ו'לשון נקבה' הנשמרת בשני הפסוקים. מבנה התקבולת הוא אפוא: א ('שמחה') ב ('ראה בטוב') // ב' ('לשחוק') א' ('לשמחה'). לא מצאתי פירושים מעין אלו אצל שום פרשן אחר.

לסיכום: כל הביאורים בשיר השירים שיש להם ביאורים מקבילים בחיבורים אחרים של רשב"ם¹⁴⁷ תואמים לחלוטין את ביאוריו של רשב"ם בחיבוריו האחרים, מכל זוויותיהם ועד לפרטי הפרטים.

3. עדויות חיצוניות

לפירוש רשב"ם לשיר השירים הייתה השפעה רבה על הפרשנות הצרפתית שנכתבה אחריו. השפעה זו ניכרת בעיקר בשני הפירושים האנונימיים המצויים בידינו, שהוציאו לאור אדולף היבש (אברהם יפה) והנרי יוחנן מתיוס, שיש בהם מובאות מילוליות מפירוש רשב"ם וויכוח עם ביאוריו.¹⁴⁸ ואולם המובאות מפירוש רשב"ם (או מחיבורים אחרים) אינן מוצגות בפירושים אלו בשם אומרן, ועל כן מלכתחילה אין בהן כדי לזהות את המחבר. נראה שהייתה לפירוש

147 לדוגמאות מובהקות פחות שיש להן בכל זאת ערך מצטבר, ראה פירוש שה"ש ב 13 (חנטה פגיה) בהקבלה לבר' נ 2; שה"ש ד 1 (מבעד) בהקבלה לאיוב א 10; שה"ש ד 4 (לתלפיות) בהשוואה לאיוב לה 11, כפי שהוא מפורש בדיוקת, עמ' 53, שורות 33–34 (ושניהם בקרבה למחברת מנחם אבל בהבדל ממנה [מחברת מנחם, עמ' 61*], שורה 32 – עמ' 62*, שורה 13); שה"ש ה 12 (יושבות על מלאת) בהקבלה לשמ' כח 17; שה"ש ח 6 (רשפיה) בהקבלה לדב' לב 24.

148 ראה היבש, חמש מגילות; מתיוס, הפירוש האנונימי. בחינתה המדויקת של השפעה זו מחייבת מחקר נפרד, ודברים קצרים בנושא זה ראה לפי שעה יפת, לבנון, עמ' 723; הנ"ל, דרך החושקים; הנ"ל, תיאורי הגוף.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

רשב"ם לשיר השירים השפעה גם על חיבורים נוספים, אבל העניין כולו עדיין לא נחקר.¹⁴⁹

שני עניינים מן הפירוש לשיר השירים, בשלושה ביאורים, מובאים בספר 'ערוגת הבשם',¹⁵⁰ שניים במפורש בשם רשב"ם, בקשר לפסוקים מספר הושע, והשלישי בקשר לפסוק בשיר השירים ובזיקה כללית ומשתמעת לפירוש רשב"ם. הביאורים תואמים לגמרי את תפיסתו הפרשנית של רשב"ם וייחודיים לו, ואת השניים הראשונים כבר ציין רוזין כאחת הראיות המרכזיות לזיהוי מחבר הפירוש כרשב"ם.¹⁵¹

ביאור ראשון ושני: בהו' יד 7–8 משמש השם 'לבנון' פעמיים כדימוי לריח ('וריח לו כלבנון', 'זכרו כיון לבנון'), ובעל 'ערוגת הבשם' חזר פעמיים על עניין זה. על פס' 7 כתב: 'ולשון רשב"ם "וריח לו כלבנון" כיער כל (צ"ל: של?) עצי לבונה, ועל פס' 8: 'ולשון רשב"ם "זכרו כיון לבנון" כיון של גפנים הנטועות בין עצי בשמים ולבונה שריחם קלוט בענבים'.¹⁵² הקושי בפסוקים אלו הוא השימוש בשם 'לבנון' כדימוי לריח, ורשב"ם פתר את הקושי בכך שקשר את השם 'לבנון' בהקשר זה ל'לבונה', אחד מסממני הקטורת. כאן 'לבנון', לדעת רשב"ם, הוא 'עץ הלבונה', המדיף ריח לכל סביבותיו, וכך יש לפרש את כל המקראות שבהם בא השם 'לבנון' בהקשר של ריח.

הפירוש הזה בצורתו המדויקת נמצא בפירוש רשב"ם לשיר השירים, וחוזר שם שלוש פעמים. ביחידה השירית שבשיר השירים ד 1 – ה 1 מתוארת הרעה האהובה בדימויים רבים, ובולט ביניהם במיוחד מוטיב הריח, החוזר לפחות שבע פעמים.¹⁵³ נזכרים שם 'הר המור', ו'גבעת הלבונה' (ד 6), 'ריח שמניך מכל בשמים' (ד 10), 'ריח שלמתיך' (ד 11), 'כפרים עם נרדים' (ד 13), 'נרד וכרכם קנה וקנמון עם כל עצי לבונה, מר ואהללות עם כל ראשי בשמים' (ד 14), 'הפיחי גני יזלו בשמיו' (ד 16), ו'מורי עם בשמי' (ה 1). ביחידה זו נזכר פעמיים השם 'לבנון', פעם אחת בחיבור מפורש לעניין הריח, ופעם אחת ללא חיבור כזה: 'וריח שלמתיך כריח לבנון' (ד 11); 'מעין גנים באר מים חיים ונזלים מן לבנון' (ד 15). רשב"ם פירש את היחידה הזאת ברגישות ספרותית אופיינית, ולאור המשתמע

149 כגון הגלוסרים הצרפתיים, פירושו של ר' ישעיהו מטרנאני לשיר השירים ופירושים אנונימיים נוספים. העניין כולו מחייב מחקר לעצמו.

150 פירושי רשב"ם המובאים בספר 'ערוגת הבשם' צוינו כבר בידי אורבך (ערוגת הבושם, ד, עמ' 153–154). טויטו קיבץ אותם יחדיו והקדיש להם דיון רחב ומפורט. ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 208–225.

151 רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 18 והערה 2. ראה לעיל, עמ' 11–12 והערה 10.

152 אורבך, ערוגת הבושם, ב, עמ' 109–110; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 218.

153 למוטיב הריח והבשמים בשיר השירים ראה ברנר, בשמים; בכר, הבושם, עמ' 47–52.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מן ההקשר קשר את 'לבנון' למוטיב הריח. הבסיס לפירוש זה הוא הניתוח האטימולוגי: זהות השורש של המילים 'לבונה' ו'לבנון'. כדי שלא להותיר מקום לספק, התייחס רשב"ם לעניין זה בפירוש ל"ד 10 הן בשכתוב של יחידת הפירוש והן בפירוש הפרטים. בשכתוב: 'ומה נעים לי ריח שמניך מכל ריח בשמים. נופת צופים נוטפות שפתותיך, וריח שלמותיך ובגדיך טוב וערב עלי מעצי הלבונה'. בשכתוב זה הדימוי 'כריח לבנון' מיוצג במילים 'מעצי הלבונה', וכך כתב במפורש בפירוש הפרטים: 'כריח לבנון. אילן הטוען לבונה וריחו נודף'. רשב"ם חזר לעניין זה שוב בשכתוב של פס' 15: 'ומעיין גנים, באר מים חיים, בתוכו. שנוטפים מימיו ונוזלים מתוך עצי לבונה שבתוך הפרדס, כי מביניהם יוצא מקור המעיין. ועל כן המים מרוקחים וריחן נודף, מחמת ריח הלבונה הקולט בהם'. ישנו דמיון מובהק בין הפירוש לשיר השירים ובין הפירוש המובא ב'ערוגת הבשם', ונראה שמחבר 'ערוגת הבשם', כדרכו, ציטט את דברי רשב"ם ממש מתוך חיבורו, תוך קיצור מה.

הביאור שהציע רשב"ם משקף היטב את שיטתו: שחרור גמור מן המסורת הפרשנית שפירשה את 'לבנון' ככינוי לבית המקדש, צמידות גמורה להקשר ופירוש המילה על פי גיזרונה ומקבילותיה.¹⁵⁴ להשקפה פרשנית זו היו 'חיי המשך' מסוימים אך לא ארוכים. כפי שראינו, הפירוש מובא ב'ערוגת הבשם', ומיוצג בהרחבה בפירוש האנונימי שהוציא לאור מתיוס.¹⁵⁵ נראה אפוא שהביאור המיוחד הזה זוהה כפירוש רשב"ם, והוא מצטרף אל כלל העדויות המצביעות על מחברו של הפירוש לשיר השירים.

ביאור שלישי: על הצירוף 'כיין הטוב' (שה"ש ז 10) נאמר ב'ערוגת הבשם':

יין הטוב. יין דבוק, ופירוש יין הכרם הטוב, ונמצא כמוהו במלכ' 'בחיל כבד ירושלים' (מל"ב יח 17), ופרשב"ם בחיל דבוק, ותיבת דביקתו חסרה מן המקרא והרי כאילו כת' 'בחיל עם כבד' כמ' 'ושכורת ולא מיין' שפירוש שכורת צער ולא מן היין. [והשיב] ר' שלמה אחיו בתיבת 'כיין הטוב' הנך רואה שאומ' כיין בלא דביקות, ואל תביא ראיה מחיל כבד, כי הוא בחל בלי יו"ד על פי המסורת, ואי אפשר לומר חיל. ולא דבר נכונה כי קשה

154 במאמר שהקדשתי לעניין זה העליתי את השאלה אם יש להשקפה ייחודית זו שורשים במסורת פרשנית כלשהי, כגון זו המשתקפת בתרגום השבעים. ראה יפת, לבנון, עמ' 719–722.

155 יפת, שם, עמ' 723. לאחרונה למדתי מד"ר ברוך אלסטר שפירוש זה מתועד גם בפירוש האנונימי שבכ"י פירנצה, ספריית לורנציאנה 121 Acq.e.Doni (ולפיש, ביבליוגרפיה, מס' ב.ג.2.11, עמ' 552), שהוא מתעתד להוציא לאור.

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

מתיבת ידיע לכם [אורבך: ירושלים] כאשר כתבתי בסמוך. יין יין, עין עין,
חיל חיל, ליל ליל, זית זית, בית בית.¹⁵⁶

השאלה שמעלה ר' אברהם ב"ר עזריאל, מחבר 'ערוגת הבשם', היא אם המילה 'יין', המנוקדת בצירה, היא צורת נסמך או נפרד. הוא מציג שתי דעות: לפי דעתו שלו, 'יין' היא נסמך ולפיכך הצירוף 'יין הטוב' הוא סמיכות חסרה, ואילו לדעת ר' שלמה, אחי רשב"ם, יין היא צורת נפרד. ויכוח זה חוזר ב'ערוגת הבשם' פעם נוספת, ביחס למילה 'חיק', ושם נזכר ר' שלמה שוב, הפעם בתואר 'אחי רבינו תם'.¹⁵⁷ כדי לסייע לטענתו מביא ר' אברהם את פירושו של רשב"ם לצירוף המקביל 'חיל כבד'. לדברי רשב"ם 'חיל' היא צורת הנסמך והצירוף 'חיל כבד' הוא 'סמיכות חסרה', ולפיכך משמעותו היא 'בחיל עם כבד', כדוגמת 'שכורת ולא מיין'.¹⁵⁸ נראה אפוא כי ר' אברהם נסמך על רשב"ם לא רק בפירוש הצירופים המסוימים 'יין הטוב' ו'חיל כבד' אלא בעצם השקפתו הלשונית המפרשת את שני הצירופים כביטוי לתופעה אחת, הסמיכות החסרה. פירושו של ר' אברהם 'יין הכרם הטוב', משקף נכונה את עמדת רשב"ם בעניין זה, ואליו, או אל כיוצא בו, כיוון כנראה רשב"ם במילים: 'המדקדק יבין'.

ו. סיכום

כיום, 150 שנה לאחר פרסומו הראשון של הפירוש לשיר השירים, למעלה מ-120 שנה לאחר שרוזין פקפק באותנטיות של הפירוש וכמעט 100 שנה לאחר משפטו הנחרץ של פוזנסקי, יש ביכולתנו להוכיח שמשפט זה היה נמהר ובלתי מבוסס. בקביעת עמדה זו חברו ככל הנראה גורמים אחדים. בראש וראשונה היה זה מיעוט החומר: לרשות רוזין לא עמדו לא פירוש רשב"ם לאיוב ולא 'ספר דייקות', ולכן הוא ביסס את עמדותיו באופן בלעדי על פירוש רשב"ם לתורה. אפשר גם שיחסו לפירושי רשב"ם לקהלת ולשיר השירים הושפע בלא יודעין מן המהדורה הלקויה שבה פורסמו חיבורים אלו, שלא היה בה כדי לתת תמונה מדויקת של הפירושים ובוודאי שלא להמליץ עליהם. אפשר שלו עמדה לפניו מהדורה אחרת, מדויקת יותר, הייתה דעתו שונה. עם זאת עמדתו של רוזין בעניין האותנטיות של החיבורים הייתה מהוססת, והוא אף השתמש בחומרים מן החיבורים האלה

156 אורבך, ערוגת הבושם, א, עמ' 196; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 211–212.

157 אורבך, ערוגת הבושם, א, עמ' 111.

158 לדיון בעניין עצמו, ראה לעיל, עמ' 35–36.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

בתיאור דרכו הפרשנית של רשב"ם. לעומתו פוזנסקי, בספרו רב ההשפעה, שלל באופן חד-משמעי את האוטנטיות של פירושי רשב"ם לקהלת ולשיר השירים, אף על פי שלא הוסיף דבר על ההוכחות והשיקולים שהביא רוזין לפניו. עמדה נחרצת זו היא שקבעה את גורלו של הפירוש לשיר השירים במשך שנים רבות. החומר החדש שיש בידינו כיום ובחינה מעמיקה יותר של החיבורים העומדים לדיון מפריכים את טענותיהם של אלו אשר שללו את מקוריות הפירוש. ולא זו בלבד שאין בטענותיהם כדי לשלול את מקוריותו אלא שיש בהן אפילו כדי לחזקה. על כך יש להוסיף את כלל הטענות והשיקולים, שאת חלקם הבאתי לעיל והאחרים יעלו בדיון המקיף בפירוש עצמו בהמשך המבוא. כל אלו בהצטרפם מביאים את זהות המחבר ואת מקוריות הפירוש לכלל ודאות גמורה. עם כל ההבדלים בין ספרי המקרא השונים והבעיות ההרמנויטיות הכרוכות בפירושם, ולמרות הגיוונים בדרכי הניסוח וההדגשות המתחלפות בספרי הפירוש, יד אחת אחראית לפירושים שיוחסו לרשב"ם: לתורה, לאיוב, לקהלת ולשיר השירים. שיטותיו, השקפותיו וסגנונו של רשב"ם באים לידי ביטוי בכל אחד מן החיבורים לעצמו, וניכרים בכל היקפם, בייחודם ובכל כובד משקלם במכלול החיבורים הללו.

הערה

לאחר שכתב היד של הספר הושלם ונמסר לדפוס, ולאחר שהפרק הראשון של הספר פורסם כמאמר ב'תרביץ' עה (תשרי-אדר תשס"ו), ובו בחנתי לעומקה את שאלת ייחוסו של הפירוש הנדון לרשב"ם, הופיע מאמר של יאיר האס בכתב העת האלקטרוני למדעי היהדות (*Jewish Studies, an Internet Journal*) היוצא לאור באוניברסיטת בראילן, וכותרתו: 'פירוש שיר השירים המיוחס לר' שמואל בן מאיר (רשב"ם): עיון מחודש בשאלת זהות המחבר' (שם, כרך 7 [2008], עמ' 1-20). מסקנתו הסופית של המחבר היא 'שהפירוש לשיר השירים [...] איננו פרי עטו של רשב"ם, נכד רש"י, וקרוב לוודאי שמעולם לא יוחס אליו' (שם, עמ' 17). לטענתו של האס יש לייחס את הפירוש לשיר השירים לפרשן אחר, "חדש", אלמוני, שעל רקעו האישי לא ידוע דבר מלבד העובדה ששמו פתח באותיות "שמ" [...] פרשן פשט שהשתייך לחוג המצומצם של תלמידי רש"י המובהקים' (שם, עמ' 18). אותו פרשן פירש לדעת האס גם את המגילות קהלת ואסתר – הקטעים בפירוש הקומפילטורי לאסתר, ש'כולי עלמא' מייחסים לרשב"ם, לקוחים לדעתו גם הם מפירושו של פרשן 'חדש' זה, והוא הפרשן שפירושו למגילת אסתר מצוי בין היתר בכ"י סינסינטי 1. כמו כן מצא האס את עקבותיו של פרשן זה בפירוש הקומפילטורי למגילת רות, באותם קטעים שבהם נזכר ר' שמ'. לצדו של פרשן אנונימי זה פעל לדעת האס פרשן אנונימי נוסף, גם הוא חדש, גם הוא שייך לאסכולת הפשט וגם הוא התעניין בתופעת התקבולת – אבל אין הוא לא רשב"ם ולא ר' שמ' המשווער – ואת עקבותיו מצא האס בפירוש הקומפילטורי לאיוב המיוחס ליוסף קרא (שם, עמ' 5, 19). בקצרה, האס מציע שלא רשב"ם אלא בן דמותו המשובט, או אם תרצו, תאומו, הוא שכתב את כל או את רוב החיבורים האלה. התאום הזה היה בן זמנו של רשב"ם וצרפתי גם הוא. כמו רשב"ם היה גם הוא פרשן פשט, הוא התעניין בדיוק באותם

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

נושאים שבהם התעניין רשב"ם והשתייך לחוג המצומצם של תלמידי רש"י. אדם זה, למרות חידושי המופלגים וגאונותו הבלתי מעורערת, נעלם כליל מן הזיכרון ההיסטורי. הקורא מצפה שמסקנות מרחיקות לכת מעין אלו, שתוצאותיהן להבנת תולדותיה של הפרשנות היהודית בימי הביניים לא ישוערו, מסקנות הקוראות תיגר על מחקריהם ועמדותיהם של חוקרים בעלי שם במהלך הדורות, המערערות על עניינים שבאה עליהם הסכמת הכלל, והמנוסחות בלשון בוטחת וחד-משמעית: 'שלא ייתכן לייחס את הפירוש הזה לרשב"ם' (שם, עמ' 2, ההדגשה שלי), 'שדברי החוקרים שקדמו לו 'נעלמים כלא היו' (שם, עמ' 3) וכדומה, יהיו מבוססות על עיון מעמיק בחיבור עצמו ועל מחקר יסודי ושיטתי של הנושא. לצערי הרב ההפך הוא הנכון. התייחסות המחבר למחקר שקדם לו היא שטחית ומגמתית בעליל, והעיון בפירוש לשיר השירים מבוסס על ממצאים סטטיסטיים הלקוחים מתקליטור 'הכתר' (מפעל מקראות גדולות, אוניברסיטת בר-אילן) ולא על עיון מעמיק בחיבור עצמו. מדברי החוקרים שקדמו לו הביא המחבר ליקוטים אחדים, חלקיים ופעמים רבות שגויים, הן בענייניו של הפירוש לשיר השירים והן בעניינים אחרים. ממחקרו החשוב של דוד רוזין (בגרמנית) הוא בחר בקפידה עניינים אחדים, הציע אותם בניסוח כללי ובלתי מדויק, ואפילו לא רמז לכל מה שאינו עולה בקנה אחד עם דעותיו. אין כל עדות בדבריו – מפורשת או מכללא – שהכיר את עבודותיהם של רבים אחרים, ואפילו מדבריו הקצרים של אהרן ילינק הביא רק עניין אחד והתעלם מכל היתר. דווקא בעניין זה (סדר הפירושים בכ"י המבורג 32) טעה ילינק – וכבר עמדו על כך אחרים – אבל מחבר המאמר, שככל הנראה לא בדק היטב את כתב היד, התייחס לדברי ילינק כלשונם (שם, עמ' 1). אין צורך לומר שהוא בחר להתעלם התעלמות גמורה מן המאמר ב'תרביץ' שהזכרתי לעיל, ואף על פי שמאמר זה היה ידוע ומוכר לו לא טרח לציין (כיוון שכתב העת אלקטרוני, הוא הוסיף הערה כזאת בעקבות תלונה שנשלחה למערכת כתב העת על ידי אחד הקוראים הנרגזים, ובעקבות פנייה אישית אליו של אחד ממוריו).

החוקר היחיד שאת טיעוניו בחן האס הוא יעקב תומפסון – שמחקרו אכן לוקה בחסרונות רבים – אבל אפילו כאן ההתמודדות היא חלקית. כיוון שטענותיו של תומפסון אינן שלמות, גם הוויכוח עמו מתעלם מעניינים מהותיים הנוגעים לנושא. האס התעלם מהיבטים רבים בעדותו של הפירוש לשיר השירים עצמו, מן העדות של 'ערוגת הבשם', שגם תומפסון לא הזכיר, ומן ההיבטים הלשוניים שבפירוש – שגם בהם לא עסק תומפסון. את 'ספר דייקות', ספר הדקדוק שחיבר רשב"ם, לא הזכיר כלל. האם ידע על קיומו של חיבור זה והתעלם ממנו? האם לדעתו גם חיבור זה לא בידי רשב"ם נכתב?

אינני רואה צורך להתמודד עם טענותיו של האס אחת לאחת, ואני משאירה את ההכרעה בשאלת מחבר הפירוש בידי הקוראים. את דעתי בעניין זה הבעתי פעמים רבות – בעיניי אין ספק שפרשן אחד חיבר את הפירושים לתורה, לאיוב, לקהלת ולשיר השירים (ואף למגילת אסתר, שבה לא עסקתי), והוא ר' שמואל בן מאיר נכד רש"י. לעניות דעתי אף הצלחתי להוכיח את עמדתי, ואני סבורה שהיא מתחשבת טוב יותר במהותם של החיבורים האלה לכל היבטיהם. אף הספר הזה, בכל פרקיו, תומך בעמדה זו ללא סייג, והיא עדיפה בעיניי מייחוס החיבורים האלה לדמות 'משובטת' או תאומה כלשהי, כפי שמציע האס. השאלה הגדולה היא מה טיב המחקר ומה רמת הדיון המוליכה אל המסקנות האלה, ואיזה ביטוי מקבלת מסורת המחקר של הדורות במחקרים החדשים המתפרסמים בכל יום. אף בעניין זה יקראו הקוראים ויכריעו.

פרק ב

מקורות הפירוש

בירור מקורותיו של רשב"ם אינו קל. רשב"ם מיעט מאוד לציין את מקורותיו ואת הפרשנים שקדמו לו, ולא נהג להביא דברים בשם אומרם. לפיכך בדיקת האזכורים המפורשים בחיבוריו אינה מספקת די מידע, וכדי לעמוד ככל האפשר על מקורות החיבור יש לבחון את החיבור עצמו ואת מה שמשתמע ממנו – עם כל המגבלות של בדיקה מסוג זה.

א. אזכורים מפורשים

בפירוש לשיר השירים – בצירוף העדות של כל כתבי היד – יש שמונה ציוני מקורות בלבד, פחות מאשר בכל חיבוריו האחרים של רשב"ם.¹ חמש פעמים נזכר התרגום הארמי (ל"א 14; ב 9, 11, 12; ד 1); פעם אחת נזכר התלמוד בביטוי 'לשון תלמוד' (ד 3); ופעמיים נזכר מנחם, הוא מנחם בן סרוק (ב 6; ד 1). בדומה לפירוש רשב"ם לקהלת, רש"י אינו נזכר כלל.²

האזכורים של התרגום הארמי קצרים מאוד ונוגעים לדרך התרגום של מילה או ביטוי. ואולם רק שלושה אזכורים של התרגום (א 14; ב 9; ד 1) באים בכל כתבי היד, ואילו השניים האחרים נמצאים רק בשלושה מהם: ב 11 בכ"י בודפשט ובכ"י סואב; ב 12 בכ"י סנקט פטרבורג. ואלו האזכורים:

- 1 על הציונים המפורשים ועל מקורותיו של רשב"ם בפירושו לתורה ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 57–77; הנ"ל, רשב"ם לתורה, עמ' xxxii–xxi; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 481–490. על האזכורים בפירוש רשב"ם לקהלת, ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 50 והערה 175, ועל האזכורים והמקורות בפירוש לאיוב, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 49–54.
- 2 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 50–51. על אזכורי רש"י בפירוש רשב"ם לאיוב, תמיד בניסוח 'לשון הקונטרס', ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 50, 91–93. על יחסו של רשב"ם לפירוש רש"י, ראה להלן, עמ' 63–65; 112–113.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(1) 'עין גדי. שם מקום הוא. הוא "חצצון תמר" (בר' יד 7) המתורגם עין גדי' (ל'א 14); (2) 'החרכים. הם חלונות, כמו "בעד החלון" (שופ' ה 28) מתרג' "מן חרכא" (ל'ב 9); (3) 'שגלשו. כמו שנראו [...] והוא תרג' של "גבח" (ל'ד 1); (4) 'הסתיו. לשון חורף הוא' (בשני כתיב יד בלבד + דמתרג' סתוא) (ל'ב 11); (5) 'עת הזמיר. לשון קיטוף הוא, כמו "ענבי נזירך לא תזמור" (וי' כ 5) (בכתב יד אחד + ומתרגמ' לא תקטוף) (ל'ב 12). אין דרך לקבוע בוודאות אם כל האזכורים מקוריים, והספק מתעורר בעיקר בנוגע לאזכור התרגום בשה"ש ב 11, המופיע כמעט כלשונו בפירוש רש"י לפסוק זה וייתכן שנלקח משם באופן משני.³ אזכורי התרגום מתייחסים כולם לתרגומי אונקלוס לתורה ויונתן לנביאים, ולא לתרגום הכתובים. שאלה היא אפוא אם הכיר רשב"ם את התרגום הארמי לשיר השירים ואם השתמש בו, ועל כך להלן.

'לשון תלמוד' נזכרת בפירוש רשב"ם לשה"ש ד 3: 'רקתך. לשון תלמוד קרויים רמוני דאפי'.⁴ המובאה מן התלמוד נועדה להבהיר הן את משמעות המילה 'רקתך' והן את דימוי הרקה לרימון, ועל משמעות זו חוזר רשב"ם עוד פעמיים באותה יחידת פירוש. בשכתוב 'ורקת פרצופך אשר בפני עילופך ועיטופך אדומה ומצוחצחת ועגולה כחצי רימון', ובפירוש הפרטים: 'כפלח הרימון. כחצי רימון, שהוא משופע ואדום מבחוץ, כן רימוני פרצופה משופעים, אדומים, צחים וברורים'. אזכור לשון התלמוד בעניין זה מצוי גם אצל רש"י.⁵

3 רש"י לשה"ש ב 11: 'סתו. חורף תרגום סתוא'. יתר המקומות שהובאו לעיל אינם נמצאים בפירוש רש"י, שגם הוא ממעט בהבאת התרגומים הארמיים בפירושו לשיר השירים (ראה שה"ש א 6 [ה' ב 17]; ד 1 [וי' יג 41]; ה 1 [שמ' ב 3]). כמו כן נזכר בפירוש רש"י 'לשון ארמי שבתלמוד' (לשה"ש ד 12) – אם הפירוש אכן מקורי.

4 בבלי, עבודה זרה ל ע"ב.

5 רש"י: 'רקתך היא גובה הפנים שקורים בלעז פומילש. אצל העינים. ובלשון תלמוד קורא אותן רומני דאפי. ודומה לפלח חצי רמון מבחוץ שהוא אדום וסגלגל'. קשה להכריע מה מקור ההבאה מן התלמוד: האם מקורה ברש"י ורשב"ם לקח אותה משם, או שמא המובאה באה לראשונה אצל רשב"ם ואחד המעתיקים העביר אותה לפירוש רש"י. הצירוף 'לשון תלמוד' רגיל למדי בלשון רשב"ם (פעמיים בפירושו לתורה [במ' ו 3; דב' לב 24], חמש פעמים בפירושו לאיוב [איוב א 11; ב 5; יא 5; לג 1. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 49, 212–215], ועוד פעם אחת בטקסט הנראה כתוספת [איוב מא 15], יפת, שם, עמ' 442) ואינו מופיע כלל בפירושי רש"י למקרא, שבהם נמצא הביטוי 'לשון גמרא' (כך על פי אבינרי, היכל רש"י, ועל פי החיפוש במאגר המידע של אוניברסיטת ברא"ל). ואולם יש לסייג עדות זו משני כיוונים: (1) הביטוי 'לשון ה/תלמוד' מופיע במקומות אחרים בחיבורי רש"י, כגון בפירושו לתלמוד ובתשובותיו; (2) במקומו בשה"ש ד 1 גרסת המקראות הגדולות היא אכן 'לשון גמרא', אבל גרסת פירוש רש"י בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, לוצקי 778 היא 'לשון תלמוד', ועדותו של נתן זה עשויה להתפרש בדרכים שונות. גם הגלוסר מלייפציג מצטט את הפירוש וגם הוא גורס 'לשון תלמוד'.

פרק ב: מקורות הפירוש

מנחם בן סרוק נזכר בפירוש לשיר השירים בשני מקומות. בביאור המילה 'אשיות': 'אשיות'. עניין גביעים של יין המה, וכן פתר מנחם' (ל"ב 6); ובביאור המילה 'גלשו': 'שגלשו'. כמו שנראו. במחברת מנחם' (ל"ד 1). שני הביאורים הם מובאות ממחברת מנחם בן סרוק, אבל ספק אם אזכורו של מנחם אכן מקורי.⁶ אין צריך לומר שאי-אפשר להגדיר את מקורותיו של רשב"ם ואת הספרייה שבה השתמש על פי אזכורים מעטים אלו, ויש לפנות אל עדותו של החיבור עצמו. ואולם גם התמונה המושגת בדרך זו היא בהכרח בלתי שלמה. לא זו בלבד שלא כל הספרות בת הזמן מצויה בידינו, אלא שלא תמיד אפשר להגדיר בוודאות מה מקור דבריו של המחבר, או כלפי מה מכוון הוויכוח המשתמע מהם. לפיכך יש עניינים הנשארים נעלמים מאתנו, ואילו אחרים אינם יוצאים מגדר השערה. כיוון שזו הדרך היחידה שבה ניתן לבדוק את השאלה, אבחן אותה מתוך התחשבות במגבלות שאנו נתונים בהן.

ב. ספרות חז"ל

להוציא את האזכור היחיד של 'לשון תלמוד' שהבאתי לעיל, רשב"ם לא הזכיר מקורות רבניים בפירוש לשיר השירים, לא במונחים כלליים, לא בציון של טקסטים מסוימים או מראי מקומות ולא באזכור שמותיהם של חכמים.⁷ עם זאת, הרי זה בחזקת ודאי שרשב"ם הכיר היטב מקורות אלו. עובדה זו מוכחת

ולשונו דומה יותר לפירוש רש"י: 'ובלשון תלמוד קורין רומני דאפי' (הגלוסר מלייפציג, עמ' 1593, מס' 20643–20645). בפירושי רש"י ורשב"ם לשיר השירים זוהי היקרותו היחידה של מונח זה.

6 לעניין מקוריות האזכורים האלה ראה לעיל, עמ' 19, ולהלן, עמ' 76. דברי מנחם מופיעים ב'מחברת' בערכיהם: עמ' 65*, 107*.

7 גם רש"י בפירושו לשיר השירים לא הרבה לציין את המקורות שמהם נטל את פירושו או שעמם התמודד, ואף על פי כן יש בפירושו אזכורים מכל הסוגים שצינתי לעיל: (א) אזכורים כלליים כגון 'שנו רבותינו' (ל"א 1); 'פירשו רבותינו' (ל"ג 3); 'ורבותינו דרשוהו' (ל"ז 2); 'בלשון משנה שנינו' (ל"א 17); 'לשון משנה' (ל"ד 8; ה 1; ז 5); 'וראיתי באגדה' (ל"א 14); 'מדרש אגדה' (ל"ב 3); 'ראיתי במדרש' (ל"ז 5). (ב) הפניות לטקסטים מסוימים ומראי מקומות: 'מדרש שיר השירים' (ל"ד 1); 'כך נדרש בפסיקתא' (ל"ה 2); 'כמפורש בחלק' (ל"ה 6); 'כדאיתא בסוכה ובמסכת ערכין' (ל"ה 16); 'במסכת סוכה' (ל"ז 2); 'דרשו רבותינו בעירובין' (ל"ז 12); 'במדרש שיר השירים מצאתי' (ל"ח 11). (ג) אזכור שמותיהם של חכמים: 'א"ר עקיבא [...] אמר רבי אלעזר בן עזריה' (ל"א 1); 'אמר רבי חוניא, שאל ר' שמעון בן יוחי את ר' אלעזר ב"ר יוסי' (ל"ג 11); 'אמר ר' יהושע בן נחמיה [...] אמר רבי אלעזר הקפר [...] אמר רבי שמואל בר גוא' (ל"ה 16); 'דרש ר' תנחומא' (ל"ז 1). אין ביטחון שכל האזכורים והמובאות אכן מקוריים, אך שאלה זו עדיין לא נבחנה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ממכלול השכלתו ויצירתו הספרותית, ולשונו כשהיא לעצמה הריהי השתקפות חד-משמעית של השכלתו הרבנית, והדברים ידועים.⁸ בעיקר מופנית השאלה כלפי המסורת המדרשית על שיר השירים, וגם כאן אין ספק שרשב"ם הכיר היטב מסורת זו, ושהייתה עבורו בבחינת תשתית מובנת מאליה. השאלה נסבה רק על המקורות הספרותיים של המסורת המדרשית: האם הגיעה אליו באמצעות המקורות הקדומים, כגון מדרשי התנאים, המשנה והתלמוד? האם התוודע אליה באמצעות פירוש רש"י? או שהיו בידיו קובצי מדרשים אמוראיים, ובייחוד מדרשי שיר השירים רבה ושיר השירים זוטא? בהקשר זה יש לשאול גם על היכרותו של רשב"ם עם התרגום הארמי לשיר השירים.

1. מדרש שיר השירים

כמו חיבוריו האחרים של רשב"ם גם הפירוש לשיר השירים מעיד שרשב"ם הכיר היטב את המסורת המדרשית והושפע ממנה מאוד. כמה מהנחות היסוד של הפירוש לשיר השירים מקורן במדרש, ובראש וראשונה הנחת היסוד של המדרש – שהיא מאשיות ההשקפה המסורתית – ששיר השירים הוא אלגוריה שגיבוריה הם כנסת ישראל, אלוהי ישראל ואומות העולם.⁹ בדומה לכך המוסכמה ששלמה כתב את שיר השירים 'ברוך הקודש' (שה"ש א 1) – אף היא עקרון יסוד במסורת.¹⁰ השפעת המדרש ניכרת מאוד כשאנו עוברים לפרטי התוכן של הפירוש, לא רק בחלק האלגורי אלא אף בפירוש המשל.¹¹ כך למשל בהקדמה לפירוש מעלה רשב"ם את שאלת מחבר שיר השירים, ופותח בכינוי שמקורו במדרש: השם 'אגור' הוא כינוי לשלמה המלך – 'שאגר את החכמה'.¹² אחריו מוצג סדר הספרים שכתב שלמה: משלי, שיר השירים וקהלת תוך העמדת קהלת כמאוחר שבהם, וגם עניין זה מבוסס על המדרש.¹³ אפילו הביאור הלשוני של

8 לשונו של רשב"ם היא 'לשון מעורבת', יש בה יסודות מקראיים ויסודות מלשון חכמים, וכן ניכרת בה השפעת הלשון הצרפתית (ראה גולדנברג, עמ' 1635). דברים אחדים בעניין זה כתבתי במבוא לפירוש רשב"ם לקהלת (יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 55–66). הבעתי שם את התקווה שלשון רשב"ם תשמש נושא למחקר מקיף, כדוגמה לעברית האשכנזית הביניימית, ותקווה זו בעינה עומדת.

9 לעניין זה ראה בהרחבה בפרק על האלגוריה, עמ' 170–171.

10 לעניין זה, ראה בדיון על שלמה כמחבר הספר.

11 על חלוקה זו ועל הגדרתה, ראה להלן, עמ' 82–85.

12 שהש"ר א, י; שמות רבה ו, א; תנחומא, וארא ה; ועוד. ראה גם רש"י למשלי ל 1. רשב"ם מתעלם מהמשך המדרש: 'הקיא'ה'. ראה גם לעיל, עמ' 40.

13 לשון ההקדמה היא: 'כתב ספרו [=משלי] ותיקן שירו [=שיר השירים] לפני דברו

פרק ב: מקורות הפירוש

הצירוף 'שיר השירים' כ'שיר משובח שבכל השירים' (ל"א 1), גם לו יש מקור במדרש.¹⁴ השפעת המדרש ניכרת במיוחד בחלק האלגורי של הפירוש: 'התורה שנאמרה לישראל פה אל פה' (ל"א 2); 'ההשפעה שהייתה למעשי הנסים במצרים על אומות העולם, המודגמת בתגובתם של יתרו כוהן מדין ורחב הזונה' (ל"א 3); 'ההקבלה שבין שעבוד מצרים ובין שעבוד המלכויות' (ל"א 4); 'חטא העגל כסמל המובהק של עבודה זרה ושל כפיות טובה' (ל"א 12 ועוד), ועוד. לשון הפירוש רוויה במונחים, בביטויים ובמטבעות לשון שמקורם במסורת הרבנית, כגון 'רוח הקודש' ו'כנסת ישראל' שכבר הזכרתי לעיל, 'ביזת מצרים' (ל"א 9–11 ועוד); 'הדין עליו' (ל"א 12); 'אשה נאה ודירה נאה וכלים נאים' (ל"א 16); 'מתן תורה' (ל"ב 2–3, 4 ועוד); 'להשרות את השכינה' (ל"ב 2–3, 15–17; ד 1–6 ועוד), לצמצם את השכינה (ל"ג 11 ועוד); ועוד הרבה. המסורת הרבנית היא יסוד מוסד בעולמו האינטלקטואלי של רשב"ם, ואף על פי שבמוצהר הוא מבקש לפרש את הספר 'כפשוטו', ומעצם ההגדרה משתמעת ביקורת על המדרש, גם ביקורת זו היא 'מבפנים'. החומרים המדרשיים מחלחלים באדמת הפירוש ומתבטאים על כל צעד ושעל.

בדיקה השוואתית מדוקדקת בין פירוש רשב"ם ובין המקורות המדרשיים, ובמיוחד קובצי המדרשים על שיר השירים, היא מעבר למטרתו של מבוא זה. מן הבדיקה הבלתי מושלמת שערכתי אפשר להסיק שרשב"ם אכן הכיר את מדרש שיר השירים רבה ועשה בו שימוש.¹⁵ הדברים ברורים יותר לגבי רש"י, שעשה שימוש נרחב ושיטתי במדרש זה, ולא עוד אלא שהעיד על כך במפורש.¹⁶ לעומת זאת העדות שמדרש שיר השירים רבה כטקסט ספרותי שימש מקור לרשב"ם אינה מרובה.¹⁷ מבין השקיעים המדרשיים בפירושו לשיר השירים יש בוודאי כאלה המתועדים גם במדרש שיר השירים רבה, אולם רבים מהם באים גם במקורות קדומים יותר כגון מדרשי התנאים, המשנה, התלמוד ואוספים מדרשיים אחרים. לפיכך תשובה לשאלה זו חייבת להתבסס על מחקר מקיף ומדויק, ובהקשר זה עליי להשאיר אותה בחזקת 'צריך עיון'.

[=קהלת]. במדרש יש ויכוח על סדר כתיבת הספרים, 'איזה מהן כתב תחילה'. בסופו של דבר הסיכום הוא: 'הכל מודים שקהלת בסוף אמרה' (שהש"ר א, סוף פסקה י).

- 14 ראה בשהש"ר א, יא: 'המשובח שבשירים, המעולה שבשירים, המסולסל שבשירים'.
- 15 לדיון בשיר השירים רבה ראה לאחרונה, קדרי, שיר השירים רבה, ושם גם ביבליוגרפיה.
- 16 'מדרש שיר השירים' נזכר בפירוש רש"י פעמיים (לשה"ש ד 1; ח 11; ראה לעיל הערה 7). למקבילות של פירוש רש"י עם המדרש ראה זהרי, מקורות רש"י, חמש מגילות, עמ' 72–17. בדומה לדרכו בפירוש התורה, רש"י מרבה מאוד לצטט מן המדרש או להביא את דבריו בתמצית, אבל ברוב המקרים אינו מעיד על כך במפורש.
- 17 וראה למשל את דבריו של ר' יוחנן על 'בנות ירושלים' (להלן, עמ' 85), הבאים רק בשיר השירים רבה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

2. התרגום הארמי

את השאלה שהצגתי בנוגע לקובצי המדרשים על שיר השירים יש להציג גם בנוגע לתרגום הארמי: האם שימש התרגום הארמי לשיר השירים מקור ספרותי לפירוש רשב"ם? כידוע, הימצאותם של התרגומים הארמיים לספרי הכתובים בידי הפרשנים היהודים בימי הביניים הועמדה בספק בתחילת המחקר בתרגומים אלו. כך למשל ציין יוסף טוב ליפמן צונץ שרש"י לא הזכיר את התרגום הארמי לכתובים, ופירש שתיקה זו כהוכחה גמורה שרש"י לא הכיר את התרגום לכתובים. אבל חוקרים מאוחרים יותר, וכבר פנחס חורגין, חלקו על עמדתו של צונץ וטענו שאי-הזכרת תרגום הכתובים אינה מעידה שרש"י לא הכיר אותו, וסביר יותר להניח שתרגום זה אכן היה בידו. עמדה זו היא המקובלת גם כיום.¹⁸ ואילו בנוגע לרשב"ם יש לציין שבפירושו לשם' טו 2 הזכיר במפורש את 'תרגום רב יוסף' לספר איוב, ונתן זה היה שיקול מכריע לטובת ההנחה שהתרגום לכתובים אכן היה בידהם של פרשני ימי הביניים.¹⁹ השאלה מופנית אפוא בייחוד כלפי התרגום הארמי לשיר השירים: האם הכיר רשב"ם חיבור זה והאם עשה בו שימוש?

דמותו הספרותית של התרגום הארמי לשיר השירים שונה מאוד מזו של תרגומי אונקלוס לתורה ושל יונתן לנביאים. חיבור זה הוא פרפרזה דרשנית בעלת מגמות היסטוריוגרפיות ותאולוגיות מובהקות,²⁰ וכבר משום כך עשוי להיות הבדל עקרוני בין הזדקקותם של פרשני הפשט לתרגומי אונקלוס ויונתן מחד גיסא ובין הזדקקותם לתרגום שיר השירים מאידך גיסא. את עקבותיו של התרגום הארמי אין לחפש אפוא בפירוש המשל שבשיר השירים אלא בפירוש האלגורי, שבו משתקפת גם המסורת המדרשית.

כפי שהראה פיליפ אלכסנדר, לתרגום הארמי לשיר השירים הייתה השפעה ניכרת על פירוש רש"י הן בתפיסה הכוללת של הנרטיב ההיסטורי והן בפרטיו.²¹

18 צונץ, הדרשות, עמ' 36 והערות 17–19 בעמ' 253; חורגין, תרגום כתובים עמ' 15–16; קומלוש, התרגום, עמ' 68; אלכסנדר, תרגום שיר השירים, עמ' 45.

19 הטענה הרווחת היא שאם רשב"ם הכיר את התרגום לכתובים, מן הסתם גם רש"י הכיר אותו. כך למשל טען חורגין: 'הייתכן שרשב"ם, נכדו של רש"י, ידע את תרגום הכתובים והשתמש בהם ורש"י לא?' (חורגין, תרגום כתובים, עמ' 16, ומובא אצל קומלוש, התרגום, עמ' 68).

20 על אופיו של תרגום זה ראה חורגין, תרגום כתובים, עמ' 118–139; לווי, מוטיבים אפולוגטיים; קומלוש, התרגום, עמ' 77–81; מן, תרגום שיר השירים; אלכסנדר, תרגום שיר השירים, עמ' 1–45.

21 כך כבר מרכוס, שיר השירים וחסידות אשכנז, עמ' 182–184; אלכסנדר, תרגום שיר השירים, עמ' 45. לדעת אלכסנדר יש לראות את פירוש רש"י לשיר השירים לא רק

פרק ב: מקורות הפירוש

עיצוב החלק האלגורי של הפירוש כתיאור של רצף היסטורי ובו סקירה מובנית של תולדות ישראל, והכללת תקופת הבית השני, שלטון בית חשמונאי וחורבן הבית השני בתוך הנרטיב ההיסטורי – כל אלו הם מחידושיו של התרגום הארמי ובאים לידי ביטוי גם בפירושו של רש"י.²² אפשר שקווים אחדים בתיאור התקוות לביאת המשיח ולאחרית הימים אצל רש"י גם הם מושפעים מתרגום זה.²³ לעומת זאת, לא מצאתי עקבות ברורים של השפעת התרגום הארמי על פירושו של רשב"ם לשיר השירים.²⁴ הנרטיב ההיסטורי שמציע רשב"ם בחלק האלגורי שונה במידה רבה – בכללים ובפרטים – מן הנרטיב שבתרגום הארמי, ואיננו כולל לא את תקופת החשמונאים ולא את חורבן הבית השני. הנקודה ההיסטורית המאוחרת ביותר שרשב"ם מגיע אליה היא הצעת האומות להשתתף בבניין הבית השני, הצעה שזרובבל, יהושע ובני דורם דחו אותה.²⁵ בחינה מדוקדקת של האלגוריה בפירוש רשב"ם אינה מגלה דמיון לתמונה המצטיירת בתרגום הארמי. לעומת זאת, אפשר למצוא קרבה מסוימת לתרגום הארמי בפירוש של פרטים אחדים, אבל ספק אם יש בקרבה זו כדי להעיד על שאילה ועל השפעה.

כיצד יש לפרש נתונים אלו? האם יש להסיק מהם שרשב"ם לא הכיר את התרגום הארמי ושחיבור זה לא היה ברשותו? או שמא יש לומר שהוא הכיר את התרגום הארמי אך לא השתמש בו מפני שלא מצא בו תועלת לפירושו? או לחלופין להניח שההתעלמות מן התרגום הארמי מכוונת, ושיש בה משום הבעת עמדה כלפי התכנים של התרגום או כלפי שיטתו? אפשר להעלות בעניין זה כמה

כפירוש לטקסט המקראי אלא גם כפירוש לתרגום הארמי: 'רש"י מציע לא רק פירוש לשיר השירים אלא, במובן מסוים, גם פירוש לתרגום שיר השירים' (שם).

22 קמין התייחסה ל'סקירת תולדות ישראל' בפירוש רש"י לשיר השירים, אך הדגישה את הפן האידאולוגי בסקירה זו ולא את מרכיביה ואת היקפה. בהסבר תולדות ישראל ראתה קמין חידוש של רש"י (קמין, רש"י, עמ' 247–262; הנ"ל, רש"י לשיר השירים, עמ' 219–242).

23 ראה אלכסנדר, תרגום שיר השירים, עמ' 23–24.

24 מרכוס כרך בנשימה אחת את רשב"ם ואת רש"י וטען ש'התרגום הוא מרכזי בפירוש רש"י לשיר השירים ובפירוש רשב"ם נכדו' (מרכוס, שיר השירים וחסידות אשכנז, עמ' 182), אלא שכל ההוכחות שמביא מרכוס לביסוסה של טענה זו לקוחות מפירוש רש"י ואין הוא מוכיח אותה מפירוש רשב"ם.

25 ראה פירוש רשב"ם לשה"ש ה 8 – ו 3, בחלק האלגורי. עניין זה נזכר גם אצל רש"י (הפירוש לשה"ש ו 1), אך אצלו אין זה אזכור יחיד. כמו כן כולל פירוש רש"י עניינים אחרים מימי הבית השני, כגון סיפורי ספר דניאל (ל"ה 8; ז 8), מגילת אסתר (ל"ה 8), בניית המקדש השני, כהונת זרובבל והשעבוד לפרס וליוון, ניצחון בית חשמונאי (ל"ו 10) וכישלונו (ל"ו 12). וראה עוד להלן בסעיף על הנרטיב ההיסטורי.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שיקולים כלליים על דרך הסברה. אחד מהם הוא הטענה שאם היה בידי רשב"ם תרגום ארמי לאיוב, כפי שראינו לעיל, אפשר שהיו בידו תרגומים ארמיים גם לספרים אחרים שבכתובים. שיקול אחר מאותו סוג הוא שאם היה התרגום הארמי לשיר השירים בידי רש"י, קרוב להניח שנמצא גם בידי רשב"ם. ועוד אפשר לטעון, שכשם שלא מצאנו את עקבות התרגום הארמי לאיוב בפירושו של רשב"ם לספר זה, ואף על פי כן אין ספק שחיבור זה אכן היה בידו, כך אין ללמוד מהיעדר עקבותיו של התרגום לשיר השירים בפירוש לשיר השירים שספר זה לא היה בידו. מכיוון אחר אפשר לטעון כלפי תוכנו ומגמותיו של התרגום הארמי, ובעיקר אופיו האסכטולוגי. יש לשקול את האפשרות שרשב"ם נמנע מלהתייחס לתרגום הארמי כיוון שחלק על התקוות לאחרית הימים המשתקפות בו. כל אלו הם שיקולים כלליים על דרך הסברה, אבל סיכומם הוא שגם אם היה התרגום הארמי ברשותו של רשב"ם, השפעתו על הפירוש אינה ניכרת.

ג. מקורות יהודיים בני הזמן

המקורות הברורים ביותר לפירוש רשב"ם לשיר השירים הם שניים: המחברת של מנחם בן סרוק ופירושי רש"י.

1. מחברת מנחם בן סרוק

מחברת מנחם בן סרוק היא מקור מובהק לפירושו של רשב"ם לשיר השירים, ומשמשת בדיוק באותם תפקידים שלהם יעד אותה מחברה: מילון העברית המקראית, ספר יסוד בתורת הלשון ומדריך בפרשנות המקרא.²⁶ רשב"ם מרבה להביא מדברי מנחם בן סרוק. יש שהוא מצטט אותו מילולית ויש שהוא מוסר את דבריו בשינוי לשון, מרחיב ומפרט אותם. במקומות רבים הוא גם חולק על דברי מנחם ומציע פירוש אחר, לעתים מתוך שימוש באותו לקט של אזכורים שהופיע ב'מחברת', וכל זאת מבלי להזכיר את מנחם בשמו.²⁷ בייחוד ניכרת השאילה מן ה'מחברת' כאשר היא מתבטאת בנוסחאות קבועות או במובאות מילוליות, מדויקות או קרובות לכך. אדגים זאת להלן, מבלי למצות את החומר כולו.

26 ראה מחברת מנחם, עמ' 1*, עמ' 21–35; סאנס־בִּדְיוֹס, מנחם ודונש.

27 כפי שציינתי לעיל, מנחם נזכר בפירוש פעמיים, אבל מקורותם של אזכורים אלו מוטלת בספק. ראה לעיל, עמ' 55, ולהלן עמ' 76.

פרק ב: מקורות הפירוש

(א) הנוסחה עניין פלוני הוא/הם:

(1) 'בתורים' (א 10) – רשב"ם: 'עניין סדר הוא'; מחברת מנחם: 'ענין סדר הם' (ערך 'תר' עמ' 396*). (2) 'רעננה' (א 16) – רשב"ם: 'עניין רך וטוב הוא'; מחברת מנחם: 'ענין רך ורטוב המה' (ערך 'רענן', עמ' 354*). (3) 'אשישות' (ב 5) – רשב"ם: 'עניין גביעים של יין המה'; מחברת מנחם: 'ענין גביעי יין המה' (ערך 'אש', עמ' 65*). (4) 'סמדר' (ב 11) – רשב"ם: 'עניין פרח ונצה הוא'; מחברת מנחם: 'ענין פרח ונצה' (ערך 'סמדר', עמ' 267*). (5) 'המדריגה' (ב 14) – רשב"ם: 'עניין מעלות הם'; מחברת מנחם: 'ענין מעלות המה' (ערך 'דרג', עמ' 132*). (6) 'רצוף' (ג 10) – רשב"ם: 'עניין חישוק ומצע'; מחברת מנחם: 'ענין מצע המה' (ערך 'רצף', עמ' 355*). (7) 'צמתך' (ד 1) – רשב"ם: 'עניין עלף ומעטה הוא'; מחברת מנחם: 'ענין עלף המה' (ערך 'צמת', עמ' 320*). (8) 'אריתי' (ה 1) – רשב"ם: 'עניין לקיטה הוא'; מחברת מנחם: 'ענין לקיטה המה' (ערך 'אר', עמ' 58*). (9) 'חמק' (ה 6) – רשב"ם: 'עניין ערג וחיבוב'; מחברת מנחם: 'ענין ערג וסבוב המה' (ערך 'חמק', עמ' 187*).²⁸ (10) 'גלילי זהב' (ה 14) – רשב"ם: 'עניין אופן המה'; מחברת מנחם: 'ענין אופן המה' (ערך 'גל', מחלקה חמישית, עמ' 105*).

(ב) הנוסחה לשון פלוני הוא/הם:

(1) 'הסתיו' (ב 11) – רשב"ם: 'לשון חורף הוא'; מחברת מנחם: 'לשון חורף הוא' (ערך 'סתו', עמ' 272*). (2) 'עת הזמיר' (ב 11) – רשב"ם: 'לשון קיטוף הוא'; מחברת מנחם: 'כולם לשון קטף' (ערך 'זמר', מחלקה שנייה, עמ' 154*). (3) 'המנעול' (ה 5) – רשב"ם: 'לשון מסגר הוא'; מחברת מנחם: 'לשון מסגר המה' (ערך 'נעל', עמ' 257*). (4) 'פעמיך' (ז 2) – רשב"ם: 'לשון רגל ופסיעה'; מחברת מנחם: 'לשון רגל המה' (ערך 'פעם', עמ' 305*).

(ג) נוסחאות אחרות ופירושים זהים:

(1) 'כרמי' (א 6) – רשב"ם: 'כמשמעו'; מחברת מנחם: 'כמשמעם' (ערך 'כרם', עמ' 223*).²⁹ (2) 'ברותים' (א 16) – רשב"ם: 'ממיני ברושים'; מחברת מנחם:

²⁸ נראה לי שהנוסח אצל רשב"ם הוא המקורי, ואילו הגרסה במחברת מנחם היא שנשתבשה. סאנס־בִּדְיוֹס (מחברת מנחם) אינו מציין חילופי נוסחאות לעניין זה.

²⁹ מנחם מביא שלוש מובאות בלבד למשמעות המילה 'כרם', וכולן משיר השירים: ח 12, 11; ב 15. המונח 'כמשמעו' משמש בפירוש רשב"ם לשיר השירים רק כאן, אבל במחברת מנחם זהו מונח רגיל (כגון בערכים 'ברד', עמ' 89*; 'טף', עמ' 199*; 'ימין', 'יער', 'על', עמ' 206* ועוד).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'ממיני ברושים הם' (ערך 'ברת', עמ' 90*). (3) 'חבצלת' (ב 1) – רשב"ם: 'נצה הנותנת ריח'; מחברת מנחם: 'נצה הנותנת ריח' (ערך 'חבצלת', עמ' 166*). (4) 'פגיה' (ב 11) – רשב"ם: 'כמו נצניה, ופתרוננו לפי עינינו'; מחברת מנחם: 'כמו נצניה. לפי העניין' (ערך 'פג', עמ' 297*). (5) 'בחגוי' (ב 14) – רשב"ם: 'לשון ניקי הסלעים'; מחברת מנחם: 'פתרוננו כפי עינינו כמו ניקי הסלעים' (ערך 'חגוי', עמ' 168*). (6) 'שגלשו' (ד 1) – רשב"ם: 'כמו שנראו'; מחברת מנחם: 'שגלשו. כמו שנראו' (ערך 'גלש', עמ' 107*). (7) 'כל שילטי' (ד 4) – רשב"ם: 'כלי מלחמה הם'; מחברת מנחם: 'כלי מלחמה המה' (ערך 'שלט', עמ' 381*). (8) דוגמה יוצאת דופן היא המובאה המילולית הארוכה בפירוש למילה 'אבקת' (ג 6) – רשב"ם: 'אבקת. פ' דקת ושחקי מרקחת, כי לא יותן על גחלי מחתה כי אם הדק דק כעפר. על כן כינהו אבקת'. מחברת מנחם: 'אבקת רוכל. פתרוננו דקת סמים ושחקי מרקחת. כי לא יותן על גחלי מחתה כי אם הדק דק כעפר, על כן כנהו אבקת רוכל' (ערך 'אבק', עמ' 18*).³⁰ דוגמה זו חריגה בהיקפה לעומת כל המובאות המילוליות האחרות. אולי אפשר לשער שמובאה קצרה יותר של רשב"ם הורחבה באופן משני בידי סופר מאוחר,³¹ אך אין הצעה זו יוצאת מגדר השערה.

נוסף על התרומה המילונית והדקדוקית של מחברת מנחם, רשב"ם אימץ גם עקרונות פרשניים ששימשו את מנחם בן סרוק ובהם ריבוי המשמעויות – 'מחלקות' – בשורשים של הלשון העברית, תקבולת הצלעות ו'פתרוננו לפי עינינו'.³²

השימוש הנרחב במחברת מנחם בא לידי ביטוי גם בחיבוריו האחרים של רשב"ם, אולם דומה שהעניין לא נחקר בכל מלוא היקפו.³³ הרושם שנוצר

30 אפשר שלאור דמיון זה יש להשלים את הגרסה בפירוש רשב"ם לפסוק: 'פ[ת]רוננו דקת [סמים] ושחקי מרקחת'.

31 כגון מי שהוסיף את האזכורים של מנחם בפירוש לשה"ש ב 6; ד 1. ראה לעיל, עמ' 55.

32 לעניין הראשון, ראה פירוש רשב"ם לשמ' לד 29, ורוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 144. לעניינים האחרים, ראה להלן, עמ' 99–100 ועמ' 147–157.

33 רוזין עמד על השימוש הרב שעשה רשב"ם במחברת מנחם בפירושו לתורה: 'יש לציין שרשב"ם חוזר ומזכיר את מנחם בפירושו, אם כדי ללכת בעקבותיו, ואם כדי להתנגד לו או לסטות ממנו. יתר על כן, למנחם הייתה השפעה ניכרת על דרך התיאור של רשב"ם ועל שימושי הלשון שלו, גם במקומות שבהם אינו מזכיר את מנחם, בין שהוא מסכים עם השקפתו ובין שהוא מתנגד לה' (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 65–66). אך רוזין לא הקיף את החומר כולו. לעומת זאת טען מלמד ש'רשב"ם ממעט להביא מדברי מנחם ודונש ולהזכירם' (מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 496). מלמד מביא רק את אזכוריהם המפורשים של מנחם ודונש, ונראה לי שלא כיוון באשר להיקף השפעתו של מנחם על רשב"ם. על הזיקות שבין תורת הלשון של רשב"ם ובין זו של מנחם בן סרוק, ראה

פרק ב: מקורות הפירוש

מן המובאות לעיל – שבפירוש לשיר השירים מספרן של המובאות המדויקות המשמרות את סגנונו של מנחם גדול יותר מאשר בחיבוריו האחרים של רשב"ם³⁴ – אפשר שהוא נובע מגלגוליהם וממצב השתמרותם של החיבורים ואינו משקף נאמנה את דרכו של רשב"ם עצמו.

השימוש המקיף שעשה רשב"ם במחברת מנחם מעורר את השאלה בדבר שימושו בחיבורים אחרים של מדקדקי ספרד, ובראש וראשונה בתשובות דונש בן לברט ובספרי הדקדוק של ר' יהודה חיוג'. דונש בן לברט נזכר פעמים אחדות בפירושי רשב"ם לתורה ולאוב,³⁵ וכפי שטענתי במקום אחר והוכיחה עכשיו רונאלה מרדלר, רשב"ם הכיר את תורת הלשון של חיוג' והושפע ממנה.³⁶ פירוש רשב"ם לשיר השירים אינו מעיד על חיבורים אלו ואין השפעתם ניכרת בו.

2. רש"י

על מקומו של רש"י כמקור לפירושו של רשב"ם כבר עמדו רבים, וטויטו תיאר אותו כך: 'כשם שרש"י ובני דורו למדו מקרא על רקע ספרות חז"ל, כך רשב"ם ובני דורו למדו מקרא על רקע פירוש רש"י למקרא'.³⁷ דברים אלו נכונים גם לפירוש רשב"ם לשיר השירים. עקבותיו של פירוש רש"י לשיר השירים ניכרים בפירוש רשב"ם במקומות רבים, ואולם בניגוד לפירוש רשב"ם לתורה ובדומה לפירושו לקהלת, רש"י אינו נזכר בחיבור זה אפילו פעם אחת, לא בשמו ולא בכינויים, לא מתוך הסכמה ולא מתוך ויכוח.³⁸

עכשיו מרדלר, רשב"ם והדקדוק, במהלך הדיון, ועמ' 142–145; 272–276; 279–288; 311–315. קווים אחדים בעניין זה בפירוש רשב"ם לאוב, ראה יפת, רשב"ם לאוב, לפי המפתח.

34 הערות כאלה באות גם בפירושו של רשב"ם לקהלת ולאוב. השווה למשל 'שדה ושדות' (קה' ב 8) עם מחברת מנחם, ערך 'שד', עמ' 361*; 'מצודים ורחמים' (קה' ז 21) עם מחברת מנחם, ערך 'חרם', עמ' 191*; 'לכלוא' (קה' ח 10) עם מחברת מנחם, ערך 'כל', מחלקה שביעית, עמ' 214*; 'ללונ' (קה' ח 15) עם מחברת מנחם, ערך 'לו', עמ' 230*; 'יביע' (קה' י 1) עם מחברת מנחם, ערך 'בע', עמ' 86*; 'האביונה' (קה' יב 5) עם מחברת מנחם, ערך 'אב', מחלקה שנייה, עמ' 17* ועוד הרבה.

35 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 66–67 והערות 2–3; רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxvii, מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 496. דונש נזכר בפירוש רשב"ם לתורה ארבע פעמים (שמ' טז 15; לד 33; וי' יט 20; דב' טז 10) ופעמיים בפירוש לאוב (כח 11; ל 17); הוא אינו נזכר בפירוש רשב"ם לקהלת. ראה יפת, רשב"ם לאוב, עמ' 50.

36 יפת, רשב"ם לאוב, עמ' 51; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 289–297, 309–311.

37 טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 68.

38 כבר רוזין ציין את השפעת פירוש רש"י לשיר השירים על פירוש רשב"ם לספר זה, אך נימק אותה באופן אחר (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 19; הנ"ל, רשב"ם לתורה עמ' 63).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

עניינים רבים בפירוש רשב"ם לשיר השירים מקבילים למה שאנו מוצאים בפירוש רש"י, והבולטים שבהם מצד השיטה הם ההכרה שיש לפרש את הטקסט המקראי על פי פשוטו; פירוש שיר השירים בשני מישורים, במישור המשל ובמישור הנמשל; וכתובת הקדמה לפירוש המציגה את עקרונות היסוד שלו.³⁹ התפיסה העקרונית של שיר השירים כנבואה שנועדה להווה, 'לגלות הזה', ועקב כך פירושו על רקע התקופה, גם היא משותפת לרש"י ולרשב"ם. בנקודות רבות בתוכן הפירוש ובביאור הפרטים, הן במישור המשל והן במישור האלגורי, דומים שני החיבורים זה לזה. כל אלה מגלים בבירור את עקבות השקפותיו ופירושו של רש"י. ואולם כנגד הקליטה של השקפות רש"י ואחדים מפירושו עומדות הסתייגותו של רשב"ם מפירוש רש"י ומחלוקת עמו. מחלוקת זו חלה הן על שיטת הפירוש והן על תוכנו ופרטיו, אבל היא לעולם בלתי מפורשת ומתגלה לעין רק בעת השוואת הפירושים זה לזה.⁴⁰

אחת השאלות המתעוררות אגב השוואה בין פירושי רש"י לרשב"ם היא הימצאותם של פירושים זהים לגמרי, שבהם פירוש אחד הוא חזרה מילולית על הפירוש האחר. השאלה הנשאלת במקרים כאלה – וכבר העליתי אותה בעבר בנוגע לפירושי רש"י ורשב"ם לאיוב, וטויטו עסק בה בנוגע לפירושיהם לתורה⁴¹ – היא האם העתיק רשב"ם את פירושי רש"י מילה במילה, או שיש לכך הסבר אחר. הניתוח המדוקדק מעלה כי האפשרות השנייה קרובה יותר, וכי במקרים כאלה מקור הביאור הוא בפירוש רשב"ם דווקא, ומשם הועתק ביד מאוחרת לתוך פירוש רש"י. מספר המקרים האלה בפירוש לשיר השירים אינו רב,⁴² ויש לבחון עמדה זו בכל מקרה בנפרד, על פי תנאיו.

לאור מה שנכתב בעבר על היחס בין פירוש רשב"ם לפירוש רש"י⁴³ יש להדגיש

(xxi). ראה גם תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 206–210. על הזכרת רש"י בפירוש רשב"ם לתורה, ראה מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 484–487, ועל שאלת הכללתו בין ה'ראשונים', ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 69–70. על הזכרת רש"י בפירוש רשב"ם לאיוב, תמיד בכינוי 'הקונטרס', ועל היחס אליו, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 78–91.

- 39 לעניין שיטתו של החיבור ולהשוואת דרכיהם של רש"י ורשב"ם, ראה להלן בפרק ג.
- 40 ראה להלן, בסעיף על היחס לפירוש רש"י. ועוד הרבה במהלך הדיון.
- 41 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 80–85; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 229–237.
- 42 ראה לעיל, בדיון בשה"ש ד 1 ('בלשון תלמוד קורא אותן רמוני דאפי'); הפירוש לשה"ש ח 5: 'חבלתך, באו לה חבלים ממך. כמו "בני יצאוני" (יר' י 20) יצאו ממני' (ראה לעיל, עמ' 36–37). הפירוש לשה"ש ב 11 ('הסתיו', ראה לעיל, עמ' 61). הכרעה זו פשוטה יותר כאשר הפירוש נפתח בנוסחה 'יש לפרש', המעידה לעתים קרובות שזו תוספת לפירוש המקורי. ראה למשל רש"י לשה"ש ד 12.
- 43 ראה בעיקר גרינברג, רשב"ם ורש"י.

פרק ב: מקורות הפירוש

שדמותו של רשב"ם היוצר אינה שונה מדמותו של כל מחבר, שעקבות תורת מוריו ומקורותיו ניכרים בכתביו, ורש"י הוא ללא ספק המורה בה"א הידיעה והמקור בה"א הידיעה לפירוש רשב"ם. עם זאת פירושו הוא חיבור עצמאי וייחודי. הוא לא נכתב בתור 'המשך', 'השלמה' או 'תגובה' לפירוש רש"י. פירושו לשיר השירים הוא חיבור עצמאי הניכר היטב בקוויו הייחודיים: בשיטה, בתוכן ובהשקפת העולם.

ד. מקורות אחרים

פירוש רשב"ם לשיר השירים מוכיח היטב כי רשב"ם הוא בן זמנו ומקומו, והשפעת הסביבה שבה חי – הפיזית, החברתית והאינטלקטואלית – על החיבור ניכרת היטב. רשב"ם נותן לעובדה זו ביטוי מפורש בבקשו לפרש את הכתובים בשיטת 'דרך ארץ'. עיקרה של מתודה זו הוא הסבר הטקסט המקראי לאור תופעות אוניברסליות ונורמות חברתיות בעלות תוקף כללי. עצם השימוש שעושה רשב"ם בשיטה זו מחייב לראות בעולם הסובב, במציאות הפיזית שלו כמו במציאות האינטלקטואלית, 'מקור' שממנו יש לשאוב ידיעות, תובנות והשקפות.⁴⁴ השאלה היא אם אפשר להגדיר את ה'מקור' הזה בצורה ברורה יותר, ולגלות את השפעתם של מקורות ספרותיים על עבודתו של רשב"ם: האם הכיר את הוולגטה – התרגום הלטיני לתנ"ך – ואת הפרשנות הנוצרית בת זמנו, והאם הושפע מהן? האם היו לו מקורות אחרים בני זמנו?

1. הוולגטה

בפירושו לתורה הזכיר רשב"ם במפורש את התרגום הלטיני ואת הפרשנות הנוצרית לתנ"ך, אך לא עשה כן בחיבוריו האחרים המצויים בידינו – בפירושו לאיוב, לקהלת ולשיר השירים.⁴⁵ הערותיו המפורשות בפירוש לתורה, המשיחות לפי תומן, מעידות על עניינים אחדים: על ויכוח עם הנוצרים בקשר לפירוש הטקסט: 'תשובה למינים והודו לי' (לשמ' כ 13); על העיון בספרות הנוצרית ובתרגום הלטיני: 'ואף על פי שיש בספריהם [...] בלשון לטין [...] הם לא דקדקו' (שם), ועל יכולתו לתרגם מן הלטינית לעברית (לבר' מט 10). מהיגדים אלו הסיק

44 לשיטה זו בפירוש לשיר השירים, ראה להלן עמ' 100–104.

45 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 52–54, ושם גם ביבליוגרפיה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אריה גרבויס שלא זו בלבד שרשב"ם ידע לטינית, אלא שהוא למד את השפה כדי שיוכל לקרוא את הפרשנות הנוצרית מכלי ראשון.⁴⁶ רשב"ם עצמו אינו מספר ממי למד לטינית ולשם מה, ומן האזכורים שהבאתי לעיל קשה להסיק בוודאות מה היה היקף ידיעתו בלשון הלטינית. עם זאת, מסקנתו של גרבויס מתקבלת על הדעת. שהרי מה יכול היה להניע חכם יהודי מסורתי בן המאה השתים עשרה ללמוד לטינית אם לא המגע עם הנוצרים והוויכוח הישיר עמם? השאלה הנוגעת לענייננו היא אם משתקפות ידיעת הלטינית והכרת התרגום הלטיני, הוולגטה, בפירוש לשיר השירים?

במקום אחר דנתי במפורט בשאלה אם הכיר רשב"ם את תרגום הוולגטה לשיר השירים ואם עשה שימוש בו.⁴⁷ כדי לענות על שאלה זו בחנתי את המקרים שבהם פירושיו של רשב"ם זהים ממש או דומים מאוד לגרסת הוולגטה, והם: עטיה (א 7); לססתי (א 9); זמיר (ב 12); סמדר (ב 13, 15; ז 13); שגלשו (ד 1); טירה, לוח (ח 9).

המסקנה מן הניתוח המפורט אינה חד־משמעית. מצד אחד, אין ספק שבביאורים אחדים בפירוש רשב"ם לשיר השירים משתקפת אותה מסורת פרשנית המתבטאת בגרסאות תרגומי השבעים והוולגטה. ברבים מן המקרים האלה פירוש רשב"ם אכן שונה מן הפירוש המשתקף במדרש או נקוט בפירוש רש"י. מצד שני, בשום דוגמה מן הדוגמאות שהבאתי אין הכרח להסביר את פירוש רשב"ם כהשתקפות של הוולגטה דווקא. יש שפירושים אלו אינם בלעדיים לוולגטה והם מתועדים גם במקורות אחרים כגון התרגום הארמי, יש שפירושי רשב"ם הם שאילה מדויקת ממחברת מנחם בן סרוק, ויש שהם מסתברים כדרך פירוש לגיטימית שאינה מחייבת התבססות על גרסה חלופית. המסקנה היא אפוא בלתי מוכרעת. אף על פי שאין לשלול על הסף את האפשרות שרשב"ם הכיר את נוסח הוולגטה, פירושו לשיר השירים אינו מספק לכך הוכחה חד־משמעית.

2. הפרשנות הנוצרית

האם הכיר רשב"ם את הפרשנות הנוצרית למקרא או ספרות נוצרית אחרת? כפי שצינתי לעיל, אין בפירוש לשיר השירים שום היגד מפורש לעניין זה ואף לא רמז להיכרות כזאת; אפילו הכינויים 'נוצרים' או 'מינים' אינם נזכרים בחיבור זה.⁴⁸

46 גרבויס פרשנות יהודית, עמ' 253.

47 יפת, רשב"ם והוולגטה.

48 ולא כן בפירוש רשב"ם לתורה, שנזכרו בו 'נוצרים' (בר' מט 10), ו'מינים' (שמ' כ 13; וי' יא 3; יט 19; דב' כב 6). ראה מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 490.

פרק ב: מקורות הפירוש

עם זאת, הפירוש כולו הוא ביטוי חד־משמעי לוויכוח עם הנצרות.⁴⁹ רשב"ם שם בפיהן של אומות העולם, המיוצגות בשיר השירים על ידי 'בנות ירושלים', טענות תאולוגיות מובהקות: 'דימיון לאומות העולם האומרים לכנסת ישראל: הניחי אהבת הק' והדבקי להיות ביראתינו, כי לא ישוב הק' לרחם ולחמול עליך כבתחילה' (ל"ב 7); 'דימיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות ואומרת לאומות העולם [...] והן משיבות לה: מה יש לך עוד על אוהבך? הסירי את לבך מעליו ותהי כמונו והידבקי ביראתינו. ומדוע [את] סובלת עול קמים בעבורו? ומה ראית ומצאת בו?' (ל"ה 8–9).

התיאור הזה של 'אומות העולם' מעיד על היכרות ישירה עם טענותיהם ועמדותיהם של 'אומות העולם', ועוד יותר מכך, מבטא היטב קו מסוים בתאולוגיה הנוצרית בת זמנו של רשב"ם. אחת השאלות שעמדו לפני התאולוגים הנוצרים הייתה שאלת היחס ליהודים בני זמנם, והתשובה שניתנה לשאלה זו הייתה רבת פנים ומורכבת.⁵⁰ העמדה הנוצרית שאותה משקף פירוש רשב"ם היא של אותם תאולוגים נוצרים שיעדו מקום ליהודים בתולדות הישועה הנוצרית. תאולוגים אלו לא קראו להשמדת היהודים או לגירושם, אלא ביקשו לגרום להמרת דתם ולקליטתם בנצרות. רשב"ם מבטא עמדה זו היטב בדברים שהוא מייחס לאומות העולם: 'הדבקי להיות ביראתינו', 'והתחבבי לאחד מאוהבינו'. קשה להניח שטענות תאולוגיות אלו והדומות להן הן תאורטיות, או קלוטות 'מן הרחוב', מעין ויכוחים בשוק שספרות הוויכוחים המאוחרת מעידה עליהם. אין בידינו לקבוע מה היו החיבורים הנוצריים שהיו עשויים להגיע לידיעתו של רשב"ם, אבל דברים ברוח זו נשמעים בהדגשה בפירושו של בדה הנערץ (735–673) וביניהם גם בפירושו לשיר השירים.⁵¹ פירושו של בדה היה אחד המקורות החשובים ביותר ל'גלוסה אורדינריה', הפירוש הנוצרי לכתבי הקודש, והיגדיו ברוח זו מובאים בה.⁵² כך למשל אומרת ה'גלוסה אורדינריה': 'שתיהן [הסינגוגה והכנסייה] הן חלק ממורשת הצדיקים, ויש להן – בתקופות שונות – אותה אמונה בקריסטוס ואותה אהבה אליו'.⁵³ או בפירוש לשה"ש ה 9:

49 ראה במפורט להלן, עמ' 172–182.

50 ראה בלומנקרנץ, סופרים נוצרים; דהן, הפולמוס הנוצרי.

51 ראה וורד, בדה הנערץ, עמ' 74–76; בלומנקרנץ, סופרים נוצרים, עמ' 132–135; מטר, שיר השירים, עמ' 97–101.

52 על מקומו החשוב של בדה הנערץ ב'גלוסה אורדינריה' ראה גיבסון, הגלוסה בפרשנות, עמ' 240: 'The twelfth century gloss [...] is primarily based on Bede'. על עמדתו של בדה בשאלת מעמדם של היהודים, ראה גיבסון, שם; דוב, גלוסה אורדינריה, עמ' xix–xvi.

53 ראה הגלוסה אורדינריה לשה"ש א 1 (במהדורת דוב, עמ' 7, גלוסה 1).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'הכלה הזאת [הכנסייה היהודית] [...] אומרת: "אני מבקשת ממך [כנסיית העמים] מפני שהשבעת אותי כך [...] חזקי אותי באהבתו".⁵⁴ עצם הכללת דבריו של בדה הנערץ ב'גלוסה אורדינריה' עשויה להעיד כי העמדה שהוא ביטא במפורש לא הייתה דעת יחיד, וכי גם במאה השתים עשרה, שבה קיבלה הגלוסה את דמותה הסופית, היו בקרב התאולוגים הנוצרים מי שהחזיקו בדעה זו.⁵⁵ נראה לי שלא תהיה זו השערה רחוקה להניח שה'גלוסה אורדינריה', שצורתה הסופית ומעמדה הנורמטיבי נקבעו סופית בתקופתו של רשב"ם,⁵⁶ אכן הגיעה לתשומת לבו ולידיעתו של רשב"ם, ועם העמדות המובעות בה הוא התמודד.⁵⁷

הוויכוח עם הנצרות מתגלה בפירוש לשיר השירים גם בנושאים אחרים, הן בהיגדים מפורשים והן בבחירת החומרים ובעמדות פרשניות.⁵⁸ כאמור, רשב"ם אינו מזכיר כתבים או מקורות, ושלא כמו בפירושו לתורה אין הוא מעיד על ויכוח אישי עם הנוצרים. עם זאת, אפשר לומר בוודאות שהספרות הנוצרית של תקופתו לא הייתה זרה לו.⁵⁹ זהותם של חיבורים אלו ומידת הזיקה אליהם מחייבות מחקר יסודי יותר ממה שיכולתי לעשות בהקשר זה.

3. חיבורים אחרים

האם הכיר רשב"ם כתבים אחרים וחיבורים אחרים בני זמנו? לשאלה זו יש תשובה מעניינת בהיגד אחד בפירוש לשיר השירים: 'ועוד היום דרך המשוררים

54 שם, בפירוש לשה"ש ה' 9, עמ' 114–115, גלוסה 96.

55 על מוצאה של ה'גלוסה אורדינריה' ועל התגבשותה ראה סמולי, לימוד כתבי הקודש, עמ' 46–66; לעמדה אחרת בעניין זה ראה גיבסון, הגלוסה בפרשנות, וסיכום בעמ' 19–21. ראה גם דהן, פרשנות נוצרית, עמ' 124–129. על ה'גלוסה אורדינריה' לשיר השירים ראה דוב, גלוסה אורדינריה לשיר השירים, ושם גם ביבליוגרפיה.

56 לדעת גיבסון ה'גלוסה אורדינריה' היא אחד ההישגים של הרנסנס של המאה השתים עשרה, והתגבשותה מקבילה לתקופת הזוהר של אסכולת סנט ויקטור באמצעה של מאה זו. לפיכך היא מציעה שזהו גם מוצאה של הגלוסה בצורתה הסופית. ראה גיבסון, הגלוסה.

57 אולי אפשר להעז ולהציע שגם פירושו של בדה עצמו (שהיה במוצאו מאנגליה) הגיע לידיעתו של רשב"ם בעת שחי ברואן שבנורמנדיה, אבל לפי שעה אין דברים אלו יוצאים מכלל השערה.

58 ראה להלן, בפרק על האלגוריה.

59 בלומנקרנץ קובע באופן כללי שהיהודים הכירו את העולם הנוצרי על כל היבטיו: 'היהודים הכירו לא רק את הספרות הנוצרית, את התאולוגיה הנוצרית ואת הפילוסופיה הנוצרית, אלא גם את מכלול החיים הדתיים של הכנסייה וגם את פנים הכנסיות, על המבנים האדריכליים האופייניים להן ועל חפצי הפולחן שלהן' (בלומנקרנץ, יהודים ונוצרים, עמ' 53). מבין הפרשנים היהודיים בלומנקרנץ מזכיר בעניין זה רק את רש"י.

פרק ב: מקורות הפירוש

לשורר שיר שהוא מספר מעשה אהבה של שניהם, בשירי אהבה במנהג העולם' (ל-ג 5).⁶⁰ כבר ילינק העלה על נס את העובדה ש'שירי האבירים של המשוררים בני ארצו היו ידועים לפרשן שפירש חלק ממסכת בבא בתרא',⁶¹ ופוזנסקי הביא את ההיגד הזה כהוכחה שהפרשן הזה 'ידע את מנהגי הגוים בארצו'.⁶² אבל במחמאות אלו אין כדי למצות את משמעותו וחשיבותו של היגד זה. כדי להבהיר את דמותו הספרותית של שיר השירים ולעמוד על אופן חיבורו, השווה אותו רשב"ם ל'דרך המשוררים' בני זמנו בחיבור שירי אהבה. קשה להניח שהיגד מדויק ויוצא דופן כל כך הוא תאורטי. מאלה מתבקשת המסקנה שרשב"ם הכיר את שירי האהבה ב'מנהג העולם' שהיו נפוצים בתקופתו: שירת האהבה החצרנית, שירת הטובדורים והטוברים, שזכתה לפריחה ולשגשוג במאות השנים עשרה והשלוש עשרה.⁶³ דבריו הקצרים, אבל החשובים, של רשב"ם מעידים שהוא הכיר הן את הסוגה הספרותית המסוימת והן את מאפייניה. בין שרשב"ם ראה את השירים האלה בכתב ובין ששמע אותם בעל פה, דבריו מעידים על היכרות עם התרבות הכללית, החילונית, של תקופתו. יתר על כן, עצם הצורך להשוות את העקרונות הספרותיים של כתבי הקודש עם אלו של ספרות החולין, מבטא את 'רוח הזמן' ואת הספרות האקדמית בת תקופתו.⁶⁴ כל אלו הם כיווני דרך. השאלה עד כמה מתבטאת השפעת הספרות הלא יהודית של התקופה, הן הדתית והן הכללית, בפרטי הצורה והתוכן של הפירוש לשיר השירים, מחייבת מחקר מיוחד.

60 אני חוזרת להיגד זה גם במקומות נוספים. ראה להלן, עמ' 133–134.

61 ילינק, רשב"ם לשיר השירים, עמ' viii.

62 פוזנסקי, מבוא, עמ' lxxxix.

63 על שירת הטובדורים בדרום צרפת ועל שירת הטוברים בצפונה, ראה סיגל, טובדורים

וטוברים; רוזנברג ואחרים, שירי הטובדורים והטוברים, עמ' 1–6.

64 ראה מיניס, חיבור, עמ' 9–72.

פרק ג

דמותו של הפירוש

א. אחדות החיבור ושלמותו

פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא חיבור שלם ואחיד, וכתוב בשיטה פרשנית אחידה המבוצעת בשיטתיות לכל אורך החיבור.

1. פירוש לכל הטקסט המקראי

הפירוש לשיר השירים אינו מסתפק בהערות לעניינים מזדמנים אלא מציע פירוש רצוף לטקסט כולו, ויש בו ביאורים לכל פסוקי שיר השירים. השיטה שרשב"ם בחר בה לפירוש הספר, כלומר בניית הפירוש בשלושה חלקים,¹ אפשרה לו לתת 'כיסוי' פרשני לספר כולו ולרבים מפרטיו.

עמדה פרשנית כזאת, המבקשת להידרש לטקסט המפורש בשלמותו, מאפיינת גם את פירוש רשב"ם לקהלת, אך מתגלה באופן חלקי בלבד בפירוש לאיוב, ועוד פחות מכך בפירוש לתורה. פירוש רשב"ם לתורה המצוי בידינו קטוע במקומות רבים, וחסרים בו פירושים לפרשות שלמות ולפסוקים רבים,² ואילו בפירוש לספר איוב אין אמנם פירוש מלא לכל הפסוקים, אבל הפירוש הולך ומתארך לקראת סוף הספר.³ נתונים אלו מעוררים את השאלה אם דמותם הנוכחית של

1 על מבנה הפירוש ועל שיטתו ראה בהרחבה להלן, עמ' 113–116.

2 כתב היד היחיד של הפירוש לתורה, שהיה בספריית בית המדרש לרבנים בברסלאו, היה מורכב למעשה מארבעה כתבי יד שונים, וחסרו בו שלוש הפרשות הראשונות בספר בראשית (בר' א–יז), שתי הפרשות האחרונות בספר דברים (דב' לג 3 עד סוף הספר), פרשת פנחס (במ' כה 10 – ל 1), ועוד קטעים קטנים יותר בתוך הפירוש. גייגר מצא דף אחד בכ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית Cod. Hebr. 5, שכלל את פירוש רשב"ם לבר' א (ראה גייגר, כרם חמד, עמ' 42–46), וסוקולוב מצא קטע מסופו של הפירוש לספר דברים בכתב יד אחר (סוקולוב, קטעים חדשים; ראה גם טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 75–76).

3 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 98–99.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הפירושים לתורה ולאיוב אכן משקפת נכוחה את חיבוריו המקוריים של רשב"ם, או שהיא נובעת ממצב כתבי היד שבידינו ומתהליכי מסירתם. אין בידינו נתונים מספיקים כדי לענות על שאלות אלו בוודאות, אבל ראוי להעלות מספר שיקולים הנוגעים לעניין:

(א) כאמור, פירוש רשב"ם לתורה שרד בכתב יד יחיד והוא ששימש את מהדירי המקראות הגדולות בברלין, שפרסמו אותו לראשונה (1703–1705), ואת רוזין, שהוציא על פיו מהדורה ביקורתית של הפירוש בשנת תרמ"ב (1881).⁴ בכתב יד זה חסרו, בין היתר, שלוש הפרשות הראשונות של ספר בראשית. את הפירוש לבראשית פרק א גילה גייגר על דף נפרד בתוך כ"י מינכן 5, הוא ההדיר אותו תחילה ואחריו עשה זאת רוזין במהדורת הפירוש לתורה.⁵ השוואת הפירוש לבראשית א ליתר פרקי הפירוש מגלה שהפירוש לפרק זה מלא הרבה יותר ושלם הרבה יותר מן הפירוש לרוב הפרקים בתורה, המתועדים בכל המהדורות על פי כ"י ברסלאו. השוואה זו מעוררת את השאלה בדבר דמותו המקורית של הפירוש, ומעלה את האפשרות שדווקא הפירוש לבראשית א מכ"י מינכן 5 הוא המשקף נכוחה את דמותו של פירוש רשב"ם, ולא מהדורת החיבור המבוססת על כ"י ברסלאו.

(ב) טויטו דן לאחרונה בתוספות לפירוש רש"י לתורה בכ"י וינה 23, שנכללו ביניהן גם פירושים של רשב"ם.⁶ חלק מן הפירושים האלה אינו מתועד כלל במהדורת רוזין, כלומר הם לא נמצאו בכ"י ברסלאו. אף על פי שהערות אלו נרשמו כתוספות בשולי כתב היד, ועל כן מעצם טיבן הן נוטות להיות מנוסחות בקיצור, הן מעידות על ניסוח מלא יותר ושלם יותר של ביאורי רשב"ם מן המצוי כיום במהדורות הפירוש שלו לתורה.

(ג) שחזור פירוש רשב"ם מתוך פירוש החזקוני לר' חזקיה בן מנוח מעלה שהפירוש לתורה היה מלא ורחב יותר ממה שיש בידינו כיום.⁷

(ד) על השיקולים מעדותם של כתבי היד יש להוסיף את אלו הנובעים מעדות

4 לתיאורו המלא של כ"י ברסלאו, למהדורות הדפוס ולמלאכתו של המהדיר, ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 24–57. ראה גם רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxxiii; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 509. לביקורת על דרכו של רוזין ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 79–92. הערותיו החשובות של טויטו אכן משפרות את המהדורה, אבל דומה שעדיין יש מקום להוסיף עליהן. ניסיון ל'מחזור' כתב היד מתוך מהדורתו של רוזין עשה ברומברג (ברומברג, רשב"ם לתורה), אך נמתחה עליו ביקורת חריפה וטויטו אינו מזכיר אותו כלל. כתב היד של הפירוש לתורה איננו בידינו כיום וגורלו אינו ידוע.

5 ראה גייגר, כרם חמד, עמ' 42–46; רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xxxix.

6 טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 189–207.

7 ראה כסלו, שחזור.

פרק ג: דמותו של הפירוש

הפירוש לתורה עצמו. במקומות אחדים רשב"ם מזהיר במפורש שהוא עתיד לקצר את פירושו, כגון בראש פרשת תרומה: 'פרשיות של משכן חשן ואפד, אם אקצר בפירושו ימצאו בפרושי רבנו שלמה אבי אמי זצ"ל' (לשמ' כה 2). ובאותה רוח גם בהקדמה לספר ויקרא: 'ספר ויקרא הלכות מרובות יש בו, ויתבוננו החכמים בפירושי זקני כי לא אאריך אלא במקומות שיש לפרש פשוטי מקראות'. הצהרות אלו מעידות שרשב"ם נהג בפרשיות אלו בדרך אחרת מזו שנקט בדרך כלל, ושכאשר קיצר בפירושו ראה צורך להודיע על כך. משמע שבדרך כלל לא הייתה כוונתו לקצר את הפירוש.

(ה) שיקול אחר כרוך בהבדלי הסוגים הספרותיים שבספרי התורה. בחינת פירושו של רשב"ם לחלקים השיריים שבתורה (בר' מט; שמ' טו; דב' לב) מגלה שפירושם רחב ומפורט מאוד, וגם בין פרקי הפרוזה והחוקים יש פרקים שבהם הדיון מלא ושלם ומתייחס לטקסט בשלמותו.

שאלות דומות מתעוררות בנוגע לפירוש רשב"ם לאיוב, שגם בו הבדלים בהיקף הפירוש, בעיקר בין תחילת החיבור ובין סופו. גם פירוש רשב"ם לאיוב הגיע אלינו רק בכתב יד אחד שלם, ורק לחלקו האחרון יש בידינו עדות של כתב יד נוסף.⁸ לפיכך גם כאן עדות כתבי היד איננה מאפשרת להכריע בעניין. כל השיקולים האלה מקרבים למסקנה שדווקא הפירושים לקהלת ולשיר השירים, שמצב השתמרותם טוב בהרבה ממצב השתמרותו של הפירוש לתורה, הם המייצגים את דרכו של רשב"ם. הם עשויים להעיד שמתחילה היו פירושו של רשב"ם לתורה ולאיוב מלאים יותר ושלמים יותר ממה שהגיע לידינו בכתבי היד ששרדו.

2. הפניות מצטלבות של המחבר

כדרכו של רשב"ם בכל חיבוריו, גם בפירוש לשיר השירים הוא השתדל להימנע מחזרות, ואחת הדרכים לכך הייתה שימוש בהפניות פנימיות, המכוונות את הקורא לעניינים שכבר נדונו. מלמד רשם שלושים ושלוש הערות בפירוש רשב"ם לתורה שבהן הוא מפנה את הקורא לפירושים קודמים או עתידיים, וכן אנו מוצאים הערות כאלה ב'ספר דייקות'.⁹ אותה תופעה – הערות מפורשות המפנות לביאורים קודמים – מתגלה גם בפירוש לשיר השירים. הפניות אלה

8 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 293–314.

9 ניסוח ההערות משתנה, כגון 'כמו שפירשתי אצל', 'כמו שפירשתי ב', 'כבר פירשתי', 'כמו שפירשתי למעלה', ולעתיד: 'כמו שאפרש' ועוד. ראה מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 495–496, וכן דייקות, עמ' 50, שורה 7; עמ' 57, שורה 6; עמ' 59, שורות 9–10, 20; עמ' 60, שורה 6; עמ' 62, שורה 3.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

נוגעות בשני עניינים מרכזיים לפירוש: תפיסת החיבור של שיר השירים ומשמעות אזכורו של שלמה, ופירוש הפסוק 'השבעתי אתכם בנות ירושלם' וגו'.
 (א) על תפיסת החיבור של שיר השירים ומשמעות אזכורו של שלמה מעיר רשב"ם שלוש פעמים, ומפנה לדברים שכבר אמר: 'מלכות ופלגשים ויהללוה. מוסב על "ששים המה מלכות ושמונים פלגשים", ושאר דיקדוקי התיבות אשר ביארתי למעלה' (ל"ו 8); 'ששים המה מלכות. מעשה זה נתקיים בשלמה המלך [...] כדוגמא שפירשתי למעלה ב"הנה מיטתו של שלמה" (ג 7) (שם); 'כרם היה [...] מעשה זה נתקיים בשלמה [...] כדוגמא אשר ביארתי למעלה ב"הנה מיטתו של שלמה" (ג 7), וב"ששים המה מלכות" (ו 8) (ל"ח 11, בשכתוב).
 (ב) ההיגד 'השבעתי אתכם בנות ירושלם' וגו', חוזר בשיר השירים מספר פעמים ולפי השקפתו של רשב"ם הריהו בבחינת מפתח להבנת דמותו הספרותית ומשמעותו של שיר השירים. לפיכך הוא חוזר על פירושו בכל פעם שהוא מופיע.¹⁰ עם זאת, באחת הפעמים הוא גם מפנה לדבריו הקודמים: 'השבעתי אתכם. כך היא משיבה לריעותיה הבתולות, כאשר ביארתי למעלה' (ל"ג 5).
 הערות מצטלבות אלו מברירות את החיבור לכלל אחדות ומעידות שהפירוש בנוי כחיבור שלם שחלקיו מאירים זה את זה. מצד תוכן מעידות הערות אלו שרשב"ם ראה בשיר השירים חיבור הכתוב בשיטה אחידה.¹¹

3. תוספות

אחת התופעות המאפיינות את חיבורי הפרשנים מימי הביניים שהייתה להם מידה כלשהי של תפוצה וחיי המשך, היא הימצאותן של תוספות מאוחרות מידיהם של תלמידים, מעתיקים וסופרים, בין בתוך הטקסט ובין בשוליו. גורלו של פירוש רשב"ם לשיר השירים לא היה שונה מזה של החיבורים האחרים, וגם לתוכו נכנסו תוספות אחדות, שאת היקפן המדויק יש לברר.¹²

10 על שיטתו של רשב"ם להדגיש את הנושאים החשובים בעיניו על ידי חזרה על פירושם במקומות רבים, ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 29–30, 36–37; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 267–272; ולהלן, עמ' 107; 174, ועוד. עניין זה בולט דווקא לאור נטייתו לקיצור ולהימנעות מחזרות. לפירושו של פסוק זה ולמקומו בפירוש, ראה להלן, בפרק על האלגוריה, עמ' 173–175.

11 על השקפתו של רשב"ם בעניין שיטת החיבור של שיר השירים, ראה להלן עמ' 133–134.

12 על התוספות בפירוש רשב"ם לתורה, מהן ארוכות מאוד, ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 55–57; רוזין, רשב"ם לתורה, עמ' xl והערה 1, וכן במהדורה במקומות המסומנים. על התוספות בפירוש לאיוב, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 297–298, 305–307. ראה גם הריס, הוויכוח.

פרק ג: דמותו של הפירוש

יש להקדים ולומר כי עצם ההגדרה 'תוספת' אינה תמיד חד־משמעית. הגדרה זו ברורה כאשר הסופרים עצמם ציינו עובדה זו, בעיקר בשולי כתבי היד. בעניין זה נהגו קיצורים מקובלים – לעתים בציון מקור התוספת (ת' = תוספת; ת"ש = תוספת שמעיה או תוספת שמואל וכיוצא באלה) – וכן הערות מפורטות יותר.¹³ לעומתן יש בכתבי היד הערות שנכתבו בשוליים שלא צורפה אליהן הגדרה כזאת; הערות אלו הן אכן לפעמים תוספות לחיבור המקורי, אבל לפעמים אין הן אלא השלמות לחיבור שנכתבו בשוליים בגלל תקלות בתהליך ההעתקה.

אשר לתוספות הבאות בתוך החיבור, את חלקן ציינו המעתיקים בטכניקות אחדות כגון סימנים דיאקריטיים מעל המילים, רווחים בשורות ונוסחאות פתיחה קבועות. קשה יותר היא הגדרתן של התוספות הבלתי מסומנות. ההבדלים בין כתבי יד שונים של חיבור אחד מתבטאים בין היתר בהימצאותם של טקסטים 'עודפים' בכתבי יד מסוימים, ויש לשאול אפוא על טיבם ומקורם של 'עודפים' אלה. האם אלו תוספות ממש, שהכניסו לחיבור המקורי עניינים שלא היו בו מתחילה, או שמא להפך, שמא דווקא הטקסט הארוך הוא המשקף את המקור ואילו הטקסט הקצר הוא תוצאה של תהליך המסירה של כתבי היד, וקיצורו נובע משיבושים בהעתקה או מעיבודים שונים מידיהם של סופרים ומעתיקים. ההגדרה 'תוספת' עשויה אפוא להשתנות על פי כתב היד המשמש נקודת מוצא לבירור זה.¹⁴ בשל קשיים אלו בהגדרה ובהבחנה, יש תוספות שהגדרתן אינה ודאית והן נשארות בחזקת 'צריך עיון'.

בכתבי היד של הפירוש לשיר השירים המצויים בידינו אין הערות שוליים, להוציא הערה אחת בכ"י המבורג מידו של המעתיק, בעמ' 80/ב (לשה"ש ב 9–13), שבה השלים הסופר משפט שנשמט מן הפירוש.¹⁵ ההגדרה ת' (=תוספת) אינה מופיעה בכתבי יד אלו כלל, וזיהוי התוספות תלוי בשיקולים אחרים. העיון בפירוש לשיר השירים מעלה שמספר התוספות קטן מאוד והיקפן מצומצם. כמו

13 ראה כדוגמאות את הפירוש לאיוב בתוך גיגר, נטעי נעמנים; את התיאור של פירוש רש"י בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1 (גרוסמן, הגהות ר' שמעיה); את התיאור של פירוש רש"י בכ"י וינה 23 (טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 189); ועוד להלן, הערה 19.

14 כך למשל, בכ"י בודפשט של פירוש רשב"ם לשיר השירים קיצר הסופר את הפירוש במקומות רבים, בעיקר בגלל אילוצים של מקום, והשמיט מן הפירוש משפטים שלמים. אם ניקח כתב יד זה כנקודת מוצא יהיו טקסטים רבים בתוך כתבי היד האחרים בבחינת 'הרחבות'. ראה בהרחבה בפרק על המהדורה, עמ' 215–216.

15 ראה במהדורה, עמ' 245 והערה 14. בכ"י המבורג יש בשוליים גם מעט תיקוני טעויות מידו של הסופר, בדרך כלל של אות אחת, ובשני מקרים של מילה שלמה. ראה להלן, בפרק על כתבי היד, עמ' 210.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

כן יש להבחין בין תוספות המופיעות בכל כתבי היד, ובין אלו המיוחדות לחלק מהם.

(א) סימונים בכתבי היד

בכתבי היד של הפירוש לשיר השירים יש מעט סימונים דיאקריטיים, ואלו הם: (1) בכ"י המבורג יש שני מקומות שבהם מסומנים כתרים מעל המילים: מעל המילים 'וכן פתר מנחם' בפירוש המילה 'אשיות' (ב 5), ומעל המילים 'במחברת מנחם' בפירוש המילה 'שגלשו' (ד 1). במקרה הראשון המילים המסומנות מופרדות מן הרצף על ידי רווחים בשורה, לפנייהן ואחריהן. גם בכ"י סנקט פטרבורג המילים 'וכן פתר מנחם' (ב 5) מסומנות בכתרים מעליהן ומופרדות מן הרצף על ידי רווח לפנייהן, ואילו המילים 'במחברת מנחם' (ד 1) אינן מסומנות ומשולבות בתוך הרצף. בכ"י בודפשט אין שום סימון, כדרכו של כתב יד זה. בשל מיעוט הסימונים הדיאקריטיים בכ"י המבורג, נראה לי שיש לראות במילים המסומנות בכתרים תוספות לחיבור המקורי, למרות אי-האחידות בדרך הסימון וההדגשה היתרה בפירוש המילה 'אשיות'. למסקנה זו מסייע השיקול הענייני: בפירוש לשיר השירים נזקק רשב"ם למחברת מנחם עשרות פעמים, לעתים במובאות מילוליות ולעתים בשינוי לשון,¹⁶ אבל עובדה זו צוינה רק בשני מקרים אלו. קרוב אפוא להניח שאזכורים אלה משניים ונוספו בידי אחד המעתיקים.

(2) בכ"י סנקט פטרבורג יש סימון של כתרים מעל המילה 'והמפרשים', הפותחת דיון לשוני בפירוש למילה 'לצמתך' (ד 1). להגדרת החטיבה הזאת כתוספת ראה להלן.

(3) בכ"י סנקט פטרבורג מסומנות שבע מילים בפירוש ל-ד 13, כל אחת בכתר מעליה: 'ושיניה ושיפתותיה ודבריה ופרצופה וצוארה וקומתה ושדיה'; לא נתברר לי מה רצה הסופר לציין בכך.

(4) בכ"י המבורג ובכ"י סנקט פטרבורג יש עיטור של כתרים מעל החתימות המחורזות של הסופר בסיומו של הספר. בכ"י המבורג החתימה כתובה בשלוש שורות קצרות המדגישות את החריזה, ובכ"י סנקט פטרבורג החתימה כתובה בשורה אחת וכוללת שתיים מן השורות בכ"י המבורג.¹⁷

¹⁶ ראה לעיל, עמ' 60–62.

¹⁷ נוסף על אלו יש בכ"י סנקט פטרבורג שורה של כתרים מעל הדיבור המתחיל הראשון: 'שיר השירים אשר לשלמה' (שה"ש א 1). נראה שמטרת כתרים אלו עיטורית, והם נועדו להדגיש את תחילת הפירוש. על קישוטים אלו ואחרים, ראה בפרק על כתבי היד, עמ' 213.

פרק ג: דמותו של הפירוש

(ב) הנוסחה 'יש לפרש'

נוסחה זו מופיעה פעמיים בכל כתבי היד, ועוד פעם אחת בחלק מהם: (1) 'הרי בתר. שם מקום הר הוא. ויש לפרש שהוא לשון פילוג וחילוק, כמו "ויבתר אותם" (בר' טו 10)' (ל-ב 17);

(2) 'לתלפיות. עשוי ובנוי כבניין מפואר, וכל אומנין בנאים מתלמדים ממנו [...] ויש לפרש תלפיות – שיני המגדל, והוא נוי ויופי למגדלים' (ל-ד 4).

ההערות הפותחות במילים 'יש לפרש' מציגות יחס שונה בין ההערה לגוף הביאור בכל אחד משני ביאורים אלו. בפירוש ל'הרי בתר' ההערה היא בבחינת המשך ותוספת לביאור הקודם: רשב"ם קבע ש'בתר' הוא שם של הר, וההערה 'יש לפרש' הבהירה את שורש המילה. ואילו בפירוש למילה 'לתלפיות' ההערה הפותחת ב'יש לפרש' מציגה פירוש אחר, שונה מזה שקדם לה. לפי הפירוש הראשון 'תלפיות' הוא שם עצם המשמש כתואר הפועל ומתאר את תכונתו של הבניין, ש'אומנין בנאים מתלמדים ממנו', ואילו ההערה הנוספת מפרשת את המילה 'תלפיות' כשם של אחד מחלקי הבניין, 'שיני המגדל'.¹⁸

הנוסחה 'יש לפרש' היא פתיחה מקובלת המשמשת את הסופרים בבואם לחלוק על מה שהעתיקו ולהציע פירוש חלופי. מבחינה עקרונית עשוי גם הפרשן המקורי להשתמש בנוסחאות כאלה, אם לאחר שחזר ועיין בנושא שלפניו ואם לאחר שהביא מדברי קודמיו. לפיכך אין הכרח לשלול באופן סוחף את מקוריותם של כל הפירושים הפותחים בנוסחה זו.¹⁹ אף על פי כן, לאור העדות של הפירוש לשיר השירים בכללו ועל פי שיקולים ספציפיים הנוגעים לפירושם של פסוקים אלו, נראה לי שיש להטיל ספק במקוריותן של שתי ההערות. השיקול הכללי

18 מקורו של פירוש יחידאי זה אינו ברור. אולי מותר לשער שהפירוש נשען על המסורת המדרשית שראתה במילה 'תלפיות' הרכב של שתי מילים 'תל פיות' (ראה למשל שהש"ר ד, יא). הפרשן חיפש אפוא משמעות שתהיה קשורה ל'פה' גם במישור הפשט, והתוצאה היא 'שיני המגדל'.

19 תיקונים והגהות שעשו המפרשים בפירושיהם הם תופעה ידועה, ולאחרונה מתרבים העוסקים בה. ידועים מאוד דבריו של רשב"ם על רש"י ש'אילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים' (לבר' לז 2). ראה למשל לאחרונה, פנקובר, הגהות רש"י לנביאים, ושם סקירת המחקר הקודם; פנקובר, הגהות רש"י ליהושע. גם רשב"ם מעיד בפירושו לתורה על 'הסתכלות נוספת': 'ונראה בעיני' (בפירוש ל'ראשי בשמים' בשמ' ל 23); 'וכן מצאתי אחרי כן במדרש של שמואל' (בר' כב 1); 'ושוב מצאתי בכל ספרי אספמיא ואשכנז' (לשמ' כג 24) וכן בפירוש לדב' יח 1. אבל מספרן של הערות אלו בפירוש רשב"ם לתורה קטן מאוד, ולא מצאתי בהן את הפתיחה 'יש לפרש'. בפירוש רשב"ם לאיוב מופיעה הנוסחה 'יש לפרש' שלוש פעמים (לאיוב כד 16; כו 5; כט 18) והנוסחה 'יש לומר' פעמיים (לאיוב מא 15, 18), וכולן בתוספות. על התוספות בפירוש לאיוב ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 297–298, 305–306.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הוא העובדה שבכל פירוש רשב"ם לשיר השירים אין אפילו מקום אחד שיש בו שני פירושים על דרך פשט לעניין אחד, ונתון זה מעמיד בספק את מקוריותה של ההערה למילה 'לתלפיות'. ואילו ההערה למילה 'בתר' מסופקת בגלל תוכנה. אחד הקווים המאפיינים את כל פירושי רשב"ם הוא ההימנעות העקיבה מדרשות על שמות פרטיים.²⁰ לפיכך ציון שורש השם 'בתר', ברוח פירושו של רש"י,²¹ גם אם איננו סותר את תוכן פירושו של רשב"ם דומה שהוא עומד בניגוד לשיטתו בכל מקום.

(3) הערה נוספת הפותחת בציון י"ל (=יש לפרש) או נ"ל (=נראה לפרש) מופיעה בשניים מכתבי היד: כ"י בודפשט וכ"י סואב. בכ"י המבורג ובכ"י סנקט פטרבורג הפירוש לשם 'בעל המון' (ח 11) הוא: 'בבעל המון. שם מקום'. בכ"י בודפשט יש חמש מילים נוספות: 'וי"ל בעל מישור כמו בעלה', ועל פי עדותו של זלפלד יש כאן מילים נוספות גם בכ"י סואב: 'ונ"ל בעל מישור כמו בעל גד(?)'.²² זלפלד סימן את גרסת כ"י סואב בסימן שאלה, וכיוון שכתב היד אינו בידינו לא נוכל ללבן אותה, אולם דמיונה לגרסת כ"י בודפשט מובהק. ההערה דומה לדוגמה הראשונה שהבאתי לעיל: הרחבת פירוש רשב"ם על ידי בחינת משמעותו של השם הפרטי, בהשפעת פירוש רש"י או בציטוטו.²³ נראה לי שגם הערה זו היא תוספת.

(ג) התוספת בפירוש המילה 'לצמתך' (שה"ש ד 1)

בפירוש המילה 'לצמתך' נכללה בחיבור פסקה ארוכה ובה דיון לשוני מפורט ומורכב בשורש המילה 'צמתך'. פסקה זו היא תוספת לחיבור, והגדרתה כתוספת מתבססת על שיקולים אחדים מתחומים שונים.²⁴ מבחינה חיצונית יש לציין את הסימנים שנתנו בה סופרי כתבי היד: בכ"י סנקט פטרבורג מסומנת המילה הפותחת, 'והמפרשים', בכתרים מעליה, ובכ"י המבורג וכ"י בודפשט יש רווח בתוך השורה בסיומה של החטיבה הזאת. לדיון מפורט בעניין זה, ראה לעיל, עמ' 22–23.

20 ראה להלן, עמ' 109–111.

21 רש"י: 'בתר. לשון חליקה והפלגה'. וקודם לכן: 'גרמתי לו להסתלק מעלי על הרים המופלגים ממני'.

22 זלפלד, שיר השירים, עמ' 172.

23 רש"י: 'בעל. לשון מישור כמו "מבעל שלישה" (מלכים ב' ד, מב) "מבעל גד בבקעת הלבנון" (יהושע יב, ז)'.
24 לדיון מפורט בפסקה זו ראה יפת, דיון לשוני, וראה גם לעיל, עמ' 22–23.

פרק ג: דמותו של הפירוש

(ד) תוספות מיוחדות לכ"י סנקט פטרבורג²⁵
 בכ"י סנקט פטרבורג יש שלוש תוספות בעלות אורך שונה ששולבו בפירוש לפרק ח: בסוף הפירוש לפס' 7; בסוף הפירוש לפס' 10, ובסוף הספר, לאחר פירוש פס' 14. שלוש התוספות פותחות בציון: ד"א (=דבר אחר) – שהוא זר לשיטת רשב"ם ואינו מופיע בשום מקום אחר בחיבוריו. תוספות אלו שונות מאוד מכל החיבור – בתוכן, בשיטתן, בסגנון וברוחן. הן מרחיבות הרחבת יתר את הפירוש האלגורי ומציעות השקפות ועמדות הזרות מאוד לחיבור המקורי. סיכום כל הנתונים מלמד שמספר התוספות בפירוש רשב"ם לשיר השירים קטן מאוד והיקפן מצומצם. הן כוללות קטע אחד ארוך בפירוש המילה 'לצמתך' (ד 1); שתי הפניות למחברת מנחם המסומנות בכתרים מעליהן; שתי הערות בנות מילים אחדות הפותחות בנוסחה 'יש לפרש', ועוד הערה דומה בכ"י בודפשט ובכ"י סואב; ושלושה קטעים בכ"י סנקט פטרבורג, הפותחים בנוסחה ד"א. הן התוספת לפירוש המילה 'לצמתך' והן ההערות בכ"י סנקט פטרבורג מושכות את הפירוש לכיוונים החורגים מדמותו המקורית של החיבור, אולם זיהוין הברור כתוספות מאפשר לנו לראות את החיבור בלעדיהן. הפירוש לשיר השירים מתגלה אפוא כחיבור בעל שלמות מובהקת, אחידה וגמורה בכל היבטיה.

ב. המתודה הפרשנית: פשוטו של מקרא

1. הגדרת מטרת הפירוש בהקדמה

כמו רש"י לפניו ואבן עזרא בן דורו, חיבר רשב"ם מבוא קצר לפירוש שיר השירים. כתיבת הקדמה לפירוש מעניינת לעצמה, מפני שיש בה משום חידוש שיש להגדירו. מקובל להניח שבדומה לרש"י ובניגוד לאבן עזרא רשב"ם לא נהג לחבר הקדמות לחיבוריו. ואכן, הקדמתו של רש"י לשיר השירים יוצאת דופן בין פירושיו, ומעידה על הקושי המיוחד שהציב לפניו הפירוש לספר זה.²⁶ העדות

²⁵ זלפלד ציין שיש הערת שוליים גם בכ"י סואב, המתייחסת למובאה 'ענבי נזיריך לא תזמור' בביאור 'לעת הזמיר' (ל"ב 12). לשון ההערה היא: 'זה אינו כי בפרשת בהר סיני פסוק ה' כתוב ואת ענבי נזיריך לא תבצר. אולי כיון המחבר לפסוק שלפניו דהיינו וכתב לא תזמר או לפסוק ג' ושש שנים תזמר כרמך' (זלפלד, שיר השירים, עמ' 168). זלפלד לא מסר פרטים נוספים ולא ציין היכן בדיוק בכתב היד מופיעה ההערה והאם יש רמז למחברה, אבל מתוכנה ומסגנונה ודאי הוא שזו תוספת מאוחרת מאוד, בוודאי לאחר שנקבעו בטקסט המקראי סימני הפסוקים.

²⁶ על ההקדמה של רש"י לשיר השירים, ראה קמין, רש"י לשיר השירים, עמ' 219–221; קמין, רש"י, עמ' 77–82; יפת, רש"י לשיר השירים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

של חיבורי רשב"ם מורכבת יותר. בפירושי רשב"ם לאיוב ולקהלת אין הקדמות, והפירושים מתחילים בפירוש הפסוק הראשון בכל ספר. לעומת זאת בפירוש רשב"ם לתורה יש שלושה דיונים כלליים שבהם הוא מציג את שיטתו, ושניים מהם בתחילתם של ספרים: הפירוש הארוך לבר' א 1, המקדים את כל פירוש התורה ומציג את עקרונות השיטה, וההקדמה לפירוש ספר ויקרא.²⁷ עם זאת, הדיון המתודולוגי המפורט יותר בפירוש לתורה נמצא בראש פרשת תולדות, בבר' לז 2. כמו כן נראה שרשב"ם כתב הקדמה לפירושו למגילת איכה.²⁸ השאלה היא אם חיבור ההקדמה לשיר השירים הוא בחזקת המשך ותגובה לדרכו של רש"י, או שגם בהיבט זה של הפירוש מתגלה קו חדש, המושפע מן הסביבה האינטלקטואלית ומדרכיה.²⁹

בהקדמה לפירוש שיר השירים כלל רשב"ם את הנושאים האלה: קהל היעד של הפירוש, מטרת הפירוש, שיטתו, מחברו של שיר השירים, מקומו של ספר זה בין חיבוריו האחרים של המחבר, דרך חיבור הספר, נושא הספר, דמותו הספרותית ועיקר תוכנו.³⁰

את מטרת הפירוש ואת שיטתו הגדיר רשב"ם כך:

ללמד ולספר את פשוטו / בשיטתו / ומלתו

כאשר יתכן על מכונו / בלשונו

בחרוזים קצרים אלו הציב רשב"ם באופן חד וברור מטרה אחת בלעדית: לפרש את שיר השירים לפי 'פשוטו', וציין את המאפיינים של מתודה זו.³¹ כדי לעמוד על

27 במהדורות הקיימות הקדמה זו מחולקת בין סוף ספר שמות ובין תחילת ספר ויקרא. על כך ראה כסלו, הקדמה לויקרא.

28 בפתחת הפירוש הקומפילטורי למגילת איכה יש הקדמה שקל לזהות בה את סגנונו של רשב"ם ואת שיטתו ('המקונן אשר יסד מגלת קינות אחז שיטתו לקונן בנוהג שבעולם בבני האדם'). הציון 'ר' שמ" (ר' שמואל = רשב"ם) רשום בסוף הפירוש לאיכה א 1, והוא מתייחס אפוא לכל הקטע שקדם לו – ההקדמה והפירוש לפסוק 1. על הקדמה זו ראה יפת, הקדמות.

29 על תופעת ה'הקדמות האקדמיות' לפירושי כתבי הקודש בעולם הלא יהודי באותה תקופה, על בית היוצר שלהן בפרקטיקה הקונקרטי של ההוראה ועל אופיין של הקדמות אלו במאה השתים עשרה, ראה מיניס, חיבור, עמ' 2, 40–72.

30 קווים אלו דומים מאוד לנושאים שנכללו ב'הקדמות האקדמיות' במאה השתים עשרה, אבל אינם חופפים אותם. מיניס מונה את הנושאים הטיפוסיים האלה: שם הספר, שם המחבר, כוונת המחבר, נושא הספר, דרכו הספרותית, הסדר או הארגון של הספר, התועלת שבו והתחום המדעי שאליו הספר שייך. ראה מיניס, חיבור, עמ' 4.

31 הקווים המאפיינים את 'פשוטו' הם: 'שיטתו', 'מלתו', 'יתכן על מכונו' ו'לשונו'. כל אחד מן הביטויים בקטע קטן זה שייך לאוצר המונחים האופייני לרשב"ם ומבטא נכונה את

פרק ג: דמותו של הפירוש

מלוא המשמעות המתודולוגית של דברים אלו כדאי להשוותם לדברי ההקדמה של רש"י מחד גיסא ושל אבן עזרא מאידך גיסא. בהקדמה לפירושו לשיר השירים הכריז רש"י כדלקמן: 'ראיתי לספר הזה כמה מדרשי אגדה [...] ואינן מתייבין על לשון המקרא וסדר המקראות. ואמרתי בלבי לתפוס משמע המקראות, ליישב ביאורם על הסדר, והמדרשות רבותינו קבעום מדרש ומדרש במקומו'.³² בדברים אלו הציג רש"י את נקודת המוצא לפעולתו כפרשן: המסורת המדרשית שקדמה לו. חסרונותיה של אותה מסורת הם שהניעו אותו לכתוב את פירושו, אך בדרך הצגת הדברים נשמעת נימה של הצטדקות: 'ראיתי לספר הזה כמה מדרשי אגדה [...] ואינן מתייבין [...] ואמרתי בלבי [...]'. רש"י הציג לפירוש מטרה כפולה: לפרש את שיר השירים על דרך הפשט, 'לתפוס משמע המקראות, ליישב ביאורם על הסדר', מחד גיסא, ולשבץ את מדרשי חז"ל במהלך הפירוש, 'מדרש ומדרש במקומו', מאידך גיסא. למרות הביקורת על המסורת המדרשית, רש"י ראה את עצמו כממשיכה של אותה מסורת. הוא לא התכוון לוותר על המדרשים אלא רק לבחור מתוכם ולארגן אותם מחדש, 'מדרש ומדרש במקומו'.³³ בהקדמתו לפירוש שיר השירים הודיע אבן עזרא שהוא יפרש את הספר בשלושה חלקים, שאותם כינה 'פעמים':

בפעם ראשונה	אגלה כל מלה צפונה
ובפעם השניה יהיה משפטו	על דרך פשוטו
ובפעם השלישית יהיה מפורש	על דרך המדרש ³⁴

החלק הראשון הוא פירוש המילים הקשות; החלק השני הוא 'דרך פשוטו', שאת עניינה הוא מפרט בהמשך – 'ענייני המשל והנמשל בו'; והחלק השלישי הוא 'דרך מדרשו', ברוח מדרשי חז"ל וכהמשך לדבריהם, כי 'אין למעלה ממדרש שיר השירים שדרשו רבותינו ז"ל'.

עמדתו של רשב"ם שונה מעמדותיהם של רש"י ושל אבן עזרא הן בנקודת המוצא שלה והן במהות השיטה שהציע. בדברי רשב"ם אין שום התייחסות

דרכו, אך אין בדברים אלו כדי למצות במלואה את שיטתו הפרשנית. על הביטויים לעצמם ראה לעיל, עמ' 25–27, ועל שיטתו הפרשנית, להלן.

32 הנוסח של פירוש רש"י לשיר השירים מבוסס על כ"י לוצקי 778, כפי שפורסם בידי רוזנטל ונכלל בספרם של קמין וסולטמן, על פי רש"י, עמ' פא–צט.

33 לניתוח מלא יותר של עמדת רש"י ושל שיטתו ראה יפת, רש"י לשיר השירים.

34 אבן עזרא כתב שני פירושים לשיר השירים (ראה סימון, אבן עזרא, עמ' 47) והגרסה לעיל היא מן ההקדמה הנדפסת ב'מקראות גדולות'. קטע זה מופיע בשינוי קל מאוד במהדורת מתיוס, ראב"ע לשיר השירים (חלק עברי, עמ' 3: 'בפעם הא' אגלה כל מלה צפונה').

פירוש רשב"ם לשיר השירים

למסורת המדרשית שקדמה לו, לא בהערכה חיובית בדומה לאבן עזרא ולא מתוך ביקורת בדומה לרש"י. רשב"ם הציג את עבודתו שלו כעניין לעצמו, ללא כל התייחסות למסורת המדרשית. יתר על כן, המילה 'מדרש' והשורש דר"ש נעדרים לחלוטין מפירוש רשב"ם לשיר השירים, הן מן ההקדמה והן מן הפירוש עצמו. מטרתו של רשב"ם הייתה שהפירוש יהיה כולו, בהגדרתו ובעצם מהותו, 'פשוטו'. כדי לעמוד על דיוקם ועל מלוא משמעותם של דברי רשב"ם, יש לבחון אותם בחינה נוספת שתשלב ניתוח של הגדרותיו ומונחיו עם עיון במלאכתו הפרשנית הלכה למעשה.

2. האלגוריה כהיבט של הפשט

בחינת פירושיהם של רש"י, אבן עזרא ורשב"ם לגופם מגלה ששלושתם נהגו למעשה בדרך דומה ופירשו את הטקסט של שיר השירים בשני מישורים: המשמעות ה'פשוטה' והמשמעות האלגורית. רש"י הגדיר את המשמעות ה'פשוטה' בשני מונחים, 'משמעו' או 'פשוטו', ואת המשמעות האלגורית במונח 'דוגמא';³⁵ אבן עזרא הגדיר את המשמעות ה'פשוטה' במונח 'דרך פשוטו' ואת המשמעות האלגורית כ'דרך מדרשו'; ואילו רשב"ם הלך בדרך אחרת. במסגרת ההקדמה הגדיר רשב"ם את הפירוש כולו במונח 'פשוטו', ולא נקט שום מונח או ביטוי להגדרת הפירוש האלגורי. בגוף הפירוש הגדיר רשב"ם את המשמעות האלגורית במונח 'דמיון', ולא נקט שום מונח לציון המשמעות ה'פשוטה'. למראית עין אין זה אלא הבדל במינוח,³⁶ ואולם לאמתו של דבר זהו ביטוי מובהק לעמדתו הייחודית של רשב"ם ולעקרונות שיטתו.

בחינת האופן שבו מחילים הפרשנים את ההבחנה העקרונית על פירושיהם מגלה מראית עין של דמיון בין פירוש רשב"ם לפירושי רש"י ואבן עזרא. כפי שצינתי לעיל, רשב"ם בנה את הפירוש במתכונת שיטתית, וחילק את הספר ליחידות טקסט שהן גם יחידות פירוש. בכל יחידת פירוש יש שלושה חלקים: פירוש רצוף של היחידה בדרך של שכתוב (פרפרזה); פירוש אלגורי של היחידה

35 ההגדרות מתחום הפשט מעטות מאוד בפירוש רש"י לשיר השירים: 'משמעו', 'משמע המקראות' (בהקדמה, ראה לעיל), 'זהו ביאור משמעו' (ל"א 2), 'לפי הדיבור' (ל"א 3), 'פשוטו לפי ענינו' (ל"א 4), 'כמשמעו'; כל העניין הזה לפי פשוטו' (ל"ב 13); 'פשט' (ל"ז 5). המונח 'דוגמא' משמש בפירוש רש"י בפסוקים האלה: א 2, 3, 4, 5, 8, 14, 15; ב 3, 6; ד 1, 2, 3, 4 (9 במשמעות אחרת), 15, 16; ה 2, 16; ו 1, 5; ז 3, 5 (רשימה זו משלימה ומתקנת במקצת את הרשימה אצל קמין, דוגמא, עמ' 42, הערה 3).

36 ואכן כך הציגה אותו קמין: 'לפירוש המילולי אין הוא מקדים שום מינוח. לפירושים האלגוריים הוא מקדים פעמים רבות את המונח "דמיון"' (קמין, דוגמא, עמ' 49–50).

פרק ג: דמותו של הפירוש

(הפותח תמיד בביטוי 'דמיון ל' או 'דמיון על'); מקבץ של ביאורים פרטניים לעניינים שונים ביחידת הפירוש.³⁷ החלוקה המשולשת הזאת דומה לכאורה, בשינוי הסדר, למבנה 'שלוש הפעמים' בפירושו של אבן עזרא, אבל דווקא קרבה זו יש בה כדי להדגיש את ההבדל ביניהם ואת הייחוד בשיטתו של רשב"ם (וראה עוד להלן). ואשר לפירוש רש"י, גם בו יש שני מישורים של משמעות ודיון בפרטים רבים, אלא שלפירוש רש"י אין תבנית ספרותית מובהקת ואין שיטתיות בייצוגם של המישורים השונים. חלק הארי, ולפעמים הבלעדי, בפירוש רש"י הוא הפירוש האלגורי.³⁸

ואולם למרות קווי דמיון אלה, יש הבדל עקרוני בין עמדתו של רשב"ם ובין עמדתם של רש"י ואבן עזרא. לפי הגדרתו של רש"י, פירוש הטקסט כ'משמעו', כלומר על פי משמעותו המילולית, נועד לרובד המשל בשיר השירים ולו בלבד. את הצורך בפירוש מילולי מנמק רש"י בכך ש'סוף דבר אין לך מקרא יוצא מידי משמעו' (בהקדמה). ואילו במישור האלגורי, ה'דוגמא', נכללים מדרשי חז"ל 'מדרש ומדרש במקומו', או פירושים של רש"י עצמו על דרך המדרש. על פי הבחנה זו והגדרות אלו, 'משמעו' של הטקסט וה'דוגמא' הם שני תחומים נפרדים שלכל אחד מהם מאפיינים משלו, והם הקובעים את המתודה הפרשנית. את המשל יש לפרש על פי עקרונות הפשט (במשמעותו אצל רש"י), ואילו את ה'דוגמא' יש לפרש על פי עקרונות המדרש. אמנם הגדרת המישור האלגורי במונח 'דוגמא' גרמה לכך שרש"י ביקש ליצור התאמה בין הפירוש המילולי לפירוש האלגורי,³⁹ אבל כל אחד מן התחומים האלה נתפרש על פי מערכת השיקולים ההולמת אותו. יתר על כן, 'הקטגוריה של "דוגמא" היא זו שקבעה את אופי פירושו של רש"י לספר'.⁴⁰

בדומה לרש"י, גם אבן עזרא ראה את עצמו כפוף לדרכי הפשט רק ב'פעם השניה', בפירוש המשל, ואילו את פירוש הנמשל הגדיר במפורש 'דרך המדרש'. יתר על כן, התעניינותו של אבן עזרא במשל מועטת, ולאחר שקבע את הקווים העיקריים של המשל לא הרחיב עליו את הדיבור. הוא גם לא הציע שום קשר בין מישור המשל ובין מישור הנמשל, ובפירוש האלגורי הלך בדרכי המדרש; בעקבות אלו שקדמו לו הציע מדרש משל עצמו: 'לכן כאשר ראיתי גדולים ועמודי עולם עשו גם הם דרש והוסיפו וגרעו, גם אני יצאתי

37 ראה להלן, וגם לעיל, עמ' 16–17.

38 כדברי קמין: 'לא תמיד מפרש רש"י את שני המישורים, מרובים יותר הפירושים המאירים את המובן האלגורי בלבד' (קמין, רש"י, עמ' 80, הערה 69).

39 ראה קמין, רש"י, עמ' 81, הערה 70.

40 קמין, דוגמא, עמ' 46.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

בעקבותיהם'.⁴¹ העיקרון המשותף לרש"י ולאבן עזרא – למרות ההבדלים ביניהם בעניינים אחרים – הוא ששניהם מגדירים את הפירוש האלגורי של שיר השירים במונח 'מדרש', ושניהם נשענים במידה גדולה מאוד על מדרשי חז"ל. הגדרת האלגוריה כ'מדרש' משמעה למעשה שיש לתחום זה חוקים משלו. אם יש קשר בין תחום זה ובין המשל, הקשר נקבע על פי החוקיות הפועלת בתחום המדרש.

מבחינת המתודה הפרשנית זהו הבדל עקרוני ומכריע בין רשב"ם מצד אחד ובין רש"י ואבן עזרא מצד שני. כפי שצינתי לעיל, המונח 'פשוטו' מופיע בפירוש רשב"ם לשיר השירים אך ורק בהקדמה, ואילו המילה 'מדרש' והשורש דר"ש אינם נזכרים בפירוש אפילו פעם אחת. לשני היבטים אלה של הניסוח יש משמעות אחת: הפירוש כולו, על כל חלקיו ובכל צדדיו וענייניו, הוא 'פשוטו', כפי שמטרת הפירוש הוגדרה בהקדמה. הפירוש האלגורי איננו תחום לעצמו, אלא הוא היבט אחד של הפירוש על דרך פשט, והוא מתחייב מן ההבנה הנכונה של מהות הספר כחיבור ספרותי.⁴² הנחת היסוד היא שכאשר טקסט הוא פיגורטיבי על פי מהותו הספרותית (דימוי, מטפורה, משל או אלגוריה), הנמשל איננו תחום נפרד לעצמו אלא הוא הוא הפשט. הדוגמה המובהקת ביותר לדרכו זו של רשב"ם היא פירושו לשם' יג 9. רשב"ם מפרש את ההיגד 'והיה לך לאות על ידך' במשמעות פיגורטיבית: 'יהיה לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ידך, כעין "שימני כחותם על לבך" (שה"ש ח 6)', ובהמשך: 'ולזכרון בין עיניך: כעין תכשיט ורביד זהב שרגילין ליתן על המצח לנוי'. את הפירוש הזה הקדים רשב"ם במילים: 'לפי עומק פשוטו'. הווה אומר: הפירוש המטפורי, ולא הפירוש המילולי, הוא הפשט.⁴³ על פי תפיסת

41 בהקדמה לפירוש ב'מקראות גדולות'. כפי שהראה כהן, הניתוק בין המשל ובין הנמשל מאפיין את עמדתו הפואטית של אבן עזרא כלפי הלשון הפיגורטיבית בדרך כלל, ובכך אין פירושו לשיר השירים בגדר חריג. ראה כהן, רד"ק מול ראב"ע, עמ' 27–36; כהן, שלוש גישות, עמ' 249–263. מה שמייחד את פירוש אבן עזרא לשיר השירים הוא דווקא גישתו כלפי המדרש, שבדרך כלל הוא דוחה אותו מכול וכול וכאן הוא מאמץ אותו ואת הנחותיו המתודולוגיות ללא ערעור (ראה גם כהן, שלוש גישות, עמ' 263–265).

42 מיניס מייחס השקפה כזאת לתומס מאקווינס, באמצע המאה השלוש עשרה, ומוצא את מקורה בהשתנות היחס של הסכולסטיקנים כלפי המשמעות המילולית של הטקסט וכלפי המחבר האנושי. 'All kinds of figurative language, including metaphors, parables, and similitudes, involve significative words and are, therefore, part of the literal sense' (מיניס, חיבור, עמ' 74). דמיון זה, בין הסכולסטיקנים של המאה השלוש עשרה והארבע עשרה ובין עמדתו הייחודית של רשב"ם במאה השנים עשרה, וכן ההבדלים ביניהם, ראויים לעיון נוסף.

43 לעניין זה, ולהתלבטויותיו של אבן עזרא בין המשמעות המילולית לאלגורית, ראה בהרחבה יפת, הלכה ופשט.

פרק ג: דמותו של הפירוש

יסוד זו, רובד האלגוריה בשיר השירים הוא היבט אחד של הפשט ולא 'מדרש', ולפיכך יש לפרש אותו באותם כלים ובאותה מתודולוגיה ההולמים את הפשט. דוגמה מעניינת לדרך שבה מעוגנת האלגוריה בפשט הכתוב ומודרכת על ידי שיקולי הפשט מוצעת בפירושו של רשב"ם (בעקבות קודמיו) לביטוי 'בנות ירושלם'. כפי שנראה להלן, רשב"ם ראה בשיר השירים שלושה גיבורים, שאותם הציג בהקדמה: הנערה, האהוב והחברות. במישור האלגורי, שלושת אלה מייצגים את כנסת ישראל, אלוהי ישראל ואומות העולם. כדי להסביר כיצד 'בנות ירושלם' במישור המשל הן 'האומות' במישור האלגורי, ביאר רשב"ם כך: 'בנות ירושלם. אילו האומות, כמו שנאמר "ונתתי אותם [נה"מ: אתה] לך לבנות" (יח' טז 61); כמו "בשבת ישראל בחשבון ובבנותיה" (שופ' יא 26) וג', לשון כפרים' (ל"א 5). להסבר זה שני חלקים. החלק השני מסביר שלמילה 'בנות', כשהיא נזכרת ביחס לעיר, יש משמעות מטפורית והיא 'כפרים', כלומר היישובים שמסביב לעיר המרכזית. רשב"ם הדגים את הפירוש הזה בפסוק אחד מספר שופטים, אבל אפשר להרחיבו בדוגמאות רבות.⁴⁴ בחלק הראשון של הפירוש הוא מסביר שבספרות הנבואה יש לדימוי 'בנות' ביחס לעיר משמעות מטפורית נוספת, והיא כינוי לעמים שמסביב לעיר. הוא הדגים זאת בפסוק אחד מיחזקאל טז, ואולם מטפורה זו רווחת בכל הפרק. ירושלם מתוארת שם כאישה בוגדנית ונואפת, והאומות שמסביבה, שהן 'אחיותיה', תהיינה לה בעתיד 'לבנות' (יח' טז 61). 'ירושלים' עצמה משמשת בפרק זה מטונימיה לעם ישראל. מקורו של ביאור זה הוא בדברי ר' יוחנן שבמדרש,⁴⁵ והרי זו דוגמה מאלפת לדרך שבה הפירוש האלגורי מבוסס על שימוש הלשון המקראי, כפי שהוא מודגם היטב בטקסטים שונים. בדרך זו חלים על המישור המטפורי של הפירוש אותם חוקים מתודולוגיים החלים בכל מקום, מפני שגם המישור האלגורי הוא 'פשוט'.

3. עקרונות הפשט

הדברים שהובאו לעיל מן ההקדמה הם ההכרזה הפרוגרמטית היחידה בפירוש רשב"ם לשיר השירים בשאלת המתודולוגיה של הפירוש. אין בחיבור הערות נוספות הנוגעות לשיטת הפשט, ואף לא ביטויים המגדירים ביאורים מסוימים

⁴⁴ ראה למשל במ' כא 25, 32; לב 42; יהו' טו 45, 47; יז 11 ועוד הרבה.

⁴⁵ שהש"ר א, לז: 'דא"ר יוחנן: עתידה ירושלם להיעשות מטרופולין לכל המדינות [...] כד"א "אשדוד בנותיה וחצריה [...] (יהו' טו 47). דא"ר יוחנן, כתיב: "ונתתי אתהן לך לבנות [...] (יח' טז 61). מהו לבנות? לכופרנין? וראה גם רש"י.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

כ'פשוטו של מקרא'.⁴⁶ בדברים הקצרים והתמציתיים שבהקדמה ציין רשב"ם כמה מן המאפיינים העיקריים של שיטת הפשט, אבל אין בהגדרות אלו כדי למצות את שיטתו. דומה שהאופי הספרותי של ההיגד, ניסוחו בלשון גבוהה, בקיצור ובחריזה, השפיע על סדרן של ההגדרות ועל ניסוחן, ואולי אף קבע אותן.⁴⁷ יש להשלים אפוא את הגדרת הפשט על פי מה שמשתמע מן המימוש הקונקרטי של עקרונות הפשט בפרשנות הספר.

(א) 'פשוטו של מקרא' כפירוש יחיד

בעניין זה דנתי בעבר פעמיים, במבואות לפירושי רשב"ם לקהלת ולאיוב.⁴⁸ הראיתי שם כי לפי השקפתו של רשב"ם, המתבטאת בכל פירושו למקרא, יש לכל טקסט נתון רק 'פשט' אחד. הטקסט יכול להיות נדון מהיבטים שונים ומזוויות שונות, אבל התוצאה הסופית היא פירוש אחד ויחיד, והוא 'אמת פשוטו'.⁴⁹ לפיכך לא נמצא בחיבורי רשב"ם כפל פירושים לעניין אחד, ונוסחאות כגון ד"א (=דבר אחר), ע"א (=עניין אחר) או פ"א (=פירוש אחר) נעדרות מפירושו לחלוטין.⁵⁰ במסגרת הנחת יסוד זו רשב"ם הביא בחשבון גם אפשרויות נוספות, כגון שתובנות חדשות עשויות להניב פירושים חדשים, ומכאן היגדו המפורסם על 'הפשטות המתחדשים בכל יום' (לבר' לז 2). במקרים כאלה הפירוש החדש אינו נוסף על קודמו אלא מבטל אותו ובא במקומו. כמו כן עשויים להיות מקרים

46 ביטויים כאלה נמצאים לרוב בפירוש רשב"ם לתורה ובמידה פחותה מזו בפירושו לאיוב ולקהלת. ראה: רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 80; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 456–460; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 54; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 48–49.

47 כפי שראינו לעיל, העקרונות שנזכרו הם: 'שיטתו', 'מלתו', 'כאשר יתכן על מכונו', 'בלשונו'. נראה לי לפרש אותם כך: 'שיטתו' – הקטגוריה שאליה שייכים מילה, ביטוי, צורה לשונית או תופעה כלשהי (ובהמשך לכך, ההקשר); 'מלתו' – סגנונו של הטקסט ודרכי הביטוי המאפיינות אותו; 'כאשר יתכן על מכונו' – הסוג הספרותי של הטקסט ומבנהו; 'בלשונו' – כללי הלשון שבה נכתב. בהמשך ההקדמה ציין רשב"ם היבט נוסף של החיבור: 'בנוהג בעולם', המגדיר את חכמת שלמה ואת הדרך שבה כתב את שיר השירים. דרך זו מחייבת גם את הפרשן.

48 יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 49–50; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 95–98.

49 לא ציינתי שם שזהו עקרון יסוד גם בפרשנות הקראית (ראה פרנק, פירושי הקראים, עמ' 5; ולאחרונה בפירוט רב, גורדון, משמעות אחת? עמ' 17–18, 21–26, ועוד במהלך החיבור. ראה גם פוליאק, מגמות עיקריות). קרבה זו – וגם ההבדלים בין שני הזרמים האלה – מעלה את שאלת הזיקה ביניהם. האם יש לראות בקרבה זו תוצאה של השפעה, ולהסיק ממנה על קשר אפשרי – שעד עתה נעלם מאתנו לגמרי – בין הפרשנות הקראית למקרא ובין פרשנות הפשט הצרפתית, או שאין זו אלא תוצאה מתבקשת מן העקרונות המתודולוגיים הבסיסיים? השאלה מחייבת דיון לעצמו.

50 אלא אם נוספו בידי מעתיקים מאוחרים, כגון בכ"י סנקט פטרבורג; ראה לעיל, עמ' 79.

פרק ג: דמותו של הפירוש

שפרשן אינו מצליח להגיע אל הפירוש הנכון בגלל קוצר יכולתו, אך גם בכך אין פגיעה בהנחת היסוד. במבוא לפירוש איוב הגדרתי את העיקרון המתודולוגי הזה 'חד־משמעיות הטקסט כעיקרון של פשט',⁵¹ והשאלה הנשאלת היא אם העיקרון תקף גם בפירוש לשיר השירים.

רשב"ם הציג את שיר השירים כמשל או כאלגוריה. בהקדמה לפירוש כתב ששלמה עיצב את שיר השירים ('תיקן שירו') בצורה של שיר על אישה צעירה: 'כבתולה הומה ומתאוננת על אוהבה, שפירש ממנה והלך למרחקים'. כ"ף הדמיון 'כבתולה' מעידה ששיר השירים נתפס בתור חיבור פיגורטיבי, ובפירוש ל"א 1 הוסיף רשב"ם ופירש: 'שלמה המלך יסדו ברוח הקודש [...] והתחיל לשורר את שירו במקום כנסת ישראל, שהיא ככלה לפניו'. כלומר: שיר האהבה על אישה צעירה שאהובה הלך למרחקים הוא משל על כנסת ישראל, שהאלוהים התרחק ממנה. האל הוא החתן 'אשר נפרד מאהובתו' וכנסת ישראל היא 'ככלה לפניו'.⁵² כיוון ששיר השירים הוא משל, יש בו מעצם מהותו שני מישורי משמעות, מישור המשל ומישור הנמשל. מכאן מתחייב שלכל יחידת טקסט יהיו שני פירושים, פירוש אחד לכל מישור משמעות, ו'פשוטו' של הטקסט יתבטא בצירוף הפירושים משני מישוריו. עם זאת, עקרון החד־משמעיות נשמר גם כאן. בכל אחד מן המישורים יש לטקסט רק פירוש אחד: פירוש אחד במישור המשל ופירוש אחד במישור הנמשל. ההצטרפות של שני מישורי המשמעות היא היא משמעות הטקסט, משמעותו היחידה.

(ב) 'דרך המקרא'

פירוש הטקסט בהתאם לכללי הלשון הוא יסוד היסודות של שיטת הפשט, וכפי שכתבתי במקום אחר: 'ביותר מדריכה אותו "דרך המקרא" [...] הכוללת את כלל היבטי המבע הלשוני: חוקי הלשון, דרכי הסגנון ואמצעים רטוריים למיניהם'.⁵³ כאמור, אין בפירוש לשיר השירים הערות פרוגרמטיות או פולמוסיות, וגם

51 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 95. המגמה לצמצום מספר הפירושים ניכרת כבר בפירוש רש"י, בעיקר בהשוואה לריבוי הפירושים המאפיין את המדרש. אף על פי כן העיקרון השליט בפירושי רש"י הוא העיקרון של רב־משמעיות הטקסט, כפי שהוא טוען בהקדמה לפירוש שיר השירים ובמקומות אחרים, על פי הפסוק בתהלים: 'אחת דבר אלהים שנים זו שמענו' (תה' סב 12). לעניין זה ראה קמין, רש"י, עמ' 77–86; יפת, רש"י לשיר השירים. בפירוש לשיר השירים ראה פירושו ל"א 9, 15, 16; ב 5, 13, 15 ועוד. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שיש בין פירושים אלה תוספות מידיים מאוחרות, ואכמ"ל. על 'ריבוי המשמעויות' כעיקרון הכולל של פרשנות חז"ל, ראה גורדון, משמעות אחת? עמ' 14–17.

52 לעניין תפיסת שיר השירים ודרך חיבורו, ראה להלן, עמ' 127–134.

53 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 55.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

המונח המקובל על רשב"ם 'דרך המקרא' אינו נמצא בחיבור זה, לא בהקדמה ולא בפירוש. נעדרים מפירוש זה גם הערות תאורטיות בענייני לשון וגם כללים לשוניים, ומספר הביאורים המוקדשים לבירור נושאים לשוניים אינו גדול. עם זאת, המודעות ל'דרך המקרא' מדריכה את הפירוש בכל מקום. הדבר מתבטא ראש לכול בהדגשת ההיבט הסמנטי והלקסיקלי: רשב"ם מקדיש תשומת לב מרובה לפירוש מילות הטקסט, ואפילו לרכיבים הזעירים ביותר כגון המיליות.⁵⁴ הוא עושה זאת בשתי דרכים: בביאורים מיועדים, שמקומם בחלק השלישי של הפירוש בכל אחת מיחידות הטקסט, ובאמצעות נרדפים ומילים מבארות בחלק הראשון שבפירוש היחידות, בשכתוב. יש שהסבר כלשהו יופיע בשתי הדרכים ויש שיופיע רק באחת מהן. בהתאם לשיטתו בכל מקום מדגיש רשב"ם רכיבים מסוימים הדגשה מיוחדת, בעיקר באמצעות החזרה, ואילו אחרים מופיעים רק פעם אחת. יש גם מילים בלשון הכתוב שרשב"ם אינו מייחד להן כל ביאור, אבל הן נוכחות בפירוש על ידי עצם החזרה עליהן בתוך השכתוב.

צד אחר של המבע הלשוני, שרשב"ם נותן לו ביטוי באמצעות השכתוב, הוא התחביר – הן תחביר המשפט והן תחביר חלקי הדיבר. הצגת דברי הטקסט בסדר מסוים ובהדגשות, וחזרה על הפעלים המופיעים בטקסט, אם מתוך שימור הזמן שבו הם מופיעים בטקסט ואם בשינוי, מבטאות את עמדותיו של רשב"ם בנושא זה. 'דרך המקרא' כוללת גם את כל ההיבטים הספרותיים והסגנוניים של הטקסט המקראי, הזוכים אצל רשב"ם לתשומת לב מרובה יותר מאשר אצל כל קודמיו.⁵⁵ לא רק 'תקבולת הצלעות' – הנושא שרשב"ם התייחס אליו בכל חיבוריו – אלא גם תופעות סגנוניות וספרותיות אחרות זוכות לדיון ולהארה. תיאור מלא וממוין של כל ההערות הפרשניות המוקדשות ל'דרך המקרא' הוא בבחינת 'פירוש-על' לחיבור וחורג ממטרתו של מבוא זה. על חלק מן העניינים הלשוניים שבפירוש עמדתי לעיל, ועל היבטים אחרים אני עומדת בפרק על ענייני הלשון;⁵⁶ בקווים בולטים בתחום הסגנון וההבחנה הספרותית אני דנה בפרק המתאים. אולם כיוון שפטור בלא כלום אי-אפשר, בחרתי להדגים את מקומה של 'דרך המקרא' בחיבור זה על ידי ניתוח פירושו של רשב"ם לפרק אחד, וכדי להימנע מכל העדפה מוקדמת, בחרתי בפרק הראשון, פרק א.

54 ההדגשה על פירוש המילים היא ככל הנראה הסיבה להזדקקות המוגברת של הפירוש למחברת מנחם בן סרוק (ראה לעיל, עמ' 60–63). על תשומת לבו המתמדת של רשב"ם לרכיבים הלקסיקליים הקטנים, ראה למשל בפירושו לקהלת ולאיוב (יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 36–37; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 267–272).

55 ראה להלן, בפרק על ההיבטים הספרותיים, עמ' 127–164.

56 ראה לעיל, עמ' 29–39, ולהלן, עמ' 197–203.

פרק ג: דמותו של הפירוש

בפרק א מספר יחידות הפירוש הוא הגדול ביותר בחיבור – אחת עשרה יחידות: פס' 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9–11, 12, א 13 – ב 3⁵⁷ חוץ מפס' 1, בכל יחידה כזאת יש פירוש אלגורי הפותח במילה 'דמיון', אבל בדיון להלן לא אדגים את 'דרך המקרא' בפירוש האלגורי אלא רק בשני החלקים האחרים, בשכתוב ובביאור הפרטים.⁵⁸ את מראי המקומות ציינתי לפי סדר פסוקי המקרא ולא לפי יחידות הפירוש.

(1) ביאורי מילים, צירופים ומיליות

בפרק א ביאר רשב"ם קרוב לחמישים מילים, ועליהן יש להוסיף את מילות היחס והצירופים. ביאור המילים בחלק השכתוב נעשה בשתי צורות עיקריות: העמדת מילה אחרת, מבארת או נרדפת, במקום המילה שבטקסט המקראי; הבאת שתיים או שלוש מילים – זו שבטקסט ואלו המבארות אותה – כשהן מצורפות זו לזו, והצירוף נעשה בדרכים אחדות ובהן וי"ו הביאור, תמורה וסמיכות. לחלק מן המילים מוקדש דיון מיוחד בחלק השלישי של הפירוש, בדרך כלל בתוספת הנמקה או הוכחה.

א. ביאורי מילים

טובים – 'טובים ועריבים ומתוקים'; דדיך – 'דברי חיבתו'; יין – 'משקין ומתיקה' (פס' 2 בשכתוב); 'מין. מכל משקה מתיקה קרויין יין' (פס' 2 בפרטים). תורק – 'והורקו מכלי אל כלי' (פס' 3 בשכתוב). דדיך – 'דודיך ודברי אהבתך'; יין – 'משתה היין ומתיקה';⁵⁹ משרים – 'באהבת מישור' (פס' 4 בשכתוב). שחורה – 'שחרותי', 'שחורה'; נאווה – 'נאווה והגונה' (פס' 5 בשכתוב); תראוני (מפס' 6) – 'תבזוני ותכלימוני' (פס' 5 בשכתוב). אל תראוני – 'אל תראוני לזלזל בי'; שחרחרת – 'קדורנית ושחרחרות'; השמש – 'חום השמש'; נחרו בי – 'חרה אפם בי'; נטרה – 'נוטרה לשמור' (פס' 6 בשכתוב); 'שחרחרות. אין בה שחרות כל כך [...] כי אם מעורבת עם הלובן'; 'שזיפה. לשון הבטה, כמו [...]'

57 על המבנה המיוחד של יחידת טקסט זו ועל חלוקתה הפנימית ראה להלן, עמ' 114 והערה 120.

58 לדרכי הפירוש האלגורי, ראה להלן עמ' 120–123 ועמ' 165–170.

59 המילה 'יין' חוזרת בשיר השירים שש פעמים (א 2, 4; ד 10; ה 1; ז 10; ח 2), וכן בצירוף 'בית היין' (ב 4). רשב"ם פירש את כולן בדרך כלשהי, מלבד ה 1. נוסף על שלוש הפעמים שהוזכרו לעיל (פס' 2 בשכתוב ובפרטים ופס' 4 בשכתוב), ראה גם בפירושים האלה: 'מה יפו דודיך יותר מכל מיני משקה מתיקה' (ד 10 בשכתוב); 'וטעמן ייטב לי כיין הטוב, הולך ועולה לידידותי באהבת מישור' (ז 10 בשכתוב); 'אשקן מין הרקח ומתוק' (ח 2 בשכתוב); 'בית היין. [...] בית משתה היין' (ב 4 בשכתוב).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(פס' 6 בפרטים); אהבה – 'אהבה וחיבה'; איכה – 'באיזה מקום' (פעמיים); בצהרים – 'בצהרים כחום היום'; כעטיה – 'צאן גולה ומטלטלת לטלטל ולילך'; עדרי – 'עדרי צאן' (פס' 7 בשכתוב); 'כעטיה. לשון מטלטלת, כמו [...] (פס' 7 בפרטים). צאי לך – 'צאי והסתכלי'; בעקבי – 'בדריכת פסיעות רגלי [...] (פס' 8 בשכתוב); 'בעקבי. כמו "ועקבותיך לא נודעו" (תה' עז 20)' (פס' 8 בפרטים). ססתי – 'קביצת סוסים'; דמיתך – 'דימיתך ויחדתיך'; רעיתי – 'רעיית ואהובתי' (פס' 9 בשכתוב); 'דימיתך. לשון דימיון' (פס' 9 בפרטים). בתרים – 'בשורות'; חרוזים – 'חרוזות וענקים של זהב ומרגליות' (פס' 10 בשכתוב); 'בתורים. עניין סדר הוא. וכן "תורי זהב נעשה" (שה"ש א 11)' (פס' 10 בפרטים). תורי – 'שורות ורבידים'; נקדות – 'נקודות וציורי' (פס' 11 בשכתוב). עד – 'בעוד'; שהמלך – 'שהמלך אוהבי'; במסבו – 'בהיסבת אכילת המשתה'; נרדי – 'בושם נרד אשר לי'; נתן – 'עזב' (פס' 12 בשכתוב); 'נתן. עזב. כמו [...] (פס' 12 בפרטים). צרור המר – 'צרור של מור ובשמים'; ילין – 'שוכב ולן' (פס' 13 בשכתוב). הפפר – 'בושם של כופר' (פס' 14 בשכתוב); 'כופר. בושם, כמו [...]'; 'בכרמי. אילן שהוא גדל בו'; 'עין גדי. שם מקום הוא (פס' 14 בפרטים). הנך – 'הן את' (פס' 15 בשכתוב). אף – 'וגם'; רעננה – 'רעננה והגונה' (פס' 16 בשכתוב); 'רעננה. עניין רך וטוב הוא'; 'רהיטנו. [...] אחד מביניני הבית'; 'ברותים. ממני ברושים' (פס' 17 בפרטים). השרון – 'בקעת מישור' (ב 1 בשכתוב); 'חבצלת. נצה הנותנת ריח' (ב 1 בפרטים).

ב. צירופים

שיר השירים. 'שיר משובח שבכל השירים. כמו [...] (פס' 1 בשכתוב). בנות ירושלם – 'ריעותי הבתולות' (פס' 5 בשכתוב); 'בנות ירושלים. אילו האומות [...] לשון כפרים' (פס' 5 בפרטים). בני אמי – 'אחי בני אמי' (פס' 6 בשכתוב). היפה בנשים – 'יפתי אשר בנשים' (פס' 8 בשכתוב).

ג. מילות

למ"ד: לשלמה – 'שלמה המלך יסדו' (פס' 1 בשכתוב); 'אשר לשלמה. כמו "תפילה למשה" (תה' צ 1), "תהילה לדוד" (תה' קמה 1)' (פס' 1 בפרטים); לריח שמניך – 'למען שמניך' (פס' 3 בשכתוב). מ"ם היתרון: מיין – 'יותר מכל משקין ומתיקה' (פס' 2 בשכתוב); 'מכל משקה מתיקה' (פס' 2 בפרטים); מיין – 'יותר ממשחה היין ומתיקה' (פס' 4 בשכתוב). על = אצל: על עדרי חבריך – 'אצל עדרי צאן חבריך' (פס' 7 בשכתוב); על משכנות הרעים – 'אצל משכנות הרועים' (פס' 8 בשכתוב).

פרק ג: דמותו של הפירוש

על כן = על אשר: על כן עלמות אהבוך – 'ועל אשר נדף [...] נערות אהבוך' (פס' 3 בשכתוב).

עד = בעוד: עד שהמלך – 'בעוד שהמלך' (פס' 12 בשכתוב).

את = עם: את גדיתך – 'עם גדיתך' (פס' 8 בשכתוב).

שי"ן הזיקה: שאהבה נפשי – 'אוהבי אשר אהבה [...] נפשי'; שלמה – 'אשר למה' (פס' 7 בשכתוב).

(2) תוספת מילות יחס וכינויים

הביאני המלך חדריו – 'הביאני המלך ידידי אל חדריו' (פס' 4 בשכתוב). איכה תרעה איכה תרביץ – 'באיזה מקום תרעה אותי ובאיזה מקום תרביצני' (פס' 7 בשכתוב). קרות בתינו ארזים – 'בנויים ועשויים מארזים'; ברותים – 'מן הברותים' (פס' 17 בשכתוב).

נוסף על ההיבט הלקסיקלי מבוארים בפרק א גם כמה עניינים לשוניים, כדלקמן:

(3) זמני הפועל

בפירוש לאיוב קבע רשב"ם כלל בעניינים של זמני הפועל: בלשון המקרא אין התאמה בין צורת הפועל ובין הזמן המכוון בו; יש פעלים שצורתם עתיד ומשמעותם עבר, ויש פעלים שצורתם עבר ומשמעותם עתיד. ובלשונו: 'ואין מקראות מדקדקין בכך, כי לשון הנשמע כלשעבר נכתב כלהבא ולשון להבא נכתב לשעבר'.⁶⁰ רשב"ם חזר על כלל זה, בצירוף דוגמאות רבות אך בלשון ברורה פחות, גם ב'ספר דייקות'.⁶¹ בפירוש לשיר השירים אין ניסוח מפורש של הכלל, אבל אותו עיקרון בהבנת זמני הפועל מתבטא בפירוש למעשה. בפרק א מודגם עניין זה בשלושה פעלים – שניים בצורת יקטל במשמעות עבר: תורק – 'הורקו' (פס' 3 בשכתוב); נעשה – 'עשינו לך' (פס' 11 בשכתוב). ופועל אחד בצורת יקטל במשמעות הווה: ילין – 'שהוא שוכב ולן' (פס' 13 בשכתוב). עניין אחר מתחום תחביר הפועל הוא השימוש המודלי של הפועל, והוא מודגם בפרק א בדוגמה אחת:⁶² ישקני – 'מי יתן והלואי שיבוא וישקני' (פס' 2 בשכתוב).

60 הפירוש לאיוב ג 3. לדיון בעניין זה ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 262–264.

61 'פעלתי יש בידך לפרשו כמו פועל אני, שכן מצינו אותו בתורה לשון הווה [...] שהרי בלשון הווה מצינו להבא ולשעבר ולשון הווה [...] גם מצינו פועל והווה בלשון להבא' (דייקות, עמ' 46, שורות 5–16).

62 להבנה מודלית של הפעלים בפירוש לאיוב, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 265–267.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(4) חילופים בזמני הפועל ובנושאי המשפט במשפטים עוקבים
 א. בפס' 4 – 'משכני אחריו נרוצה, הביאני המלך חדריו, נגילה ונשמחה בך, נזכירה לך מיין, משרים אהבך' – יש אירציפות בזמני הפועל: ציווי (משכני), עתיד (נרוצה), עבר (הביאני), עתיד (נגילה ונשמחה [...]) נזכירה, עבר (אהבך). כמו כן יש בפסוק חילופים בגוף ובמספר של נושאי המשפט: גוף שני יחיד (משכני), גוף ראשון רבים (נרוצה), גוף שלישי יחיד (הביאני), גוף ראשון רבים (נגילה ונשמחה, נזכירה), גוף שלישי רבים (אהבך). יש בפסוק גם חילופים בגוף המושא החבור: גוף ראשון (משכני, הביאני), גוף שלישי (אהבך). רשב"ם נתן דעתו לחילופים אלו ופירש אותם. את הצלע האחרונה בפסוק הוא מפריד מכל היתר ורואה בה פסוקית סיבה נפרדת. את יתר הפסוק הוא משכתב כך: 'משוך אותי אליך ונרוצה אחריו, אני וכנסיא שלי, כאז כשנות עולמים, אשר הביאני המלך ידידי אל חדריו. וכאשר נרוץ אחריו נגילה ונשמחה בך'. כלומר את הפסוקית 'הביאני המלך חדריו' מציג רשב"ם כמשפט מוסגר המתייחס לעבר, וכך מתקיים רצף של זמנים ונושא בין 'נרוצה' ובין 'נגילה ונשמחה [...]) נזכירה'. המעבר מיחיד לרבים נובע מהרחבת הנושא (אני [...]) אני וכנסיא שלי, מבלי שהדבר נאמר במפורש.

ב. גם בפס' 9–10 'דמיתך [...]) תורי זהב נעשה' יש אירציפות בזמני הפועל ומעבר מעבר לעתיד (דמיתך [...]) נעשה, וכן יש כאן שינוי במספר הנושא מיחיד לרבים. פירושו הקצר של רשב"ם מתייחס לעניינים אלו: 'ושם עשינו לך אני וכנסיא שלי'. אף על פי שצורת הפועל היא עתיד (נעשה) פירש רשב"ם את משמעותה כעבר (עשינו), והנושא מורחב באופן לא מפורש כמו בדוגמה הקודמת.

(5) מורפולוגיה של השם

לסוסתי. ואין יו"ד יתירה בו, כמו [...]) 'פס' 11 בפרטים).⁶³

(6) התאמת המין בין השם ובין הפועל או התואר
 'שמש. לשון נקבה [...]) ועל כן כתב ששזפתני' (פס' 6 בפרטים); 'ערש. לשון נקיבה הוא. ולכך כתב רעננה' (פס' 16 בפרטים).⁶⁴

(7) הפרדת הסמיכות

צרור המר – 'צרור של מור' (פס' 13 בשכתוב); אשכל הכפר – 'אשכל בושם

⁶³ בעניין זה דנתי בהרחבה לעיל, עמ' 37–39.

⁶⁴ ראה לעיל, עמ' 32–33.

פרק ג: דמותו של הפירוש

של כופר'; בכרמי עין גדי – 'בכרמים של עין גדי' (פס' 14 בשכתוב); קרות בתינו – 'קורות של בתינו' (פס' 17 בשכתוב).

(8) אי-התאמה בגוף בכינויי הקניין במשפט מורכב 'ישקני מנשיקות פיהו כי טובים דדיך' (פס' 2), ופירושו: 'פיהו. דודיך. פעמים שמשוררת הכלה כאילו היא מדברת עם אוהבה, ופעמים שמספרת לריעותיה על שאינו אצלה'. הבעיה היא לשונית: שינוי בגוף בכינוי הקניין; הפתרון ספרותי: הפסוק מורכב משני היגדים שהנמענים שלהם שונים. עד כאן בענייני לשון. עם זאת ראינו שלכמה מן השאלות בתחום התחביר הציע רשב"ם פתרונות מתחום המבע הספרותי. תחום זה עניין אותו מאוד, ופרק א אכן כולל כמה הערות הנוגעות לסגנון ולביטוי הספרותי.

(9) הגדרת הסצנות והדוברים⁶⁵ אחד הקווים המאפיינים את פירוש רשב"ם לשיר השירים, הן במישור המשל והן במישור הנמשל, הוא פתיחת הביאורים בהגדרה מדויקת של הסצנות ושל גיבוריהן. בפרק א יש במישור המשל שבע דוגמאות לתופעה זו בשישה פסוקים: 'עוד היא מדברת לחברותיה הבתולות ואומרת להן' (פס' 6); 'עתה היא מדברת עם אוהבה ומספרת, כך אמרתי לו וכך השיבני [...] עכשיו היא מדברת ומדמת את עצמה לעדר צאן. ואומרת' (פס' 7); 'עכשיו הוא משבח אותה ואמר לה' (פס' 9). 'עכשיו שניהם שוכבים על מיטתם ומדברים יחד דברי ריצוי ופיוס' (פס' 13); 'והוא משיב לה' (פס' 15); 'והיא משיבתו' (פס' 16).

(10) תקבולת הצלעות המונח שבו השתמש רשב"ם לתיאור תקבולת הצלעות הוא 'כפל' בצירופים שונים.⁶⁶ בחטיבה שבה בחרתי להדגים את 'דרך המקרא' הגדרה זו מופיעה רק פעם אחת, בפירוש ל"ב 1, ואולם ההבחנה בתקבולת הצלעות היא הבסיס לפירושים של עוד שלושה פסוקים בחטיבה זו (א 10, 15, 17), כדלקמן: א. 'ושושנת העמקים. כפל מלה' (ב 1 בפירוש הפרטים). המשמעות הפרשנית של הערה זו מתבטאת בשכתוב. כיוון שתבנית הפסוק היא תקבולת והאברים המקבילים נרדפים זה לזה, מוצג בפסוק עניין אחד. רשב"ם שכתב אפוא את הפסוק במשפט אחד, מתוך חיבור שתי הצלעות המקבילות בוי"ו החיבור: 'ואני מבוסמת ונודפת ריח טוב, כחבצלת הגדילה בבקעת מישור וכשושנת העמקים'.

⁶⁵ לעניין זה, בספר כולו, ראה להלן, עמ' 143–146; 170–172.

⁶⁶ ראה בפרק על תקבולת הצלעות, עמ' 147–153.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

- ב. המבנה השירי של פס' 10 – 'נאוו לחייך בתרים צוארך בחרוזים' – הוא תקבולת חסרה, כלומר הפועל 'נאוו' משמש את שתי צלעות הפסוק. רשב"ם ביטא זאת בפירוש בחברו את שתי הצלעות למשפט פרזאי אחד ובו נשוא אחד, וכל שני נרדפים – הנושאים והמושאים – מחוברים בוי"ו החיבור: 'זשם נאוו לחייך וצוארך בשורות וחרוזות וענקים'.
- ג. לפירוש פס' 17 על פי עקרון התקבולת ראה להלן, בסעיף על 'פתרוננו לפי עניינו' (עמ' 99–100).
- ד. גם את פס' 15 – 'הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים' פירש רשב"ם על יסוד העיקרון של תקבולת הצלעות, אלא שבחר לפרש את הפסוק בהופעתו השנייה בשיר השירים (ד 1) ולא כאן.

(11) פירוש הלשון הפיגורטיבית

בירור המשמעות של הפיגורות הספרותיות הוא היבט מתבקש בכל פירוש של טקסט פיוטי, ורשב"ם אכן הקדיש לו תשומת לב מרובה בפירושו לשיר השירים. בפרק א משמשות פיגורות אחדות, חלקן דימויים המוצגים באמצעות כ"ף הדמיון וחלקן מטפורות, שמכוון בהן זיהוי מלא בין המדמה ובין המדומה. בין היתר מופיע בפרק א השורש דמ"ה, שרשב"ם בחר בו להגדרת האלגוריה. את המילה 'דמית' המופיעה בפס' 9 ('לססתי ברכבי פרעה דמית'ך רעיתי'), פירש רשב"ם פעמיים – בפירוש הפרטים: 'דמית'ך. לשון דימיון, ובשכתוב: 'דמית'ך ויחדת'ך. המשמעות המלאה של ביאורים אלו מתבררת בהמשך השכתוב: 'שנתתי לך כל קישוטי עדיי סוסי המלך, העשויים של זהב וכסף ומרגליות'. כלומר: 'הדמיון' שבין האהובה ובין הסוסים ברכבי פרעה אינו מתבטא בדמיון מהותי ביניהם⁶⁷ אלא ביחס המיוחד שהם זוכים לו, המתבטא בהענקת תכשיטים מפוארים. סוסי פרעה זוכים ל'קישוטי עדיים', וזו גם מתנת האהוב לאהובתו. תפיסה זו של הדימוי היא העיקרון שעל פיו פירש רשב"ם בדרך כלל את הלשון הפיגורטיבית. הדימוי מצביע על שיתוף מוגבל – קו אחד או שניים – בין המדמה ובין המדומה; קווים משותפים אלו משתנים בהתאם לתוכנה ולהקשרה של כל פיגורה.

67 דרך אחרת נוקט למשל הפירוש האנונימי במהדורת מתיוס: 'לסוסתי ברכבי פרעה [...] דמית'ך לסוסתי ברכבי פרעה שהם שחורים וסוס השחור יפה הוא יותר משאר סוסים, וסוסי מצרים יפים יותר משאר סוסים [...] מסתמא סוסי פרעה הם מובחרים מכל סוסי ארצו. ולאותם סוסים דמית'ך רעיתי, שכשם שסוסי פרעה שהם שחורים יפים מכל הסוסים כך שחרותך נאה לך ואת יפה מכל הנשים' (מתיוס, הפירוש האנונימי, עמ' 166–167). וראה גם אבן עזרא, 'הפעם השניה'.

פרק ג: דמותו של הפירוש

כך הסביר רשב"ם בפרק א את הפיגורות האלה:

א. ב"א 5 מופיעים שני דימויים: 'שחורה אני ונאווה [...]' כאהלי קדר כיריעות שלמה, ובהתאם למסורת הפרשנית ביאר רשב"ם את הפסוק כמבנה מצולב: שחורה – כאהלי קדר, נאווה – כיריעות שלמה.⁶⁸ הדימוי הראשון מובן מאליו מפני שהקו המשותף, השחרות, מוצג במפורש. בכל זאת רשב"ם מציין אותו בפרטים: 'אהלי קדר שחורים הם', וחוזר ומשתמש באותם שורשים בשכתוב של פס' 6: 'והנני עתה קדורנית ושחרחורת'.⁶⁹ אבל מה פירוש הדימוי השני 'נאווה כיריעות שלמה'? על כך הוא אומר: 'נאווה והגונה אני בגוף וקומה כיריעות שלמה המלך, ההגונות וראויות למלכות'. כלומר הדמיון בין הרעיה ובין יריעות שלמה איננו דמיון כולל במהות אלא רק בתכונה אחת המשותפת להן: 'נאווה', שמשמעה 'הגונה', מתאימה לתפקידה, והדמיון בין הנערה ובין 'יריעות שלמה' הוא בכך שגופה בנוי כראוי לנערה צעירה, כשם שיריעות שלמה ראויות למלכות.⁷⁰

ב. את המטפורה 'שמן תורק שמך' (פס' 3) פירש רשב"ם לאור הקו המשותף לשם הטוב ולשמן הטוב: השם הטוב מגיע לכל קצווי ארץ, בדומה לריחו הטוב של השמן, שבשעה שהוא מורק מכלי אל כלי הוא נודף ומגיע למרחוק: 'למען שמניך הטובים [...] אשר נדף ריחם למרחוק בקצווי הארץ והורקו מכלי אל כלי, קרוי שמך שמן'.

ג. בפס' 7 משמשת כ"ף הדמיון פעם אחת, בדימוי 'כעטיה'. ואולם רשב"ם השתמש בדימוי זה כנקודת מוצא לפירוש הפסוק כולו, ובאופן חלקי גם לפירוש פס' 8. בדימוי זה הרעיה מדומה במפורש לצאן, ומשתמע ממנו שהאהוב מדומה לרועה. רשב"ם מתחיל את השכתוב של פס' 7 בהצגת התמונה: 'עכשיו היא מדברת ומדמת את עצמה לעדר צאן', ולפיכך כאשר הרעיה שואלת 'איכה תרעה איכה תרביץ' היא אינה מתעניינת באופן כללי במנהגיו של הרועה, אלא שואלת על יחס הרועה, האהוב, אל אהובתו הצאן: 'באיזה מקום תרעה אותי, ובאיזה מקום תרביצני בצהרים [...] אשר למה אהיה צאן גולה ומטלטלת [...] שאין תשוקתי ללכת כי אם למקום שתרעה'. ברוח זו פירש רשב"ם גם את פס' 8. מניסוח הפסוק נראה לכאורה שמדובר ברועה ממש היוצאת לרעות את צאנה: 'צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיתך על משכנות הרעים'. ואולם רשב"ם ניסח

68 כך משתמע מן התרגום הארמי, וראה גם רש"י לפסוק זה, אבן עזרא ('הפעם השניה'), ועוד.

69 בכך הוא מצביע – מבלי לציין זאת במפורש – על משחק הלשון הסמוי שבין 'שחור' ל'קדר'. ראה למשל זקוביץ, שיר השירים, עמ' 50.

70 לתפיסת היופי המתבטאת בפירוש זה, ולהדגשה של רשב"ם על ההתאמה כאמת מידה ליופי, ראה יפת, תיאורי הגוף, עמ' 145.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

את תשובת הרועה בהמשך לדימוי הקודם: 'ורעי שם עם גדיותיך עם אותן עדרים' – היא עצמה הצאן, והיא הרועה עם גדיותיה 'עם אותן עדרים'. ד. יש מידה של דרמטיות בניסוחן של המטפורות בפס' 13–14, והיא בוודאי מכוונת: 'צרור המר דודי לי בין שדי ילין. אשכל הפפר דודי לי בכרמי עין גדי'. למי מכוונות המילים 'בין שדי ילין' בפס' 13, והמילים 'בכרמי עין גדי' בפס' 14? האם ל'צרור המר', ל'דודי לי' או לשניהם? ומה טיבה של המטפורה? לשאלות אלה מפנה רשב"ם את ביאורו. קודם כול הוא קובע שהקו המשותף ל'דוד' מצד אחד, ול'צרור המור' ו'אשכול הכופר' מצד שני, הוא מתיקותם ונעימותם. כשם שצרור המור ואשכול הכופר מתוקים, ערבים ונעימים בגלל ריחם הטוב והמבושם – 'כצרור של מור ובשמים שריחו טוב ומבושם עלי. וכאשכל בושם של כופר' – כך גם 'מתוק וערב דודי לי [...] חביב ונעים לי דודי'.⁷¹ נוסף על כך ביאר רשב"ם בשכתוב אל מה מכוונת הצלע השנייה בכל אחד מן הפסוקים: 'מתוק וערב דודי לי שהוא שוכב ולן עמי ומניח ראשו בין שתי שדיי'; 'שאותו אשכול גדל בכרמים של עין גדי ומשובח הוא'. משמע: 'בין שדי ילין' מדבר ב'דוד' ולא ב'צרור המור',⁷² ואילו 'בכרמי עין גדי' מתאר את מקומו של 'אשכול הכופר'. משמעה של המטפורה הוא המתיקות, החביבות והנעימות המשותפות למדמה ולמדומה, והן בלבד.

ה. באיזה מובן האהובה היא 'חבצלת' ו'שושנה' במטפורה 'אני חבצלת השרון שושנת העמקים' (ב 1)? תשובתו של רשב"ם היא ששתיהן נודפות ריח טוב: 'ואני מבוסמת ונודפת ריח טוב, כחבצלת הגדילה בבקעת מישור וכשושנת העמקים. וכדי לדייק בכך הוסיף רשב"ם בפירוש הפרטים: 'חבצלת. נצה הנותנת ריח'. ו. מה משמעות המטפורה 'עיניך יונים' בפס' 15? פירושו של רשב"ם הוא: 'ועיניך יונים של אהבה כעיני יונים'. בפירוש זה הבהיר רשב"ם שני עניינים: המטפורה נכתבה בלשון קצרה ויש להשלים בה את המילה החסרה, 'עיני'. עיני הנערה אינן יונים אלא דומות לעיני יונים, והמשותף להן הוא שהן 'עינים של אהבה'.⁷³

לסיכום: 'דרך המקרא' לכל היבטיה משמשת יסוד מוסד בדרך הפשט שבה

71 ולא כן במדרש: 'מה המור הזה ראש לכל מיני בשמים [...]', מה המור הזה אין ריחו מפיו אלא באור [...], מה המור הזה כל מי שלקטו ידיו מתמררות' (שהש"ר א, נח).

72 ולא כן המדרש, שלפיו 'בין שדי ילין' מדבר ב'צרור המור' דווקא: 'ר' חוניה בשם ר' אחא: אין לה חביב לאשה הזאת יותר מצרור הבשם. איכן היא מלינה אותו? בין שדיה' (שהש"ר א, נט).

73 פסוק זה חוזר שוב בשה"ש ד 1, ושם מתאר רשב"ם את התכונה המשותפת למדמה ולמדומה באופן אחר: 'אשר עיניך כיונים, נכונים והגונים כעיני יונים'.

פרק ג: דמותו של הפירוש

הולך רשב"ם והדגמתי אותה בפירושו של פרק אחד בלבד, פרק א. ואולם יש בהדגמה זו כדי ללמד על הפירוש כולו. 'דרך המקרא' מתבטאת בהאזנה קשובה ללשון הטקסט על כל היבטיה, לסגנונו של הטקסט ולאמצעים הספרותיים הנקוטים בו. אפילו מדוגמאות מעטות אלה מתגלה רשב"ם כמי שמתעמק בלשון הטקסט לכל פרטיה, וכמי שיש לו תורה פואטית ברורה הבאה לידי ביטוי בפרק זה בהסבר תפקודה הספרותי של תקבולת הצלעות, בהגדרת הסצנות שאליהן מכוונים ההיגדים השיריים, ובפירוש הלשון הפיגורטיבית. בכל אחד מעניינים אלה אני דנה להלן בפרק המיועד לו.

(ג) התאמה להקשר

הבנת הטקסט המפורש בהקשרו הספרותי המידי היא מקווי היסוד המובהקים של פרשנות הפשט, עד כדי כך שיש המגדירים את עצם המתודולוגיה של הפשט 'פירוש הקשרי'.⁷⁴ עיקרון זה אינו זוכה בפירושי רשב"ם להגדרה מפורשת או לניסוח תאורטי,⁷⁵ אך הוא מתבטא למעשה בכל חיבוריו.⁷⁶ בפירוש לשיר השירים עיקרון זה מתממש בכמה מישורים, מהם מקיפים וכוללניים, ומהם מקומיים ופרטניים. ההיבט הכללי החשוב ביותר ביישומו של עיקרון זה הוא המאמץ הפרשני המוקדש להגדרת ההקשר שבמסגרתו יש להבין את שיר השירים כולו. הקשר ספרותי זה מוגדר בהקדמה: הספר הוא משל, שעניינו 'כבתולה הומה ומתאוננת על אוהבה, שפירש ממנה והלך למרחקים. והיא מזכרת אותו באהבתו אותה [...] ומדברת ומספרת לחברותיה ונערותיה: כך וכך אמר לי דודי וכך השיבותיו'. זהו תיאור תמציתי של נושא הספר ושל דמותו הספרותית וזוהי גם הגדרת ההקשר, המסגרת הפורמלית שבתוכה הספר מתפרש.

במעשה הפירוש עצמו רשב"ם אינו מסתפק בהגדרה הכללית שקבע בהקדמה אלא ממשיך ומפרט את המסגרת המסוימת של כל אחת מיחידות הפירוש. הפירוש המפורט של כל יחידה הוא תמיד בתוך מסגרת, ובזיקה למסגרת

74 כך בעיקר באנגלית, שבה אין מונח הולם לציין את הפשט (ראה למשל גרינשטיין, פרשנות המקרא, עמ' 217: 'The Peshat or context approach', וכן עמ' 242: 'The contextual approach'; תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 45–48, 124 ועוד; ראה גם הריס: "A methodology that came to be called *peshat* or 'contextual exegesis'" [הריס, תקבולת, עמ' 15, ומכאן גם כותרת הפרק כולו, עמ' 15–34]. הגדרה זו מכוונת היטב לתפקידו של ההקשר בתור עיקרון מרכזי במתודולוגיה של הפשט, אך אינה נותנת ביטוי ליתר היבטיו של הפשט.

75 אלא אם נפרש את המונח 'שיטה', המופיע בהקדמה המתודולוגית, במשמע הקשר. ראה לעיל הערה 47.

76 וראה גם יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 55.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שנקבעה בהגדרה הפותחת. במהלך הפירוש מגלה רשב"ם נאמנות מוחלטת להגדרת ההקשר, ואינו סוטה ממנה אף לא פעם אחת, לא במישור המשל ולא במישור הנמשל.⁷⁷

נוסף על התפקיד המכריע שיש להקשר כעיקרון מדריך ומכוון בפירוש כולו, מוצגת חשיבותו של ההקשר בביאורם של עניינים מסוימים. דוגמה לכך היא הפירוש ל'ב' 14. לשון הפסוק היא: 'ונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעני את קולך', ורשב"ם מפרשו: 'עתה מדבר האוהב לאהובתו מחוץ לבית אביה, על שאמרנו למעלה שהוא מסתכל ומשגיח דרך נקבים וחלונות. ועל כן הוא אומר לה: יונתי ואהובתי, הצפונה וטמונה בכבודה בת מלך השוכנת פנימה, הראיני את מראיך, השמיעני את קולך לשורר שיר באהבתך, למען אשמע מאחרי קירות הבית'. עיקרו של הביאור הוא שיש להסביר את הלשון הפיגורטיבית בפס' 14 לאור התיאור שבפס' 9. האהובה מדומה ליונה המתחבאה ב'חגוי הסלע' מפני שהיא נתונה בתוך הבית, והאהוב הנמצא מחוץ לבית מבקש ממנה ל'השמיע את קולה', כלומר לתת קולה בשיר. כך הסביר רשב"ם את המילים 'ענה דודי' גם בפס' 10: 'ונתבייש ליכנס בתוך הבית [...] והשמיע קולו אלי ללכת אליו'.

חטיבה פרשנית זו מדגימה פן נוסף בדרך שבה פירש רשב"ם את לשון הכתוב לאור ההקשר הספרותי שבו הכתובים נתונים. כבר עמדו פרשנים רבים על קשיי הרצף בשיר השירים, ועל קיומם של היגדים שיריים העומדים כל אחד בפני עצמו ללא חיבור אל מה שקדם לו או אל מה שבא אחריו. משפטים שיריים אלו נתפסים בעיני פרשנים רבים כיחידות שיר עצמאיות ואפילו כ'רסיסים'.⁷⁸ כיוון שרשב"ם ראה בשיר השירים חיבור רצוף שיש לו תמה אחידה, הוא חיבר את המשפטים הנראים עצמאיים לכלל רצף באמצעות תוספת של קטעי קישור סיפוריים. ביסודה של דרך פרשנית זו מונחת ההנחה התאורטית הנכונה שהשירה היא במהותה אליפטית ומחייבת מילוי פערים. הנחה זו מגיעה בפירושו של רשב"ם לידי ביטוי מעשי בתוספת של משפטי חיבור מסוגים שונים. בדרך זו רשב"ם לא רק התאים את פירושו להקשר אלא, לעתים, אף יצר את ההקשר, ובכך סיפק מסגרת-על להיגדים השיריים הנראים כעומדים לעצמם ומנותקים מן הרצף.

דוגמה למהלך פרשני כזה היא הקטע שהבאתי לעיל. לאחר שהאוהב 'השמיע קול' מבעד לקירות הבית (ב' 10), וביקש מאהובתו לצאת אליו ולהשמיע את

77 ראה לעניין זה את הסעיף על הגדרת הסצנות, להלן עמ' 143–146.

78 זו הגדרתו של זקוביץ, שיר השירים, עמ' 4–5. ראה גם פלק, שיר השירים, עמ' 69–70; מרפי, שיר השירים, עמ' 100–101.

פרק ג: דמותו של הפירוש

קולה (ב 14), מספר פס' 15 על עניין אחר לגמרי, שאינו מתקשר אל מה שקדם לו: 'אחזו לנו שעלים שעלים קטנים מחבלים כרמים'.⁷⁹ כדי להסביר את עניינו של פסוק זה נקט רשב"ם שלוש דרכים. מצד הלשון הוא פירש את הפועל 'אחזו' כלשון עבר;⁸⁰ את הדובר הבלתי מפורש של הפסוק הוא זיהה בנערה; ועל מילות הפסוק הוסיף קטעים סיפוריים שיצרו את ההקשר, הן בסופו של פס' 14 והן בתחילתו של פס' 15. וכך שכתב: 'והיא הלכה וברחה אליו ועשתה רצון אוהבה. והלכו לטייל שניהם בפרדס להתחבב שם באהבתם זה את זה' (סוף פס' 14); 'עכשיו היא מספרת ואומרת: כשהיינו שם אני ואהובי בתוך הפרדס לטייל שם, ראינו שועלים קטנים מחבלים כרמים [...]'. (פס' 15). את המשך השיר בפס' 16–17 הציג רשב"ם כהמשך סיפורה של הנערה: 'ובאו בני ביתנו והרגום ולקחום. וכראותינו את כל זאת שמחנו בטייולינו ובאהבתינו. ובחר דודי בי ואני בחרתי בו [...] ואמרתי לו: [...] סוב דמה לך דודי לצבי או לאייל'. בדרך זו הפכה חטיבת הפסוקים בפרק ב 8–17 להקשר ספרותי רצוף, שלם ומלוכד.

עניין אחר, הנוגע גם הוא לשאלת ההקשר, הוא העיקרון הפרשני 'פתרונו לפי עניינו', שאותו אימץ רשב"ם בעקבות מנחם בן סרוק. יש מקרים שבהם אין לפרשן נתונים מספיקים כדי לפרש מילה מסוימת או ביטוי כלשהו, ובעיקר כאשר המילה יחידאית. הדרך היחידה הפתוחה לפניו היא לפרש את המילה על פי הקשרה – 'לפי עניינו'.⁸¹ רשב"ם מיעט להשתמש בנוסחה זו, ובפירוש לשיר השירים היא מופיעה רק פעמיים, אבל העיקרון עצמו משמש קו מדריך בביאורים נוספים.

(1) בביאור למילה 'רהיטנו' (א 17) אומר רשב"ם: 'רהיטנו. פתרונו לפי עניינו. אחד מביניני הבית הוא'. מהו ה'עניין' שעל פיו יש לפרש את המילה 'רהיטנו'? ה'עניין' מתברר לא משכתוב הקטע הזה, שבו רשב"ם פשוט חוזר על מילות הפסוק, אלא מפירושה של הצלע הראשונה בפסוק – 'קרות בתינו ארזים': 'וקורות של בתינו, שאנו שוכבים בתוכם, בנויים ועשויים מארזים משובחים, וגם רהיטנו מן הברותים'. כלומר השיקול המשמש בסיס לקביעת ההקשר (ה'עניין') ועל פיו לפתרון המילה 'רהיטנו' הוא תקבולת הצלעות שבפסוק בין 'רהיטנו' ובין 'קורות הבית'. גם המילה 'ברותים' מתפרשת על סמך אותה תקבולת, בינה ובין 'ארזים'; ומכאן משמעה: 'ממיני ברושים'.

79 זקוביץ ופלק, למשל, מגדירים את גבולות השירים כך: ב 8–13; 14; 15; 16–17 (פלק, שיר השירים, עמ' 20–24; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 66–73). מרפי רואה בפסוקים 14–15 שיר אחד (מרפי, שיר השירים, עמ' 100).

80 ראה לעיל, עמ' 30.

81 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 197–198, ושם הפניות למחברת מנחם.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ניתן להשוות למהלך זה את פירושו של רש"י לאותו פסוק. רש"י מסתמך על לשון חכמים: 'רהיטנו. לא ידעתי אם לשון קרשים אם לשון בריחים, אך ידעתי שאף בלשון משנה שנינו "רהיטי ביתו של אדם הן מעידין בו"'.⁸² לעומת רש"י, שקבע את פירושו על סמך הקשר לשוני אחר – לשון משנה – והקשר ספרותי אחר, העדיף רשב"ם את המסקנה העולה מן ההקשר של הטקסט המפורש עצמו, גם אם לא יכול היה לסייע לה ממקום אחר.⁸³

(2) את המילה 'פגיה' (ב 13) ביאר רשב"ם בפירוש הפרטים: 'פגיה. כמו נצניה, ופתרוננו לפי עינינו',⁸⁴ וחזר על פירוש זה, בלשון אחרת, בשכתוב: 'ועצי התאינה הנצו פגים, והגפנים הוציאו סמדר'. גם כאן העיקרון שעל פיו נקבע ההקשר/ה'עניין' שממנו מתפרשות המילים הבלתי מובנות הוא תקבולת הצלעות. בפירוש הפסוק יש שתי נקודות מוצא: פירוש הפועל 'חנטה' בצלע הראשונה במשמע 'הנצה', ופירוש 'סמדר' בצלע השנייה כ'עינין פרח ונצה הוא'. מכאן הכול משתמע. ראיית הפסוק כתקבולת חסרה גורמת לתוספת הפועל 'הוציאו' בצלע השנייה, והתקבולת בין 'פגיה' ובין 'סמדר' מובילה לפירוש המילה 'פגיה' בצלע הראשונה כ'נצניה'. רשב"ם חזר לעניין זה בפירוש ל"ז 13, בביאור המילה 'פתח', שבו פירט יותר את פירושה של המילה סמדר: 'לשון פתיחה נופל בסמדר. כי קודם שנראו נצני הענבים הסמדר עגול כאגוז קטן וגם סתום. וכאשר הוא נפתח ריחו נודף וערב'. ובשכתוב: 'אם פרחו הגפן ואם נפתחו פתחי סמדר ואם הנצו הרימונים'.

כאמור, רשב"ם השתמש בנוסחתו של מנחם בן סרוק רק בשתי פעמים אלו, אך עקרון הזיקה להקשר וקביעת הפירוש על פיו הוא נקודת המוצא לרבים מן הביאורים. לא זו בלבד שרשב"ם התחשב בהקשר בהצעת פירושו, אלא שהוא עשה מאמץ להגדיר את ההקשר על סמך שיקולים לשוניים, ספרותיים ותוכניים, ולתת לו ביטוי מפורש בהצגת הביאור.

(ד) מנהג העולם

אחד הקווים המאפיינים ביותר את פירושו של רשב"ם הוא השימוש הנרחב

⁸² נראה שרש"י מכוון להיגד בבבלי, תענית יא ע"א, וחגיגה טז ע"א, אלא שגרסת התלמוד שם היא 'קורות ביתו' ולא 'רהיטי ביתו'. הגרסה 'רהיטי' מתועדת בערוך השלם, ערך 'רהיט'. ראה בערך 'רהיט', מילון בן יהודה, יד, עמ' 6467.

⁸³ על ההפרדה שנקט רשב"ם בין הדבדים של הלשון העברית, ראה 'פת, רב' לשונות, עמ' 291–293.

⁸⁴ כך גם מנחם בן סרוק: 'התאנה חנטה פגיה. כמו נצניה לפי הענין' (מחברת מנחם, עמ' 297*), ולא כן רש"י.

פרק ג: דמותו של הפירוש

שהוא עושה בעיקרון של 'דרך ארץ' או 'בנוהג שבעולם'.⁸⁵ עניינו של עיקרון זה הוא ההכרה שבמציאות החיים, ובכל היבט של מציאות זו, יש תופעות קבועות: מהן בעלות תוקף אוניברסלי ומהן בעלות תוקף מוגבל לזמן או למקומן. תופעות אלו קיימות בעולם על כל גילוייו: הפיזי, החברתי, האנושי-אינדיווידואלי והספרותי. הכרה זו לעצמה אין בה חידוש, שהרי היא מובנת מאליה לכל מי שמתבונן בעולם. מה שהופך הכרה זו לעיקרון של פשט הוא ההשקפה שהחוקיות הכללית השוררת בעולם היא המתבטאת בטקסט המקראי, הן כרקע לטקסט, הן בתכנים הכלולים בו והן בדרך כתיבתו. הכרה זו מחייבת אפוא שהטקסט יפורש בהתאמה לחוקיות זו ועל פיה. את העיקרון הזה ביטא רשב"ם בדרך כלל בשני אופנים: במונח 'דרך' שאליו התלווה סומך – דרך ארץ, דרך המקרא, דרך הזאב, דרך המלכים, דרך העצים ועוד כיוצא באלה; ובשורש נה"ג – כגון מנהג העולם, בנוהג שבעולם, נהוגים ועוד כיוצא באלה.⁸⁶ בצד השתמש רשב"ם גם בביטויים אחרים המשקפים אותו עיקרון.⁸⁷

המונחים עצמם אינם חידוש, שכן גם 'דרך ארץ' וגם 'בנוהג שבעולם' משמשים בלשון חז"ל ואצל מחברים אחרים. חידושו של רשב"ם הוא בשני היבטים, איכותי וכמותי. ההיבט האחד הוא החוד האנטי-מדרשי המכוון בעצם השימוש בעיקרון זה. ברבות מהיקרויותיו של הצירוף 'בנוהג בעולם' במדרשי חז"ל הריהו משמש לא כדי להציג את המשותף לישראל ולעולם שמסביבו אלא דווקא את הניגוד ביניהם. כדי להעצים את הייחוד והגדולה של אלוהי ישראל, עם ישראל, אמונת ישראל ותולדות ישראל, מדגיש המדרש לא את המשותף לעם ישראל ו'לנוהג בעולם' אלא דווקא את החורג מנוהג זה.⁸⁸ רשב"ם משתמש באותו עיקרון באופן

85 ראה, בין היתר, ברגר, רשב"ם לתורה, עמ' 76–126; תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 144–150, 173–178; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 134–145 (עם כל הדוגמאות ל'דרך ארץ' בתורה). על 'הנוהג בעולם' בפירוש רשב"ם לאיוב, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 68–71, 87–90, 148–149 ולפי המפתח.

86 הנרדפות בין שני ביטויים אלו נובעת מן הנרדפות שבין דר"ך לנה"ג, והיא מתבטאת לא רק בדרך השימוש בהם אלא במפורש בשכתוב של ו' 2: 'דרכו ומנהגו לרדת לגנו ופרדיסו'.

87 נוסף על דר"ך ונה"ג ציין רשב"ם את 'מנהג העולם' במילה 'עניין'. ראה למשל 'כעניין של אוהב המחכה עד ימות הקיץ' (ב' 13); 'עניין הבתולה הבורחת עם אוהבה בארץ לא זרועה דרך המדבר' (ג' 6). על תפיסת השורשים נה"ג וענ"ה כנרדפים מעיד פירוש רשב"ם לקה' ג' 10: 'העניין. המנהג. לענות. להתנהג'.

88 אין זה השימוש הבלעדי של 'בנוהג בעולם' במדרשי חז"ל, אך הוא בוודאי הנפוץ ביותר והוא מתועד בכל רחבי הספרות הרבנית. ראה למשל: 'בנוהג העולם מלך בשר ודם בונה פלטין ומקרה באבנים ובעצים ובעפר, אבל הקב"ה לא קירה עולמו אלא במים' (בראשית רבה ד [מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 25]); 'בנוהג העולם פועל עושה עם בעל

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הפוך. כאשר תופעה מסוימת היא בחזקת 'דרך ארץ' או 'מנהג העולם', יש לפרש את הטקסט המקראי שבו היא מתועדת על פי אותו 'דרך ארץ'. יש להסביר את המקרא לא בניגוד ל'נוהג בעולם' אלא בהתאמה אתו. שיטה זו מדגישה את הכללי, הרגיל והמקובל, ומציגה את המקרא ואת עם ישראל כחלק מן העולם. היא עומדת בניגוד חריף למגמות האידאליזציה והדמוניזציה מחד גיסא ולמגמת הפרטיקולריזציה מאידך גיסא, המאפיינות את המדרש והמציגות את ההיסטוריה המקראית, דמויות המקרא וספרות המקרא כתופעות יוצאות דופן. יתר על כן, בעיקרון זה נתן רשב"ם ביטוי לפרספקטיבה היסטורית וגאוגרפית שאין אנחנו מוצאים כמותה במדרש. קביעת היסוד: 'ואפרש הדינין וההלכות על פי דרך ארץ' (פירושו לתחילת פרשת משפטים), או ביטויים ספציפיים כגון 'היו נהוגין הקדמונים בסיכת שמן' (הפירוש לקה' ט 11), והביטוי הדומה לו 'קיסור הארץ כעין מוגמר שהיו נהוגים בו הקדמונים' (לשה"ש ג 6), מסבירים את הטקסט המקראי בפרספקטיבה היסטורית מובהקת – יש להגדיר את 'מנהג העולם', הן מנהגים המוכרים לבני הדור והן מנהגים שאינם מוכרים לו, ולפרש את הטקסט על פיהם.

ההיבט השני של השימוש בעיקרון זה של 'דרך ארץ' הוא ההיבט הכמותי: השימוש הנרחב שעשה רשב"ם בעיקרון זה בכל חיבוריו. בפירוש לשיר השירים, כמו בפירוש לאיוב, לא השתמש רשב"ם בביטוי 'דרך ארץ' לעצמו, אלא נקט שורה של צירופים שבאה בהם ההגדרה 'דרך', ביטויים אחדים עם השורש נה"ג, ושימושי לשון אחרים.⁸⁹ רשב"ם החיל את עקרון ה'נוהג בעולם' על כל תחומי החיים, ובפירוש לשיר השירים הגדיר במונחים אלו עניינים משלושה תחומים: עולם הטבע ובעלי החיים, העולם האנושי-החברתי והעולם הספרותי. בעולם הטבע הזכיר רשב"ם את מנהגן של העזים: 'בארץ גלעד מצויין עזים [...] והולכות לרעות על ההרים כמנהגן' (ד 1); ואת מנהגה של הצבייה: 'מנהג של צבייה ללדת

הבית שתים שלוש שעות באמונה ובסוף הוא מתעצל במלאכתו, ברם הכא מה ראשונות שלמות אף אחרונות שלמות, מה ראשונות באמנה אף אחרונות באמנה' (בראשית רבה ע [מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 819]). החיפוש במאגר השו"ת מניב מאות רבות של דוגמאות לדרך חשיבה כזאת, הן כדי לפאר והן כדי לגנות, הן במקורות הקדומים והן במאוחרים. הניתוח המלא של 'בנוהג בעולם' בספרות חז"ל ובמחשבתם מחייב מחקר לעצמו.

⁸⁹ כדלקמן: 'דרך בנות מלכים' (א 11); 'דרך הילוך שיר זה', 'דרך המשוררים' (ג 5); 'כדרך מלכים' (ג 7); 'דרך נשים' (ד 1); ובאופן אחר, 'דרכו ומנהגו' (ו 2). 'בנוהג בעולם' (הקדמה); 'במנהג העולם' (ג 5); 'מנהגן' [של עזים] (ד 1); 'מנהג של צבייה' (ד 5); 'המנהג נוהג' (ז 13); 'נהוגים בו הקדמונים' (ג 6); 'נוהגין אוהבי הבתולות' (ז 6). על 'עניין' ראה לעיל עמ' 101, הערה 87.

פרק ג: דמותו של הפירוש

תאומים, והולכים מותאמים יחד' (ד 5). בתחום מעשיהם וענייניהם של בני אדם ציין את מנהגיהם של המלכים ושל בנות המלכים: 'דרך בנות מלכים לתלות על צואריהן שורות וענקים של מרגליות וזהב' (א 11); 'כדרך מלכים הנשמרים על מטותיהם כאשר הם ישינים' (ג 7); את דרכן של הנשים להתהדר בשערן: 'דרך נשים, שמשימות מן השיער שלהן סביב עיניהן, אצל מעטה הצעיף, ליופי' (ד 1), ואת דרכם של בני האדם לנטוע כרמים סמוך לכפרים ולא סמוך לערים: 'וכן המנהג נוהג, שהכרמים אינן סמוכות לעיר [...] כי אם סמוך לכפרים' (ז 13). רשב"ם התעכב, כראוי לשיר השירים, על מנהגיהם של האוהבים. דרכם של האוהבים לשמור תלתל משער אהובותיהם: 'כי עדיין נוהגין אוהבי הבתולות, יש מהם חגורים פתילי אהובותיהם מפני זכרון האהבה אשר בינותם' (ז 6); 'כעניין של אוהב המחכה עד ימות הקיץ כדי שתלך אהובתו עמו. וכאשר הגיעו ימי ניסן [...] חוזר אליה למען תלך עמו' (ב 13); 'עניין הבתולה הבורחת עם אוהבה בארץ לא זרועה דרך המדבר, באהבתה אותו כנפשה ונפשו קשורה בה' (ג 6). בתחום הפעילות האנושית הבחין רשב"ם בין מה שנוהג בזמנו, או בדרך כלל, ובין מה שהיה נהוג בעבר וכבר אינו קיים. כך 'קיטור הארץ כעין מוגמר שהיו נהוגים בו הקדמונים' (ג 6).

התחום השלישי הוא העולם הספרותי והאינטלקטואלי. כבר בהקדמה לפירוש שיר השירים ציין רשב"ם שחכמתו של שלמה הייתה גדולה מאוד בענייני העולם: 'וחכמתו משובח ומופלא בנוהג בעולם', ובדרך זו חיבר שלמה את שיר השירים. הוא הרחיב עניין זה בפירוש ל"ג 5, וחזר שם על הגדרת ה'דרך' שלוש פעמים: 'וכן דרך הילוך שיר זה [...] ועוד היום דרך המשוררים לשורר שיר שהוא מספר מעשה אהבה של שניהם, בשירי אהבה במנהג העולם'. אני מרחיבה בעניין זה בפרק המתאים.⁹⁰

יש להדגיש שרשב"ם הפעיל את העיקרון של 'מנהג העולם' גם ללא שימוש באחד מן המונחים דלעיל. כך למשל הציע הגדרה כללית ל'אהלי קדר' ההולמת בניסוחה את ההערות על הנוהג בעולם: 'אהלי קדר [...] לפי שבני קדר מיושבים במדבר, ויושבים באהלים ולא בבתים' (א 5). או תיאור חובותיה של האישה 'המחוייבת למזוג הכוס לבעלה' (ח 2).

האם הבחנות אלה ב'מנהג העולם' הן מסקנה אינדוקטיבית מהסתכלות ישירה בעולם שמסביב? או שמא ההכרה בעצם העיקרון והחלתו על הטקסט המקראי גורמות לכך ש'מנהג העולם' נלמד מן העיון בטקסט? נראה לי ששתי האפשרויות תקפות ולא תמיד אפשר להבחין ביניהן. אין ספק שרשב"ם נתן את לבו ל'מנהג

90 ראה לעיל, עמ' 68–69, ולהלן, עמ' 133–135.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

העולם' שבתקופתו ובסביבתו. היגדים מפורשים כגון 'וכן המנהג נוהג', 'עדיין נוהגין' וכדומה, מעידים שהוא משקף את העולם הראלי שבתוכו חי ופעל. עם זאת נראה שיש מנהגים שהוא למד עליהם מעצם אזכורם בטקסט, כגון מנהגן של העזים בארץ הגלעד, מנהגה של הצבייה, ואולי גם מנהגם של המלכים הנשמרים על מיטותיהם כשהם ישנים. 'מנהג העולם' הוא עבור רשב"ם בחזקת הנחת יסוד אידאולוגית ומתודולוגית כאחד, והיא מאפיינת את פירושו בכל היקפם.

4. היחס למדרש

כפי שצינתי לעיל, בדומה לכל חיבוריו של רשב"ם גם הפירוש לשיר השירים מעיד על מחברו שהכיר היטב את המסורת המדרשית והושפע ממנה. הנחת היסוד של הפירוש, ששיר השירים הוא אלגוריה שגיבוריה הם כנסת ישראל, אלוהי ישראל ואומות העולם, הריהי יסוד מוסד של השקפת המסורת.⁹¹ וכך גם התפיסה – שרשב"ם מבסס אותה על הטקסט המקראי – ששלמה הוא מחברו של שיר השירים (שה"ש א 1), והמוסכמה שהוא כתב את הספר הזה ברוח הקודש. גם פרטים שונים בתוך הפירוש, הן בפירוש המשל והן בפירוש הנמשל, לקוחים מן המקורות הרבניים והמדרש בכללם. אפשר לומר ללא הגזמה שהמסורת הרבנית היא יסוד מוסד בעולמו האינטלקטואלי של רשב"ם.⁹² לעומת זאת, וגם זאת כבר ציינתי לעיל, כמו בפירושו לאיוב אין בחיבור זה אף לא הפניה אחת לקורפוס התלמודי או המדרשי, ואף השורש דר"ש לנטייתו והשם 'מדרש' אינם מופיעים בפירוש לשיר השירים אפילו פעם אחת. הרושם הוא שרשב"ם נמנע במכוון מאזכור המדרש, ובשל כך אין בחיבור נקיטת עמדה מפורשת כלפי המדרש, לא חיובית ולא שלילית. את יחסו של רשב"ם למדרש יש ללמוד בדרך עקיפה, מרמזים ומדרך הפירוש עצמה.

כפי שראינו לעיל, רשב"ם מתאר את מטרתו בפירוש שיר השירים בדרך חיובית: 'ללמד ולספר את פשוטו'. האם יש לראות בהגדרה זו גם רמז שלילי, כלומר 'פשוטו' ו'לא מדרשו'? בחיבוריו האחרים של רשב"ם משמשות בתפקיד זה ההגדרות 'פשוטו של מקרא', 'לפי הפשט' והדומות להן, ובעצם הימצאותן יש כדי להעיד על מחלוקת עם המדרש ועל סטייה מדרכו. אבל גם הגדרות כאלה אינן מצויות בפירוש לשיר השירים. רק במקום אחד, ובעניינו של פרט קטן אחד, בא המונח 'כמשמעו', אבל ספק אם הוא מכוון כלפי המדרש. בפירוש המילה

91 לעניין זה ראה בהרחבה בפרק על האלגוריה.

92 ראה גם לעיל, בפרק על המקורות.

פרק ג: דמותו של הפירוש

'כרמי' (א 6) אומר רשב"ם: 'כרמי. כמשמעו', אך אינו מוסיף על ביאור זה לא בשכתוב המשל ולא בפירוש האלגורי, ושם הצלע כולה ('כרמי שלי לא נטרתי') אינה מיוצגת. יתר על כן, הביאור הקצר הזה הוא מובאה מדויקת מן המחברת של מנחם בן סרוק, שבה ההיגד 'כמשמעו/כמשמעם' נפוץ ורגיל.⁹³ אפשר אפוא שההגדרה 'כמשמעו' אכן רומזת לוויכוח כל שהוא, אך אין בידינו לברר את נושא הוויכוח או את יעדו.⁹⁴

באופן עקרוני יש לומר שעצם הדבקות הגמורה בעקרונות הפשט, שעליה עמדתי בהרחבה לעיל, יש בה משום קביעת עמדה נגד דרך המדרש גם כאשר עמדה זו אינה מוצגת במפורש או אפילו ברמז. כך למשל, הדבקות בכללי הלשון מביאה מעצמה להימנעות מוחלטת מן הדרכים היצירתיות שהמדרש נוקט בפירושי מילים כגון גימטריות, נוטריקון, מדרשי שם וכיוצא באלה. הוא הדין בהדגשת התחביר של לשון המקרא, המונע מראש את האפשרות לפרק את המשפטים שבטקסט ולהתייחס אל האברים במשפט באופן אטומיסטי. ההיצמדות להקשר הספרותי המידי מבטלת מעיקרה את היפוכה של גישה זו במדרש, וההבחנה בהיבטים הספרותיים של הטקסט, כגון החזרה, שומטת מראש את הקרקע מדרכים רבות שבהן הולך המדרש. ואולם לשאלת היחס אל המדרש יש בשיר השירים היבט מיוחד. כפי שצינתי פעמים אחדות, רשב"ם הלך בתלם המסורת הרואה את שיר השירים כאלגוריה, והקדיש לפירוש האלגורי את החלק השני בפירושה של כל יחידת טקסט. אמנם בניגוד לרש"י ולאבן עזרא, שהגדירו את הפירוש האלגורי 'מדרש', ראה רשב"ם באלגוריה היבט של הפשט, אבל בכל זאת מזמן הפירוש האלגורי ביאורים על פי המדרש וברוחו. יש לשאול אפוא על יחסו של רשב"ם למדרש בדרך כלל, ועל היחס למדרש ועל מידת הזיקה אליו בחלק האלגורי בפרט.

בקווים הכלליים של האלגוריה יש מידה גדולה של דמיון בין פירוש רשב"ם ובין המדרש. בשניהם האלגוריה היא לאומית/היסטורית ואבני היסוד שלה הן תולדות עם ישראל, אמונתו ויחסיו עם אלוהיו. נושאים מובהקים במסגרת זו, כגון מתן תורה וקיום המצוות, יציאת מצרים וביזת מצרים, חטא העגל ועבודה

⁹³ ראה לעיל עמ' 61, הערה 29. מנחם הדגים את המילה 'כרם' בשלושה מקראות בלבד וכולם משיר השירים (ח 12, 11; ב 15). סביר להניח שההגדרה 'כמשמעם' נושאת שם מטען פולמוסי.

⁹⁴ המדרש מפרש את ההיגד 'כרמי שלי לא נטרתי' בדרכים אלגוריות אחדות (שהש"ר א, מב), ורש"י מפרש 'כרמי' במשמע 'פרנסים', על סמך תרגום יונתן להושע: 'מצינו פרנסים נקראים במקרא בלשון כרמים, שנאמר "ונתתי לה את כרמיה" (הו' ב 17) ומתרגמינן ואימני לה ית פרנסהא'. אפשר אפוא שרשב"ם מכון את הערת הפולמוס לפירוש זה, הנראה לכאורה כפשט, אבל אין דרך לקבוע זאת בוודאות.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

זרה, בניין המשכן וההליכה במדבר מצד אחד, והתקווה לגאולה ולחידוש חיי ישראל בארצו באחרית הימים מצד אחר, באים לידי ביטוי הן במדרש והן בפירוש רשב"ם. ואולם דמיון זה הוא בסיסי מאוד וחל ברמת עיקרי התוכן. ואילו עיצובו של הפירוש האלגורי ופרטיו משקפים את דרכו המיוחדת של רשב"ם ומבוססים על מספר עקרונות מנחים.

רשב"ם נמנע לחלוטין מריבוי פירושים המאפיין את המדרש ואת עמדת חז"ל בכללה. בכך הציג עמדה שהיא במהותה אנטי-מדרשית, ועומדת בניגוד קוטבי לתפיסת היסוד המדרשית ש'שבעים פנים לתורה'.⁹⁵ רשב"ם ייחס לכל יחידת טקסט, ולכל רכיב בתוכה, פירוש אלגורי אחד, שגם הוא נלמד מנתוני הטקסט בהקשרו. יתר על כן, רשב"ם עיצב את הנרטיב ההיסטורי שבפירוש האלגורי על יסוד ההיסטוריה הלאומית המתוארת במקרא, ולא חרג מגבולותיו של המקרא. גם במסגרת זו הוא הגביל את עצמו למספר נושאי יסוד.⁹⁶ רשב"ם נמנע בעקיבות מכל שמץ של אידאליזציה, ומהדגשת מעלותיהם וזכויותיהם של אבות האומה בעבר ושל 'צדיקי הדור' בהווה; והוא ניסח את הפירוש האלגורי ניסוח עצמאי לחלוטין. בחינה מדוקדקת של היחס בין פירושו של רשב"ם ובין המדרש חורגת מתפקידו של מבוא זה, אבל בחרתי להדגים את דרך עבודתו של רשב"ם בשניים מביטוייה, שיש בהם כדי להצביע על ויכוח עם המדרש מבלי שהדבר נאמר במפורש. הדרך האחת היא באמצעות שאילת חומרים מן המדרש ועיבודם, שאדגים אותה בדוגמה אחת, והאחרת היא בהעמדת פירושים חלופיים המערערים את הבסיס שעליו בנויה פרשנות המדרש, ואותה אדגים בשתי דוגמאות.

(א) שימוש בחומרים מדרשיים

דוגמה מעניינת לשאילה מן המדרש היא הפירוש לתיאורי הגוף בשיר השירים, אשר זכו במחקר המודרני לכינוי 'וצף' (בעיקר שה"ש ד 1-5; ה 8-13; ז 2-6).⁹⁷ בפירושו לקטעים אלו עמד רשב"ם על כך שאברי הגוף מתוארים בהם בסדר, מלמעלה למטה או מלמטה למעלה, וחזר על כך ארבע פעמים: 'ועד עתה סיפר יופי אהובתו מלמעלה למטה [...] בהיותם מתחבבים זה עם זה בתוך הפרדס' (בפירוש הפרטים ל'ד 5 בסופו של הדיבור המתחיל 'תאומי צביה'); 'כי הוא נאה ומפואר בכל איבריו מראשו ועד רגליו [...] כאשר אגיד לכם מלמעלה למטה' (ל'ה 10 בשכתוב); 'והוא משיב לה כדי לפייסה ולספר שבחה מלמטה למעלה' (ל'ז 2 בשכתוב); 'ועכשיו היא מתפייסת ומתרצית על דבריו, כאשר סיפר שבח כל גופה

⁹⁵ על מקורו, ניסוחו והתפתחותו של עיקרון זה, ראה מאק, שבעים פנים.

⁹⁶ על הנרטיב ההיסטורי בפירוש לשיר השירים ראה להלן, עמ' 182-189.

⁹⁷ לעניין זה ראה בהרחבה יפת, תיאורי הגוף, עמ' 133 ולאורך המאמר.

פרק ג: דמותו של הפירוש

מלמטה למעלה' (שם). ההבחנה שאברי הגוף מתוארים בקטעים אלו בסדר, עולה או יורד, מקורה במדרש, והיא חוזרת גם בפירוש רש"י. הפירוט המלא מופיע במדרש תנחומא:

ויתן אל משה. זה שאמר הכתוב: 'נפת תטפנה שפתותיך כלה' (שה"ש ד, יא). אמר רבי אבא בן יהודה: כנסת ישראל מקלסת להקדוש ברוך הוא מלמעלן למטון והקדוש ברוך הוא מקלסם מלמטון למעלן. היא מקלסתו מלמעלן למטון, שהורידה אותו מן העליונים לתחתונים, שנאמר: 'ועשו לי מקדש' (שמות כה, ח) והוא מקלסן מלמטון למעלן, שהעלה אותו. היא מקלסתו מלמעלן למטון, מתחלת מן הראש עד הרגל, ראשו כתם פז, קווצותיו, עיניו, לחיו, שפתותיו, ידיו, מעיו, שוקיו, חיכו ממתיקים וגו', זה דודי (שם ה, יא-טז) והוא מקלסה מלמטון למעלן 'מה יפו פעמיו בנעלים, חמוקי יריכיו, שררך אגן, בטנך ערמת, שני שדיך, צוארך כמגדל, עיניך, אפך ראשך עליך' (שם ז, ב-ו).⁹⁸

המדרש מציג את תיאורי הגוף במישור האלגורי: 'כנסת ישראל מקלסת להקדוש ברוך הוא [...] והקדוש ברוך הוא מקלסם', ומציע לכיוון התיאור משמעות דתית ורוחנית: 'היא מקלסתו מלמעלן למטון, שהורידה אותו מן העליונים לתחתונים [...] והוא מקלסן מלמטון למעלן, שהעלה אותו'. רש"י חוזר על פירוש זה בקיצור: 'ישראל מקלסין אותו מלמעלה למטה [...] לפי שהם באים לרצותו ולהוריד שכנו מן העליונים לתחתונים, והוא מונה קילסה מלמטה למעלה [...] שהוא בא למושכה אליו' (לשה"ש ז 2).⁹⁹ שני האלמנטים הנמצאים במדרש חוזרים אצל רש"י: תחום התיאור הוא במישור האלגורי, והמשמעות שלו רוחנית.

כפי שראינו לעיל, גם רשב"ם הבחין שתיאורי הגוף מובאים בשיר השירים כשיטה בכיוון אחד, 'מלמעלה למטה' או 'מלמטה למעלה', ועל החשיבות שייחס לכך מעידה החזרה המרובעת, בכל מקום שהבחנה זו רלוונטית.¹⁰⁰ קרוב להניח שרשב"ם נטל את ההבחנה עצמה מן המדרש, אולם דווקא החזרה והפירוט בפירוש רשב"ם מבליטים את ההבדל בינו מחד גיסא ובין המדרש ורש"י מאידך

98 כי תשא, פסקה יח, ובשינויי נוסח גם בתנחומא בובר, כי תשא, יח. ראה גם שהש"ר ו, סוף פסקה ד, בשם רב כהנא, ובקיצור רב בילקוט שמעוני, ב, רמז תתקפט.

99 רש"י חוזר על כך פעם נוספת ובקיצור בפירוש לשה"ש ז 5, שבו סדר התיאור מוצע כאחד הנימוקים לפירוש המילה 'אפך' במשמע 'מצחך'.

100 לא זו בלבד שהוא חוזר ומתייחס לכל הופעה של עניין זה, אלא אף אינו מסתפק בהפניה ממקום אחד למשנהו, כגון 'כפי שפרשתי למעלה' וכיוצא בזה. כבר ציינתי פעמים אחדות את דרכו של רשב"ם לבטא את חשיבותם של עניינים על ידי החזרה עליהם.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

גיסא. המדרש ורש"י בעקבותיו הציגו את ההבחנה הזאת במישור האלגורי וייחסו לה משמעות ערכית, היסטורית ורוחנית/מיסטית: כנסת ישראל מתארת את הקב"ה 'מלמעלה למטה' מפני שהיא 'מורידה אותו', והקב"ה מתאר את כנסת ישראל 'מלמעלה למטה' מפני שהוא 'מעלה אותה'. לעומתם, רשב"ם כלל את העניין הזה באופן בלעדי במישור המשל. לא 'כנסת ישראל' ו'הקב"ה' אלא האהוב ואהובתו. ולא זו בלבד שהעניין מופיע במישור המשל ומודגש שם, אלא שהוא נעדר לגמרי מן הפירוש האלגורי ואינו נזכר בו אפילו ברמז. בעצם החזרה על עניין זה בכל מקום שהוא מופיע בו הצביע רשב"ם על כך שהשיטתיות המוצגת בדברי חז"ל ורש"י שגויה, ושמט את הקרקע מן המסקנות הערכיות והדתיות שהוסקו ממנה. לפי הסבריו של רשב"ם, תיאור האהוב – המופיע בשיר השירים רק פעם אחת – הוא אכן 'מלמעלה למטה', אבל תיאור האהובה מופיע פעמיים ובשני הכיוונים – פעם אחת 'מלמעלה למטה' (ז 2–6) ופעם אחת, הקודמת לה, 'מלמעלה למטה' (ד 1–5). אכן, גם המדרש וגם רש"י מתעלמים מן הכיוון של תיאור הגוף ב"ד 1–5, שאינו הולם את המשמעות שהם מייחסים לכיוון התיאור. מעל לכל אלו, רשב"ם אינו מייחס שום משמעות ערכית לכיוון התיאור, 'מלמעלה למטה' או 'מלמעלה למטה'. הוא משאיר אותו לגמרי במישור הספרותי. מה שנראה אפוא כשאלה ישירה מן המדרש ושימוש בחומרי אינו מעיד על קבלת דרכו של המדרש אלא דווקא על ויכוח אתו. החומרים מן המדרש מותאמים לעקרונות שיטתו של רשב"ם ולדרכו הפרשנית, ובאמצעות השאלה מן המדרש הוא מבקר הן את דרכו והן את השקפותיו.¹⁰¹

(ב) פירושים חלופיים

אחת הדרכים שבהן הציג רשב"ם את פירושו בניגוד למדרש היא העמדת פירושים חלופיים לאלו המופיעים במדרש. דרך זו אדגים בשתי דוגמאות: האחת באמצעות הדגשת העיקרון של תקבולת הצלעות, והאחרת ביחסו של רשב"ם למדרשי שמות.

תקבולת צלעות:

בפרק על ההיבטים הספרותיים בפירושו של רשב"ם אני עומדת בהרחבה על כך

¹⁰¹ מצד זה יש חשיבות מיוחדת להיעדר ההקבלה בין פירוש המשל ובין פירוש הנמשל. נראה לי שההתעלמות הגמורה מכיוון תיאורי הגוף במישור האלגורי, לעומת ההדגשה על עניין זה במישור המשל, נובעת מהסתייגותו של רשב"ם מפירושים מיסטיים העלולים להשתמע מן המדרש ומפירוש רש"י. ראה יפת, תיאורי הגוף, עמ' 145 והערה 50.

פרק ג: דמותו של הפירוש

שרשב"ם הדגיש מאוד את תופעת תקבולת הצלעות וראה בה היבט מרכזי של המבע הספרותי ועקרון יסוד בפירוש הטקסט. בעצם ההבחנה הזאת, ובמסקנות המתבקשות ממנה, מתבטאת עמדה אנטי-מדרשית עקרונית, והיא מבוטאת הלכה למעשה במלאכת הפירוש לפרטיה (ראה בהרחבה להלן, עמ' 154–157).

מדרשי שמות:

אחד הביטויים הברורים לזיכרון עם שיטת המדרש הוא ההסתייגות העקיבה ממדרשי שמות הנפוצים כל כך בכל אגפי המדרש, אף על פי שגם בנושא זה הוויכוח אינו מוצג במפורש. לעניין זה יש ביטוי לא רק בהיבטו השלילי, כלומר ההימנעות, אלא גם בהיבט החיובי: ההדגשה ששמות הם שמות ותו לא. קו זה בא לידי ביטוי בכל חיבוריו של רשב"ם וגם בפירוש לשיר השירים.¹⁰² בשיר השירים נזכרים שמות לא מעטים – של בני אדם, מקומות, בעלי חיים וצמחים, בשמים ועוד. אדגים את העניין בשניים מתחומים אלו, שמות של בני אדם ושמות מקומות. רשב"ם התייחס בפירושו כמעט לכל השמות הנזכרים בשיר השירים: שלמה, עין גדי, לבנון, הרי בתר, הר המור, גבעת הלבונה, אמנה, שניר וחרמון, תרצה, השולמית, מגדל הלבנון, בעל המון.¹⁰³ בפירושים אלו הבחין רשב"ם באופן עקיב בין שמות פרטיים ובין שמות כלליים או תארים, ונמנע לחלוטין ממדרשי שם. על פי עיקרון זה שלמה הוא תמיד האדם שנשא שם זה, כלומר שלמה המלך, והמדרש של השם שלמה, 'המלך שהשלום שלו', המקובל כל כך במדרש שיר השירים, אינו נזכר ואינו נרמז.¹⁰⁴ עמדה זו ניכרת בכל הפירושים האלה:

(1) 'עין גדי. שם מקום הוא. הוא "חצצון תמר" (בר' יד 7), המתורגם עין גדי' (ל"א 14). כדי לעמוד על מלוא המשמעות של פירוש זה, בדרך הקצרה והלקונית שבה הוא מנוסח, אפשר להשוותו לפירוש רש"י ולמדרש. רש"י מפרש כך: 'בכרמי עין גדי. שם הוא מצוי. וראיתי באגדה שאותן כרמים עושין פירות ארבעה או חמשה פעמים בשנה. דוגמא היא לכמה כפרות וסליחות שמחל לי הק' על כמה נסיונות שניסיתיו במדבר'. המדרש מרחיב עוד יותר במשמעות האלגורית של השם: 'בכרמי עין גדי. זה אבינו יעקב [...] בכרמי עין גדי [...] אלו אבות העולם

102 ראה למשל פירוש רשב"ם לדב' א 1: 'אלה הדברים, לפי פשוטו כל הנזכרים בפסוק זה מקומות הן, ובסופו של הפירוש הארוך: 'הכל מקומות לפי פשוטו'. ומיד בהמשך: 'ודי זהב. כמו בת מי זהב שהוא שם לפי פשוטו'. ראה הפירוש לאיוב א 3; לב 2; ו 19; ויפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 63–64.

103 השמות היחידים שהוא מזכיר אך אינו מפרש הם ירושלים (שה"ש א 5; ב 7; ג 5, 10; ה 8, 16; ו 4; ח 4; פרעה (א 9); ציון (ג 11); והר גלעד (ד 1).

104 לעניין זה ראה גם להלן, עמ' 128–132.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

[...] בכרמי עין גדי [...] בזכות התנאים שהתניתי לאברהם אביכם בין הבתרים, ועוד (שהש"ר א, נט-סא). במדרש נזכר גם הקשר בין עין גדי ובין חצצן תמר, ואפשר שהופעתו של זיהוי זה בפירוש רשב"ם גם היא בבחינת פולמוס. לעומת כל אלו, בחלק האלגורי של הפירוש התעלם רשב"ם לגמרי מן השם עין גדי, כאומר: שם הוא שם ותו לא.

(2) 'הרי בתר. שם מקום הר הוא' (ל-ב 17).¹⁰⁵ למדרשים שונים על השם 'בתר' ראה שהש"ר ב, לו.

(3) 'אמנה. שם הר, כמו שניר וחרמון' (ל-ד 8). השווה לרש"י: 'תשורי מראש אמנה. בקבצי את נדחיך תסתכלי ותתבונני מה שכר פעולתך מראשית האמנה שהאמנת בי, לכתך אחרי במדבר ומסעותיך וחניותיך על פי וביאתך לראשי שניר וחרמון שהיו מעונות אריות סיחון ועוג'.¹⁰⁶ וכן במדרש באריכות, למשל: 'תשורי מראש אמנה. זה אברהם [...] מראש שניר וחרמון. זה יצחק [...] וחרמון [...] זה יעקב. ממעונות אריות. זה סיחון ועוג [...] מהררי נמרים. אלו הכנענים' (שהש"ר ד, יח-יט, המובאה מפסקה יט).

(4) 'כתרצה. עיר חשובה ויפה שבנה שלמה המלך' (ל-ו 4), ובשכתוב: 'יפה את רעייתי כעיר תרצה, שהיא נאה בבינינה'. ראה לעומת זאת רש"י: 'יפה את רעייתי כתרצה. והק' מקלסם על זאת. יפה את רעייתי כשאת רצוייה לי. כך הוא נדרש בספרי'. או במדרש: 'תרצה אלו הקרבנות [...] ירושלים אלו הקדשים [...] כתרצה. כשאת רוצה' (שהש"ר ו, ט-י).

(5) 'עיניך צלולים ונאין כבריכות מים בחשבון של שער בת רבים, שרוב בני העיר יוצאין ונכנסין בה, שהרבים באים להסתכל שם ולטייל. וחוטמך זקוף כמגדל אשר בלבנון הצופה ועומד פני דמשק. ראשך עליך בגובה כהר הכרמל' (ל-ז 5-6, בשכתוב). השווה למשל לפירוש רש"י:

על שער בת רבים. חכמך כשהן יושבין בשערי ירושלים העיר בת עם רב ועסוקין בחשבון תקופות ומזלות [...]. כמגדל הלבנון הצופה פני דמשק. ראיתי במדרש זה בית יער הלבנון שעשה שלמה שהעומד עליו צופה ומונה כמה בתים יש בדמשק [...] ד"א פניך צופות פני דמשק, מצפות לבא ולהגיע שערי ירושלים עד דמשק [...] שעתידה ירושלים להאריך ולהרחיב עד דמשק [...]. ראשך עליך ככרמל. אלו תפילין שבראש [...] ודלת ראשך. קליעת שערות נזיריך נאה במצוותה כקליעת ארגמן.

¹⁰⁵ על התוספת בפסוק זה, ועל הקשר לרש"י, ראה לעיל, עמ' 77-78.

¹⁰⁶ בפירוש רש"י יש כאן פירוש נוסף הפותח בנוסחה ד"א: 'מראש אמנה. הר הוא בגבול צפונה של ארץ ישראל ושמו אמנה [...]', ואפשר שזו תוספת.

פרק ג: דמותו של הפירוש

ובמדרש:

עיניך ברכות בחשבון. עיניך אלו סנהדרין שהם עינים לעדה [...] ברכות בחשבון. מילי דחושבן ל"ו מזכין ל"ה מחייבין. על שער בת רבים. זו ההלכה שיוצאה מבית שער ומרווחת לרבים [...] אפך כמגדל הלבנון. זה בית המקדש [...] ר' טביומי אומר: שמלבין עונותיהם של ישראל כשלג [...] רשב"י אומר: שכל הלבבות שמחות בו [...]. הצופה פני דמשק. א"ר יוחנן עתידה ירושלים שתהא מגעת עד שערי דמשק [...] ראשך עליך ככרמל. אמר הקב"ה [...] הרשים שבכם חביבים עלי כאלהו שעלה להר הכרמל [...] ודלת ראשך כארגמן. אמר הקב"ה הדלים ורשים שבישראל חביבין עלי כדוד [...] ויש אומרים כדניאל (שהש"ר ז, ט-יא).

(6) 'בבעל המון. שם מקום'. ובשכתוב: 'כרם אחד היה לשלמה באותו מקום הקרוי בעל המון' (ל"ח 11). וראה רש"י: 'בבעל המון. בירושלים שהיא רבת עם והמון רב', וכן במדרש: 'היה לשלמה. למלך שהשלום שלו. בבעל המון, המון בעל. שהמו אחרי הבעל [...] לפיכך באו עליהן המונות' (שהש"ר ח, יב, וראה גם יג).
(7) בין השמות הפרטיים יש גם שם בעל משמעות כפולה והוא השם לבנון, שהוא גם שם מקום (ז 5), וגם שם של אילן.¹⁰⁷

לעומת זאת רשב"ם עומד על כך ששמות אחדים אינם שמות פרטיים אלא שמות כלליים דווקא, וגם כאן פירושו עומד בניגוד למדרש.¹⁰⁸ 'המור. שם בושם הוא. כמו "מור ואהלות" (שה"ש ד 14), ששם הם גדילים. אל גבעת הלבונה. כפל מלה' (ל"ד 6). וראה למשל רש"י: 'משתחטאו לפני [...] בימי חפני ופנחס אסתלק מעליכם ואטש משכן שלה ואבחר בהר המוריה'.¹⁰⁹ ובאותה רוח מפרש רשב"ם: 'מהררי נמרים. אותן חיות רעות, מקום גידולן על אותן הרים' (ל"ד 8);¹¹⁰ 'השולמית. משולמה ותמימה' (ל"ז 2).¹¹¹

¹⁰⁷ לעניין זה ראה בהרחבה יפת, לבנון. ולעיל, עמ' 47-48.

¹⁰⁸ וראה פירושו לבר' לח 14, שבו הוא מגדיר את 'עינים' כשם עצם כללי ולא כשם פרטי, בניגוד לפירוש המובא בתלמוד (בבלי, סוטה י ע"א).

¹⁰⁹ וראה גם במדרש: 'ר' אבהו ור' לוי. חד אמר. בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובניו ובני ביתו עשה ערלותיהן גבעה וזרחה עליהן חמה והתליעו ועלה ריחן לפני הקב"ה כריח קטרת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האישים. ואמר הקב"ה. לכשיבאו בניו של זה לידי עבירות [...] אני נזכר להם זה הריח [...] מה טעם? "אלך לי אל הר המור". ר' לוי אומר: בשעה שמל יהושע את ישראל וכו' [...] ד"א אלך לי אל הר המור. זה אברהם שהוא ראש לכל הצדיקים. ואל גבעת הלבונה. זה יצחק שנתקרב כקומץ לבונה על גבי המזבח' (שהש"ר ד, יד).

¹¹⁰ ראה שהש"ר ד, יט: 'ממעונות אריות. זה סיחון ועוג [...] מהררי נמרים. אלו הכנענים'.

¹¹¹ שהש"ר ז, א: 'השולמית. אומה ששלום חי העולמים מתנהג בה [...] ד"א השולמית.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

המסקנה מתבקשת מאליה: רשב"ם הכיר היטב את המסורת הרבנית והיא שימשה לו אחד המקורות לפירושו. לשונו המעורבת לעצמה היא עדות לכך, הן מצד אוצר המילים – הספוג ניבים וביטויים מלשון חכמים – והן מצד דקדוק הלשון והתחביר. אבל ניכר שרשב"ם הבחין הבחנה ברורה בין ספרות חז"ל בכללה והמדרש במיוחד כקורפוס לשוני וספרותי ובין 'דרך המדרש'. רשב"ם נטל מן המדרש חומרים שהתאימו לפירושו והשתמש בהם על פי דרכו ובהתאם לשיטתו. לעומת זאת, הוא התנגד בכל תוקף ל'דרך המדרש'. אף על פי שאין בדבריו אפילו מילת פולמוס אחת, עמדתו האנטי-מדרשית משתמעת היטב לכל מי שחומרי המדרש ודרכי המדרש נהירים לו.

5. היחס לפירוש רש"י

יש דמיון רב בין יחסו של רשב"ם למדרש ובין יחסו לפירוש רש"י. כפי שציינתי לעיל, עקבותיו של פירוש רש"י לשיר השירים ניכרים בפירוש רשב"ם במקומות רבים, ואולם רש"י אינו נזכר אפילו פעם אחת, לא מתוך הסכמה ולא מתוך ויכוח. גם כאן עלינו לעמוד על היחס בין פירוש רשב"ם לפירוש רש"י מתוך העיון בחיבור עצמו.

הדמיון הגדול ביותר בין שני הפרשנים הוא בכמה הנחות יסוד בנוגע לשיר השירים ולדרך פירושו. משותפת להם התפיסה שיש לפרש את שיר השירים בשני מישורים, במישור המשל ובמישור הנמשל – אולם כבר דמיון זה מעמיד על ההבדל ביניהם, הן בהגדרת המתודולוגיה הראויה והן בביצועה.¹¹² משותף להם גם זיהוי הדמויות שבשיר: האהוב, אהובתו והחברות, המתפרשים ברובד האלגורי כאלוהי ישראל, כנסת ישראל ואומות העולם, וכן תיאור היחסים בין דמויות אלו המשקף ברובד האלגורי את היחסים בין אלוהי ישראל לעמו לאורך תולדותיו. יתר על כן, לדעת שניהם שלמה כתב את שיר השירים כנבואה למציאות ההווה, 'לגלות הזה', ועל כן יש לפרש את הספר על רקע תקופתם ולמענה. גם פרטים רבים בתוכן הפירוש מקבילים למה שאנו מוצאים בפירוש רש"י, ואחדים מהם כבר עלו במהלך הדיון עד כאן.¹¹³ ואולם כנגד הקליטה של כמה מפירושי רש"י ומהשקפותיו עומדות ההסתייגות מפירוש זה והמחלוקת עמו, החלות הן על שיטתו והן על תוכנו ופרטיו. עמדתי לעיל על כמה מן

אומה שמסיימים לה שלום בכל יום [...] ד"א, אומה שאני עתיד להושיבה בנוה שלום' וכו'. רש"י: 'השלימה באמונתך עמו'.

112 ראה בהרחבה לעיל, עמ' 81–82.

113 ראה לעיל, עמ' 38, ועוד לפי המפתח.

פרק ג: דמותו של הפירוש

ההבדלים האלה, אבל הם מתבטאים על כל צעד ושעל. ההבדל העקרוני ביניהם הוא במתודולוגיה: בתפיסת הפשט ובשאלת הבלעדיות של הפשט כשיטת פירוש. הדבר נוגע למקומו של המדרש בתוך הפירוש, ולהנחות יסוד של שיטת הדרש המתקיימות בפירוש כגון התופעה של ריבוי פירושים.¹¹⁴ יש הבדל בין רש"י לרשב"ם ביחס הכמותי שבין פירוש המשל ובין הפירוש האלגורי, וכן בדמותה ובתכניה של האלגוריה בשיר השירים. תשומת הלב של רשב"ם לתחום הלשון גדולה לאין שיעור מזו של רש"י, והבחנות ספרותיות חסרות בפירוש רש"י כמעט לחלוטין. הבדלים רבים בין רשב"ם לרש"י עלו במהלך הדיון לעיל ועוד יעלו בהמשך, אולם המחלוקת היא לעולם בלתי מפורשת ומתגלה לעין הבוחנת מתוך השוואת הפירושים זה לזה.¹¹⁵

ג. מבנה הפירוש והחלוקה ליחידות פירוש

אחד הקווים המאפיינים ביותר את דמותו של רשב"ם כפרשן הוא רגישותו הספרותית, הן להיבט הספרותי של הטקסט המפורש והן למבנה הספרותי של דבריו הוא.¹¹⁶ אחד הביטויים החשובים לרגישות זו הוא קביעת גבולותיהן של היחידות הספרותיות שמהן מורכב שיר השירים, ובניית הפירוש בהתאם ליחידות אלו. רשב"ם אינו עוסק בשאלה זו במישור התאורטי ואינו מגדיר את העניין במונחים מתאימים, אבל נותן לו ביטוי באמצעות מבנה הפירוש.

בפירוש לשיר השירים יש תיחום שיטתי של יחידות הטקסט שמהן מורכב הספר, וכל יחידה כזאת מתפרשת בשלושה חלקים: (א) שכתוב יחידת הטקסט במישור המשל; (ב) פירוש אלגורי של יחידת הטקסט; (ג) ביאורים של פרטים שונים בתוך היחידה, בזה אחר זה. חלק זה כולל בעיקר פירושי מילים, אבל גם עניינים אחרים כגון ציון הלעז של המילה, הגדרת חלקים בטקסט כתקבולת צלעות ועוד. התבנית הזאת של הפירוש קובעת את מעמדה של כל יחידת טקסט כיחידת מבנה בתוך הפירוש, כלומר כיחידת פירוש, וכל אחת מיחידות המבנה מעוצבת כשלמות ספרותית. אחדות זו מתבטאת לא רק בתוכן הפירוש, כפי שהוא מוצג בחלקי השכתוב והאלגוריה, אלא גם בכך שהמסקנות מן הדיון

114 ראה בפירוט לעיל, עמ' 86–87.

115 ראה לעיל, בסעיפים על השימוש בחומרים מדרשיים, על מדרשי השמות, בפרק על תקבולת הצלעות, בפרק על הפירוש האלגורי, ולפי המפתח.

116 ראה ביתר פירוט בפרק על ההיבטים הספרותיים שבפירוש, וכן בדיון על 'דרך המקרא' לעיל.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הפרטני בחלק השלישי כבר נכללות בחלק הראשון של הפירוש, בחלק השכתוב. נתונים אלו מאפשרים לעקוב אחרי דרך העבודה של רשב"ם ואחרי התהליך המחשבתי שקדם לעצם הכתיבה. מבנה הדיבור מעיד שרשב"ם פעל בדרך דדוקטיבית, מן הכלל אל הפרט ובחזרה. תשומת הלב הפרשנית הוקדשה קודם כול להגדרת היחידות – שהיקפן נקבע על פי שיקולים של תוכן, סגנון ועיצוב ספרותי – ולהבנת יחידת הטקסט כאחדות. רק אחר כך הופרד הדיון עצמו לשלושת התחומים הנזכרים, על פי אמות המידה שנקבעו למבנה הפירוש.

ההבחנה בין החלקים בכל יחידת פירוש ברורה וחד-משמעית: החלק השני – הפירוש האלגורי – פותח תמיד במונח 'דמיון', ופתיחה זו מפרידה אותו באופן ברור מן החלק הראשון ותוחמת אותו. שורת הדיבורים המתחילים שבביאור הפרטים מגדירה את החלק השלישי ומפרידה אותו היטב מן הפירוש האלגורי שלפניו. שני החלקים הראשונים מופיעים בכל אחת מיחידות הפירוש (להוציא את הפסוק הראשון בספר, שאין בו פירוש אלגורי) וכך הספר נחלק לשלושים ושש יחידות פירוש, והמילה 'דמיון' – המשמשת ציון גבול ברור בתיחום היחידות – מופיעה בו שלושים וחמש פעמים.¹¹⁷ החלק השלישי, פירוש הפרטים, מופיע בכל היחידות למעט שבע.¹¹⁸ הסדר שבו מופיעים חלקים אלה הוא בדרך כלל כפי שצינתי לעיל, כלומר שכתוב, פירוש אלגורי, פרטים. רק בארבע יחידות טקסט הסדר של שני החלקים האחרונים הפוך: שכתוב, פרטים, פירוש אלגורי.¹¹⁹ התוצאה היא מבנה ספרותי בהיר, מוגדר היטב, וכמעט אחיד בכל קוויו.¹²⁰

אמות המידה לתיחום יחידות הטקסט אינן מוסברות, ונראה שפועלים כאן גורמים אחדים. בחנתי תחילה באיזו מידה יש התאמה בין החלוקה המסורתית של שיר השירים לפרשות סתומות ובין החלוקה ליחידות פירוש שהציע רשב"ם, והתאמה כזאת אכן קיימת ברוב המקרים בכיוון אחד. על פי מהדורת BHS

117 היחידות הן: א 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9–11, 12, א 13 – ב 3 (ליחידה זו ראה להלן, הערה 120), ב 4, 5–6, 7, 8, 9–13, 14, 15–17; ג 1–4, 5, 6, 7–11; ד 1–6, 7–11, 12–15, 16; ה 1, 2–7, ה 8 – ו 3; ו 4–10, ו 11 – ז 11, ז 12 – ח 4, ח 5–7, ח 8–10, ח 11–12, ח 13–14.

118 א 3; ב 4, 8; ג 1–4, 5; ד 16; ח 13–14.

119 א 2, 4, 6, א 13 – ב 3.

120 רק במקום אחד בספר מעוצב הפירוש בשינוי קל, ביחידה א 13 – ב 3. יחידה זו מחולקת לשלוש תתי-יחידות, שכל אחת מהן בנויה בשני חלקים, שכתוב ופרטים. הפירוש האלגורי, הדמיון, מופיע בסוף היחידה כולה. החלוקה הפנימית של היחידה היא אפוא א 13–14: שכתוב ופרטים; א 15 – ב 1: שכתוב ופרטים; ב 2–3: שכתוב ופרטים, וכאן בא הפירוש האלגורי לכל היחידה. נראה לי שהגורם לסטייה מן המבנה הקבוע הוא הרצון לצמצם את הפירוש האלגורי ולהעמידו על העיקר בלבד, מבלי לפגוע בפירוש המשל.

פרק ג: דמותו של הפירוש

יש בשיר השירים עשרים פרשות סתומות, ורק בשלושה מקומות מאלה לא קבע רשב"ם את סופה של יחידת טקסט.¹²¹ הבדל זה עשוי לנבוע מהעדפת שיקולים אחרים על הכרעת החלוקה המסורתית, או לבטא מסורת אחרת של חלוקה לפרשות.¹²² ניתן לומר אפוא שהחלוקה המסורתית לפרשות אכן שימשה לרשב"ם קו מדריך בקביעת גבולות היחידות, אך הוא לא הסתפק בה; כנגד עשרים ואחת היחידות שנקבעו על ידי החלוקה לפרשות קבע רשב"ם שלושים ושש יחידות כאלה. אמות המידה האחרות הן לשוניות וספרותיות, והן משתנות בחלקים השונים של החיבור.

ההעדפה לפרש את הטקסט המקראי על פי יחידות פירוש ולא כסדר הפסוקים, פסוק אחר פסוק, מאפיינת את כל חיבוריו של רשב"ם, ובפירוש לשיר השירים היא מגיעה לידי שכלול.¹²³ אפשר שהגורם לכך הוא השקפתו בדבר מהותו הספרותית של שיר השירים, שחייבה אותו לפרש את הספר בשני מישורים ולהעמיד אותם כסדר בכל יחידת פירוש. התוצאה היא מבנה פירוש ייחודי, שאין אנו מוצאים כמותו אצל פרשנים אחרים.¹²⁴

עניין זה מחייב דיוק נוסף. במבט שטחי יש לכאורה דמיון בין שיטתו של רשב"ם ובין שיטתו של אבן עזרא. כאמור, אבן עזרא הכריז בהקדמה לפירוש שיר השירים שהוא יפרש את הספר בשלושה חלקים, שאותם כינה 'פעמים': פירוש המילים, פירוש על דרך הפשט ופירוש על דרך המדרש.¹²⁵ המעיין בפירוש

121 סימני הפרשה באים ב-BHS בסוף הפסוקים האלה: א 4, 8, 14; ב 7, 13, 14, 17; ג 5, 8, 11; ד 7, 11; ה 1; ו 3, 9, 10; ז 11; ח 4, 7, 10. הפסוקים שאחריהם יש פרשה סתומה ורשב"ם לא קבע בהם את סופה של יחידת פירוש הם ג 8; ד 7; ו 9.

122 על החלוקה לפרשות בכתבי יד אחרים, ראה בתקליטור הכתר. ראה גם מה שכתבתי על עניין זה בפירוש רשב"ם לאיוב (יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 102–104).

123 מובן מאליו שכאשר יחידת הטקסט היא בת פסוק אחד, מוצג גם הפירוש כפסוק אחר פסוק, והדבר בולט בפרק א, שיש בו תשע יחידות טקסט בנות פסוק אחד (ראה לעיל, הערה 117). ראה גם לעיל, עמ' 89.

124 שאלה מעניינת היא אם אפשר למצוא ניצנים לחשיבה מבנית מסוג זה בפירוש רש"י לשיר השירים, שהרי גם הוא פירש את שיר השירים בשני מישורים. הרושם המידי שפירוש רש"י יוצר – לפחות על פי המהדורות הקיימות – הוא שהפירוש בנוי על פי סדר פסוקי שיר השירים, ואפילו על פי סדר הצלעות או המילים שבפסוקים, ואין בו ביטוי לתודעת מבנה. עם זאת, ישנם מקומות אחדים שבהם יחידת הפירוש מקיפה יותר מפסוק אחד (למשל, ד 6–7; ח 3–4). במקום אחד רש"י מציין במפורש את סיומו של עניין (לשה"ש ו 10), ובמקום אחר מתגלה חלוקה מסודרת לשני מישורים ביחידת טקסט גדולה: פירוש כל היחידה בדרך הפשט, ואחריה פירוש כל היחידה בדרך אלגורית (לשה"ש ה 10–16). בהיעדר מחקר מעמיק על התבניות הספרותיות של פירושי רש"י, לא אוכל בשלב זה לומר יותר מכך.

125 ראה לעיל, עמ' 81.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אבן עזרא ב'מקראות גדולות' אכן מתרשם שהוא חילק את שיר השירים ליחידות פירוש ופירש כל אחת מהן בכל אחת משלוש הדרכים. כך תיאר מלמד את פירוש אבן עזרא: 'ראב"ע מחלק את שיר השירים ל"ח פסקאות ומפרש כל פסקא ג' פעמים. וזוהי חלוקתו [...]'.¹²⁶ כבר מלכתחילה החלוקה מעוררת תמיהה, מפני שהיא נראית שרירותית לגמרי וחסרת כל היגיון ספרותי. ואכן, העיון בכתבי היד של פירוש אבן עזרא לשיר השירים מגלה שהחלוקה ליחידות פירוש איננה כלל מעשה ידיו של אבן עזרא, ושאינן היא אלא תוצאה מפעילותם של המדפיסים. אבן עזרא פירש את שיר השירים בכל אחת מן ה'פעמים' ברציפות, מן ההתחלה ועד הסוף, ללא כל חלוקה פנימית ליחידות פירוש. החלוקה לקטעים היא חלוקה טכנית שהכניסו המדפיסים ב'מקראות גדולות' כדי להתאים את הפירוש ככל האפשר למבנה הדף ולחלוקת הטקסט המקראי על הדף.¹²⁷ אפשר לחזור ולומר בביטחון שמבנה הפירוש לשיר השירים שקבע רשב"ם מיוחד לו, ושאינן אנו מוצאים כמותו בשום חיבור אחר.

ד. דרכי הפירוש

בחיבורי הקודמים על פירושי רשב"ם דנתי בכמה מדרכי הפירוש שנקט. במבוא לפירוש רשב"ם לקהלת דנתי ב'דרך השכתוב', שעדיין כינתי אותה שם 'ההרצאה הרצופה והשוטפת', והדגמתי שם כיצד השכתוב של הקטע המפורש כולל בתוכו את המסקנות מן הדיון הפרטני שאחריו. כמו כן עמדתי על דרכו של רשב"ם לפרש מילים וביטויים בטקסט באמצעות צירוף המילה המבוארת והמילה המבארת, בעיקר על ידי וי"ו הביאור.¹²⁸ עוד עמדתי שם על תפקידו ודרך תפקודו של הדיבור המתחיל בפירושי רשב"ם.¹²⁹ במבוא לפירוש רשב"ם לאיוב דנתי בהרחבה בשתי דרכי הביאור הנפוצות ביותר בפירושי רשב"ם, 'דרך הביאור' ו'דרך השכתוב', ועמדתי על ייחודה ומאפייניה של 'דרך השכתוב' בפירוש לאיוב.¹³⁰ כל הדברים שנאמרו באותם מבואות תקפים גם לפירוש רשב"ם לשיר השירים. ואולם בגלל

126 מלמד, מפרשי המקרא, ב, עמ' 530.

127 ברי מכאן שמלמד לא בחן את עדותם של כתבי היד והסתפק במראה הפירוש שב'מקראות גדולות', וכן שלא הכיר את מהדורת פירוש אבן עזרא שהוציא לאור מתיוס או שלא התחשב בה.

128 יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 35–39.

129 שם, עמ' 44–48.

130 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 108–120.

פרק ג: דמותו של הפירוש

אופיו המיוחד של שיר השירים יש בפירוש זה גם דרכי פירוש נוספות, ואציג את כל אלו בקצרה.

1. דרך השכתוב ודרך הביאור

שתי דרכים אלו נוהגות בעקיבות בכל הפירוש לשיר השירים. הדרך השלטת בחלק הראשון של הפירוש היא דרך השכתוב, והדרך השלטת בשני החלקים האחרים היא דרך הביאור. כדי להימנע מחזרה על מה שאמרתי במבואות הקודמים, ובכל זאת להתייחס באופן מסוים לחיבור זה, בחרתי להפריד בין פירוש הטקסט במישור המשל ובין הפירוש האלגורי. במישור המשל אדגים את שתי דרכי הפירוש בקטע אחד, שאותו אנתח ניתוח מלא, ואילו בפירוש האלגורי אדון בסעיף נפרד.

(א) דרכי הפירוש במישור המשל

שה"ש ב 9–13:131 'דומה דודי לצבי או לעפר האילים הנה זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים (פס' 9); ענה דודי ואמר לי קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך (פס' 10); כי הנה הסתו עבר הגשם חלף הלך לו (פס' 11); הנצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו (פס' 12) התאנה חנטה פגיה והגפנים סמדר נתנו ריח קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך (פס' 13). רשב"ם משכתב את הקטע הזה כדלקמן:132

דומה דודי לצבי ואייל בקלות רגליו, [אשר מיהר לירד בבית אבי להוציאני משם. וכאשר בא שם] עמד מחוץ לבית אבי, והשגיח והציץ והביט בי בחלונות וחרכי הבית [להסתכל בי, ולא יכול לראות בי כל כך. ונתבייש ליכנס בתוך הבית ולדבר בי ולראותי מפני בית אבי] (פס' 9). וענה דודי והשמיע קולו אלי ללכת אליו ולברוח עמו (פס' 10). שהרי עברו ימי החורף והגשמים (פס' 11), והנצנים והפרחים נראו בארץ באילנות. ועת זמיר קיטוף הכרמים הגיע. וקול התורים והציפורים נשמע בארצנו, [מפני ימות הקיץ אשר הגיעו] (פס' 12). ועצי התאינה הנצו פגים, והגפנים הוציאו

131 דומה שהיחידה הספרותית מתחילה בפס' 8, אולם רשב"ם פירש את פס' 8 לעצמו, ואחר כך את פס' 9–13 כיחידה רצופה. על היקף יחידות השיר בקטע זה של שיר השירים, ראה לעיל הערה 117.

132 השכתוב רצוף, אך כדי להקל על הקורא את הבנת הפירוש ואת ההסברים בהמשכו ציינתי את מספרי הפסוקים בתוך השכתוב. כמו כן סימנתי בסוגריים מרובעים את דברי הקישור שרשב"ם הוסיף.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

סמדר ונתנו ריח. ועל כן אני אומר לך לקום ולברוח עמי, [כעיניין של אוהב המחכה עד ימות הקיץ כדי שתלך אהובתו עמו. וכאשר הגיעו ימי ניסן, שהפריחים באילנות וכל הבריות באהבה, חוזר אליה למען תלך עמו] (פס' 13).

בשכתוב הקטע הזה באות לידי ביטוי כל הדרכים של ה'שכתוב המורחב':¹³³ (1) השכתוב מייצג את הטקסט המקראי בשלמותו, על כל רכיביו, ועושה זאת באופנים אחדים. הדרך הבסיסית ביותר היא חזרה על מילות הטקסט ללא הסבר. דרך אחרת היא החלפת המילה המקראית במילה מבארת או נרדפת, והדרך המורכבת יותר היא צירוף המילה המקראית והמילה המבארת זו לזו בכמה דרכים – באמצעות וי"ו הביאור, בתמורה או בצירוף של סמיכות.¹³⁴ (2) כיוון שהטקסט הוא שירי ויש בו פערים, השכתוב מייחד מקום למילוי הפערים באמצעות הסברים ודברי מעבר הנלמדים מן ההקשר או מן 'הנוהג בעולם'. (3) דרך מיוחדת נוהגת בפסוקים שבהם זיהה רשב"ם תבנית של תקבולת, בין אם המונחים המציינים בדרך כלל את התקבולת מופיעים בביאור ובין אם לאו. במקרים אלו מייצג השכתוב את שתי צלעות הפסוק במשפט רצוף אחד, שאבריו המקבילים מחוברים בוי"ו החיבור.

בשכתוב הקטע הנדון הרכיבים הפרשניים הם כדלקמן: (1) בצלע הראשונה של פס' 9 הפירוש חוזר על מילות הטקסט: 'דומה דודי לצבי'. בצלע השנייה מפורש הצירוף 'עפר האילים' כ'אייל', והתקבולת בין 'צבי' ל'עפר האילים' מוצגת על ידי צירופם בוי"ו החיבור. הדימוי של הדוד לצבי ולעופר מוסבר בתכונה המשותפת להם, קלות הרגליים. תכונה זו נלמדת מן ההקשר, כלומר מן הפסוק הקודם: 'מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות' (פס' 8). (2) בשכתוב הצלע השלישית של פס' 9 מפורשות מילות הטקסט על ידי הצעת נרדפים או ביאורים: 'עומד' = 'עמד', 'אחר' = 'מחוי', 'כתלנו' = 'בית אבי'. את המילים המקבילות 'משגיח' ו'מציץ' פירש רשב"ם כ'מביט', וצירף את המילה המבארת למילים שבטקסט בוי"ו הביאור. זמן הפועל, שבטקסט הוא לשון הווה, פורש כלשון עבר: 'והשגיח והציץ והביט'. (3) השכתוב של פס' 10 (ושל דברי הקישור שקדמו לו) נובע מפירוש המילה 'ענה', המבוארת באמצעות וי"ו הביאור כ'השמיע קולו': 'וענה דודי והשמיע קולו'. המילה 'לי' משוכתבת למילה 'אלי', והדיבור הישיר 'קומי [...] ולכי' משוכתב לדיבור עקיף: 'ללכת [...] ולברוח'. (4) בשכתוב של פס'

133 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 114–118.

134 ראה לעיל, הערה 128.

פרק ג: דמותו של הפירוש

11 'כי' מפורשת כ'שהרי';¹³⁵ 'הסתו' משוכתב ל'ימי החורף', ו'הגשם' מפורש כשם קיבוצי המכוון – בתקבולת ל'חורף' – ל'הגשמים'; המילים 'חלף הלך' מבוארות כנרדפות למילה 'עבר'. (5) בפס' 12 מפורשות רוב המילים באמצעות צירופן לנרדפים הן בוי"ו הביאור והן בתמורה ובצירופי סמיכות: 'הנצנים והפרחים', 'בארץ באילנות'; 'זמיר קיטוף הכרמים', 'התורים והציפורים'. יתר המילים שבטקסט חוזרות בפירוש: נראו, עת, הגיע, נשמע בארצנו. (6) בפס' 13 ההסברים הם על פי הצלעות המקבילות ועל פי משמעות המילים: 'התאנה' = 'עצי התאנה'; 'חנטה' = 'הנצו'; 'סמדר' = 'הוציאו סמדר'. (7) הצלע האחרונה בפס' 13 חוזרת על צלע ב בפס' 10.

בקטע זה יש ארבעה מקרים שבהם הפסוקים נתפסים כבנויים בתקבולת צלעות: (1) שתי הצלעות הראשונות בפס' 9 מוצגות כתקבולת, אף על פי שאין מונח המורה על כך.¹³⁶ השכתוב מייצג את שתי הצלעות במשפט אחד 'דומה דודי לצבי ואייל'. (2) שתי הצלעות האחרונות של פס' 9, שבהן המונח המגדיר 'כפל מילה' מופיע בביאור הפרטים, מוצגות בשכתוב כמשפט אחד שבו הרכיבים המקבילים מחוברים בוי"ו החיבור: 'השגיח והציץ'; 'בחלונות וחרכי הבית'. (3) פס' 11 משוכתב על יסוד ההנחה שהפסוק הוא תקבולת, ותוכנו נמסר במשפט אחד: 'שהרי עברו ימי החורף והגשמים'. (4) שתי הצלעות הראשונות בפס' 13 מפורשות על בסיס ההנחה שהוא בנוי כתקבולת חסרה. לפיכך הן מוצגות כמשפט מחובר שבו הצלע האחת מוסברת על יסוד הצלע השנייה: 'התאנה' בצלע א = 'עצי התאנה', על פי 'הגפנים' שבצלע ב; 'סמדר' בצלע ב = 'הוציאו סמדר', על פי 'חנטה' שבצלע א, המפורשת כ'הנצו'.

בשלושה מן הפסוקים (9, 12, 13) יש 'שכתוב מורחב', שבו הוסיף רשב"ם דברי קישור סיפוריים המציגים את ההקשר הכללי ומבהירים את הקשר בין הפסוקים. השלמות סיפוריות אלו נלמדות מלשון השיר, מן ההקשר ומן הנוהג בעולם. (1) בפס' 9 דברי המעבר מחברים תחילה בין הצלעות א'ב ובין הצלעות ג'ד: 'דומה דודי לצבי ואייל [...] [אשר מיהר לירד בבית אבי להוציאני משם. וכאשר בא שם] עמד מחוץ לבית אבי' וכו'. דברי המעבר הבאים מחברים בין פס' 9 ובין פס' 10 ומסבירים מדוע הדוד 'השמיע קולו': 'השגיח [...] בחלונות וחרכי הבית [להסתכל בי, ולא יכול לראות בי כל כך. ונתבייש ליכנס בתוך הבית ולדבר בי ולראותי מפני בית אבי]. וענה דודי והשמיע קולו'. (2) בפס' 12 דברי ההסבר

135 בעניין זה דנתי בפירוט בפירוש לאיוב. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 268–270.

136 המונח הזה אכן מיותר כאן, מפני ששני פסוקים קודם לכן רשב"ם ציין את התקבולת שבין 'צבאות' ל'אילות השדה'. ראה בפירוש ל'ב 7 (בביאור הפרטים): 'צבאות. לשון צבי. או באיילות. כופל מילתו'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'מפני ימות הקיץ אשר הגיעו' מספקים את הרקע הן לפסוק זה והן לפס' 13, וכן הם מהווים בסיס להקשר הספרותי כולו, המוצג בסוף פס' 13. (3) פירוש יחידת הטקסט מסתיים בפס' 13 בדברי הסבר המספקים את הרקע לכל השיר ומקשרים אותו ל'נוהג שבעולם': 'כעינין של אוהב המחכה עד ימות הקיץ כדי שתלך אהובתו עמו. וכאשר הגיעו ימי ניסן, שהפרחים באילנות וכל הבריות באהבה, חוזר אליה למען תלך עמו'.

כפי שמעיד הניתוח המפורט לעיל, כל ההסברים הנחוצים הוצגו בשכתוב. אף על פי כן חזר רשב"ם אל עניינים אחדים בחלק השלישי של הפירוש, בביאור הפרטים, שבו שבעה פריטים:

(1) 'ענה [...]'. לשון הרמת קול, כמו "וענו הלויים" (דב' כז 14); (2) 'מציץ [מן] החרכים'. כפל מילה על משגח'; (3) 'החרכים'. הם חלונות, כמו "בעד החלון" (שופ' ה 28) מתרג' "מן חרכא"; (4) 'עת הזמיר'. לשון קיטוף הוא, כמו "ענבי נזירך לא תזמור" (וי' כה 5); (5) 'פגיה'. כמו נצניה, ופתרוננו לפי עינינו; (6) 'הסתיו'. לשון חורף הוא; (7) 'סמדר'. עינין פרח ונצה הוא'.

לשון הביאורים קצרה מאוד, אך הם מספקים את הבסיס לדברים שהובאו בשכתוב. בדרך זו המילים הבאות מפורשות פעמיים: 'ענה', 'מציץ', 'חרכים', 'זמיר', 'סתו', 'סמדר' וכן הביטוי 'חנטה פגיה'. במקרים אחדים נימק רשב"ם את הביאור בדרכים אחדות: מקבילות מקראיות (ענה, זמיר), התרגום הארמי (חרכים, סתו?),¹³⁷ עקרון התקבולת (מציץ) והעיקרון 'פתרוננו לפי עינינו'. במקרים אחרים מוצגת המשמעות ללא הנמקה (סתו [?], סמדר), אבל בשני מקרים אלו הביאור הוא מובאה מן המתברת של מנחם בן סרוק ללא ציון המקור.¹³⁸

(ב) דרכי הפירוש במישור האלגורי

שתי דרכי הפירוש משמשות בפירוש לשיר השירים גם בפירוש האלגורי, אלא שלחלק זה של החיבור יש קווי אופי משלו. קודם כול, הפירושים בחלק האלגורי אינם עומדים בפני עצמם; הם ממשיכים את מה שכבר הובא במישור המשל, הן בשכתוב והן בביאורים הפרטניים. התפיסה העקרונית שהאלגוריה היא היבט של הפשט, שעליה הרחבתי את הדיבור לעיל,¹³⁹ מתבטאת אפוא למעשה במלאכת הפירוש. הביטוי החיצוני לכך הוא העובדה שבחלק האלגורי של הפירוש אין דיבורים מתחילים, והפירוש מתחיל תמיד בזיהוי נושא היחידה או הסיטואציה המתוארת בה: 'דימיון על הנפלאות' (ל-א 3); 'דימיון לכנסת ישראל' (ל-א 4,

137 ראה לעיל עמ' 54 על השאלה אם מילים אלו הן מקוריות.

138 בערך 'סמדר', עמ' 267*, ובערך 'סתו', עמ' 272*. ראה לעיל עמ' 61.

139 ראה לעיל, עמ' 82–85.

פרק ג: דמותו של הפירוש

5, 7 (ועוד הרבה) 'דימיון זה על האומות' (ל-א 6), 'דימיון שהק' משיב לכנסת ישראל' (ל-א 8), וכן הלאה בכל הפירוש. יתר על כן, כיוון שהפירושים בחלק זה נסמכים על שכתוב הפסוק במישור המשל, הם בדרך כלל קצרים יותר. הם מוסרים את עיקר התוכן האלגורי של הקטע המפורש, ושלא כמו בשכתוב שבמישור המשל הם אינם מתייחסים בדקדקנות לכל הפרטים בטקסט. לפיכך רוב הפירושים בחלק האלגורי אינם על דרך השכתוב אלא על דרך הביאור. עם זאת, יש מקרים שניתן לכנותם 'ביאור מורחב', שבהם מובאים קטעי קישור המרחיבים את הביאור ומנמקים אותו. אדגים את דרכי הפירוש ברובד האלגורי בדוגמאות אחדות:

(1) בפירוש האלגורי ל'ישקני מנשיקות פיהו כי טובים דדיך מיין' (א 2) הסתפק רשב"ם בביאור עניין אחד בלבד: 'ודימיון זה על התורה שנאמרה לישראל פה אל פה מפי הק'. הביאור מספק לקורא את שווה הערך האלגורי שביסוד הפסוק: נשיקות = תורה שניתנה לישראל 'פה אל פה', ואילו יתר רכיבי הפסוק אינם מיוצגים. יתר על כן, בעוד שהפסוק מתאר משאלה – 'ישקני' – וצורה זו מבוארת במישור המשל 'מי יתן והלואי שיבוא דודי וישקני', הפירוש האלגורי מציג את הנשיקות כעניין שחל בעבר.

(2) בפירוש האלגורי לפסוק 'עד שהמלך במסבו נרדי נתן ריחו' (א 12) אומר רשב"ם:

'דמיון לכנסת ישראל המצדקת עליה את הדין על שיעבודה ועל עון העגל אשר פשעה בו'. הביאור מספק את כל שווי הערך של הטקסט במישור האלגורי, אם במפורש ואם במרומז, מתוך הסתמכות על השכתוב ברובד המשל ועל הביאורים שנכללו בו. הנקודות החשובות בביאור המשל היו פירוש המילה 'עד' במשמע 'בעוד', ופירוש 'נתן' במשמע 'עזב', ולשון השכתוב היא אפוא: 'בעוד שהמלך אוהבי במסיבו, בהיסבת אכילת המשתה, בושם נרד אשר לי עזב את ריחו, ועל כן הדין עליו שעזבני יחידה יושבת בדד'. הפירוש האלגורי מתרכז בעיקר: 'נרדי נתן ריחו'; הדוברת היא הנערה – כנסת ישראל; והבושם אשר עזב את ריחו הוא 'עון העגל אשר פשעה בו'. לכך מצטרפים דברי הסבר, הנמקה וצידוק הדין בשני מישורי הפירוש. במישור המשל: 'הדין עליו שעזבני יחידה יושבת בדד', ובמישור הנמשל: 'המצדקת עליה את הדין על שיעבודה'.

(3) לפסוק 'קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות' (ב 8), הציע רשב"ם את הפירוש האלגורי הזה: 'דימיון לאשר נגלה הק' בגלות מצרים להוציא כנסת ישראל מבינותם'. הביאור מזהה את הגיבורים במישור הנמשל: הדוברת היא כנסת ישראל ו'דודי' הוא הק', וכן מתאר את הסיטואציה שאליה מכוון הפסוק – הוצאת ישראל ממצרים. הביאור נסמך על השכתוב במישור

פירוש רשב"ם לשיר השירים

המשל – 'בא אלי במרוצה ונחיצה', אבל אינו מרחיב את העניין הזה במישור האלגורי.¹⁴⁰

(4) שיר השירים מציע תיאור מפורט של מיטתו של שלמה (ג' 7–11), ורשב"ם שכתב את הקטע כולו במישור המשל בפירוט ובאדיקות, מתוך התייחסות לכל הפרטים שבטקסט. כמו כן הוסיף רשב"ם שני פירושי פרטים בחלק השלישי, והרצאה מתודולוגית המסבירה את אזכורו של שלמה בשיר השירים (על כך ראה להלן). לעומת זאת, הפירוש האלגורי הקצר כולל רק שני עניינים: סיכום קצר מאוד של הפס' 7–10, מתוך הצגת שווה הערך האלגורי שלהם, ופירוש אלגורי של פס' 11. פירוש זה מפרט כיצד נקשרת יחידת הטקסט הזאת אל ההקשר הכולל של שיר השירים: 'דימיון להק', אשר השרה וצמצם שכינתו במשכן בין הכרובים "כמער אש ולויות" (מל"א ז 36) באהבתו את ישראל לעולם (פס' 7–10). ועל כן כנסת ישראל, כשהיא זוכרת את כל אלה, אומרת אל האומות: צאינה וראינה אם נתחבבה לפניו אומה אחת כמונו. ועל כן יש לי להתאונן באהבתו, כי נתרחק ממני' (פס' 11).

קשה להתעלם מן הרושם שהקיצור נועד לצמצם את הזיקה למדרש מתוך ויתור על ריבוי האפשרויות שהמדרש הציע ועל הפירוט המדויק של המשמעויות האלגוריות, דרך שגם רש"י הלך בה.¹⁴¹

כפי שציינתי לעיל, דרך השכתוב אינה רווחת במישור האלגורי. נראה שרשב"ם נמנע במתכוון מלהציג את שווי הערך האלגוריים של כל הפרטים בטקסט, גם כאשר אלו נמצאו לו בשפע רב במסורת המדרשית, ואפילו כאשר קיבל אותם. אף על פי כן יש יחידות טקסט אחדות שבהן דרך הפירוש קרובה יותר לשכתוב מאשר לביאור, וכן ישנם מקרים שבהם מתערבות שתי דרכי הפירוש זו בזו. אדגים דרכים אלו בדוגמאות אחדות:

(1) הפירוש האלגורי לפסוק 'מי זאת עלה מן המדבר כתימרות עשן, מקטרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל' (ג' 6) הוא: 'דמיון לכנסת ישראל אשר הלכה אחר הק' דרך המדבר בארץ ציה וצלמות, אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם, והיתה מקטרת לפניו קטרת תמיד, להעלות תמרות עשן לנדוף ריח'. לאחר זיהוי שווה

¹⁴⁰ דווקא עניין זה הוא המודגש במדרש, שהקב"ה 'קרב את הקץ' בהוצאת ישראל ממצרים (ראה שהש"ר, ב' יט: 'אין הרים וגבעות האמורים כאן אלא קצים ועיבורין. מדלג על החשבונות ועל הקצים ועיבורין'). אפשר אפוא שהקיצור והיעדר פירוט מלא מבטאים התנגדות למדרש.

¹⁴¹ בשיר השירים רבה מוקדשות לקטע זה אחת עשרה פסקאות (ג', יא–כא)! גם רש"י מאריך כאן בפירוש האלגורי, אם כי הוא מצמצם את הריבוי שבמדרש ומעמיד את האלגוריה על עניין אחד. יש להדגיש שבפרק ג' בשיר השירים ויתר רש"י כליל על פירוש המשל והקדיש את כל דבריו לפירוש האלגורי/המדרשי.

פרק ג: דמותו של הפירוש

הערך האלגורי – שה'עלה מן המדבר' היא 'כנסת ישראל' – מציע הפירוש שכתוב לפסוק: 'עלה מן המדבר' – 'הלכה אחר הק' דרך המדבר, [בארץ ציה וצלמות וכו']'; 'כתימרות עשן מקטרת מור ולבונה' – 'והיתה מקטרת לפניו קטרת תמיד, להעלות תמרות עשן לנדוף ריח'.

(2) הפירוש האלגורי לפסוקים האחרונים בשיר השירים – 'היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך. השמיעני. ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים' (ח 13–14) הוא: 'דימיון להקב"ה שאומר על כנסת ישראל: מלאכים מחכים, מקשיבים לקולך, שתשמיעני תפילתך ותזבחי זבח צדק (פס' 13). וכנסת ישראל משיבתו דבר: ברח דודי אל עיר קודשי מקום מקדשי, והשיבה לי שופטיי כבראשונה ויועצי כבתחילה לפדותי מגלותי. וישירו שם לוי וכהני, ויקטירו קטרת סממני. ויזבחו זבחי צדק עולה וכליל, ואז יעלו על מזבחך פרים' (פס' 14). פסקה זו היא סופו של החיבור, ונראה שהיא מורחבת במתכוון בשתי מובאות כמעט מילוליות של פסוקים מן המקרא, המעניקות לה פתוס מוגבר: 'והשיבה לי שופטיי כבראשונה ויועצי כבתחילה' היא מובאה משוכתבת של יש' א' 26; 'ויזבחו זבחי צדק עולה וכליל ואז יעלו על מזבחך פרים' היא מובאה כמעט מדויקת מתה' נא 21. עם זאת, עיקרו של הפירוש הוא שכתוב של חלקי הפסוק, שעליהם נוספת הגדרת הדוברים המשתנים בשתי צלעות הפסוק. בצלע הראשונה 'הקב"ה אומר על כנסת ישראל', ובצלע השנייה: 'וכנסת ישראל משיבתו דבר'. השכתוב בחלק האלגורי קצר יותר ומפורט פחות מאשר בפירוש המשל, אבל בכל זאת הוא מייצג את הפרטים העיקריים שבטקסט: 'היושבת בגנים' = 'כנסת ישראל'; 'חברים מקשיבים לקולך' = 'מלאכים מחכים, מקשיבים לקולך'; 'השמיעני' = 'שתשמיעני תפילתך ותזבחי זבח צדק'; 'ברח דודי' = 'ברח דודי אל עיר קודשי מקום מקדשי'; 'ודמה לך לצבי או לעפר האילים' = 'לפדותי מגלותי';¹⁴² 'על הרי בשמים' = 'וישירו שם לוי וכהני, ויקטירו קטרת סממני'.

2. הרצאת דברים וסקירות מתודולוגיות

על הסקירות המתודולוגיות של רשב"ם בפירושו לתורה נכתבו דברים הרבה. עניינן של סקירות אלו הוא ייעודו של הפירוש 'למשכילים', ובירור שיטתו של הפירוש על דרך 'פשוטו של מקרא'.¹⁴³ גם בפירוש לשיר השירים יש סקירות מתודולוגיות אחדות, וגם הן מציגות עניינים עקרוניים של שיטה, אך הן מוקדשות

¹⁴² ראה לעיל, עמ' 121.

¹⁴³ על ההקדמות בפירושי רשב"ם ראה לעיל, עמ' 79–80; יפת, הקדמות.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

לעניינים אחרים. יש בפירוש זה ארבע סקירות מתודולוגיות (בהקדמה; בפירוש ל-ג 5; ג 7-11; ו 4-10), ואני דנה בהן בהרחבה במקומות המתאימים במהלך המבוא.¹⁴⁴ בהקשר זה ברצוני לעמוד רק על ההיבט של 'דרך הפירוש' – שהוא עניינו של סעיף זה.

ההקדמה לחיבור מנוסחת בלשון גבוהה ונמלצת, המתבטאת בכך שחלקים ממנה מחורזים ובנויים במבנה של תקבולת, וכן יש בה שימוש רב בלשון המקרא וברמיזות לפסוקי מקרא.¹⁴⁵

לתקבולת וחריזה ראה למשל: 'ערום יערים המבין / ואת ליבו יתן להבין'; 'ללמד ולספר את פשוטו / בשיטתו / ומלתו'; 'כאשר יתכן על מכונו / בלשונו'; 'כתב ספרו / ותיקן שירו / לפני דברו'; 'ומשוררת / ואומרת'; 'הראה לי ידידי / בעודו עמדי'; 'ומדברת / ומספרת'; 'לחברותיה / ונערותיה'. רמיזות לפסוקי מקרא הן: 'ערום יערים' (שמ"א כג 22); 'ואת ליבו יתן להבין' (דנ' י 12; וכן קה' א 13, 17; ח 9, 16; ועוד); 'לשון מליצת הספר' (מש' א 6); 'ללמד ולספר' (דנ' א 4), 'אגור' (מש' ל 1); 'מכל בני קדם' (מל"א ה 10); 'הלך למרחקים' (מש' ז 19); 'אהבת עולם' (יר' לא 3); 'אהבה עזה' (שה"ש ח 6); 'ידידי' (יש' ה 1); 'אמר לי דודי' (שה"ש ב 10).

הפירוש ל-ג 5 קצר מאוד. כיוון שהפסוק הוא חזרה על ב 7 הסתפק רשב"ם בהפניה לאותו מקום: 'השבעתי אתכם. כך היא משיבה לריעותיה הבתולות, כאשר ביארתי למעלה'. במקביל לפירוש המשל גם הפירוש האלגורי קצר: 'דימיון על גלות הזה. שביקשו האומות להסיר יראת הק' מלבה לעבוד את אלוהיהם'. לאחר שני פירושים קצרים מובאת סקירה מתודולוגית רחבה הפותחת במילים 'וכן דרך הילוך שיר זה', ומוקדשת למישור המשל בלבד. הסקירה מבהירה את הסוגה הספרותית של שיר השירים ואת הקווים העיקריים של מבנהו. שיר השירים מוצג בה כשיר אהבה הבנוי כדיאלוג בין הנערה ובין חברותיה. רשב"ם מוסר את עיקר התוכן של שיר האהבה, ומסכם שהספר כתוב כדרך המשוררים בני זמנו.

¹⁴⁴ ראה לעיל, עמ' 25-27, ועמ' 79-82, ולהלן, עמ' 133-134 ועמ' 173-174.

¹⁴⁵ לשימוש בחרוזים בחיבוריו האחרים של רשב"ם ראה בעיקר את סיומי הפרקים ב'ספר דייקות' (עמ' 14 שורות, 7-8; עמ' 31 שורה 6; עמ' 37 שורות 5-6; עמ' 40 שורות 15-16; עמ' 43 שורה 3; עמ' 46 שורה 17; עמ' 48 שורות 17-18; עמ' 61 שורה 13). לשון גבוהה משמשת ב'ספר דייקות' גם בכותרות הפרקים, אך ביטוייה הוא במובאות מן המקרא וברמיזות לפסוקי מקרא ללא חריזה (עמ' 1, שורות 1-2; עמ' 14, שורה 9; עמ' 26, שורה 1; עמ' 37, שורה 7; עמ' 43, שורות 11-12; עמ' 49, שורות 1-4). לשימוש שעשה רשב"ם ברמיזות לפסוקי מקרא כדי להגיע לביטוי גבוה מן הרגיל, ראה למשל בקטע הסיום של הפירוש לשיר השירים, לעיל עמ' 123.

פרק ג: דמותו של הפירוש

הפירוש ליחידה ג 7–11 מתחיל בשכתוב היחידה, כדרכו של החיבור בכל מקום. אבל לפני המעבר לפירוש האלגורי יש סקירה מתודולוגית נוספת הפותחת במילים: 'כן הוא צחות המלה'. סקירה זו בוחנת את האזכורים של שלמה ושל האירועים במלכותו, ומסבירה את תפקידם של אזכורים אלו ואת הקשר בינם ובין העובדה שהספר נכתב בידי שלמה. לאחר הסקירה המתודולוגית ממשיך הפירוש בדרכו, בהבאת החלק האלגורי ואחריו פירוש של פרטים אחדים. סקירה קצרה יותר, החוזרת גם היא לעניין ההשוואות לשלמה, נכללת בפירוש ליחידת הטקסט ו 4–10. הסקירה מובאת בסיום הפירוש לאחר שלושת חלקיו ולאחר דיבור מתחיל חדש: 'ששים המה מלכות. מעשה זה נתקיים בשלמה [...]'. אותו עניין נרמז שוב בקיצור בפירוש ל־ח 11–12.

בחינת דרכי הפירוש לפרטיהן – דרך השכתוב, דרך הביאור והסקירות המתודולוגיות – מוכיחה עד כמה גם בעניין זה נהג רשב"ם בדרך מחושבת, מתוכננת ושיטתית, והתאים את דרכי הפירוש למטרותיו הפרשניות. גם דרכי הפירוש – כמו קווים אחרים בחיבור – תורמות לאופיו האחדותי, השיטתי והשלם של הפירוש לשיר השירים.

פרק ד

היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

כפי שצינתי פעמים אחדות, וכפי שהעידו חוקרים אחרים,¹ אחד הקווים המאפיינים ומייחדים את כלל עבודתו הפרשנית של רשב"ם הוא רגישותו הספרותית, הן ליצירה שאותה הוא מפרש והן למבנה פירושו שלו. הצבעתי על עניין זה בפירושו של רשב"ם לקהלת ולאוב,² אך נראה שהנושא זוכה לתשומת לב רבה יותר ולהדגשה מרובה יותר בפירושו לשיר השירים. כיצד אפוא מתאר רשב"ם את הדמות הספרותית של שיר השירים?

א. בידי מי וכיצד חובר שיר השירים?

1. שלמה המלך כמחבר שיר השירים

המסורת היהודית מייחסת את חיבור שיר השירים לשלמה המלך, והביטוי הראשון למסורת זו הוא הכותרת שבראש הספר, 'שיר השירים אשר לשלמה' (שה"ש א 1). כותרת זו נתפרשה באופן מסורתי כפשוטה: 'שיר השירים שחיבר שלמה'.³ ואולם פירוש זה של כותרת הספר עומד במידה מסוימת של מתח עם העדות של הספר עצמו. שלמה נזכר בשמו בשיר השירים כמה פעמים, ברוב המקרים בגוף שלישי ופעם אחת בפנייה אליו בגוף שני. המקומות העיקריים הם שני הקטעים הסיפוריים שבספר המתארים אירועים מחיי שלמה: 'הנה מטתו שלשלמה ששים גברים סביב לה מגברי ישראל, כלם אחזי חרב מלמדי מלחמה,

1 ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 126–134, 145–158, 162–164.

2 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 39–44; יפת, רשב"ם לאוב, עמ' 160–208.

3 בברייתא בבבלי, בבא בתרא טו ע"א מיוחסת כתיבת שיר השירים ל'חזקיהו וסיעתו': 'חזקיהו וסיעתו כתבו ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת'. כלומר בעקבות משלי כה 1, 'גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה', הוצגו כל הספרים שחיבורם יוחס לשלמה כ'כתיבתם' של 'אנשי חזקיהו'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

איש חרבו על ירכו מפחד בלילות. אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון. עמודיו עשה כסף רפידתו זהב מרכבו ארגמן תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים. צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה, בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתנתו וביום שמחת לבו' (ג 7–11); 'כרם היה לשלמה בבעל המון, נתן את הכרם לנטרים. איש יבא בפריו אלף כסף. כרמי שלי לפני האלף לך שלמה ומאתים לנטרים את פריו' (ח 11–12). על אלה יש להוסיף את הדימוי ל'יריעות שלמה' (א 5), ואת ההיגד שאפשר לפרשו כרמז לשלמה: 'ששים המה מלכות ושמנים פילגשים ועלמות אין מספר' (ו 8). כיוון שבשניים מן האזכורים לעיל שלמה מכונה 'המלך שלמה' (ג 9, 11), אפשר לקשור אליו גם שלושה אזכורים שבהם נזכר 'המלך' ללא ציון שמו: 'הביאני המלך חדריו' (א 4); 'עד שהמלך במסבו' (א 12); 'מלך אסור ברהטים' (ז 6). מכל אלו משתמע ש'שלמה' הוא אחת הדמויות בשיר השירים, ולהשקפה זו יש תוצאות פרשניות כבדות משקל.⁴ מן הזווית המסוימת של דיוננו כאן – שאלת מחברו של שיר השירים – התוצאה היא פירוש אחר של כותרת הספר. צירוף היחס 'לשלמה' יתפרש במשמע 'על שלמה', ומשמעות הכותרת תהיה: 'שיר השירים על אודות שלמה'. פירוש זה של הכותרת משאיר את שאלת המחבר פתוחה.

בפרשנות היהודית המסורתית עמדו שני פירושים אלו זה ליד זה, אך משמעותה של כותרת הספר נעשית מורכבת יותר לאור הפירושים השונים של השם 'שלמה'. בעניין זה יש במדרש שתי גישות שונות. האחת היא פירוש השם 'שלמה' כשמו של המלך שלמה וראייתו כמחבר (בין היתר) של שיר השירים: 'שרתה עליו [על שלמה] רוח הקודש ואמר שלשה ספרים משלי וקהלת ושיר השירים' (שהש"ר א, ה–י);⁵ הדרך האחרת היא פירוש השם 'שלמה' ככינוי לאלוהים, וזאת על יסוד ניתוח מורפולוגי של השם: שלמה = שלום שלו = 'מי שהשלום שלו'.⁶ מפירוש זה של השם, בהתחברו עם שתי דרכי הפירוש של צירוף היחס 'לשלמה', משתמעות שתי דרכים שונות בהבנת הכותרת לשיר השירים.

4 המסקנות משתנות על פי תפיסת מהותו של שיר השירים. אם הספר נתפס כקובץ של שירי אהבה שאין בהכרח קשר ביניהם, הרי אין בעיה בכך שבשירים אחדים הדמות הספרותית היא של המלך שלמה ואילו בשירים אחרים הגיבורים הם רועה, איש כפר ועוד כיוצא באלה. ואילו אם הספר נתפס כיצירה אחידה, במתכונת של 'דרמה' או במתכונת אחרת, אזי המציאות של 'המלך שלמה' מחד גיסא והנער הרועה מאידך גיסא, יוצרת מעין 'משולש' שבו מתחרים הרועה והמלך על אהבתה של הנערה היפה. לפירוש בעניין זה ראה בפירושים.

5 לעניין 'שלמה' במדרש שיר השירים רבה, ראה קדרי, שיר השירים רבה, עמ' 110–113, 161–166.

6 כבר במכילתא, מסכתא דפסחא פרשה יד, לשמ' יב 37 (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 48).

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

האחת, שהספר הוא 'על אודות' 'מי שהשלום שלו', וכפי שמנסח זאת היטב רש"י: 'שיר שהוא על כל השירים אשר נאמרו להק' מאת עדתו כנסת ישראל'. ואילו הדרך האחרת היא ש'המלך שהשלום שלו' הוא מחברו של שיר השירים. הפירוש הנפוץ במדרש ובמסורת הפרשנית הוא הפירוש הראשון: שיר השירים הוא 'על אודות' 'מי שהשלום שלו'. הפירוש השני, שלפיו 'מי שהשלום שלו' הוא מחבר הספר, חוזר בדבריהם של תנאים אחדים, כגון 'תני משום ר' נתן: הקב"ה בכבוד גדולתו אמרה, שנא' "שיר השירים אשר לשלמה". למלך שהשלום שלו' (שהש"ר א, יב); ובייחוס למקור אחר בשיר השירים זוטא: 'רבן גמליאל אומר: הקב"ה אמרה שנאמר: "שיר השירים". השיר הנבחר מכל השירים [...] מי אמרה. מי שהשלום שלו ונוהג שלום עם כל בריותיו' (שיר השירים זוטא א, א–ב).⁷

ההשקפה ש'שלמה' בשיר השירים הוא האלוהים היא העמדה השולטת במסורת המדרשית, 'ורבנין אומרים: כל מקום שנא' במלך שלמה, במלך שהשלום שלו הכתוב מדבר' (שהש"ר א, יא); 'כיריעות שלמה. כיריעות של מי שהשלום שלו' (שהש"ר א, לח); 'הנה מטתו שלשלמה [...] של מלך שהשלום שלו' (שהש"ר ג, יא; וכן יב, יג, יד); 'אפריון [...] עשה לו המלך שלמה, המלך שהשלום שלו' (שהש"ר ג, טו, יח, יט), וכן "כרם היה לשלמה" אלו ישראל [...] היה לשלמה, למלך שהשלום שלו' (שהש"ר ח, יב). עם זאת נמצא במדרש גם פירוש השם 'שלמה' על שלמה המלך. ראינו זאת לעיל, בייחוס חיבור שיר השירים לשלמה, אבל גם במקומות אחרים. למשל: 'עד שלא חטא היה רודה בשרים ובשרות [...] כיון שחטא מינה לו ששים גבורים מגבורי ישראל [...] שהיה מתפחד מן הרוחות' (שהש"ר ג, סוף פסקה יד, על שה"ש ג 10), 'אפריון זה בית המקדש. עשה לו המלך שלמה. שלמה ודאי' (שהש"ר ג, יז, על שה"ש ג 12).

הכפילות בפירוש השם 'שלמה' מתגלה גם בפירוש רש"י לשיר השירים. בהקדמה לפירושו ייחס רש"י את חיבור הספר לשלמה, ברוח הפתיחות של מדרש שיר השירים רבה: 'אומר אני שראה שלמה ברוח הקודש [...] וייסד הספר הזה'. אבל במהלך הפירוש 'שלמה' הוא תמיד כינוי לאלוהים: 'שיר השירים אשר לשלמה. שנו רבותינו. כל שלמה האמור בשיר השירים קדש, מלך שהשלום שלו. שיר שהוא על כל השירים אשר נאמרו להק' מאת עדתו ועמו כנסת ישראל'. לפי פירוש זה, 'לשלמה' משמעו לכבוד שלמה, למען שלמה וכיוצא באלה, ולא השיר שחיבר שלמה. ואכן, את כל האזכורים של השם שלמה ושל הכינוי 'מלך' בשיר השירים פירש רש"י כ'קודש', 'המלך שהשלום שלו'. יתר על כן, במהלך

⁷ ליברמן מזהה השקפה זו כ'משנת תנאים' וסבור שאולי גם ר' עקיבא היה שותף לה: 'ואפשר שלדעתו [של ר' עקיבא] הקב"ה בעצמו אמרה' (ליברמן, משנת שיר השירים, עמ' 118).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

פירוש הספר התייחס רש"י לשם שלמה רק במישור האלגוריה, והתעלם ממנו כליל במישור המשל.⁸ את המסורת ששלמה הוא מחברו של שיר השירים העמיד רש"י לעצמה, מבלי לתלות אותה בפירוש הפסוק הראשון של הספר.

בפירוש אבן עזרא לשיר השירים בולטת אי-אחידות בפירוש השם שלמה. לדעת אבן עזרא שלמה הוא מחבר הספר: 'זה ספר נכבד מכל השירים אשר חבר שלמה',⁹ וכן מתכוונים אליו כל האזכורים של 'שלמה' ו'המלך' במישור המשל. לדעת אבן עזרא שלמה אינו אחת הדמויות בשיר השירים; גיבור הספר במישור המשל הוא 'רועה עובר' (בהקדמה), ושלמה משמש לו אך ורק כנושא להשוואה: 'שלמה המלך הוצרך לגבורים רבים שישמרו חשוקתו מפחד חוטפים [...] גם הוצרך לעשות אפריון וכל זה בעבור אחת מבנות ירושלים [...] ושם עטרת מלכות בראשו כדי שיהיה נכבד בעיני חשוקתו, ואת רעיתי יפה ממנה' (ל"ג 7–10).¹⁰ אלא שאבן עזרא אינו מבהיר על מה הוא מבסס את עמדותיו, ואינו מנמק את כפל התפקידים של שלמה כמחבר הספר מצד אחד וכנושא להשוואה בפי גיבורי הספר מצד שני.

במישור האלגוריה, 'הפעם השלישית' בפירוש אבן עזרא, 'שלמה' הוא גם שלמה המלך (ג 7, 9; ח 11), גם האלוהים (ח 11) וגם המלך המשיח (שם). עם זאת, אבן עזרא אינו מביא אף פעם את מדרש השם שלמה 'המלך שהשלום שלו'. הפירוש המורכב ביותר הוא לשיר השירים ח 11–12, שבו מפורש השם 'שלמה' בשלוש דרכים שונות – ככינאי לאלוהים, כשמו של שלמה המלך וכתואר למלך המשיח:

כרם היה לשלמה. כענין 'כי כרם ה' צבאות בית ישראל' (יש' ה 7), והעניין כי שלמה מלך על כל ישראל וזה עניין 'בבעל המון' שכל ההמון היה שלו. נתן את הכרם לנוטרים. הענין שהוא [כלומר האלוהים] סבב שתחלק המלכות ולא נתן לבניו ירושה כי אם ב' חלקים מ"ב והם יהודה ובנימין [...] האלף לך שלמה. עניין שלמה הוא המלך המשיח ונקרא כן בעבור היותו ממשפחתו [...].¹¹

לעומת עמדותיהם של המדרש ושל רש"י ולעומת ריבוי הפנים בפירוש אבן עזרא, בולטת עמדתו האחידה והעקיבה של רשב"ם לכל אורך הפירוש. רשב"ם

8 ראה פירושו ל"ג 7–11; ז 6; ח 11–12.

9 אבן עזרא, ההקדמה ל'פעם השנית' וראה גם בהקדמה ל'פעם השלישית': 'כן החל שלמה באברהם'.

10 וראה גם הפירושים ב'פעם השנית' ל"א 4, 6, 12; ו 8; ז 6 (כל מלך); ח 11–12.

11 מתוך מהדורת מתיוס, ראב"ע לשיר השירים, עמ' 23.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

הלך בעקבות המסורת המקובלת וייחס את חיבור שיר השירים לשלמה המלך. אבל שלא כמו רש"י הוא ביסס ייחוס זה על העדות הטקסטואלית. רשב"ם פירש את 'שלמה' בכותרת הספר במשמע: שחיבר שלמה. הוא מצהיר על כך בפתיחת הפירוש – 'שלמה המלך יסדו ברוח הקודש', ובהמשך מבאר את צירוף היחס 'שלמה' לאור מקבילות מקראיות: 'אשר לשלמה. כמו "תפילה למשה" (תה' צ ו), "תהילה לדוד" (תה' קמה ו)', כלומר: שיר השירים שחיבר שלמה. במהלך הפירוש, וגם זאת בשונה מרש"י, מפרש רשב"ם כשיטה את כל האזכורים של 'שלמה' במישור המשל, ונוקט עמדה אחידה ועקיבה: 'שלמה' במישור המשל הוא תמיד הדמות ההיסטורית של שלמה המלך, גם באזכורים בגוף שלישי. כיוון שהמלך שלמה הוא מחבר הספר, הוא איננו אחד הגיבורים בו. לדעת רשב"ם הבחנה זו הכרחית להבנת הספר, והוא חוזר עליה פעמים אחדות.

רשב"ם הציג את שלמה המלך כמחבר שיר השירים כבר בהקדמה, ושם הרחיב בפרטים אחדים: 'כי אגור אשר אגר את החכמה מכל בני קדם, כתב ספרו ותיקן שירו לפני דברו. וחכמתו משובח ומופלא בנוהג בעולם'. כראוי ללשון הנמלצת שבה כתובה ההקדמה, מכנה רשב"ם את שלמה 'אגור' (בעקבות משלי ל ו) על סמך המסורת הפרשנית: 'שאגר את כל החכמה והקיאה'¹², וכן הוא מונה את שלושת הספרים שחיבר שלמה ואת סדר כתיבתם: 'ספרו' – הוא משלי, 'שירו' – הוא שיר השירים ו'דברו' – הוא קהלת, ועל פי הסדר נכתבו משלי ושיר השירים לפני קהלת.¹³ לבסוף הוא מציין שחכמתו של שלמה הייתה משובחת ומופלאה 'בנוהג בעולם' – כלומר בהליכות העולם הטבעי, החברתי והאנושי.¹⁴ בפירוש לכותרת הספר (שה"ש א ו) חוזר רשב"ם לעניין זה: 'אשר לשלמה. שלמה המלך יסדו ברוח הקודש [...] והתחיל לשורר את שירו במקום כנסת ישראל'. היגד זה מבהיר את כל תפיסת החיבור: הספר הוא נבואה שכתב שלמה בהשראת רוח הקודש, ושם אותה בפיה של כנסת ישראל.¹⁵ משמע: יש להבחין בבהירות בין ה'דוברת' בשיר השירים ובין מחבר הספר. הדוברת בשיר השירים

12 כינוי זה חוזר גם בהקדמה לפירוש רשב"ם לקהלת, ומקורו במדרש. למשל, 'אגור. שאגר דברי תורה. בן יקא. שהקיא לשעה' (שהש"ר א, י). וראה גם לעיל, עמ' 40.

13 ראה שהש"ר א, י: 'הכל מודים שקהלת בסוף אמרה'.

14 לעקרון 'מנהג העולם' בפירוש ראה לעיל, עמ' 100–104. גם לתפיסה זו יש ביטוי במדרש (אם כי ללא המונח 'בנוהג בעולם'): 'ולא על דברי תורה בלבד היה תייר שלמה אלא על כל אשר נעשה תחת השמש. כגון היאך ממתיקין את החרדל, היאך ממתיקין את התורמסין' (שהש"ר א, ז).

15 לכאורה תפיסה זו דומה מאוד לזו של רש"י, אפילו בלשונה: 'ראה שלמה ברוח הקודש [...] וייסד הספר הזה ברוח הקדש' (ההקדמה לפירוש). על ההבדלים ביניהם, ראה לעיל, עמ' 81–82.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

היא 'בתולה הומה ומתאוננת' (בהקדמה) או 'האהובה' (ל"א 1) במישור המשל, ו'כנסת ישראל' במישור הנמשל, אבל מחבר הספר הוא המלך שלמה.¹⁶

רשב"ם נותן את דעתו גם לאזכורים של 'שלמה' במהלך הספר וחוזר לעניין זה פעמים אחדות: 'כן הוא צחות המלה. וכל עניין דבר מלכות זה היה בשלמה המלך. שהיו עמודי מיטתו ואפיריונו של כסף, ורפידתו של זהב ומרכבו ארגמן [...] ושלמה המלך אשר יסד שיר זה, לא מצא מלך אפילו אחד במלכי האדמה מפואר ומושל בכל כיפה וגדול בדבר המלכות יותר ממנו. ועל כן דימה דבריו של זה במלכותו, וכינה שבחו בספירתה של אהובתו' (ל"ג 11); 'ששים המה מלכות. מעשה זה נתקיים בשלמה המלך, שהיו לו נשים הרבה ופלגשים עד מאד, ועלמות אין מספר לטייל עמהן. ודימה את מעשהו נגד הק' [...] כדוגמא שפירשתי למעלה ב"הנה מיטתו של שלמה"' (ל"ו 8); 'מעשה זה נתקיים בשלמה ולדימיון יסדו במקום זה, כדוגמא אשר ביארתי למעלה ב"הנה מיטתו של שלמה"' (ג 7), וב'ששים המה מלכות' (ו 8) 'ל"ח 11-12).

לשיטתו של רשב"ם, כל המקראות האלה עניינם אחד. לאזכור שלמה בשיר השירים יש תפקיד ספרותי, והוא אחד האמצעים הספרותיים שנקט שלמה מחבר הספר. אמצעי זה מוגדר במפורש כקו ספרותי: 'וכן הוא צחות המלה'.¹⁷ שלמה ביקש להביא בספרו דימויים הולמים מן החיים שמסביבו, ואחת הדרכים שנקט הייתה להציג את עצמו כמשל – את מלכותו, את עושרו, את תוקף שלטונו ופרקים מחייו. בדרך זו העניק לדבריו משנה תוקף.

בהסבר השיטתי של השם 'שלמה' כמי שחיבר את שיר השירים לא כלל רשב"ם את האזכורים של 'המלך' כאשר שמו אינו נזכר. בכל המקראות האלה פירש רשב"ם את 'המלך' ככינוי שבו מכונה האהוב, הדוד, בפי האוהבים. למשל: 'ואני המלך אוהבך, מקושר ואדוק בפתיל הזהב שאת קולעת בו קליעת שער ראשך' (ל"ז 6).

מכלל ההגדרות והפירושים עולה תפיסה ברורה מאוד הן בשאלת חיבור הספר והן בעניין אזכורו של שלמה. לדעת רשב"ם יש להפריד בין שאלת מחבר הספר ובין זיהוי הדמויות ומערכת הדימויים והתיאורים. שלמה הוא מחברו של שיר השירים, ואין ללמוד מאזכור שמו בגוף שלישי שאיננו מחבר הספר או שהוא אחת הדמויות בו – שלמה המחבר עשוי לדבר על עצמו בגוף שלישי לצורך המשל הספרותי. כדי לדקדק בהבחנה זו חוזר עליה רשב"ם בכל אחד מן המקומות שבהם היא רלוונטית.

16 תהיה זו אפוא טעות לטעון שרשב"ם ייחס את חיבור הספר לאישה, כפי שטענו חוקרים אחדים ובהם גויטיין, עמ' 301–307.

17 וראה גם בפירוש רשב"ם לקה' ב 9: 'וכן לשון צח של פרשה', ולעיל, עמ' 18.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

כדי להשלים את הדיון ראוי להוסיף גם את האופן שבו משמש השם 'שלמה' במישור הנמשל. רשב"ם אינו מפרט בעניין זה באותה מידה שבה הוא דן בשם שלמה במישור המשל, וחוזר עליו במהלך הפירוש פעמיים בלבד: 'מעשה זה נתקיים בשלמה המלך, שהיו לו נשים הרבה ופלגשים עד מאד [...] ודימה את מעשהו נגד הק', אשר יצר בעולמו אומות הרבה ומלכים עד מאד, ונשיאיהם וראשים עד אין מספר. ובכל אלה לא בחר כי אם בישראל' (ל"ו 8); 'דימיון להק', אשר נתן כנסת ישראל שהיא כרמו [...] ביד נוטרים, נוכרים קשים ואדונים בגולה' (ל"ח 11–12). כלומר: 'המלך שלמה' במישור המשל משמש דימוי לאלוהים במישור הנמשל, אבל חשוב לדייק בשימוש זה. 'שלמה' הוא דימוי לאלוהים לא מפני שזו משמעות השם שלמה או מפני שזהו כינוי שהאלוהים מכונה בו, אלא משום שזוהי מערכת הדימויים של שיר השירים וזו משמעות המשל שקבע מחבר הספר. הפירוש המקובל במדרש השם שלמה, 'המלך שהשלום שלו', אינו מופיע בפירוש רשב"ם אפילו פעם אחת. לשם 'שלמה' יש רק משמעות אחת ורק דמות אחת נושאת אותו: המלך ההיסטורי שלמה.

2. כיצד חיבר שלמה את שיר השירים?

רשב"ם הקדיש כמה היגדים מפורשים להבהרת אופן חיבורו של שיר השירים. מחד גיסא, כפי שראינו לעיל, הגדיר את הספר נבואה שנכתבה ברוח הקודש: 'שלמה המלך יסדו ברוח הקודש, כי ראה שעתידין ישראל להתאונן בגלותן [...] והתחיל לשורר את שירו במקום כנסת ישראל'. (ל"א 1). מאידך גיסא, שיר השירים הוא 'שיר' על פי המשמעות האוניברסלית של מושג זה, והוא חובר באותו אופן שבו נכתבים שירים בעולם: 'וכן דרך הילוך שיר זה [...] ועוד היום דרך המשוררים לשורר שיר שהוא מספר מעשה אהבה של שניהם, בשירי אהבה במנהג העולם' (ל"ג 5). בתפיסה זו מתייחד רשב"ם מכל הפרשנים האחרים: הוא משווה במפורש את שיר השירים ל'דרך המשוררים [...] במנהג העולם'. כלומר הוא רואה ב'שירת האהבה' תופעה אוניברסלית, שהייתה קיימת בעולם בתקופת המקרא והיא קיימת 'עוד היום'. השקפתו העקרונית בנושא זה מקדימה אפוא את הגילויים הקונקרטיים של המחקר המודרני ומתאשרת על ידו. 'שירי אהבה במנהג העולם' אכן התגלו במזרח הקדום, במצרים ובמסופוטמיה, ודמיוןם לשירי האהבה בשיר השירים נדון והוכח.¹⁸ לדעת רשב"ם, דינה של השירה המקראית

18 ראה: פוקס, שירי דודים; פופ, שיר השירים, עמ' 69–85 (ושם ספרות נוספת); פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 14–18; צפתי, שירי אהבה שומריים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הוא כדין כל שירה אחרת. הקביעה שהשירה היא נבואה שנכתבה 'ברוח הקודש' ולקראת מציאות עתידית איננה משנה עובדה זו. יתר על כן, רשב"ם מגדיר את הסוגה הספרותית של שיר השירים לא רק בעצם כינוי הספר 'שיר', אלא גם בהשוואתו ל'שירי אהבה'. המסקנה המתבקשת מהשוואה זו היא שכדי להבין את דרכיה ומאפייניה של השירה המקראית יש ללמוד את דרכי המשוררים בכל זמן ובכל מקום.

ההבדלים הגדולים בין רשב"ם ובין המסורת הפרשנית שקדמה לו בשאלת חיבור שיר השירים הם בעיקרם הבדלים שבשיטה ולא בפרטי התוכן. רשב"ם גילה התעניינות מיוחדת בסוגיית החיבור, הרבה מעבר למה שאנו מוצאים אצל פרשנים אחרים, והקדיש לה דיון מפורש ומפורט. התעניינות זו הובילה אותו להצגת תזה מסודרת המבוססת על הנתונים של שיר השירים ומתחשבת בעקרונות כלליים של 'חיבור'. בהיותו נאמן לעקרונות המחמירים של הפשט, ראה בשם 'שלמה' ייצוג של דמות אחת בלבד, שלמה המלך, ובהתאם לשיטתו ראה עצמו מחויב לפירוש אחיד ועקיב של כל אזכוריו. העדות הטקסטואלית והניתוח הלשוני חייבו אותו להניח ששלמה המלך הוא מחבר הספר, ונתון זה הדרוך אותו בפירוש יתר אזכורי שמו. הוא נשאר נאמן לעקרונות אלו גם במישור הנמשל; שלמה המלך הוא דימוי לאלוהים, ודימוי זה עקיב לכל אורך הספר.

ב. האופי הספרותי של שיר השירים

1. הסוגה

הגדרת הסוגה הספרותית של חיבורים מקראיים איננה מן הנושאים שהפרשנות היהודית נתנה עליהם את דעתה, וגם רשב"ם אינו מקדיש דיון מיוחד לשאלה זו. עם זאת, דברים אחדים שהוא אומר בהקדמה לפירוש ובמהלכו מעידים שנתן את דעתו לעניין זה, וראוי להעלות את הדברים אל פני השטח.

כפי שציינתי לעיל, לדעת רשב"ם שיר השירים הוא 'שיר אהבה' 'במנהג העולם' הכתוב בהתאם ל'דרך המשוררים' (ל"ג 5). דברי השיר נאמרים מפי הדמות הראשית בו ה'משוררת ואומרת' (בהקדמה). עם זאת, ההגדרה 'שיר אהבה' מציגה רק היבט אחד של הספר. בתיאור חיבורו של הספר בהקדמה לפירושו לשיר השירים הציג רשב"ם את כתיבתו בידי שלמה 'כבתולה הומה ומתאוננת על אוהבה', כלומר בדימוי לבתולה, וכן ציין בפירוש הכותרת לשיר השירים ששלמה 'התחיל לשורר את שירו במקום כנסת ישראל, שהיא ככלה

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

לפניו' (לא 1). משמע: האהבה בין החתן ובין הכלה היא פיגורה המייצגת את היחס בין עם ישראל ובין 'הק' שנתרחק. הספר כולו הוא אפוא חיבור פיגורטיבי שניתן לכנותו 'משל' או 'אלגוריה'. רשב"ם אינו מגדיר את הסוגה הספרותית במונחים הולמים, ולא רק 'אלגוריה' הלועזי אלא גם 'משל' העברי אינם מופיעים בפירוש אפילו פעם אחת.¹⁹ עם זאת רשב"ם נותן ביטוי מפורש לתפיסה זו באמצעות נוסחת הפתיחה של הפירוש האלגורי. כפי שצינתי לעיל, אותו חלק בפירוש המוקדש לפירוש האלגורי פותח באופן שיטתי במונח 'דמיון', בצירוף אחת משתי מילות יחס: 'דמיון ל' או 'דמיון על'. בניגוד לדרכו של רשב"ם בכל מקום, השימוש במונח זה קבוע, שיטתי ושלם.²⁰ מה מקורו של מונח זה ומה משמעותו?

רש"י הגדיר את מישור הנמשל במונח 'דוגמא', ומונח זה חוזר בפירושו כעשרים פעם.²¹ רשב"ם אינו מסתייג מן המילה 'דוגמא' לעצמה, ומשתמש בה גם בפירוש לשיר השירים וגם בחיבוריו האחרים,²² אך נראה שלא ראה בה מונח הולם לציון מישור הנמשל בפירוש לשיר השירים. כדי לבטא את השקפתו המיוחדת ואת שיטתו – החורגת בבירור משיטת רש"י – טבע רשב"ם מונח משלו, ונראה לי שלבחירה זו טעמים אחדים.²³ בעוד שהמונח 'דוגמא' הוא

19 אין ביכולתנו לדעת אם רשב"ם הכיר את המונח הלועזי אלגוריה. מונח זה נזכר במפורש בפירושו לתורה של יוסף בכור שור, דור אחד אחרי רשב"ם, בפירושו הפולמוסי לבמ' יב, והוא מגדיר שם את הפרשנות האלגורית הנוצרית לכתבי הקודש (ראה קמין, בכור שור; יפת, רש"י לשיר השירים, בדפוס). עמדה פולמוסית נגד הפרשנות האלגורית מתגלה גם בפירוש רשב"ם לבמ' יב (ראה טויטו, סיפורי משה). האם אפשר לשער שרשב"ם הכיר את המונח אלגוריה אך נמנע מלהשתמש בו מפני שזיהה אותו עם המתודולוגיה השלטת בפרשנות הנוצרית?

20 המונח 'דמיון' מופיע בכל אחת מיחידות הפירוש, ובסך הכול שלושים וחמש פעמים. ראה גם לעיל, עמ' 114.

21 ראה קמין, דוגמא, עמ' 42 (=בין יהודים לנוצרים, עמ' 14) ושם הערה 3, ולעיל, עמ' 82.

22 קמין מציננת שהמונח 'דוגמא' מופיע ארבע פעמים בפירוש רשב"ם לשיר השירים (קמין, דוגמא, עמ' 50, הערה 37). תומפסון כלל אותו בין לשונותיו האופייניים של רשב"ם וציין לו חמישה מראי מקומות בפירוש לשיר השירים ועוד אחדים בפירושו לתורה: בשה"ש א 3; ה 16; ו 8; ח 8, 12, ובתורה: בר' יא 21; מט 22; שמ' ב 6 (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 194; מראה המקום בבראשית שגוי). מונח זה משמש גם בפירושי רשב"ם לקהלת ולאיוב ובספר דייקות: ראה בין היתר בפירוש לקהלת א 2, 11; ז 7; י 4, 8–9; יב 2–5; בפירוש לאיוב ד 5; ז 19; ח 18, 19; יד 1–2; טו 15–16, 35; יח 2; כא 10; כו 5; כט 6; לב 3, 22; לו 27; לח 26; מב 2 (הרבה פעמים בנוסחה: 'מקרא זה דוגמת', או 'דוגמת' כהקדמה לפסוק אחר); וכן דייקות, עמ' 9, שורות 7, 12; עמ' 26, שורה 4; עמ' 42, שורה 3; עמ' 48, שורות 4, 11; עמ' 49, שורה 9; עמ' 54, שורה 1; עמ' 58, שורות 4, 8; עמ' 60, שורה 9 ועוד.

23 קמין נתנה את דעתה לשימוש שעשה רשב"ם במונח זה אולם השאירה את הדבר ללא

פירוש רשב"ם לשיר השירים

רבי־משמע' ובמידה רבה שחוק – כפי שמוכיח שימושו אצל רשב"ם במקומות שצינתי – המונח 'דמיון' חדש, ניטרלי, ולא נעשה בו שימוש קודם. הוא הולם אפוא את מטרתו של רשב"ם להציע שיטה חדשה וייחודית. נוסף על כך, המונח 'דמיון' גזור משורש עברי המתועד בשיר השירים עצמו.²⁴ אמנם המילה 'דמיון' מופיעה במקרא רק פעם אחת (תה' יז 12), אבל השורש עצמו נפוץ ומשמעותו מוכחת מן העדות המקראית.

את משמעותו של שורש זה בפי רשב"ם אפשר לגלות מן המקומות שבהם הוא משתמש בו בפירוש לשיר השירים. במקום אחד הוא מציין את הקשר שבין פועל ובין שם משורש זה: 'דימיתך. לשון דימיון' (לֹא 9), אבל שם איננו מציין את משמעותו.²⁵ לעומת זאת מתבררת משמעות השורש מן הקטעים שבהם דן רשב"ם בשאלת חיבור הספר ובאזכורו של שלמה:²⁶ 'ששים המה מלכות. מעשה זה נתקיים בשלמה המלך, שהיו לו נשים הרבה [...] ודימה את מעשהו נגד הק', אשר יצר בעולמו אומות הרבה ומלכים עד מאד' (לֹא 8); 'כרם היה לשלמה בבעל המון. [...] מעשה זה נתקיים בשלמה ולדימיון יסדו במקום זה, כדוגמא אשר ביארתי למעלה' (לֹא 12). דומה שמשמעות המינוח ברורה וחד־משמעית. הדברים על מלכות שלמה או על הכרם שהיה ברשותו הם 'דמיון' למעשיו של האלוהים. השורש דמ"ה, כפועל וכשם, משמש בשני מקראות אלו כדי להבהיר את הקשר בין שני המישורים בשיר השירים, בין מישור המשל ובין מישור הנמשל. 'המלך שלמה' במישור המשל מייצג את הקב"ה במישור הנמשל. ואולם מעבר לכך משמש השורש דמ"ה גם במשמעות רחבה יותר, להגדרת היחס בין המדמה ובין המדומה בכל פיגורה ספרותית. את הפסוק 'הגידה לי שאהבה נפשי איכה תרעה' וכו' (שה"ש א 7) מפרש רשב"ם כך: 'עכשיו היא מדברת ומדמת את עצמה לעדר צאן. ואומרת לו [...]'. כלומר: העיקרון של 'דמיון' משמש לא רק ביחס שבין שני מישורי המשמעות בשיר השירים, אלא בתחומו של מישור המשל עצמו, להגדרת הפיגורה הספרותית שהיינו אנו מכנים מטפורה. הנערה הדוברת נוקטת לשון פיגורטיבית 'ומדמת את עצמה לעדר צאן', ותמונה זו נמשכת והולכת: 'באיזה מקום תרעה אותי ובאיזה מקום תרביצני בצהרים כחום

הסבר: 'לפירושיו האלגוריים הוא מקדים פעמים רבות את המונח "דמיון". אין בידינו להסביר מה טעם בחר פרשן זה במונח דמיון ולא במונח "דוגמא". מכל מקום, אף הוא, כרש"י ראה צורך להקדים מונח לפירוש האלגורי והמונח שבחר בו הוא מקבילה עברית אפשרית נוספת למינוח הלטיני המגוון' (קמין, דוגמא, עמ' 50 = בין יהודים לנוצרים, עמ' 22).

24 שה"ש א 9; ב 9; ח 14.

25 ראה גם לעיל, עמ' 90.

26 שאותם הזכרתי לעיל, עמ' 127; 132.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

היום [...] למה אהיה צאן גולה ומטלטלת [...] אצל עדרי צאן חביריך הרועים' וכו'. מטפורה זו היא המשמשת אחר כך בסיס לאלגוריה: 'דימיון לכנסת ישראל המתפללת ואומרת [...] ומדוע אהיה מטלטלת וגולה בין האומות'.²⁷ 'דימיון' הוא אפוא מונח כללי בלשונו של רשב"ם ומציין את ההיבט הפיגורטיבי של הטקסט, 'משל' במשמעו הרחב ביותר. שיר השירים הוא כולו בגדר משל ש'יסד' שלמה המלך ברוח הקודש כדי לתת ביטוי למחשבותיה ולרגשותיה של כנסת ישראל בגלותה. מעבר לכך, לשונו של שיר השירים, לשון השירה, היא עצמה לשון פיגורטיבית שיש לעמוד על משמעותה בכל מקום.

2. המבנה: דיאלוג

דברי ההקדמה לפירוש שיר השירים מציינים היבט נוסף בדמותו הספרותית של הספר – שאלת מבנה הספר. תשומת לבו של רשב"ם לשאלות של מבנה בחיבורים המקראיים מעידה גם היא על רגישותו הספרותית, ואין לה מקבילות בחיבוריהם של פרשנים אחרים.²⁸ רשב"ם מתאר את נושא הספר ואת מבנהו הספרותי כך: 'כתולה הומה ומתאוננת על אוהבה [...] והיא מזכרת אותו [...] ואומרת: אהבה עזה כזאת הראה לי ידידי בעודו עמדי. ומדברת ומספרת לחברותיה ונערותיה: כך וכך אמר לי דודי וכך השיבותיו'. בדברים אלו מציג רשב"ם את שיר השירים כדיאלוג מורכב הבנוי בשתי קומות. המסגרת הכללית של הספר היא הדיאלוג הראשוני בין הנערה ובין רעותיה: 'ומדברת ומספרת לחברותיה ונערותיה' והוא ה'הווה הסיפורי' של החיבור. בתוך הדיאלוג הזה משולב דיאלוג שני, שבו מוסרת הנערה לחברותיה את שיחותיה עם אהובה: 'כך וכך אמר לי דודי וכך השיבותיו'. תפיסה זו של שיר השירים מוצגת שוב בצורה מפורטת מאוד, בלויית דוגמאות ומתוך ציון מפורש שזהו מבנה הספר, בפירוש לשה"ש ג 5:

27 לדיון נוסף בפסוקים אלו ראה לעיל, עמ' 95–96.

28 על עיסוקו של רשב"ם בשאלות הנוגעות למבנה התורה ראה מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 468–470; טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 110–125. לדעתה של קמין כבר רש"י הטיל על המגילה 'אחדות צורנית' (קמין, רש"י לשיר השירים, עמ' 220 ועוד), אך ספק בעיניי אם כך הדבר. רש"י אמנם ראה בשיר השירים 'סיטואציה [...] אחת ואחידה' (קמין, שם, שם), אבל הדבר התבטא בפירושו במישור הענייני ולא במישור הצורני. גם אבן עזרא לא נתן את דעתו לשאלות המבנה של שיר השירים. בכל פירושו לספר מצאתי רק שתי הערות מקומיות לעניין זה, שתיהן ב'פעם השנית': בפירוש לשה"ש ב 8 ('נשלמה זאת הפרשה'), ולב 17 ('נשלמה הפרשה').

פירוש רשב"ם לשיר השירים

וכן דרך הלוח שיר זה.²⁹ שהיא משוררת ומתאוננת בכולן באהבת דודה, ולאחר קצת ספירת דברי אהבתה עם ריעותיה, שאמרה: באהבה זאת אהבני דודי ואהבה זו הראיתי לו. והן גוערות ומשיבות לה: הסירי אהבתו מלבך, כי מאס בך [...]. והיא משבעת אותם שלא תוסיפו לדבר עוד אליה בכך, כי לא תשכח אהבתו עד עולם. וכן מוכיח שהיא מספרת הכל, את דבריה ואת דברי האוהב. 'ענה דודי ואמר לי' (ב 10), ולא כתב 'ענתה דודתי ואמרה אלי'. וכן 'אני ישינה ולבי ער. קול דודי' (ה 2). וכן '[השבעתי אתכם' (ב 8)], השבעות שהיא משבעת לחברותיה הבתולות.

על פי תיאור זה שיר השירים כולו הוא דרשיח מתמשך בין הנערה ובין רעותיה; היא הדוברת הראשית ובנות שיחה הן חברותיה. על כך מעיד סגנון הדברים, הכתובים בלשון נקבה ולא בלשון זכר. אבל הדוברת מוסרת בדבריה גם את השיחות שהיו לה עם אהובה: 'ומשוררת ומספרת' את 'מעשה אהבה של שניהם'. כל זאת – כדרך המשוררים בני הזמן, השמים את דבריהם בפי הדמויות שביצירותיהם.

הימצאותם של דיאלוגים מגוונים בשיר השירים, שבהם הדוברים מדברים בגוף ראשון ופונים אל נמעניהם בגוף שני, היא אחד הקווים הספרותיים האופייניים ביותר בספר ואיננה חידוש של רשב"ם. כך הוא למשל הדרשיח עם ה'חברות', המוצגות בספר בעיקר בכינוי 'בנות ירושלם'.³⁰ דוגמה מובהקת ומורכבת לדרשיח כזה, שיש בו חמישה שלבים, היא החטיבה בשה"ש ה 8 – ו 3. הדרשיח מתחיל בפניית הנערה אל חברותיה: 'השבעתי אתכם בנות ירושלם אם תמצאו את דודי מה תגידו לו? שחולת אהבה אני' (ה 8), הנערות משיבות לה בשאלה: 'מה דודך מדוד היפה בנשים, מה דודך מדוד שככה השבעתנו' (ה 9); הנערה עונה לשאלה בתיאור מפורט: 'דודי צח ואדום דגול מרבה [...] זה דודי וזה רעי בנות ירושלם' (ה 10–16), ואז מציגות החברות שאלה חדשה: 'אנה הלך דודך [...] ונבקשנו עמך' (ו 1). על כך עונה הנערה: 'דודי ירד לגנו לערוגות הבשם לרעות בגנים וללקט שושנים' (ו 2–3). נפוץ עוד יותר בשיר השירים הדרשיח בין הנערה ובין אהובה, שהיקפו משתנה. למשל פנייתו של האהוב: 'הנך יפה רעיתי הנך יפה, עיניך יונים', ותשובתה של הנערה 'הנך יפה דודי אף נעים, אף ערשנו רעננה' (א 15–16); או: 'פתחי לי אחתי רעיתי יונתי תמתי, שראשי נמלא

²⁹ וראה גם פירוש רשב"ם לאיוב מא 15: 'וכן הולך סדור המילה'.

³⁰ 'בנות ירושלם' מופיע בשיר השירים שבע פעמים, מהן ארבע פעמים בנוסחה 'השבעתי אתכם בנות ירושלם' (ב 7; ג 5; ה 8; ח 4), וכן א 5; ג 10; ה 16. נוסף להן נזכרו 'עלמות' (א 3; ו 8, בהקשר אחר) ו'בנות ציון' (ג 11).

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

טל קנצותי רסיסי לילה', והיא עונה: 'פשטתי את כתנתי איככה אלבשנה, רחצתי את רגלי איככה אטנפם' (שה"ש ה 2-5) ועוד הרבה.

החידוש של רשב"ם הוא בכך שהוא מגדיר את שיר השירים כולו כמבנה של שיח שבו משתלבים שני סוגי הדיאלוג לשלמות ספרותית: הסצנה הבסיסית היא הדיאלוג בין הנערה ובין רעותיה, וכל יתר היחידות, ובראש וראשונה הדיאלוג בין הנערה לאהובה, משולבות בתוכו. רשב"ם כולל בתוך תבנית היסוד הזאת גם את כל הקטעים שבהם מופיעים דוברים אחרים, וכן קטעים שבהם זהות הדובר וקהלו אינם מפורשים. כדי להבהיר את התבנית הזאת הבהר היטב הוא חוזר עליה בפירושו שוב ושוב.³¹ וכך, בתוך מסגרת השיח המרכזית – הדיאלוג בין הנערה ובין חברותיה – ובאמצעות הציטוט, משלב רשב"ם צורות שיח אחרות ודוברים אחרים. הדרכים השונות המשתלבות בדיאלוג הן: (א) הנערה מספרת על אהבתה ומתארת את מעשיה וקורותיה; (ב) הנערה מספרת על תקוותיה לחידוש אהבת אהובה; (ג) הנערה מוסרת את הדיאלוגים שהיו בינה ובין אהובה בעבר, ומוסרת את דברי האהוב בלשונו; (ד) הנערה מוסרת את הדיאלוגים שבינה ובין אחרים, כגון אחיה ובני משפחתה; (ה) הנערה מוסרת דברים שאמרו עליה, או עליהם, אנשים שונים; (ו) הנערה מוסרת דיאלוגים שבין אהובה ובין חבריו.

המסגרת הספרותית הכוללת שמציע רשב"ם לשיר השירים משרתת היטב את הצורך לראות את הספר כשלמות, ומאפשרת בה בעת להסביר את שפע הגוונים והמעברים שבספר: סוגים ספרותיים שונים, מצבי נפש מתחלפים, סצנות מחליפות מקום וצורה, ריבוי גיבורים ועוד. היא מאפשרת מעברים, בלתי מוסברים למראית עין, בין הדוברים ובין הנמענים (נערה, דוד, חברות); בין מצבי נפש שונים או סותרים (אהבה וזיכרון, תעוזה וביישנות, עונג וסבל); בין זמנים – קוטביים או רצופים; ובמרחב אתרים ואירועים. יתר על כן, באמצעות תפיסה ספרותית זו של הספר קבע רשב"ם את מוקד היצירה ואת נקודת המוצא שלה. ההווה של החיבור, המציאות המוחשית המשתקפת בו, הוא הדושיח בין הנערה ובין רעותיה, המבטא את המציאות שבה הנערה נתונה – חוויותיה, זיכרונה ותקוותיה.

3. התמה של שיר השירים וזיהוי דמויותיו

זיהוי הגיבורים של יצירה ספרותית הוא בדרך כלל עניין פשוט, שהרי היצירה עוסקת בהם ומציגה אותם. ואולם בחיבור כמו שיר השירים זוהי שאלה מורכבת

31 ראה א 5, 6; ב 4, 5-6, 7, 15-17; ג 5, 7-10, 11; ה 2-7, 8 – ו 3; ח 4, 8-10, 11-12, 13-14.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

יותר, הן בגלל אופי החיבור והן בגלל העמדות הפרשניות כלפיו. כבר הזכרתי לעיל את השאלה אם 'שלמה' הוא דמות מדמויות הספר אם לאו,³² והחלטה חיובית או שלילית בעניין זה, למשל, יש בה כדי לקבוע במידה רבה את התמה של הספר. שאלת זיהוי הדמויות בספר תלויה גם בעמדת החוקר כלפי אחדותו של שיר השירים. ההנחה ששיר השירים הוא חיבור אחיד, בעל נושא אחד, תמה אחת וגיבורים אחידים, מניבה תוצאות אחרות מאשר ההנחה שהספר הוא לקט של שירים, שלכל אחד מהם תמה משלו ודמויות מיוחדות לו. מזווית אחרת כרוכה שאלת ההגדרה של גיבורי הספר בפירושו של שיר השירים כאלגוריה. בפירושו של רשב"ם ניתנה תשובה לשאלות אלו על בסיס שתי הנחות: שיר השירים הוא חיבור אחיד בעל תמה אחת, והוא חיבור פיגורטיבי.

בהגדרת נושא היסוד של שיר השירים עמדה לפני רשב"ם בעיה קשה. שני עקרונות עמדו ביסוד הפירוש שלו לשיר השירים: נאמנות גמורה לשיטת הפשט, אשר חייבה אותו להגדיר את נושא היסוד של הספר ולזהות את הגיבורים על סמך עדותו הפשוטה של הטקסט, וההשקפה המסורתית המקובלת, שאותה קיבל גם הוא, ששיר השירים הוא אלגוריה על יחסי ה' ועם ישראל. הנחתו המתודולוגית העקרונית, שהאלגוריה היא היבט של הפשט,³³ חייבה אפוא שהבסיס הפשטי של הטקסט יישא עליו את המשמעות האלגורית הנדרשת. ואולם חיוב זה הוא המקור לדילמה ההרמנויטית שלפניה ניצב רשב"ם. שהרי גילוי המשמעות האלגורית של טקסט כלשהו כהיבט של הפשט הוא אפשרי ובר השגה כאשר סוגו הספרותי של הטקסט הוא אכן משל או אלגוריה. בטקסטים כמו משל הכרם ביש' ה' 1-7, המשלים והחידות של יחזקאל, ביח' יז; יט, או משל האטד בשופ' ט 8-15, המשמעות האלגורית מובנית ביצירה הספרותית ומכוונת בה.³⁴ אבל כאשר אין הדבר כך והאלגוריה נכפית על הטקסט מבחוץ, אזי יצירת קשר כזה בין המשל ובין הנמשל עשויה להיות מאולצת ולעתים בלתי אפשרית. 'נושא היסוד' שהציע רשב"ם לשיר השירים הוא תוצאה של המתח בין שני הקטבים האלה, והוא מוצג בהקדמה לפירוש: 'כבתולה הומה ומתאוננת על אוהבה, שפירש ממנה והלך למרחקים. והיא מזכרת אותו באהבתו אותה אהבת עולם'.

בהגדירו את נושא הספר בדרך זו הולך רשב"ם בדרך של פשרה, המתבררת היטב בשעה שאנו משווים את הפתרון שהציע הוא לפתרונות שהציעו רש"י ואבן עזרא לאותה בעיה. לדברי רש"י בהקדמה לשיר השירים, הספר הוא סיפורה של

32 לעיל, עמ' 132.

33 ראה לעיל, עמ' 82-85.

34 ואין אלו אלא דוגמאות. כיוון שלא נותרו בידינו פירושי רשב"ם לספרים אלו, לא נוכל ללמוד מהם על דרכו ושיטותיו באותם הקשרים.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

אישה 'צרורה אלמנות חיות, משתוקקת על בעלה, מתרפקת על דודה'. בחירתו של רש"י בתיאור ה'רעיה' כאלמנה, 'צרורה אלמנות חיות', מתבארת היטב מן המתודולוגיה של פירושו. אף על פי שרש"י ציין בהקדמה שהוא מבקש לפרש את שיר השירים הן כמשמעו והן על פי ה'דוגמא',³⁵ נקודת הכובד של הספר היא משמעותו האלגורית שנקבעה על פי המדרש ובדרכיו. בשל הצורך שראה רש"י למצוא קשר בין הפשט לאלגוריה הוא גזר את המשמעות המילולית מן המשמעות האלגורית, והתוצאה היא שהרעיה מתוארת כאישה 'צרורה אלמנות חיות'.

גם בחירתו של אבן עזרא היא תוצאה של המתודולוגיה הפרשנית שנקט. על פי הפואטיקה של אבן עזרא אין קשר בין רובד האלגוריה ובין רובד המשל, והמשמעות האלגורית היא תחום נפרד לעצמו.³⁶ ההפרדה הגמורה בין שני המישורים מאפשרת לאבן עזרא להיות נאמן למשמעות המילולית של הספר ולהציג אותו כ'דברי חשק'. הוא מציע אפוא שהנושא של שיר השירים במישור המשל הוא 'נערה אחת קטנה מאד שאין לה עדיין שדים היתה נוטרת כרם וראתה רועה עובר ונפל החשק בלב כל אחד מהם',³⁷ ואילו במישור האלגורי הוא הולך בדרך המדרש ומפרש את שיר השירים כאלגוריה לאומית היסטורית. הפתרון שהציע רשב"ם הוא מעין דרך ביניים בין שתי העמדות האלה. בזיהוי הדוברת של שיר השירים כאישה צעירה ולא כ'אשה צרורה אלמנות חיות', רשב"ם קרוב יותר מרש"י למשמעות המילולית של הטקסט ועמדתו דומה לזו של אבן עזרא. יש לשאול במיוחד על בחירתו במונח 'בתולה' – האם הוא מדייק במשמעו במונח 'אישה שלא ידעה איש', או שהוא מכוון למשמעות הכללית יותר, 'אישה צעירה', וההכרעה אינה קלה.³⁸ לעומת זאת, האופן שבו הוא מבין

35 ראה לעיל, עמ' 81–83.

36 ראה לעיל, עמ' 83–84.

37 אבן עזרא, ההקדמה לפירוש במהדורת 'מקראות גדולות'.

38 קשה לקבוע מסמרות לגבי תפיסתו של רשב"ם בעניין זה. מצד אחד הכינוי 'בתולה' לרעיה האהובה מופיע רק בהקדמה ואינו חוזר יותר במהלך פירושו. מצד אחר התואר 'בתולות' בלשון רבים מופיע בפירוש יותר מעשר פעמים ומשמש כינוי לחברות: 'אתנה ריעותיי הבתולות בנות ירושלים' (א 5); 'חברותיה הבתולות' (א 6; ב 5–6; ג 5); 'כך רעייתי נאווה ויפה בין הבתולות יותר מכולן' (ב 2–3); 'חברותיי הבתולות' (ב 7), 'ריעותיה הבתולות' (ג 5); 'הבתולות' (ג 7–11); 'בתולותיי ונערותיי' (ג 11); 'רעותיי הבתולות' (ז 12 – ח 4). כמו כן משמשת מילה זו לפירוש המילה 'עלמות' בשכתוב של ו 4–10: 'עלמות בתולות עד אין מספר'. לעומת זאת, אהבתם של הנערה ואהובה מתוארת במהלך הפירוש כאהבה שהגיעה לידי מימוש, למשל: 'עכשיו שניהם שוכבים על מיטתם ומדברים יחד דברי ריצוי ופיוס [...] מתוק וערב דודי לי שהוא שוכב ולן עמי ומניח ראשו בין שתי שדיי' (א 13–14); 'קורות של בתינו, שאנו שוכבים בתוכם [...] ועל כן יש

פירוש רשב"ם לשיר השירים

את שיר השירים לא כשיח אוהבים חי אלא כשיר זיכרון וגעגועים הצופה אל אהבת העבר ממציאות מאוחרת, מקרב אותו לתפיסתו של רש"י.

מן הגיבורים האחרים של שיר השייכים כבר ציינתי לעיל את מעמדן החשוב של 'בנות ירושלם'. כיוון שהספר נתפס כדיאלוג בין הנערה ובין חברותיה, הרי שהן בעצם הצד שכנגד, העומד מול הנערה בהווה של השירה. הן מתוארות פעמים אחדות ובכמה מונחים, שאת חלקם כבר ציינתי בהערה 38. עליהם אפשר להוסיף את 'חברותיה' (א 6); 'ריעותיה' (ב 4); 'ריעותיה' [...] חברותיה הבתולות' (ג 5, בחלק ה'דימיון'); 'ריעותיה' [...] ריעותיי' (ה 8); 'חברותיה' [...] ריעותיי הבתולות בנות ירושלים' (ח 4).

הדמות השלישית היא זו של האהוב, 'אוהבה שפירש ממנה והלך למרחקים'. דמות זו איננה שייכת למישור ההווה של שיר השירים אלא לעבר מצד אחד ולעתיד מצד שני. הנערה מספרת על אהבתה לאהובה ועל אהבתו אליה, ומגוללת את סיפור אהבתם ואת דבריהם זה לזו, וכל אלו שייכים לעבר ומאפיינים את הספר כשיר זיכרון וגעגועים. עם זאת, הנערה מתפללת לשובו של האהוב ולחידוש ימי אהבתם כקדם, ובכך הופך השיר לשיר של תקווה וציפייה לעתיד. רשב"ם לא הגדיר את גיבורי שיר השירים בהגדרות מדויקות, ותיאוריהם בספר הם תמיד בזיקתם זה לזו: האהוב או האהוב, הרעיה או האהובה. הם נזכרים בפירוש בכינויים אחדים, בדומה לכינוייהם בשיר השירים עצמו – הנערה מכונה בעיקר בתולה, כלה, רעייתי ואהובתי, והאהוב מכונה בעיקר דודי, ידידי, אוהבי ואהובי.³⁹

נוסף על הגיבורים הראשיים זיהה רשב"ם בשיר השירים דמויות אחדות: אחי הנערה בני אמה (א 6; ח 8–10), הרועים, חבריו של האהוב (א 7, 8; ב 4; ג 6); בני הבית (ב 15); שומרי העיר ושומרי החומות (ג 1–4; ה 2–7), אם הנערה (ג 4; ח 2), וחברים (ח 13). כל אלו נכללים בתוך הדיאלוגים שבין הנערה לחברותיה

לך להרחיב דעתך עלי באשה נאה ודירה נאה וכלים נאים' (א 13 – ב 3); 'והיא הלכה וברחה אליו ועשתה רצון אוהבה' [...] להתחבב שם באהבתם זה את זה' (ב 14); 'עד שהבאתיו אל בית אמי בתוך החדר, ושם נתחבבנו באהבת נעורים אני והוא' (ג 1–4); וכן ראה ב 5–6 ועוד. אפילו בפירוש לח 8–10, המדבר במפורש על האחות הקטנה ש'שדים אין לה', פירש רשב"ם את הדיאלוג כשייך לעבר: 'עכשיו היא מספרת על אשר אמרו עליה אחיה ובית אביה בעודה קטנה'.

39 וכן בתולה (בהקדמה); הכלה (א 2); רעייתי ואהובתי (א 9); רעייתי (א 15; ב 2; ד 1–6); אהובתו (ב 14; ג 6; ד 1–6); יונתי ואהובתי (ב 14); ידידי (בהקדמה, א 5, 6; ג 1–4, 7–11); דודי (א 2, 6, 13; א 13 – ב 3, 4, 5–6, 7, 16); אוהבה (א 2); המלך ידידי (א 4); אהובי וידידי (א 6); אוהבה [...] אוהבי (א 7); המלך אוהבי (א 12); דודי ואהובי (ב 5–6); האהוב [...] אוהבה (ב 14); אהובי (ב 15; ג 1–4; 7–11) וכו'.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

או בין הנערה לאהובה; הם אינם מאופיינים במישור המשל מעבר למידע עליהם בשיר השירים עצמו.

4. הגדרת הסצנות

אחד הקווים המאפיינים את פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא המאמץ להציע הגדרות מפורשות לסצנות השונות. כמעט בכל אחת מיחידות הפירוש פתח רשב"ם את דבריו בהצגת הסיטואציה שבה התרחש המתואר בטקסט ונאמרו הדברים הכלולים בו, ובהגדרת הגיבורים שלקחו חלק באותה סיטואציה והשמיעו את דבריהם. הגדרות אלו קובעות את ההקשר ומשמשות בסיס לפירוש הבא בעקבותיהן; בדרך זו התאים רשב"ם את פירושה של כל יחידת הטקסט להקשר הכללי של הספר ולהקשר המידי של הרצף העלילתי. ואולם מעבר לקביעת ההקשר יש להגדרות אלו תפקיד נוסף; כפי שציינתי לעיל, הן לא רק מתאימות את הפירוש להקשר אלא גם יוצרות את ההקשר.⁴⁰ לעתים, כאשר הסצנה מורכבת, לא הסתפק רשב"ם בהצגת הסיטואציה והדוברים בפתיחת יחידת הפירוש, אלא חזר עליה במהלך הפירוש. להגדרת הסיטואציה והדוברים מתכונת אחידה, אבל אפשר להבחין במספר נוסחאות חוזרות ונשנות.

המעקב אחרי הפירוש שלב אחר שלב מגלה את ההגדרות האלה: 'עוד היא מדברת לחברותיה הבתולות ואומרת להן' (ל"א 6); 'עתה היא מדברת עם אוהבה ומספרת, כך אמרתי לו וכך השיבני [...] עכשיו היא מדברת ומדמת את עצמה לעדר צאן. ואומרת לו' (ל"א 7); 'עכשיו הוא משבח אותה ואמר לה' (ל"א 9–11); 'עכשיו שניהם שוכבים על מיטתם ומדברים יחד דברי ריצוי ופיוס שבח זה לזה' (ל"א 13–14); 'והוא משיב לה [...] והיא משיבתו' (ל"א 15–16); 'והוא משיב ואומר לה [...] והיא משיבתו' (ל"ב 2–3); 'עכשיו מספרת לריעותיה' (ל"ב 4); 'כך היא מתאוננת אל חברותיה הבתולות' (ל"ב 5–6); 'חברותיה משיבות לה לנחמה [...] והיא משיבתן' (ל"ב 7); 'עתה מדבר האוהב לאהובתו מחוץ לבית אביה [...] ועל כן הוא אומר לה' (ל"ב 14); 'עכשיו היא מספרת ואומרת' (ל"ב 15–17); 'כאשר נתרחק ידידי מעלי ושכבתי על משכבי בלילה' (ל"ג 1–4); 'כך היא משיבה לריעותיה הבתולות' (ל"ג 5); 'עכשיו הוא משבח בשבח אהובתו ואומר לריעיו' (ל"ג 6); 'היא מספרת ואומרת אל הבתולות בשבח אהובה' (ל"ג 7–11); 'עכשיו הוא מספר בשבח ויופי אהובתו' (ל"ד 1–6); 'עכשיו הוא מספר ביופייה שאין בה מום, ומדבר עמה' (ל"ד 7–11); 'עכשיו הוא מספר בשבח אהובתו ואומר' (ל"ד

40 ראה לעיל, עמ' 97–99.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

12–15); 'עכשיו היא מתאוננת ומדברת לרוח צפונית ודרומית' (ל"ד 16); 'כאשר חזר לרעייתו אומר לה' (ל"ה 1); 'עכשיו היא מתאוננת על מעשיה, ועל אשר נתרחק ידידה מעליה' (ל"ה 2–7); 'עכשיו היא מתאוננת ומשבעת את ריעותיה' (ל"ה 8 – ו 3); 'עכשיו הוא מספר בשבח אהובתו' (ל"ו 4–10); 'עכשיו הוא מפס אהובתו למען תבוא אליו ותטייל עמו [...] ועכשיו היא מתפייסת [...] ומשיבתו' (ל"ו 11 – ז 11); 'עכשיו היא מפייסת את אוהבה שילך לטייל ולהתחבב עמה' (ל"ז 12 – ח 4); 'עכשיו היא מדברת עמו בדברי אהבה' (ל"ח 5–7); 'עכשיו היא מספרת על אשר אמרו עליה אחיה ובית אביה בעודה קטנה' (ל"ח 8–10); 'ועוד זאת היא מתאוננת על אוהבה אשר נתרחק' (ל"ח 11–12); 'כך היא מספרת על אוהבה. כך אמר לי ידידי' (ל"ח 13–14).

הקו המאפיין את הגדרת הסצנות ואת תיאורן הוא הניסיון להעניק לשיר השירים אחדות מלאה של זמן ומקום. הדבר בולט בעיקר בצירופם יחד של קטעים שלמראית עין הם יצירות עצמאיות שאין קשר ביניהן. אדגים עניין זה בשלוש דוגמאות:

(1) בשה"ש ב 14–17 באות בזו אחר זו ארבע יחידות ספרותיות קצרות.⁴¹ דברי האוהב לאהובתו בגוף שני: 'וננתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעני את קולך כי קולך ערב ומראיך נאוה' (ב 14); אפיגרם קצר על שועלים המחבלים כרמים: 'אחזו לנו שְעָלִים שְעָלִים קטנים מחבלים כרמים וכרמינו סמדר' (ב 15); הכרזה כללית של האהובה בגוף שלישי: 'דודי לי ואני לו הרעה בשושנים' (ב 16); דברי הנערה לאהובה בגוף שני: 'עד שיפוח היום ונסו הצללים סב דמה לך דודי לצבי או לעפר האילים על הרי בתר' (ב 17). רשב"ם חיבר את כל היחידות האלה לרצף סיפורי אחד, וקשר את הקטע כולו אל מה שקדם לו באמצעות השלמת קטעים סיפוריים וסצנות חסרות. סימנתי בסוגריים מרובעים את הגדרת הסצנות ואת ההשלמות הסיפוריות.

[עתה מדבר האוהב לאהובתו מחוץ לבית אביה, על שאמרנו למעלה שהוא מסתכל ומשגיח דרך נקבים וחלונות. ועל כן הוא אומר לה:] יונתי ואהובתי, הצפונה וטמונה [...] הראיני את מראיך [...] [והיא הלכה וברחה אליו ועשתה רצון אוהבה. והלכו לטייל שניהם בפרדס להתחבב שם באהבתם זה את

41 פלק וזקוביץ רואים כאן שלוש יחידות: פס' 14; פס' 15; ופס' 16–17 (פלק, שיר השירים, עמ' 22–24, 117–119; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 70–74). לעומת זאת סבורים חכם, פוקס וקליין שזו יחידה אחת, ארוכה יותר, המקיפה את הפס' 8–17 (חכם, שיר השירים, עמ' כד–כה; פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 35). לדיון ביחידה זו מזווית אחרת, ראה גם לעיל, בסעיף על 'דרך השכתוב'.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

[זה. (פס' 14)]; [עכשיו היא מספרת ואומרת: כשהיינו שם אני ואהובי בתוך הפרדס לטייל שם, ראינו] שועלים קטנים מחבלים כרמים שהוציאו סמדר [...] ובאו בני ביתינו והרגום ולקחום (פס' 15). [וכראותינו את כל זאת שמחנו בטיילנו ובאהבתינו]. ובחר דודי בי ואני בחרתי בו. שהרי הוא המטייל הרועה סוסיו בשושנים (פס' 16). [ואמרתי לו: קודם שיהא נופח רוח [...] סוב דמה לך דודי לצבי או לאייל [...]] (פס' 17).

בדרך זו הכול מתחבר לרצף סיפורי אחד, והשירים הבודדים מתארגנים זה לתוך זה. ההקשר הזה הוא המסגרת שמתוכה ובתוכה מתפרשים הפרטים. (2) היחידה הארוכה בשה"ש ו 11 – ז 11 מורכבת לדעת פרשנים שונים מכמה יחידות שיר עצמאיות. מרשה פלק, למשל, רואה כאן שלושה שירים שלמים ופתיחה של שיר רביעי: ו 11 (ואליו נספח פס' 12 שאותו אינה מתרגמת); ז 1–6; ז 7–10; ואת ז 11 היא רואה כפתיחה של השיר הבא, ז 11–14.⁴² זקוביץ מציג חלוקה דומה בשינויים קלים: ו 11–12; ז 1–7; ז 8–10, וגם הוא רואה ב"ז 11 פתיחה של השיר הבא.⁴³ לדעת רשב"ם זהו שיר אחד, המשקף דיאלוג מתמשך בן שישה שלבים בין האהוב ובין האהובה: ו 11 – דברי הדוד; ו 12 – תשובת הנערה; ז 1 – דברי הדוד; ז 2–10 – תשובת הנערה; ז 1 – דברי הדוד; ז 2 – תשובת הנערה; ז 10–11 – דברי הדוד; ז 11 – תשובת הנערה. השלמות הזאת מוצגת לקורא באמצעות שכתוב הפסוקים ותוספת של פתיחות ותיאורי הסצנות.

[עכשיו הוא מפיס אהובתו למען תבוא אליו ותטייל עמו בתוך הפרדס, תחת עצי אגוז שריחן נודף]. אל פרדס גינת אגוז, שהוא על שפת הנחל, ירדתי [...] [ובואי אלי ונטייל ונתחבבה יחד תחת האילנות ופרחיהם ונצניהם] (ו 11). [והיא משיבתו:] לא ידעתי ללכת שם ולא אלך [...] (ו 12). [והוא משיב לה:] שובי שובי השולמית, ונחזה אני וריעיי ביופי גופך והדרת קומתך (ז 1). [והיא משיבתו:] מה תחזו בי [...] (ז 1). [והוא משיב לה כדי לפייסה ולספר שבחה מלמטה למעלה: מה יפו פסיעותייך [...] (ז 2–10). [ועכשיו היא מתפייסת ומתרצית על דבריו [...] ומתנחמת על דבריו ומשיבתו:] אני לדודי בכל צביונו [...] וכל אשר יאבה אעשה לו (ז 11).

42 פלק, שיר השירים, עמ' 40–42, 126–129, 134.

43 זקוביץ, שיר השירים, עמ' 116–126. חכם תוחם את היחידות באופן אחר, אבל בקווים עיקריים בדומה לשיטתו של זקוביץ: ו 4–12 (שבה 'כלולים שני שירים שהם שלושה': 4–10, 11–12); ז 1–7, 8–14 (חכם, שיר השירים, עמ' נז, סב, סו); פוקס וקליין תוחמים את היחידה בדומה לפלק (פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 54–56).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אל השיר המורכב הזה חיבר רשב"ם את השיר הבא אחריו, בפרק ז 12 – ח 4. (3) גם את הפסקה בשה"ש ח 5–7 מתארים הפרשנים כרצף של שלושה שירים עצמאיים: 'מי זאת עלה מן המדבר מתרפקת על דודה, תחת התפוח עוררתך שמה חבלתך אמך שמה חבלה ילדתך (פס' 5). שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך כי עזה כמות אהבה קשה כשאל קנאה, רשפיה רשפי אש שלהבתיה (פס' 6). מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוה, אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבוזו לו (פס' 7)'. פלק למשל מגדירה את גבולות השירים כך: ח 5_א; ח 5_ב; ח 6–7, ואילו זקוביץ מציע לראות כאן ארבע יחידות: 'שלושה רסיסים' בפס' 5_א; 5_ב; 6_א; ו'שיר הגות על עצמת האהבה', ח 6–7.⁴⁴ רשב"ם פירש את כל הפסקה כשיר אחד שבו הנערה פונה אל אהובה. בפסוק הראשון היא מצטטת את דברי 'הרואים, אשר ראוני הולכת אחריך'; בהמשך הפסוק היא מתארת כיצד עוררה את אהבתו בעבר; אחר כך היא פונה אליו ישירות, מתחננת אליו; ולבסוף מתארת את עצמת אהבתה. בדרך זו הופך הקטע כולו לשיר אחד שלם. הן חילוף הדוברים והן חילוף הזמנים מוסברים כולם בתוך הסצנות הבודדות, המתחברות זו לזו לאחדות באמצעות קטעי הקישור המחברים ביניהן.

[עכשיו היא מדברת עמו בדברי אהבה. כל הרואים, אשר ראוני הולכת אחריך, תמהו עלי ואמרו זה לזה:] מי זאת שהלכה [...] ומתחברת עם דודה (פס' 5_א) ואנכי תחת עץ תפוח עוררתי אהבתך אלי [...] ועל כן נתרצית אלי [...] (פס' 5_ב) [...] ועל אותה אהבה אנכי מתחננת לפניך, שתשימני כחותם [...] כי עזה כמות וקשה כשאל האהבה אשר לי עליך [...] (פס' 6) [...] מים רבים לא יוכלו לכבותה, ואם יתן איש את כל הונו וממונו בשביל האהבה שיש לי עליך, שאסירנה ממך, יהיה לי אותו ממון לביזוי (פס' 7).

כל הדוגמאות האלה מצביעות על המאמץ הפרשני שהקדיש רשב"ם לגילוי ההקשר ולהגדרתו. זהו אחד הביטויים לראייתו של שיר השירים כיצירה אחדותית בכל היבטיה, שלה תמה אחת, גיבורים קבועים ודרכי ביטוי מיוחדות לה.

ג. אמצעים רטוריים

רשב"ם לא פירט בשיטתיות מה היו האמצעים הרטוריים שנקט שלמה מחבר שיר השירים, אבל העיון בפרטי הפירוש מגלה שנתן דעתו לאמצעים אלו. האמצעי

44 פלק, שיר השירים, עמ' 44–48, 130–132; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 131–133.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

המודגש יותר מכול, אך בוודאי לא הבלעדי, הוא ה'כפל' – עניין שרשב"ם מתייחס אליו בכל חיבוריו. להלן אבחן את טיפולו של רשב"ם בארבעה היבטים של הביטוי הפואטי בשיר השירים: תקבולת הצלעות, הלשון הפיגורטיבית, השלמת הפערים בלשון וברצף והעיקרון ש'אין לדקדק'.

1. תקבולת הצלעות

המונח העיקרי ששימש את רשב"ם לתיאור התופעה המכונה במחקר המקרא 'תקבולת הצלעות' הוא 'כפל' בצורות שונות. עם זאת יש להדגיש שמחד גיסא המונח 'כפל' משמש בלשונו של רשב"ם גם לתיאור תופעות אחרות, ומאידך גיסא אין זהות גמורה בין 'כפל' ובין 'תקבולת הצלעות'. ה'כפל' הוא גם פחות וגם יותר מאשר תקבולת הצלעות כפי שהיא מאופיינת במחקר המודרני.⁴⁵ המונח 'כפל' חוזר בפירוש לשיר השירים שתיים עשרה פעמים בשלושה צירופים. הנפוץ שבהם הוא 'כפל מלה', המופיע שמונה פעמים (ל"ב 1, 9; ד 6, 10, 12; ה 5; ו 11; ח 5) והאחרים הם 'פסוק זה / כתוב זה כפול' (ד 1, 8) ו'כופל מילתו' (ב 7, פעמיים). כמו במקומות אחרים המינוח אינו עקיב, אם כי מיעוט הדוגמאות עשוי ליצור רושם כזה.⁴⁶ ואולם זיהוי תופעת התקבולת בפסוקי שיר השירים רחב הרבה יותר מאשר אותן שתיים עשרה פעמים שבהן הדבר צוין במונח 'כפל' לצורותיו. ההנחה שפסוק כלשהו, או אחדות מצלעותיו, בנויים כתקבולת צלעות משמשת נקודת מוצא לביאורם של פסוקים רבים בספר – כפי שנהג רשב"ם גם בחיבוריו האחרים.⁴⁷

(א) הגדרת התקבולת במונח 'כפל'

(1) ההיגד 'פסוק זה / כתוב זה כפול' מגדיר את התופעה המכונה במחקר המודרני תקבולת מדורגת, והיא מן התופעות שרשב"ם הפנה אליהן את תשומת לבו בשיטתיות. תבנית התקבולת המדורגת מתועדת בשיר השירים שש פעמים,

45 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 172.

46 למונחים שנקט רשב"ם בספריו האחרים ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 60, הערה 37; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 176–177. לשימושי הלשון בפירוש רשב"ם לתורה, ראה הריס, תקבולת, עמ' 55–73. אחת הדרכים שנקט רשב"ם להסבר מבנה התקבולת היא הביטוי 'מוסב על', המתאר מעיקרו יחסים בין טקסט אחד למשנהו. עם זאת, השימוש בביטוי זה אינו מוגבל לתופעת התקבולת (ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 177). בפירוש לשיר השירים הוא משמש לתיאור הזיקה בין טקסטים שונים, אך לא לתיאור התקבולת. ראה בפירוש לשה"ש א 4; ו 9.

47 וראה את הדוגמאות שעלו לנו במהלך הדיון, לעיל עמ' 93–94; 99–100; 118–119; ועוד.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שתיים מהן בהיגד זהה (א 15; ד 1, 8, 9; ה 9; ז 1).⁴⁸ רשב"ם מסביר את התופעה פעמיים, ומביא דוגמה מפסוק נוסף, ובאופן כזה מתייחס לארבעה מן המקראות, כך: 'הנך יפה רעייתי הנך יפה עיניך יונים וג'. פסוק זה כפול בראשיתו להחזיק ולהאמת דברו. כמו "עורי עורי דבורה עורי דברי שיר" (שופ' ה 12); "כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו" (תה' צב 10) (ל'ד 1); 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי. כתוב זה כפול. כמו "הנך יפה רעייתי הנך יפה" (שה"ש א 15; ד 1); "נשאו נהרות ה' נשאו" (תה' צג 3); "כי הנה אויבך ה' כי הנה" (תה' צב 10); וכן "ליבבתיני אחותי כלה ליבבתיני" (שה"ש ד 9) (ל'ד 8).

לתופעת התקבולת המדורגת התייחס רשב"ם גם בפירושו לתורה ולקהלת, כלומר הוא דן בתופעה זו בכל הטקסטים שבהם היא מתועדת ואשר פירושו להם נמצאים בידינו. בפירוש לקה' א 2 'הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל', הביאור מפורט, ותופעת התקבולת המדורגת מודגמת שם בשלושה פסוקים מתהלים,⁴⁹ ששניים מהם מובאים כדוגמאות גם בפירוש לשיר השירים (תה' צב 10; צג 3). ובפירוש לתורה הסביר רשב"ם את תופעת התקבולת המדורגת בשני הטקסטים שבהם היא מזדמנת (בר' מט 22, שמ' טו 6, ושוב בפס' 10, 16). המשותף לכל הביאורים הוא השימוש באותן 'דוגמאות אב',⁵⁰ שני הפסוקים מתהלים – צב 10; צג 3 – החוזרים בכל אחד מן ההסברים. בהסבר התבנית של תקבולת זו התייחס רשב"ם לכמה עניינים, אך לא כלל את כולם בכל אחד מן ההסברים. ואלה דבריו:

א. בר' מט 22: 'הרי פסוק זה דוגמא לחצאים בראש המקרא [שאינו משלים דבורו בראש המקרא] אלא שמזכיר במי הוא מדבר וחוזר וכופל חצי ראש המקרא ומסיים דבורו, כמו "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם" (תה' צג 3), "כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו" (תה' צב 10), "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלוזו" (תה' צד 3), "הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל" (קה' א 2), "ימינך ה' נאדרי בכח ימינך ה' תרעץ אויב" (שמ' טו 6). אף כאן "בן פורת יוסף [...]". ביאור זה מציג את התבנית הספרותית: הפסוק מתחיל בהיגד מסוים, מפסיק אותו, מציין למי ההיגד מכוון, מתחיל את ההיגד מן ההתחלה ומסיים.

48 אבישור (בעקבות ליונשטם), הגדיר את התופעה הזאת 'תקבולת הצלע המורחבת' וכלל בה גם תופעות קרובות לה. לפיכך הוא זיהה בשיר השירים שתיים עשרה דוגמאות לתופעה זו, והוסיף לפסוקים שצינתי לעיל את שה"ש ב 15; ד 10, 12; ו 1, 9; ח 5 (אבישור, שיר השירים ואוגרית; פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 22–23).

49 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 32, הערה 97 ועמ' 42.

50 אלו הם הפסוקים המשמשים את רשב"ם כ'מודל' להצגתה של תופעה מסוימת. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 45, 133, 200, 230, 239. ראה לעניין זה גם מרדלר, דיון.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

על פי פירוש זה, ניסוחו של הפסוק בפרוזה היה נראה כך: 'יוסף בן פורת עלי עין'.

ב. שמ' טו 6: 'ימנך ה' שאתה נאדרי בכח היא תרעץ אויב [...] ומקרא זה כעין "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם" (תה' צג 3), "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו" (תה' צד 3), "כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו" (תה' צב 10). חציו הראשון אינו מסיים דברו עד שיבוא חציו האחרון וכופלו ומשלים דברו. אך בחציו הראשון מזכיר במי הוא מדבר.⁵¹ גם כאן מתוארת התבנית הספרותית ותוכנה זהה להסבר הקודם, אלא שמבנה הפירוש וניסוחו שונים.

להבחנה בתבנית הספרותית יש מסקנות פרשניות, ועיקרן הוא שהמילים החוזרות, 'בן פרת' (בר' מט 22), 'ימנך ה' (שמ' טו 6), 'מי כמכה' (שמ' טו 10), 'עד יעבר' (שמ' טו 16), וכן המילים החוזרות ביתר הפסוקים המדגימים את התבנית הזאת, אין בהן משום תוספת תוכן. מילים אלו אינן אלא חזרה על דברים שכבר נאמרו, והצורך לחזור עליהן הוא תוצאה של מבנה ההיגד השירי. את זאת הקפיד רשב"ם להדגיש בכל אחד מן הביאורים.

ואולם הסבר זה אינו מלא. רשב"ם הרחיב כאן בתיאור התופעה ובהדגמתה, אך לא הסביר את מניעיה ותפקידה. מדוע נכתב ההיגד הזה כפי שנכתב? מה תפקידה של החזרה? על שאלות אלו ענה רשב"ם בפירושו לקהלת ולשיר השירים.

ג. קה' א 2: 'הבל הבלים אמר. עדיין לא אמר רק תחילת מלה. וכופל לשונו לומר לכלול ולפרש דברו שהכל הבל. מקרא זה דוגמת "לא לנו ה' לא לנו" (תה' קטו 1). "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות" (תה' צג 3). "כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך" (תה' צב 10). שפותח תחילה במלה ומזכיר את השם מחמת שהוא להוט להזכיר את השם ומזכירו בתוך מילתו. ואחרי כן מתחיל בה לפרשה'.

גם כאן מתוארת התבנית הספרותית: ההיגד המרכזי שהוא מטרת הפסוק נפסק באמצע ואחר כך מתחיל מחדש ומסתיים. הסיבה להפסקה זו היא שהמחבר 'להוט להזכיר את השם'. כבר בפירושו לתורה ציין רשב"ם שההיגד נפסק כדי להזכיר 'במי הוא מדבר', אבל בפירוש לקהלת הוא מציין גם את המניע: ההיגד בנוי כך מפני שאומרו 'להוט' לעשות כן. בפירוש לשיר השירים יש עניין נוסף והוא הצגת התקבולת המדורגת כביטוי אחד של תופעה רחבה יותר, ה'כפל'. בפירוש לשה"ש ד שהבאתי לעיל, רשב"ם לא חזר על דבריו בפירושו לתורה

51 וראה גם בפירוש רשב"ם לשמ' טו 10: 'מי כמוך באלים ה' מי כמוך נאדר בקדש. גם זה מן הכפולים שפירשתי אצל "ימנך י' נאדרי בכח". וכן פירושו: מי כמוך באלים ה' שנאדר בקודש כמותך'. וכן פירושו לפס' 16: '[עד יעבר וגו']. שניהם עד יעבור את הירדן אל ארץ ישראל, כפל אחר של עברת הירדן, כעין "ימנך ה'" לפי הפשט'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ולקהלת ולא תיאר את התבנית עצמה, אבל האפיונים שציין בפירושו האחרים מתקיימים גם כאן: ההיגד מתחיל, נפסק, מזכיר במי הוא מדבר, מתחיל שוב מן ההתחלה ומסיים. 'הנך יפה, רעייתי, הנך יפה עיניך יונים'. העניין שעליו עומד רשב"ם בביאור זה הוא מטרתה של התבנית הזאת: 'להחזיק ולהאמת דברו'. כלומר הכפל נועד להדגשת המסר העיקרי של ההיגד. זו הדרך שבה הסביר רשב"ם את תופעת ה'כפל' כולה, כפי שניסח זאת בפירוש לאיוב יג 2: 'כופל לומר תחלת דברו כדי להחזיק דבריו'.

החידוש של רשב"ם בכל הביאורים האלה הוא לא בעצם ההבחנה שיש בפסוק חזרה, שהרי נתון זה בולט לעין, הבחינו בו כל המפרשים ויש לו ביטוי מובהק במדרש. החידוש בפירושו של רשב"ם הוא בשתי נקודות: בראיית התקבולת המדורגת כתבנית פואטית מיוחדת,⁵² ובהגדרתה כתופעה סגנונית/רטורית. המילים החוזרות אינן באות להוסיף על התוכן אלא יש להן תפקיד הבעתי. בכך קובע רשב"ם עמדת יסוד עקרונית מאוד כנגד התפיסה המדרשית, המובעת גם אצל רש"י.⁵³

(2) המונח 'כפל מלה', המופיע בפירוש לשיר השירים שמונה פעמים, מתאר את תופעת התקבולת הנרדפת בשתיים מדרכיה: תקבולת בין שתי צלעות בפסוק דר-צלעי, ותקבולת בין שתי צלעות בפסוק רב-צלעי. כל הביאורים האלה קצרים: בארבעה מן המקרים כולל הביאור רק את המונח 'כפל מלה' (ל"ב 1; ד 6, 12; ח 5); בשלושה מקרים יש אזכור של הרכיב בטקסט שאותו כופל הביטוי הנזכר (ל"ב 9; ה 5; ו 11); ורק במקום אחד נימק רשב"ם מדוע יש לפרש את שתי המילים כ'כפל' (ל"ד 10). יש להדגיש שההגדרה 'כפל מלה' בכל הביאורים האלה לא נועדה להעמיד על התופעה הספרותית לעצמה או להפנות את תשומת הלב למבנה

52 חידושו של רשב"ם זכה להכרה כבר בימיו, ופירושו לבר' מט 22 צוטט פעמים אחדות בפי ממשיכיו, יוסף בכור שור בפירושו לתורה ובעלי התוספות בפירושיהם. יתר על כן, ר' אהרן הכהן בפירושו 'ספר הגן' מעיר שכבר רש"י הגדיר פסוקים אלו בשם 'פסוקי שמואל': 'כל זה מיסוד רבינו שמואל. וכשהיה רבי שלמה זקנו מגיע אותן פסוקים היה קורא אותן פסוקי שמואל' (ראה גלים, תוספות השלם, ה, עמ' עא; ברלינר, רש"י על התורה, עמ' ix-x; הריס, תקבולת, עמ' 39-40).

53 לפיכך יש לשאול לגבי רש"י לא אם הכיר או לא הכיר את עצם תופעת התקבולת, אלא כיצד הסביר אותה. קרוב להניח שרש"י אכן עמד על תופעת התקבולת, בעיקר בפירושו לתהלים, והסתמך עליה כדי לזהות את המילים הנרדפות ולפרש אותן – אם כי התייחס לכך במיעוט מקרים (ראה גרובר, רש"י לתהלים, עמ' 150-154; הריס, תקבולת, עמ' 35-47). השאלה היא אם רש"י ראה בתקבולת תופעה רטורית או שהלך בדרך המדרש וייחס לחזרות משמעות תוכנית/אינפורמטיבית. בירור התופעה אצל רש"י עדיין מחייב מחקר נוסף, והוצאה לאור של מהדורות מדעיות של פירושו עשויה לסייע גם במחקרו של נושא זה.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

הפסוק. מטרת הציון הזה פרשנית: הגדרת צלע אחת בפסוק כלשהו כ'כפל' לצלע אחרת משמשת בסיס להסברם של מילים או ביטויים באותו פסוק. 'כפל מלה' איננו מטרה אלא אמצעי שבאזכורו מתחדד המסר הפרשני.

א. תקבולת בין שתי צלעות בפסוק דר-צלעי

בפירוש לפסוק 'אני חבצלת השרון שושנת העמקים' (ב 1) מציין רשב"ם: 'ושושנת העמקים. כפל מלה'. משמעות ה'כפל' בין 'שושנת העמקים' ל'חבצלת השרון' היא שהפסוק על שתי צלעותיו מדבר בעניין אחד ולא בשני עניינים שונים. לפיכך הפירוש של המילה 'חבצלת' כ'נצה הנותנת ריח', כלומר פרח ריחני, חל גם על 'שושנת העמקים'.

ב. תקבולת בין שתי צלעות בפסוק רב-צלעי

1. בביאור לפסוק 'הנה זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים' (ב 9) מציין רשב"ם: 'מציץ [מן] החרכים. כפל מילה על משגיח'. בכך הגדיר רשב"ם את היחס בין הצלע השנייה לצלע השלישית, וראה בשתייהן השלמה לצלע הראשונה. מהגדרה זו משתמע לא רק ש'מציץ' מקביל ל'משגיח', אלא ש'חרכים' מקביל ל'חלונות'. עניין זה מוסבר לעצמו, ללא המינוח 'כפל מלה': 'החרכים. הם חלונות'. התבנית הספרותית מקבלת ביטוי מלא בשכתוב הפסוק, שבו יש חיבור של כל זוג נרדפים: 'עמד מחוץ לבית אבי, והשגיח והציץ והביט בי בחלונות וחרכי הבית'.

2. בפירוש ל'עד שיפוח היום ונסו הצללים אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה' (ד 6) ציין רשב"ם: 'אל גבעת הלבונה. כפל מלה', ובכך הגדיר כתקבולת את היחס בין הצלע השלישית לצלע הרביעית בפסוק. זוהי תקבולת חסרה, מפני שהמילים 'אלך לי' נמשכות לשתי הצלעות. בשכתוב הפסוק נתן לכך רשב"ם ביטוי בכך שוויתר לגמרי על הצלע הרביעית: 'אלך לי אל הר המור. ותבואי עמי [...]'.⁵⁴

3. את התקבולת שבפסוק: 'מה יפו דדיך אחתי כלה מה טבו דדיך מיין וריח שמניך מכל בשמים' (ד 10) הסביר רשב"ם כך: 'מה טובו. כפל מלה על "מה יפו" כמו "את בניך הטובים" (מל"א כ 3); "ותרא אותו כי טוב הוא" (שמ"ב 2)'. בפסוק זה יש תקבולת מורכבת בין שלוש הצלעות המקבילות, אבל התקבולת חסרה ובכל אחת מן הצלעות חסר אחד האברים.⁵⁴ רשב"ם מציין במפורש רק

54 כפי שצינתי לעיל (הערה 48), אבישור רואה בפסוק זה תקבולת מדורגת ללא חזרה מילולית מדויקת, שבה המילה 'טבו' מחליפה את 'יפו' בתחילת הפסוק. לאמתו של דבר יש בפסוק שתי תבניות של תקבולת: (1) 'מה יפו דדיך, אחתי כלה, מה טבו דדיך מיין' – תבנית דומה לתקבולת מדורגת בחילופי מילה; (2) 'מה טבו דדיך מיין וריח שמניך מכל בשמים' – תקבולת נרדפת חסרה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

את התקבולת בין הצלע הראשונה לשנייה. כיוון ש'טוב' פירושו 'פה', בשכתוב הפסוק מסביר רשב"ם את העניין במשפט אחד: 'מה יפו דודיך יותר מכל מיני משקה מתיקה'. לעומת זאת משכתוב הפסוק מתברר שהוא מזהה כתקבולת גם את הצלע השלישית, מפני שהוא משלים את 'מה טבו' באמצעות מילה נרדפת גם בצלע זו: 'ומה נעים לי ריח שמניך מכל ריח בשמים'.

4. על הפסוק 'גן נעול אחתי כלה גל נעול מעין חתום' (ד 12) אומר רשב"ם: 'ומעין חתום. כפל מלה'. השאלה הפרשנית, שהתשובה עליה משפיעה גם על הבנת מבנה הפסוק, היא פירוש המילה 'גל'. אם מילה זו היא צורה אחרת או שיבוש של 'גן', יהיה הפסוק דוגמה נוספת לתבנית התקבולת המדורגת,⁵⁵ ולא כן אם זוהי מילה אחרת. רשב"ם פירש את 'גל' בשתי דרכים, בציון 'כפל מלה' שלעיל ובביאור מפורש: 'גל נעול. כמו "גולות מים" (שופ' א 15)'. כלומר התקבולת בין 'גל נעול' ובין 'מעין חתום' משמעה ש'גל' הוא מעין, ולא 'גן', והוא חזר על משמעות זו בשכתוב הפסוק: 'וכמעין מקור מים חיים שהוא חתום ונעול בתוך הפרדס'.

5. בפסוק 'קמתי אני לפתח לדודי וידי נטפו מור ואצבעתי מור עבר על כפות המנעול' (ה 5) ארבע צלעות, ויש ביניהן יחסים מורכבים של תקבולת נרדפת ומשלימה. רשב"ם ציין רק את התקבולת (החסרה) בין הצלע השנייה ובין הצלע השלישית: 'ואצבעותי מור עובר. כפל מלה על "ידי נטפו מור"'. למשמעות הפרשנית של תפיסה זו הוא נתן ביטוי בשכתוב שבו למעשה השמיט את הצלע השלישית: 'וקמתי לפתוח לו, וידי נטפו משמן המור, אשר סכתי בו בלילה [...] על בריח מזוזת מנעול הדלת'. כיוון ש'אצבעתי מור עבר' הוא בחזקת כפל, אין צורך לבטא אותו בשכתוב שבפרוזה.

6. גם בפסוק 'אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל לראות הפרחה הגפן הנצו הרמנים' (ו 11) ארבע צלעות ומהן הצלעות השנייה, השלישית והרביעית מקבילות (בצלע הרביעית התקבולת חסרה), ושלושתן משלימות את הצלע הראשונה. רשב"ם הצביע על התקבולת בין הצלע השנייה לצלע השלישית: 'לראות הפרחה הגפן. כפל מלה על "לראות באבי הנחל"', והסיק מתקבולת זו ש'אב' משמעו פרי. בשכתוב הפסוק הוא עמד גם על התקבולת בין הצלע הרביעית לשתי הצלעות הקודמות לה על ידי השלמת אחד הרכיבים החסרים: 'לראות אם פרח עדיין הגפן ואם הנצו עצי הרימונים'.

7. בשה"ש ח 5 חמש צלעות, ושלוש האחרונות בהן הן 'תחת התפוח עוררתיך

55 ראה למשל הערת BHS: 'קרא, עם כתבי יד רבים, מהדורות, תרגום השבעים, הפשיטתא והוולגטה – גן'. לתמיכה בגרסת נה"מ ראה בין היתר, פופ, שיר השירים, עמ' 488–489; פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 47. אבישור רואה בפסוק זה דוגמה נוספת לתקבולת המדורגת (לעיל הערה 48).

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

שמה חבלתך אמך שמה חבלה ילדתך' (ח 5). רשב"ם הצביע על התקבולת בין הצלע הרביעית לצלע החמישית: 'ושמה חבלה ילדתך. כפל מלה; חבלתך. חבלה ממך. כמו "בני יצאוני" (יר' י 20), יצאו ממני'. השאלה הפרשנית שרשב"ם מבקש לדייק בה היא משמעות המילה 'חבלתך', ומשמעות זו נבנית מהצטרפותם של שני ההיגדים דלעיל ומן השכתוב. עיקר הביאור, שרשב"ם עמד עליו גם במקומות אחרים, הוא שכינוי המושא הישיר מציין יחס בלתי ישיר: מבחינה פורמלית 'יצאו אותי', אך מצד המשמעות 'יצאו ממני'. המשמעות השלמה של היחידה הזאת מתבררת בשכתוב: 'כי באו לאמך שם צירים וחבלים ממך בעת לידתה ושם הולדתה'.⁵⁶

(3) בשני מקומות בפירוש לשיר השירים, שניהם בפסוק אחד, הגדיר רשב"ם את מבנה הפסוק במונח 'כופל מילתו': 'השבעתי אתכם בנות ירושלם בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ' (ב 7). על פסוק זה אמר רשב"ם: 'או באיילות. כופל מילתו; אם תעירו ואם תעוררו. כופל מילתו'. המבנה הפיוטי של הפסוק אינו מובהק, אך לשונו השירית מתבטאת בביטויים האליפטיים ובחזרה: 'בצבאות [השדה] או באילות השדה', 'אם תעירו [את האהבה] ואם תעוררו את האהבה'. השאלה הנשאלת לגבי פירוש רשב"ם היא אם אכן ראה כאן מבנה של תקבולת צלעות, או שציין בביטוי 'כופל מילתו' את עצם החזרה של הביטויים השונים ואת הנרדפות ביניהם. בין כך ובין כך המסקנות הפרשניות ברורות: 'צבאות' ו'אילות' משמען אחד, וגם 'לתעירו' ו'תעוררו' יש משמעות אחת. בשכתוב הפסוק ויתר רשב"ם על פירוש ה'כפל' 'אם תעוררו', ופירש את שתי המילים באמצעות מילה נרדפת אחת המחוברת בוי"ו הביאור: 'אם תעירו ותסירו'.

(ב) תקבולת צלעות ללא שימוש במינוח

בחנתי לעיל את כל המקראות שבהם השתמש רשב"ם באחד הצירופים של היסוד 'כפל', אולם בכך לא מיציתי את מקומה של התקבולת בפירושו לשיר השירים. ההכרה שתקבולת הצלעות היא קו אופייני ושליט בשירה המקראית מתבטאת למעשה בפירושו של רשב"ם גם כאשר לא העיר על כך במפורש.⁵⁷ התבנית של

56 לנוסח הפסוק ולביאור התופעה הלשונית הנדונה בו, ראה לעיל, עמ' 36–37.
57 הבאתי דוגמאות מעטות לכך מפירוש רשב"ם לאיוב (יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 71–72, 194–195) ואפשר להוסיף עליהן הרבה. הריס דן בתופעת התקבולת בפרשנות הפשט בצפון צרפת, אבל הגביל את הדיון למקראות שבהם מופיעה ההגדרה 'כפל' לצורותיה (הריס תקבולת, עמ' 12–13 והערה 48). נראה לי שבכך צמצם מראש את היקפה של התופעה ואת השפעת ההכרה בה על פרשנות הפשט.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

תקבולת צלעות מבוטאת בפירוש בדרכים אחדות:⁵⁸ בהצגת התקבולת החסרה על ידי ייצוג האבר החסר בשתי הצלעות המקבילות; בצירוף הרכיבים משני אברי התקבולת לכלל משפט רצוף אחד; בצירוף האברים המקבילים והצגתם במילה אחת הכוללת את שניהם; במתן הסבר בתוך השכתוב לאחת מן הצלעות המקבילות וויתור על הצלע האחרת ועוד. אדגים דרכים אלו בדוגמאות אחדות. (1) הפסוק 'נאו לחייך בתרים צוארך בחרוזים' (א 10) בנוי בתקבולת חסרה, שבה יש להשלים את המילה 'נאו' גם בצלע השנייה. רשב"ם לא העיר על כך, אבל העיד על הבנה כזאת של הפסוק בשכתובו: 'ושם נאו לחייך וצוארך בשורות וחרוזות וענקים של זהב ומרגליות' בכך שצירף יחדיו את שני הרכיבים המקבילים 'נאו לחייך וצוארך', ואחר כך: 'בשורות וחרוזות וענקים'.

(2) גם בשכתוב של שה"ש ב 8 – 'מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות' נהג רשב"ם באותו אופן ובשכתוב הפסוק צירף את הרכיבים המקבילים במשפט אחד: 'מדלג ומקפץ על ההרים והגבעות'. בכך הוא העיד שהוא רואה כאן היגד אחד שחולק לשניים כדי ליצור תבנית שירית.

(3) את ההיגד השירי 'תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון' (ד 8-7), הבנוי כתקבולת חסרה, שכתב רשב"ם כדלקמן: 'ותביטי ותסתכלי אנה ואנה מראש ההרים'. בדרך זו הציג את שתי הצלעות במשפט פרוזאי אחד שבו מיוצגים כל השמות שבפסוק – 'אמנה' בצלע הראשונה, 'שניר וחרמון' בצלע השנייה – בהגדרה אחת: 'ההרים'. כדרך השכתוב הוא מסביר את המילה 'תשורי' באמצעות שני נרדפים המחוברים בוי"ו הביאור, 'תביטי ותסתכלי אנה ואנה' ומחיל אותה על שתי הצלעות.

(4) בפסוק 'נפת תטפנה שפתותיך כלה דבש וחלב תחת לשונך וריח שלמתוך כריח לבנון' (ד 11) שלוש צלעות, והשתיים הראשונות בנויות כתקבולת. רשב"ם מבטא את 'הכפל' בכך שבשכתוב הפסוק הוא אינו מציג כלל את הצלע השנייה: 'נופת צופים נוטפות שפתותיך, וריח שלמותיך ובגדיך טוב וערב עלי מעצי הלבונה'.⁵⁹

(ג) מניעים פולמוסיים

ההכרה העקרונית כי לכל טקסט, ובכלל זה גם לטקסט מקודש כמו המקרא, יש היבטים ספרותיים ורטוריים, היא אבן יסוד במתודולוגיה של הפשט. עמדתו של רשב"ם כלפי כלל התופעות הרטוריות היא אפוא פועל יוצא של שיטת הפשט,

⁵⁸ ראינו דוגמאות לכך הן בניתוח 'דרך המקרא' בשה"ש פרק א, והן בניתוח 'דרך השכתוב' (ראה לעיל, עמ' 93–94, ועמ' 118–119).

⁵⁹ וראה גם בשכתוב של ה 1; ו 1; 9; 13; ח 1, 6, 7; ועוד.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

המגיעה אצלו לידי מימוש עליון. ואולם בתוך מסגרת כללית זו יש מקום מיוחד לתופעת החזרה, שמצד אחד היא נפוצה מאוד בספרות המקרא, ומצד אחר הריהי אחד היסודות הטקסטואליים הפוריים ביותר בתחום המדרש. תקבולת הצלעות היא אחת מדרכי החזרה, ובמיוחד התקבולת המדורגת, שיש בה חזרה מילולית ממש על רכיבים מסוימים בהיגד השירי. נשאלת אפוא השאלה אם יש לראות בהיגדים המפורשים של רשב"ם, שבהם הוא מצביע על תופעת התקבולת, ויכוח עם המדרש ודרכיו, ואם ניכרת עמדה פולמוסית כזאת בכל פירושו הנוגעים לעניין זה.

כבר הזכרתי לעיל שאחת המטרות המובהקות של ההגדרה 'כפל' היא פרשנית: היא נועדה להבהיר את משמעותו של רכיב מסוים בטקסט על בסיס ההנחה של 'כפל'. לפיכך אפשר לקבוע בתור הנחה מקדמית שלא לכל הציונים של 'כפל' חייב להיות עוקץ אנטי־מדרשי. עם זאת, בחינה מקיפה של המדרשים ושל פירושי רש"י מוכיחה שהיקף הפולמוס רחב ביותר, הרבה יותר ממה שעשוי להשתמע מן הניטרליות ומתינות הניסוח של הביאורים עצמם. לא אוכל במסגרת זאת לבחון את התופעה בכל היקפה, אבל אדגים אותה בשלוש בדוגמאות, שתיים נוגעות לתקבולת המדורגת ואחת לתקבולת הנרדפת.

(1) הצגת התקבולת המדורגת בפירוש ל־ד 1 (הנמצא גם ב־א 15) מכוונת בוודאי נגד הפירושים המדרשיים לפסוק זה. ההסבר של רשב"ם הוא ש'הנך יפה רעיתי הנך יפה' הוא היגד אחד שיש בו רק 'יפה' אחת, ואילו כל עיקרו של המדרש לפסוק זה הוא ש'יפה' נאמר בו פעמיים, מפני ש'הנך יפה ויפה'. דוגמה לכך היא המדרש הארוך בשהש"ר א, סב:

הנך יפה רעיתי הנך יפה: הנך יפה במצות, הנך יפה בגמילות חסדים. הנך יפה במצות עשה, הנך יפה במצוות לא תעשה. הנך יפה במצות הבית בחלה תרומה ומעשרות, הנך יפה במצות השדה בלקט שכחה ופאה ומעשר עני וההפקר. הנך יפה בכלאים, הנך יפה בסדין בציצית. הנך יפה בנטיעה, הנך יפה בערלה. הנך יפה בנטע רבעי. הנך יפה במילה. הנך יפה בפריעה. הנך יפה בתפילה הנך יפה בק"ש. הנך יפה במזוזה, הנך יפה בתפילין. הנך יפה בסוכה, הנך יפה בלולב ואתרוג. הנך יפה בתשובה, הנך יפה במעשים טובים. הנך יפה בעולם הזה, הנך יפה בעולם הבא (ושוב, בשהש"ר ד, א).

באותו אופן ממש, אם כי בקיצור ובניסוח עצמאי, פירש רש"י: 'והרי את יפה ויפה [...] והרי את יפה בנעשה והנך יפה בנשמע, יפה במעשי אבות יפה במעשייך'. פירוש הביטוי 'הנך יפה' כהיגד אחד ולא כשניים מתבטא בפירוש רשב"ם לא רק במישור המשל אלא גם בפירוש האלגורי, המצוי רק בפירוש לשה"ש ד 1:

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'דימיון על יפוי מלאכת המקדש ושרתה שכינה בו'. כלומר היופי הוא אחד, יופי המקדש שהשכינה שורה בו.

(2) כפי שראינו לעיל, רשב"ם פירש את הפסוק 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי' (ד 8) כתקבולת מדורגת, ונתן לכך ביטוי בשכתוב הפסוק.⁶⁰ על פסוק זה אומר רש"י: 'אתי מלבנון כלה. כשתגלו מלבנון זה אתי תגלו כי אני אגלה עמכם, "אתי מלבנון תבואי". וכשתשובי מן הגולה אני אשוב עמך. ואף כל ימי הגולה בצרתך לי צר [...] ועל כן כתוב "אתי מלבנון תבואי" ולא כתב אתי ללבנון תבואי. לומר משעת יציאתכם מכאן ועד שעת ביאתכם כאן אני עמכם'.⁶¹ הבסיס לפירושו של רש"י הוא החזרה על השם 'לבנון', שלפי דברי רש"י יש לו שתי משמעויות שונות, אחת בכל צלע בפסוק. באזכור הראשון 'לבנון' הוא כינוי לבית המקדש – בעקבות המדרש המקובל לשם זה – ומטונימיה לארץ ישראל.⁶² לפיכך משמעות הצלע הראשונה היא: 'כשתגלו מלבנון זה'. באזכור השני של 'לבנון' זהו כינוי לארצות הגולה שבני ישראל גלו אליהן, ועל כן: 'וכשתשובי מן הגולה'. רש"י מדגיש שבכל אחת מצלעות הפסוק צירוף היחס הוא 'מלבנון' ולא 'ללבנון', וכל עניינו של הפסוק תלוי במשמעויות השונות של 'לבנון'.

רשב"ם פירש את השם 'לבנון' בפס' 8 במשמעות אחת: אזור ההרים שביניהם גם אמנה, שניר וחרמון: 'עכשיו הוא מספר יופייה שאין בה מום, ומדבר עמה: אתי מלבנון תבואי, ותטיילי עמי ותביטי ותסתכלי אנה ואנה מראש ההרים, ונתחבבה יחד'. ואולם בסופה של אותה יחידת טקסט (פס' 7–11) – שרשב"ם פירש אותה כיחידה אחת – נזכר השם לבנון שוב ('ורח שלמתיך כרית לבנון'), וכאן פירש רשב"ם את השם הזה במשמעות אחרת: 'אילן הטוען לבונה וריחו נודף'.⁶³ המסקנה ברורה: הגדרת פס' 8 כ'כפל' משמעה שאף על פי שהשם 'לבנון' נזכר בו פעמיים, אין זה אלא 'לבנון' אחד. ואולם בכך אין לקבוע שיש למילה זו – או לכל מילה מקראית אחרת – רק פירוש אחד. בהקשרים אחרים עשויה להיות לאותה מילה משמעות אחרת.⁶⁴

אף על פי שיחידת הפירוש (ד 7–11) ארוכה למדי וכוללת תיאורים רבים, הפירוש האלגורי קצר מאוד – יש בו משפט אחד, הימנעות מופגנת משווי הערך האלגוריים של כל הפרטים בפסוק וניתן להשוותו לפירוש רש"י שהלך

60 ראה לעיל, עמ' 148.

61 על המקור לדברי רש"י ראה שהש"ר ד, יז. לדיון בפסקה זו ראה קמין, רש"י לשיר השירים, עמ' 221 (= קמין, בין יהודים לנוצרים, עמ' 34); קמין, רש"י, עמ' 251–256.

62 ראה יפת, לבנון, עמ' 707–711.

63 לעניין זה ראה לעיל, עמ' 47–48.

64 לעניין זה ראה לעיל, עמ' 62.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

ממש בדרך ההפוכה. רשב"ם מסר את תוכנה האלגורי של הפסקה באופן כללי מאוד, כתיאור האהבה הגדולה בין ישראל לאלוהיו בימי הטובה: 'דימיון לכנסת ישראל שהיתה בשלוח בזמן שבית המקדש קיים, קודם שיעבדו עבודה זרה, והיתה אהובה ונעימה למקום'.

(3) מבין הפסוקים שבהם הציג רשב"ם את התקבולת הנרדפת אביא רק דוגמה אחת: 'משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים' (ב 9). לפסוק זה הוקדשו מדרשים אחדים ועיקרם בכך שהפסוק מדבר על שני עניינים שונים. 'משגיח מן החלונות' – "וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר" (שמ' כ 20); מציץ מן החרכים – "וידבר אלוהים את כל הדברים" (שמ' כ ו') (שהש"ר ב, כ); "משגיח מן החלונות" – מבין כתפיהם של כהנים; "מציץ מן החרכים" – מבין אצבעותיהם של כהנים (שם, פסקה כא); "משגיח מן החלונות" זו זכות אבות; "מציץ מן החרכים" זו זכות אמהות (שם, פסקה כב). לפי פירוש רשב"ם הפסוק מציין רק הבטה אחת: 'והשגיח והציץ והביט בי בחלונות וחרכי הבית'. גם בפירוש האלגורי ציין רשב"ם רק עניין אחד מבלי לפרט: 'דימיון להק' אשר דילג וקיפץ קץ גלות מצרים, והחיש ישועה ופדות לכנסת ישראל'.⁶⁵

המסקנה מכל אלה היא חד-משמעית. העמידה על תכונת התקבולת בשירה המקראית איננה רק בגדר הבחנה ספרותית, היבט אחד של מתודולוגיית הפשט. הבחנה זו היא בסיס למסקנות פרשניות רחבות הנוגעות הן לפירוש המדוקדק של רכיבי הטקסט והן למשמעותו הכוללת. הן המתודולוגיה הפרשנית והן המסקנות הנובעות ממנה ניצבות בעמדה של ויכוח ומחלוקת עם שיטת המדרש ופירושיו, שיטה המיוצגת גם בפירוש רש"י. כפי שצינתי פעמים אחדות, אין בפירוש לשיר השירים פולמוס מפורש לא עם המדרש ולא עם פירוש רש"י, ואפשר עקרונית לטעון שהפולמוס המובהק בפירושו של רשב"ם מכוון אך ורק נגד שיטת המדרש על כל היבטיה, ולא נגד מדרשים מסוימים או מקורות ספרותיים מסוימים. אף על פי כן נראה לי שהזיקה הפולמוסית – שהדגמתי אותה לעיל רק בדוגמאות אחדות – חזקה מדי מכדי שאפשר יהיה לראות בה עיון תאורטי גרדא. לדעתי, המקורות הספרותיים הקונקרטיים הם המשתמעים מפולמוס זה.

65 הבסיס לפירוש אלגורי זה, שתחילתו בפס' 8 'מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות', הוא בוודאי במסורת המדרשית שאלוהים קיצר את זמן שעבוד מצרים ל-216 שנים במקום 400 שאותן קבע בתחילה (ראה למשל, שהש"ר ב, יט, וכך גם רש"י לשה"ש ב 8-9). אפשר שרשב"ם קיצר בפירוש האלגורי לאור פירושו של רש"י: 'והנה הוא הודיע שהיה עומד ומציץ מחלונות השמים את העשוי לי, שנאמר "ראה ראיתי את עני עמי"' (שמ' ג 7). הזיקה לפירוש רש"י עשויה להתפרש הן כקבלה והן כפולמוס שבשתיקה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

2. הלשון הפיגורטיבית

אחד הקווים המאפיינים את פירושו של רשב"ם לשיר השירים – ולטקסטים הפיוטיים במקרא בדרך כלל – הוא הרגישות לתכונותיה המיוחדות של לשון השירה. בדברים להלן אתייחס לשני היבטים של עניין זה: פענוח הפיגורות ששיר השירים עשיר בהן כל כך, והכרה בתכונת האליפטיות של הלשון השירית והשלמת פעריה.

רשב"ם עמד בשיטתיות לכל אורך הפירוש על משמעותן של הפיגורות הספרותיות, הן הדימויים והן המטפורות. תיאור מלא של עניין זה מחייב הרחבה ניכרת של הדיון שאיננה ממטרתו של מבוא זה, ועל כן בחרתי להדגים אותו בקטע אחד של הפירוש. בחרתי בשה"ש ז 2–6, שדנתי בו לעיל מזווית אחרת, ושעל פי תפיסת רשב"ם הריהו קטע מיחידת טקסט ארוכה יותר, ו 11 – ז 11.⁶⁶ יש בקטע זה ביטויים שיריים מסוגים שונים: חיוויים ישירים (פס' 2_א), דימויים (פס' 2_ב, 4_א, 5_א, 5_ה–6_ה), ומטפורות (פס' 3_א, 3_ב, 5_ב–6_ב). רשב"ם התייחס אל כולם בשיטתיות גמורה, וזה פירושו בחלק השכתוב:

מה יפו פסיעותיך וקישוטי נעליך (פס' 2_א). כבודה בת מלך סתרי יריכיך נאים ויפים כמו חלאים ותכשיטים, מעשה ידי אומן עשויין באומנות (פס' 2_ב). שוררך וטבורך צח ובר, נקי כאגן וגביע מלא מים, שהוא לבן וצח בתוכו מחמת לובן המים, ולובן הגביע הדומה לסהר שאינו חסר ממזיגת מים (פס' 3_א). בטנך משופע לכאן ולכאן כגל וערימת חיטין גדורה ומסוייגת בגדר של שושנים [...] ולובן החיטים ואודם השושנים מצטרפים, והגון דבר [זה] ונאה לכל. כך בטנך לבן אדמדם ביופי ונוי (פס' 3_ב). שני שדיך דבוקים ומכוונים כשני תאומים בני צבייה (פס' 4). צוארך זקוף כמגדל בנוי על שן סלע, שהוא זקוף ונראה לכל (פס' 5_א). עיניך צלולים ונאין כבריכות מים בחשבון של שער בת רבים, שרוב בני העיר יוצאין ונכנסין בה, שהרבים באים להסתכל שם ולטייל (פס' 5_ב). וחוטמך זקוף כמגדל אשר בלבנון הצופה ועומד פני דמשק (פס' 5_ה). ראשך עליך בגובה כהר הכרמל, ושיער ראשך נאה והגון כארגמן, שאינו לבן כל כך [...] ואני המלך אוהבך, מקושר ואדוק בפתיל הזהב שאת קולעת בו קליעת שער ראשך (פס' 6_א–6_ב).

כבר בעצם פעולת השכתוב מתפרשים בטקסט הרצוף מילים וביטויים רבים.⁶⁷

66 ראה לעיל, עמ' 145–146. כפי שצינתי שם, לפי פירוש רשב"ם מתחיל כאן שלב מסוים בדיאלוג בין הדוד לנערה.

67 ביאור המילים בתוך השכתוב נעשה בשתי דרכים: (1) מילות הביאור מחוברות למילות

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

כמו כן נותן השכתוב ביטוי לאופי הפיגורטיבי של הטקסט בכך שהוא חוזר ומשתמש במילות ההשוואה כמו, כך ובכ"ף הדמיון (כמו חללים, כאגן וגביע, כגל וערימת חיטין, כך בטנך, כשני תאומים, כמגדל, כבריכות מים, כמגדל, כהר הכרמל, כארגמן). ואולם רשב"ם לא הסתפק בפירוש שהציע בדרך השכתוב והוסיף עליו ביאורים פרטניים בחלק השלישי,⁶⁸ ובהם הסביר במידה משתנה של פירוט את הדימויים והמטפורות שבפסקה.

בפס' 2 התכונה המשותפת למדמה ולמדומה היא היופי: 'נאים ויפים', והמילים 'מעשה ידי אמן' מוסבות על התכשיטים. בפס' 3, הקווים המשותפים למדמה ולמדומה הם הלובן, הבהירות והברק: 'צח ובר, נקי [...]' שהוא לבן וצח [...]. מחמת לובן המים, ולובן הגביע, והמילים 'אל יחסר המזג' מוסבות על הגביע המדומה לסהר. בפס' 3, משותפים שני קווים למדמה ולמדומה, הצורה והצבעים: 'בטנך משופע [...]' כגל וערימת חיטין [...]. ולובן החיטים ואודם השושנים מצטרפים [...]. כך בטנך לבן אדמדם'. גם כאן התיאור 'סוגה בשושנים' מתקשר אל ערמת החיטים בלבד. בפס' 4 התכונה המשותפת לשדיים ולעופרים היא שהם 'דבוקים ומכוונים'.⁶⁹ בפס' 5 המשותף לצוואר ולמגדל הבנוי על שן סלע הוא זקיפות הנראית לעין כול, ואילו המשותף לעיניים ולברכות שבעיר חשבון הוא צלילות ויופיין, 'צלולים ונאין', וכל המשך הפסוק: 'בחשבון של שער בת רבים' מתאר את הברכות בעיר חשבון. גם האף מדומה למגדל בגלל זקיפותו, ועל עניין זה מוסיף רשב"ם בחלק השלישי: 'נוי גדול הוא באשה, בחוטם זקוף ושוה בלא עקימה'.⁷⁰

הטקסט באמצעות וי"ו הביאור במעמד של תמורה או במעמד של סמיכות: 'חללים ותכשיטים'; 'מעשה ידי אומן עשויין באומנות'; 'שוררך וטבורך'; 'אגן וגביע [...]' הדומה לסהר; 'כגל וערימת חיטין'; 'הצופה ועומד'; 'כהר הכרמל'; 'המלך אוהבך'; (2) מילות הביאור מחליפות את המילים שבטקסט: פעמיך – 'פסיעותיך', בנעלים – 'קישוטי נעלייך'; חמוקי ירכיך – 'סתרי ירכיך'; אל יחסר המזג – 'שאינו חסר ממזיגת מים'; סוגה – 'גדורה ומסוייגת'; בשושנים – 'בגדר של שושנים'; תאמי צביה – 'תאומים בני צבייה'; מגדל השן – 'מגדל בנוי על שן סלע'; אפך – 'וחוטמך'; כמגדל הלבנון – 'כמגדל אשר בלבנון'; דלת ראשך – 'שיער ראשך'; כארגמן – 'שאינו לבן כל כך'; אסור – 'מקושר ואדוק'; ברהטים – 'פתיל הזהב'.

68 המילים שנדונו בחלק הביאור הן: פעמיך, חללים, אמן, כמגדל השן, אפך, דלת ראשך, ברהטים. עיקר תוכנם של כל הביאורים האלה כבר נכלל בתוך השכתוב.

69 עניין זה מפורש ביתר פירוט בפירוש ליד 5: 'תאומי צבייה. מנהג של צבייה ללדת תאומים, והולכים מותאמים יחד, ומכוונים לרעות אנה ואנה בילדות קטנותם, ונאה להסתכל בהם'.

70 הפירוש מבקש לענות בחיוב לספקותיו של רש"י: 'אפך כמגדל הלבנון. איני יכול לפרשו לשון חוטם [...]' כי מה קילוס נוי יש בחוטם גדול וזקוף כמגדל'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

בפס' 6 הראש הוא 'ככרמל' בגלל התנשאותו לגובה, והמשותף לשער ולצבע הארגמן הוא יופיים, 'נאה והגון'.

פירושו של קטע זה, המשופע בפיגורות, יכול לשמש דוגמה אופיינית לדרך שבה פירש רשב"ם את הלשון הפיגורטיבית בחיבור כולו. כמה עניינים באים כאן לידי ביטוי. העניין הראשון הוא תשומת הלב הגדולה שרשב"ם מייחד לפירוש הפיגורות, שאין אנו מוצאים דומה לה בפירושים אחרים. רשב"ם עומד בשיטתיות גמורה על פירוש כל הפיגורות, אחת לאחת. העניין השני הוא שפירוש הלשון הפיגורטיבית נעשה מתוך נקודת מוצא קבועה, והיא הדמיון החלקי שבין המדמה ובין המדומה. גם הדימויים וגם המטפורות אינם מבטאים דמיון כולל או זהות אלא דמיון חלקי בלבד. לפיכך אפילו המטפורות העשויות להיראות רחוקות ביותר, כגון 'בטנך ערמת חטים', 'צוארך כמגדל השן', או 'אפך כמגדל הלבנון' אינן מהוות קושי פרשני, מפני שאפשר למצוא תכונה משותפת למדמה ולמדומה בצורה, בצבע או באפיון כללי יותר – ביופי. עניין אחר, הנובע מן הקודם, הוא ההבחנה הברורה בין חלקי ההיגד הפיוטי המכוונים למדמה ובין אלה המכוונים למדומה: 'מעשה ידי אמן' הוא תיאור התכשיטים ולא תיאור 'חמוקי יריכך'; 'סוגה בשושנים' אינו מתאר את הבטן אלא רק את ערמת החטים. לחוקר הספרות בן זמננו עשויה דרך זו של פירוש הפיגורות להיראות צרה ומוגבלת, אבל נראה בעיניי שהיא נובעת משני מקורות: מחד גיסא מן המנטליות הרציונלית המאפיינת את כלל אישיותו ועבודתו של רשב"ם,⁷¹ ומאידך גיסא ממתודולוגיית הפשט העקיבה שהוא נוקט ומעמדותיו האנטי-מדרשיות, הגורמות לו לייחס לכל עניין פירוש אחד בלבד ולהסתייג מריבוי הפנים המאפיין את המדרש.⁷²

3. מילוי פערים

האופי האליפטי של לשון השירה הוא ממאפייניה הבולטים ביותר, וגם לעניין זה נתן רשב"ם את דעתו, אם כי ללא הצעת בסיס תאורטי וללא הגדרות. במקומות רבים במהלך הפירוש הוא השלים את הטקסט המקראי בשתי דרכים: בתוספת של קטעי קישור סיפוריים המחברים את ההיגדים הפיוטיים לרצף

71 וראה למשל יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 134–159.

72 כדוגמה בלבד ראה את המדרש בשהש"ר א, יט: 'נמשלו דברי תורה במים ביין בשמן בדבש וחלב. מה מים מסוף העולם ועד סופו [...] כך תורה מסוף העולם ועד סופו [...] מה מים חיים לעולם [...] כך תורה חיים לעולם [...] מה מים מן השמים [...] כך תורה מן השמים [...] מה המים בקולי קולות [...] כך תורה בקולי קולות [...] וכו'. בסך הכול מובאים בפסקה זו שישה עשר דמיון בין התורה ובין המים.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

סיפורי, ובייצוג ההיגד הפיוטי במשפט פרוזאי ההולם את כללי הלשון וההיגיון. כבר ראינו תופעה זו לעיל,⁷³ וכדי להדגים אותה כאן אצטט להלן את הפירוש ליחידת טקסט אחת, ז 12 – ח 4.⁷⁴

רשב"ם פירש את הפסקה בשכתוב רצוף, אבל כדי להבהיר את דרך עבודתו סימנתי בתוך השכתוב את מספרי הפסוקים. את הקטעים הנוספים – בין אם הם קטעי סיפור המקשרים בין ההיגדים ובין אם הם הרחבות של ההיגד הפיוטי – הכנסתי בתוך סוגריים מרובעים.

לכה דודי נצא השדה. [עכשיו היא מפיסת את אוהבה שילך לטייל ולהתחבב עמה.] לכה דודי, נצא [אני ואתה מן העיר] אל השדה, [והלילה] נלינה בכפרים (ז 12). [ולבוקר] נשכימה ל[טייל ב]כרמים ונראה [אם הגיע עת דודים]; אם פרחה הגפן ואם נפתחו פתחי סמדר ואם הנצו הרימונים. שם אתן את אהבתי ואת ידידותי לך (ז 13). הדודאים והבשמים נתנו ריח ואצל פתח [פרדס שלנו, בכניסתנו לתוכו, נמצא שם] כל מיני מגדים, חדשים וגם ישנים, [וגם מן המגדים] אשר צפנתי והצנעתי לך [משנה שעברה] (ז 14). מי יתנך שתהיה כאח לי [באחזה ואהבה וריעות], ואמצאך בחוץ ובשווקים וברחובות, אשקך לעין כל. [וגם בני האדם אשר יראוני מחבבת ומנשקת אותך], ומי יתן אשר לא יבוז לי, שלא אתבזה בעיניהם (ח 1). [ומשם] אנהגך, אביאך אל בית אמי ותלמדיני [באיזה עניין אעבוד אותך]. ושם אמזוג לך ואשקך מיין הרקח ומתוק, [כאשה המחוייבת למזוג הכוס לבעלה] (ח 2). ואז ישים שמאלו תחת לראשי ויד ימינו מחבבת אותי, [למשוך פי וגופי אליו באהבה] (ח 3). וכאשר היא מתאוננת ועורגת על ידידה אשר נתרחק הימינה בפני חברותיה, והן גוערות אותה ואומרות לה: הדבקי באחרים ואל תתאוי ותערוגי אליו. והיא משיבתן: [השבעתי אתכם ריעותיי הבתולות בנות ירושלים] שלא תוסיפו לדבר עוד אלי בדבר הזה. [מה תעירו ותאמרו?] [כל דברים נחשבו אלי אפס ותוהו] כל זמן שתרצה האהבה להיות בי (ח 4).

73 ראה עמ' 117–120.

74 לדעת פלק, פוקס וקליין וזקוביץ אין זה שיר אחד אלא שניים, והראשון בהם מתחיל בפס' 11 ולא בפס' 12, כך: ז 11–14; ח 1–4 (פלק, שיר השירים, עמ' 42–44; פוקס וקליין, שיר השירים, עמ' 56, 62; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 126–130). גם חכם רואה בשה"ש ח 1–4 שיר נפרד, אבל לדעתו השיר הקודם לו מקיף את ז 8–14 (חכם, שיר השירים, עמ' סב–סז).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

בדרך זו השירה מוצגת כסיפור פרוזאי רצוף שכל דימויו מבוארים וכל פרטיו מתקשרים.

ואף על פי שהדגמתי את הרגישות לפערים שבטקסט בדוגמה זו בלבד, דרך זו משקפת את הפירוש כולו.

4. 'אין לדקדק'

הכלל ש'אין לדקדק' הוא מכללי היסוד של פירוש רשב"ם, ומינוח זה הוא מניסוחיו המובהקים.⁷⁵ דנתי בעניין זה בהרחבה במבוא לפירוש רשב"ם לאיוב, ושם הבאתי גם את מראי המקומות הרלוונטיים.⁷⁶ משמעותו של הכלל היא שיש מקרים שבהם אין לפרש את הטקסט הנתון פירוש מילולי מדויק, מפני שהטקסט אינו מתכוון לכך. כלל זה חל בראש וראשונה על משמעותם של מספרים, אבל גם על עניינים אחרים בעלי אופי סגנוני ותחבירי רחב.⁷⁷ כלל זה נזכר פעם אחת גם בפירוש לשיר השירים: 'ששים המה מלכות [...] ואת החשבון אשר כתב ששים ושמונים, לא דיקדק בו כי אינו מצומצם' (ל"ו 8, בחלק הביאור). לשון השירה, ולשון גבוהה בדרך כלל, אינה מחויבת לדיוק מילולי, ושימושה במספרים אינו בא לדייק במספר: 'החשבון [...] אינו מצומצם'.⁷⁸ כוונת המספרים במקרה זה היא לציין ריבוי מופלג, כפי שמעיד המשך הפסוק: 'ועלמות אין מספר'. משמעות זו מוצגת בפירוש פעמיים, בשכתוב ובביאור הפרטני: 'ונשים שהם מלכות יש לי הרבה, ופילגשים מאד, ועלמות בתולות עד אין מספר, להתנהג עמהן בחיבה. ורעייתי יפה ונאוה מכולן' (בשכתוב); 'שהיו לו נשים הרבה ופילגשים עד מאד, ועלמות אין מספר לטייל עמהן' (בפירוש הפרטים).

מצד ההבחנה הספרותית, הערתו של רשב"ם מעידה בבירור על רגישות דקה

75 ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 21, הערה 2, עמ' 87, הערה 7, עמ' 156; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 21. וכן יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 65–71 ועוד על פי המפתח. גם תומפסון כלל מונח זה בין המונחים האופייניים לרשב"ם (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 160–161).

76 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 67.

77 ראה למשל בפירוש רשב"ם לבר' כח 12: 'עולים ויורדים. לפי הפשט אין לדקדק במה שהקדים עולים ליורדים שכן דרך ארץ להזכיר עליה קודם ירידה', וכן לאיוב כו 7: 'לא הזכיר צפון לדקדק מלתו', וכן לאיוב טו 10: 'שני גמין נהוגין בכמה מקראות לבוא סמוכין זה לזה בלוא דקדוק מלה' (ובדומה לכך הפירוש לקה' ט 1) ועוד.

78 = מדויק, מכוון. ראה למשל: 'בתרומת מעשר צריכה שתהא מצומצמת במידה במשקל ובמנין' (ירושלמי, תרומות א, ד). ראה ערך 'צמצם' (ג), מילון בן יהודה, יא, עמ' 5530 ועמ' 5531.

פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים

לדרך השירה. אלא שמטרתו של היגד זה, והיגדים אחרים דומים לו, אינה רק להעיד על דרך השירה אלא להציע חלופה לדרך המדרש, שה'דקדוק' הוא אחת מתכונותיה הבולטות ביותר. כך למשל פירש רש"י תוך הרחבת מדרש קצר המובא בשיר השירים זוטא:

ששים המה מלאכות. אברהם ויוצאי ירכו ששים, בני קטורה שש עשרה, ישמעאל ובניו שלוש עשרה, יצחק ובניו שלושה, בני יעקב שנים עשר, בני עשו שש עשרה, בדברי הימים, הרי ששים. ואם תאמר, צא מהם תמנע שהיא אשה, אברהם מן המניין [...] ושמונים פלגשים. נח ובניו עד אברהם כל ולדות יוצאי התיבה שמונים תמצאם. וכשם שהמלכות שהם נשי המלך יתירות בגדולה על הפילגשים, כך היו אברהם ויוצאי ירכו חשובים וגדולים ויתירים בחשיבות על הכל [...].⁷⁹

רשב"ם מחיל את הכלל 'אין לדקדק' לא רק כאשר הוא משתמש במינוח זה אלא גם בלעדיו,⁸⁰ והוא אחד ההיבטים החשובים של 'דרך המקרא'. עם זאת, הרגישות לסגנון המקראי ולדרכי הביטוי בו מובילה את רשב"ם גם לכיוון הפוך, כלומר לדייק בלשון השירה ולרדת לגיוונים של ביטוי וצורה כגון בפירוש לשה"ש ב 3–2, שדנתי בו לעיל בפרק א.⁸¹

79 שיר השירים זוטא ו, ט: 'ששים המה מלכות. זה אברהם ויוצאי ירכו. ושמונים פילגשים. דאלו יוצאי התיבה. ועלמות אין מספר. אלו המשפחות שאין להם מספר'. וכן במדרשים רבים אחרים, בשהש"ר ו, יג–טו: 'ששים המה מלכות. ר' חייא ציפוראה ורבי לוי פתרי קרייה באומות העולם. ר' חייא אמר: ששים ושמונים הרי מאה וארבעים. ארבעים מהם יש להם לשון ואין בהם כתב. וארבעים אין להם לשון ויש להם כתב. ועלמות אין מספר. השאר מהם שאין להם לא כתב ולא לשון [...]. ר' לוי אמר. ששים ושמונים הרי מאה וארבעים. שבעים מהם מכירים אבותיהן ואין מכירין אמותיהם. ושבעים מהם מכירים אמותיהם ואין מכירין אבותיהם. ועלמות אין מספר. שאין מכירים אבותיהם ואימותיהם [...]. ר' יצחק פתר קרייה בפרשיותיה של תורה. ששים המה מלכות. אלו ששים מסכתות של הלכות. ושמונים פילגשים. אלו שמונים פרשיות שבתורת כהנים. ועלמות אין מספר. אין קץ לתוספות. ר' יודן ברבי אלעאי פתר קרייה בעץ חיים ובגן עדן. ששים המה מלכות. אלו ששים חבורות של צדיקים שיושבות בגן עדן תחת עץ החיים ועוסקות בתורה [...] ושמונים פילגשים. אלו שמונים חבורות בינוניות שיושבות ועוסקות בתורה חוץ לעץ החיים [...]. רבנן פתרי קרייה ביוצאי מצרים [...].'

80 ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 69–70.

81 ראה לעיל, עמ' 45–46.

פרק ה

הפירוש האלגורי

א. היקף הפירוש האלגורי ויסודות עיצובו

הפירוש האלגורי מהווה חטיבה מיוחדת בפירוש לשיר השירים ומוצג באופן שיטתי בכל אחת מיחידות הטקסט חוץ מן הפסוק הראשון; הוא מורכב אפוא משלושים וחמישה קטעים בעלי אורך שונה. היקפו של הפירוש האלגורי קטן במידה ניכרת מהיקפו של פירוש המשל; מלבד שש יחידות טקסט שבהן אורך הקטעים המקבילים שווה פחות או יותר,¹ כל הפירושים האלגוריים קצרים יותר מאשר פירוש המשל המקביל להם. רק ביחידת טקסט אחת (ה 8 – ו 3) הפירוש האלגורי רחב ומפורט, ועוד אשוב לעניין זה להלן. מידת הקיצור והצמצום של הפירוש האלגורי איננה שווה בכל מקום, אבל העיקרון נשמר לכל אורך הפירוש. מגמת הקיצור מתבטאת גם בסגנונו של הפירוש האלגורי.² דרך הביאור הנקוטה בו מציגה בסגנון קצר ותמציתי את עיקר עניינה של יחידת הטקסט אבל לא את פרטיה.³ עיצובו של הפירוש האלגורי נקבע בעיקר על יסוד שתי הנחות מתודולוגיות, שאמנם אינן מוצגות במפורש ואינן זוכות לניסוח תאורטי, אך מתבטאות הלכה למעשה במלאכת הפירוש: ראיית האלגוריה כהיבט של הפשט, ותפיסה מסוימת של היחס בין המשל ובין הנמשל.

1. האלגוריה כהיבט של הפשט

עיקרון זה הוא יסוד היסודות של החיבור, ולעיל הרחבתי על אודותיו את

1 הפירושים לשה"ש א 3, 4, 5; ב 4; ג 5; ח 13–14.

2 ראה לעיל, עמ' 121–123.

3 אפשר שמידת הקיצור המאפיינת את הפירוש האלגורי היא שגרמה לתומפסון לקבוע שחלק זה של הפירוש היה בעל חשיבות משנית בעיני רשב"ם: 'Allegory is of little importance in the commentary' (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 119), ובמהלך חיבורו התעלם ממנו לחלוטין. גם ילינק וגם פוזננסקי לא הקדישו תשומת לב לחלק זה של הפירוש. אני מקווה שהדיון להלן יציג את עמדותיו של רשב"ם בצורה קולעת יותר.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הדיבור: האלגוריה איננה נפרדת מן הפשט אלא נתפסת כהיבט שלו.⁴ כל יחידת טקסט, על שלושת חלקיה, היא בגדר שלמות, והפירוש האלגורי נסמך על שני החלקים האחרים הן מצד המבנה והן מצד התוכן. כפי שטענתי לעיל, מצד מבנה הפירוש וצורתו הדבר מתבטא קודם כול בכך שבפירוש האלגורי אין דיבורים מתחילים, ולאחר מילת הפתיחה 'דימיון' הביאור פונה מיד אל עניינה של יחידת הטקסט. יתר על כן, הפירוש האלגורי בנוי על יסוד קווי המתאר של המשל. המתכונת הספרותית הכוללת של שיר השירים – דיאלוג בין הנערה ובין חברותיה, שבתוכו משולב דיאלוג בין הנערה ובין אהובה – היא הבסיס התבניתי לפירוש האלגורי. הוא הדין לגבי תיחום היחידות השיריות, הגדרת הסצנות, זיהוי הדוברים ונמעניהם – כולם נשענים על ההבחנות ועל ההגדרות שנקבעו במישור המשל, ואני מתייחסת אליהם בהמשך. נוסף על כך, עניינים רבים הנוגעים לפירוש יחידת הטקסט בשני מישוריה נדונים בשכתוב היחידה ובחלק הביאור שבה, ואינם חוזרים בפירוש האלגורי. התוצאה היא אפוא פירוש קצר בהרבה, הן בכמותו והן בדרך הבעתו.

2. היחס בין המשל ובין הנמשל

את הקשר בין המשל ובין הנמשל איתר רשב"ם ברמה הבסיסית והכללית בלבד ולא החיל אותו על הפרטים. רשב"ם הציע את קווי היסוד של המשמעות האלגורית: נושא היחידה, המסר העיקרי שלה והייצוג האלגורי של הדמויות המרכזיות ושל הדימויים העיקריים. הוא לא המשיך מעבר לכך ולא נגע בפרטי ההתאמה בין שני מישורי הטקסט. התוצאה היא שמה שמתואר במשל בהרחבה מרובה זוכה במישור הנמשל להיגד תמציתי, במשפט אחד או בשניים. עיקרון זה מופעל בעקיבות לכל אורך הפירוש, והדגמתי אותו לעיל.⁵ רשב"ם לא נתן ביטוי מפורש לעיקרון זה, ולא הסביר את מניעיו או את הבסיס הקונספטואלי והפואטי שלו. עם זאת נראה לי שתפיסת היחס בין המשל לנמשל ומידת הקיצור הנגזרת ממנה נובעות משלושה גורמים: הדוגמה המקראית, הוויכוח עם 'דרך המדרש' ועמדות אידאולוגיות מסוגים שונים.

(1) הדגמתי פעמים רבות את שאיפתו של רשב"ם לפרש את המקרא ב'דרך המקרא', ושאפה זו מתבטאת גם באימוץ הדגם המקראי לפירוש המשל. רשב"ם עצמו מזכיר את משל הכרם ביש' ה' 1-7 בפירוש לשה"ש ח' 11-12 – בעקבות

4 ראה לעיל, עמ' 82-83.

5 ראה לעיל, עמ' 121-123.

פרק ה: הפירוש האלגורי

המסורת הפרשנית ורש"י – ומשל זה אכן בנוי על פי אותו עיקרון ספרותי. אף על פי שהמטרה המוצהרת של המשל היא נמשלו, עיקר הטקסט – שישה מתוך שבעה פסוקים – מוקדש למשל. המשל מפרט בהרחבה את טיפוח הכרם, האכזבה ממנו והעונש שיגיע לו, ואילו לנמשל מוקדש פסוק אחד בלבד, פס' 7, הכולל אך ורק את זיהוי הפיגורה: 'כי כרם ה' צבאות בית ישראל ואיש יהודה נטע שעשועיו, ויקו למשפט והנה משפח לצדקה והנה צעקה'. הצגת הנמשל היא אפוא בבחינת רמז שיש לפענח אותו ולהשלים אותו לאור התיאור המפורט שבמשל. יש להחיל על הנמשל בעיקר את העונש שיקבל הכרם הסורר: 'ועתה אודיעה נא אתכם את אשר אני עשה לכרמי, הסר משוכתו והיה לבער פלץ גדרו והיה למרמס. ואשיתהו בתה לא יזמר ולא יעדר ועלה שמיר ושית, ועל העבים אצוה מהמטיר עליו מטר' (יש' ה' 5–6). הקורא והשומע יודעים שהעונש המפורט במישור המשל מכוון לא רק ל'כרם' שבמשל, אלא ל'בית ישראל ואיש יהודה' שבנמשל. עם זאת, הטקסט המקראי אינו מבהיר מה מידת הדיוק והשלמות ביחס שבין המשל ובין הנמשל, והאם, ועד כמה, יש לכל פרט ופרט שבמשל משמעות אלגורית.⁶ זו הדרך שבה הלך רשב"ם. הוא פירש בהרחבה את כל הפרטים שבמשל, אך העמיד את הנמשל על עיקרי הדברים בלבד.

(2) הגורם השני להכרעה מתודולוגית זו הוא עמדתו של רשב"ם כלפי המדרש. אחד הקווים המאפיינים ביותר את המדרש הוא הדיוק במשמעות האלגורית של כל אחד ואחד מרכיבי הטקסט, ועוד יותר – השאיפה לגלות משמעויות אלגוריות רבות ככל האפשר. באופן עקרוני גם רש"י הלך בדרך זו, אם כי לא אימץ את כל מרחב הפירוט המדרשי ובחר רק מדרשים אחדים מתוך שפע המדרשים שעמדו לפניו. התנגדותו של רשב"ם ל'דרך המדרש', על כל היבטיה, הדריכה אותו גם לצמצם ככל האפשר בפירוש פרטי הנמשל.

(3) הגורם השלישי הוא רצונו של רשב"ם להימנע ממסקנות שלדעתו הן שנויות במחלוקת ועלולות לפגוע בהשקפותיו התאולוגיות, או מהצעת תכנים שאתם אינו יכול להסכים. דוגמה מאלפת למניע כזה היא יחידת הטקסט ה' 8 – 13. אמנם גם כאן היקפו של החלק האלגורי קטן יותר מזה של פירוש המשל, ולא כל הפרטים במשל זוכים למקבילה במישור הנמשל, אבל בהשוואה לחיבור כולו יחידת טקסט זו בולטת בהיקפה ובמידת ההתאמה שיש בה בין המשל לנמשל. אופיו החדג של הפירוש ליחידת טקסט זו מעיד על החשיבות הגדולה שהייתה לה בעיניו של רשב"ם, מכמה וכמה היבטים. בחטיבה זו מציג רשב"ם את הנרטיב

6 וראה גם משל יותם, בשופ' ט 8–15, שבו הנמשל הפרוזאי מתייחס אך ורק לפסוק האחרון של המשל, פסוק 15. וכן ראה את משל כבשת הרש בשמ"ב יב 1–7 ועוד.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ההיסטורי המשתמע בשיר השירים במלוא היקפו (ראה להלן, עמ' 182–183), והיא משמשת בידיו כלי מרכזי למיקוד הוויכוח בין היהודים ובין הנוצרים (ראה להלן, עמ' 188–189). רשב"ם מדגיש כאן הדגשת יתר את האופי ההיסטורי והבלתי מיסטי של תיאור הדמות האלוהית בשיר השירים. עובדה זו מתבררת לא רק ממה שיש בפירוש האלגורי אלא גם ממה שאין בו. כפי שראינו לעיל, תיאורי הגוף ביחידה זו בנויים במתכונת הספרותית המכונה 'וצף' – תיאור אברי הגוף בכיוון אחד, 'מלמעלה למטה' או 'מלמטה למעלה'.⁷ רשב"ם עמד על מתכונת ספרותית זו במישור המשל והדגיש אותה באמצעות החזרה עליה, אך נמנע לחלוטין מלחזור עליה במישור הנמשל. כידוע, חטיבת פסוקים זו היא טקסט המפתח לפירוש המיסטי שבספרות ההיכלות, ועליה נבנית, או באמצעותה מודגמת, הדמות האנתרופומורפית של האלוהים בחיבור 'שיעור קומה'. לעומת זאת, האלגוריה שרשב"ם מציע, עד לפרטי הפרטים שבה, היא כולה היסטורית, ונקשרת למתן תורה ולתולדות ישראל כפי שהם מתוארים במקרא. ההימנעות מתיאור הכיוון של אברי הגוף בפירוש האלגורי מכוונת נגד התפיסה שיש לכיוון זה משמעות מיסטית, ושהוא מעיד על קשר ותקשורת בין העולם האנושי ובין העולם האלוהי: היא 'מורידה אותו' לשכון עמה, והוא 'מעלה אותה' לשכון עמו. יתר על כן, בשיר השירים כולו, על הפירוט בדמות האלוהים ועל תיאורי האהבה המפורטים שבין האלוהים ובין 'כנסת ישראל', יש פוטנציאל בלתי נדלה לעיון בדמותו של העולם האלוהי ולפרשנות מיסטית.⁸ במקומות אחדים בחיבוריו הביע רשב"ם התנגדות מפורשת לשני אלה – הן 'לחכמה העמוקה' והן 'לספר יצירה'.⁹ הצגת הנמשל בשיר השירים בקווים כלליים וללא פירוט היא אחת הדרכים שרשב"ם הלך בהן כדי לסייג את דבריו ולהגביל אותם ככל האפשר לתפיסות מאופקות של העולם האלוהי, וכדי להימנע לחלוטין מכל מבע מיסטי על יחסי העולמות.¹⁰

7 ראה יפת, תיאורי הגוף, וכן לעיל, עמ' 106–108.

8 ופוטנציאל זה אכן נוצל בהרחבה בפרשנות הפילוסופית והמיסטית לשיר השירים, הן היהודית והן הנוצרית, ולא אוכל להאריך בכך בהקשר זה.

9 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 52–53, יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 153–158; קמין, תפיסת הבריאה, עמ' 119–132.

10 בפירוש האלגורי מופיע פעמיים הביטוי 'חיבת/אהבת זכר ונקבה' (ביחידות הפירוש א 13 – ב 3; 12 ז – ח 4). בשני המקרים רשב"ם מבהיר היטב שהביטוי לאהבה זו הוא שכינת כבוד ה' במשכן בין הכרובים, שהייתה פסגת היחסים בין ישראל ובין אלוהיו בעבר, ותוגשם שנית באחרית הימים. ההיגד 'כאילו שניהם נחבקים ונדבקים על מיטה אחת באהבת נעורים' (לא 13 – ב 3), הוא לא יותר מאשר משל לשכינת כבוד ה' בין הכרובים. המרחק בין המשל ובין הנמשל מדגיש גם הוא את ההדגשה האנטי-מיסטית של פירושו. ראה גם להלן, על יחסו ל'פמליה של מעלה', עמ' 170–172.

פרק ה: הפירוש האלגורי

ב. התבנית הספרותית של הפירוש האלגורי

1. המבנה: דיאלוג

כפי שראינו לעיל, רשב"ם תיאר את המתכונת הספרותית של שיר השירים כדיאלוג בין הנערה ובין חברותיה, שבתוכו משולב דיאלוג שני בין הנערה ובין אהובה.¹¹ זוהי גם תבנית היסוד של הפירוש האלגורי. בזיהוי הדוברים בדיאלוג במישור האלגורי הלך רשב"ם בעקבות המסורת שקדמה לו: הנערה מייצגת את כנסת ישראל, הדוד מייצג את אלוהי ישראל, והחברות מייצגות את 'האומות' או 'אומות העולם'. שני שווי הערך הראשונים הם המקובלים במסורת הפרשנית – אם כי כדרכו של המדרש גם הם אינם בלעדיים¹² – ואילו השלישי, המקובל פחות, גם הוא מקורו במדרש וחוזר גם אצל רש"י.¹³ חידושו של רשב"ם הוא ביישום המוחלט של שווי הערך האלה מתוך הימנעות גמורה מכל אפשרות אחרת. כפי שהבהרתי לעיל, בהתאם לעקרונות הפשט שביסוד פירושו לכל רכיב בטקסט יש רק פירוש אחד, ועיקרון זה מופעל בעקיבות גמורה גם במישור האלגורי.

הגדרת התבנית הספרותית של שיר השירים כדיאלוג בין כנסת ישראל ובין אומות העולם ממקדת את שיר השירים כולו בהווה, ביחסים העכשוויים שבין ישראל ובין העולם שמסביבו, ומעצימה מאוד את תפקידן של אומות העולם. מה שנראה תחילה כלא יותר מאשר בחירה ספרותית יעילה להבנתו של שיר השירים, הוא למעשה נקודת המוצא של הפירוש. תבנית זו מאפשרת לרשב"ם להציג את עמדותיו באחת השאלות הבוערות ביותר שהעסיקו את יהודי תקופתו: היחס בין הקהילה היהודית ובין סביבתה הנוצרית. הדרך העקיפה שבה מציג רשב"ם

11 לעיל, עמ' 137–139.

12 ראה למשל קדרי, תוכו רצוף אהבה.

13 בשהש"ר (א, ה) הוא נמסר משמו של רבי יוחנן (ראה גם לעיל, עמ' 85). כן הוא מצוי במכילתא דר' שמעון בר יוחאי, טו ב (מהדורת אפשטיין מלמד, עמ' 79), ובמדרש תנאים לדב' לג 2 (מהדורת הופמן, עמ' 211). ראה גם קדרי, תוכו רצוף אהבה, עמ' 398. אבן עזרא מזכיר את הפירוש הזה אך דוחה אותו: 'דע כי "בנות ירושלים" השתבשו בו אנשים רבים, אחר שכנסת ישראל היא המדברת מה ענין בנות ירושלים? יש אומרים כי שתים הנה, אחת בשמים ואחרת בארץ תחתיה כנגדה וענין בנות ירושלים המלאכים של מעלה, ואחרים אמרו שהם אומות העולם כטעם "ונתתי אתהן לך לבנות". והנכון בעיני שהמשל הוא אשה המדברת עם נפשה ותשיב אמריה לה כאילו תאמר עם מחשבותיה והן בנות ירושלים' (הקדמה, מקראות גדולות, הפעם השלישית). בעקבות המדרש הציע רש"י זיהויים נוספים ל'בנות ירושלים', כגון בפירוש לשה"ש ג 9–10: 'מבנות ירושלים. אילו ישראל יראים ושלמים להק'. בנות ציון. בנים המצויינים לו במילה ותפילין וציצית'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

את עמדתו – לא כדיון מפורש והכרזות פרוגרמטיות אלא כפירוש של טקסט מקראי מקודש – מעניקה לדבריו משקל יתר. בדרך זו הופך הפירוש לביטוי אותנטי ובן זמנו להווי חיה של הקהילה היהודית בצרפת במאה השנים עשרה ולשאלות הקיום שהעסיקו אותה.

אופיו של הדיאלוג מעניין לעצמו. עצם הצגת מערכת היחסים בין ישראל ובין סביבתו במסגרת של דיאלוג, מעמידה את שני הצדדים כמי שדוברים במישור אחד. 'כנסת ישראל' איננה מדברת 'על' אומות העולם אלא 'אל' אומות העולם, והן מדברות אליה. פעמים היא השואלת והן המשיבות, ופעמים הן השואלות והיא המשיבה. הדיאלוג ענייני ואין בו ביטויי התנשאות או השפלה של צד אחד כלפי משנהו. הדיאלוג נעדר כל מידה של תוקפנות, גינוי, לעג או איומים. הדוברת הראשית, 'כנסת ישראל', ובנות שיחה, 'אומות העולם', מבררות בגילוי לב ובהיגדים מפורשים הן את עמדותיהן והן את חילוקי הדעות ביניהן על רקע של הסכמה לגבי העבר (וראה עוד להלן).

2. הגדרת הסצנות וזיהוי הגיבורים

במקומות רבים בפירוש האלגורי, כמו בפירוש המשל, פותח הפירוש ליחידת הטקסט בהגדרת הסצנה ובהצגת הדוברים בה, אם כי לא תמיד בהקבלה מושלמת לפירוש המשל:

'דימיון לכנסת ישראל המתאוננת ומתחננת לפני הק' (ל-א 4); 'דימיון לכנסת ישראל שאומות מכלימים אותה [...] והיא משיבתם' (ל-א 5); 'דימיון זה על האומות [...] והיא משיבתם' (ל-א 6); 'דימיון לכנסת ישראל המתפללת ואומרת לפני הק' (ל-א 7); 'דימיון שהק' משיב לכנסת ישראל' (ל-א 8); 'דימיון לכנסת ישראל, המתאוננת בתוך גלותה' (ל-ב 4); 'דימיון לאומות העולם האומרים לכנסת ישראל' (ל-ב 7); וכן הלאה עד סוף הפירוש.¹⁴

כפי שציינתי לעיל, שלושת הגיבורים הראשיים שבשיר השירים הם הנערה, אהובה והחברות, המיוצגים במישור האלגורי ככנסת ישראל, אלוהי ישראל ואומות העולם. ואולם אל גיבורים ראשיים אלו מצטרפות במהלך הספר דמויות נוספות: חבריו של האהוב, ה'רעים', המקבילים במידה מסוימת ל'חברות'; שומרי העיר; אמה של הנערה; אחיה ועוד. ייצוגן של הדמויות האלה בפירוש האלגורי אינו אחיד ואינו שיטתי, ויש שהן נעדרות לגמרי. קו מעניין ביחסו של רשב"ם אל

14 ראה הפירוש האלגורי ל-ג 1, 4, 5, 7-11; ה 8 – ו 3; ו 4-10; ו 11 – ז 11; ז 12 – ח 4; ח 5-7, 8-10, 11-12, 13-14.

פרק ה: הפירוש האלגורי

הדמויות האלה הוא תפיסת מקומם של ה'רעים', חבריו של האהוב. ראינו לעיל כי 'בנות ירושלים', המתלוות אל הנערה ומשמשות בנות שיחה, ממלאות תפקיד חשוב מאוד בפירוש האלגורי, ועובדה זו מפנה את תשומת הלב לשאלת מקומם ותפקידם של החברים, המופיעים במישור המשל בצדו של האהוב. חברים אלו נזכרים בשיר השירים בשתי דרכים: במפורש, כגון 'אכלו רעים שתו ושכרו דודים' (ה 1) ו'חברים מקשיבים לקולך' (ח 13), ובמרומו בשימוש בלשון רבים, כגון 'תורי זהב נעשה לך' (א 9) או 'שובי שובי ונחזה בך' (ז 1).¹⁵ כיוון שהאהוב מיוצג במישור האלגורי כאלוהי ישראל, מתבקשת המסקנה שה'רעים' גם הם שייכים לספֵרה האלוהית, והרי הם מי שמכונים בלשון חז"ל 'הפמליה של מעלה'.

עמדתו של רשב"ם כלפי ה'רעים' מעניינת ובוודאי אופיינית. במישור המשל התייחס רשב"ם אל ה'רעים' במפורש וציין בכל מקום שהם ידידיו של האהוב, 'בני כנסיא' שלו. כך בפירוש ל'ה 1: 'ואתם ריעי ודודי, בני כנסיא שלי, אכלו ושתו ושכרו בשמחת ליבי ובאהבת אחותי כלה'; וכך בפירוש ל'ח 13: 'חברים ושושבינים אשר באו עמי מקשיבים ותאיבים לקולך [...] השמיעני קולך [...] וישמעו גם ריעי'. זהו גם ההסבר למילה 'דגל' שבפרק ב 4: 'ולהקת אסיפת ריעיו, אשר הניח עמו לשמחת חופתו'. בפירוש ל'א 9 פירש רשב"ם בדרך זו את לשון הרבים: 'ושם עשינו לך אני וכנסיא שלי שורות ורבידים של זהב', וכן בפירוש ל'ז 1: 'והוא משיב לה: שובי שובי השולמית, ונחזה אני וריעי ביופי גופך והדרת קומתך'. כל זאת במישור המשל, ולא כן בפירוש האלגורי. בפירוש האלגורי התעלם רשב"ם מן ה'רעים' כמעט לחלוטין. לעומת 'ואתם ריעי ודודי, בני כנסיא שלי, אכלו ושתו' וכו' שבמישור המשל ב'ה 1, יש בפירוש האלגורי משפט אחד, שה'רעים' נעדרים ממנו: 'דימיון שישוב הק' וישכון בקרב ישראל לצמצם שכינתו בינותם'. הפירוש ל'א 9, שבמישור המשל הוא 'ושם עשינו לך אני וכנסיא שלי שורות ורבידים של זהב', מנוסח במישור הנמשל: 'דימיון לביזת מצרים אשר לקחה כנסת ישראל על הים עם אבנים טובות ומרגליות וזהב, ועשתה ענקים של זהב לצוארה'. לא 'אני וכנסיא שלי' עושים לה ענקים של זהב אלא כנסת ישראל עושה אותם לעצמה. לפירוש המשל ב'ז 1: 'ונחזה אני וריעי' אין שום מקבילה בפירוש האלגורי.

רק בשני מקומות במהלך הפירוש מביא רשב"ם את שווה הערך האלגורי של 'החברים'. האחד מהם, הפירוש האלגורי ל'ב 4, כללי וסתום: 'דימיון לכנסת ישראל, המתאוננת [...] ומזכרת מתן תורה, אשר הפליא לה הק' את אהבתו

¹⁵ לשון רבים מופיעה גם בשה"ש ח 8-9: 'נעשה [...] נבנה [...] נצור', אולם הדוברים כאן אינם רעיו של האהוב אלא אחיה של הנערה, הנזכרים גם בשה"ש א 6, ואין להם נגיעה לענייננו כאן.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

עמה והביא עמו חיילותיו וגדודיו'. ייתכן שהביטוי הכללי 'חיילותיו וגדודיו' אכן מכון ברוח המדרש ל'צבאות של מעלה' – המלאכים¹⁶ – אך הדברים נשארים בניסוחם הכללי.¹⁷ והמקום האחר, והיחיד שבו נזכרים מלאכים בפירוש רשב"ם לשיר השירים, הוא בפירוש ליחידת הטקסט האחרונה בספר: 'היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני' (ח 13). את ה'חברים ושושבינים [...] ריעי' שבמישור המשל מייצג כאן רשב"ם בפירוש האלגורי כך: 'דימיון להקב"ה שאומר על כנסת ישראל: מלאכים מחכים, מקשיבים לקולך, שתשמיעני תפילתך'. רשב"ם אינו מכחיש את קיומו של 'עולם של מעלה', אולם הוא מעדיף למעט בהתייחסות אליו; לפי השקפתו זוהי גם מגמתו של הטקסט המקראי.¹⁸ רק בפסוקים האחרונים של שיר השירים, כשהוא מציג בהתרוממות רוח את תקוות הגאולה ואת הביטחון בה, רק אז הוא מזכיר את המלאכים, וגם באותה פעם יחידה הוא עושה זאת באופן מתון בהרבה מן המדרש ומפירושו של רש"י.¹⁹ בכל המקומות האחרים הוא מתכחש לקיומם, ובמישור האלגורי עובר על עניין ה'רעים' בשתיקה.

ג. התוכן והמסר של הפירוש האלגורי

1. הוויכוח היהודי-נוצרי: מאפייניו ויעדיו

מה, אם כן, טיבו של אותו דיאלוג בין ישראל ובין העולם הנוצרי שמסביבו? מה נושאו, תכניו, צורתו ואווירתו? רשב"ם הגדיר במפורש את נקודת המוצא

16 ראה שהש"ר ב, יג: 'אמרה כנסת ישראל: הביאני הקב"ה למרתף גדול של יין זה סיני. ושם ראיתי מיכאל ודגלו, גבריאל ודגלו וראו עיני טקסיס של מעלה'.

17 והשווה, למשל, את פירוש רש"י לשה"ש, שבו נזכרו חיילי מלאכים (ל"ו 4), מלאכים (ל"ו 10); מלאכי השרת (ל"ח 13) אני ובית דיני (ל"א 9); הק' ובית דינו (ל"ח 5, 7), חיילות של מעלה (ל"ז 9).

18 על עמדתו של רשב"ם כלפי המלאכים בפירושו לתורה ראה בקצרה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 116. על עמדתו כלפי העולם העל-טבעי בפירושו לאיוב, ראה בהרחבה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 134–144.

19 ראה רש"י לשה"ש ח 13: 'חברים מקשיבים לקולך: מלאכי השרת חביריך, בני אלהים דוגמתך, מקשיבים ובאים לשמוע קולך בבתי כנסיות. השמיעני: ואחר כך יקדישו הם שנאמר "ברן יחד כוכבי בקר. אילו ישראל. ואחר כך. ויריעו כל בני אלהים (איוב לח 7)". רש"י נסמך בדבריו על התלמוד: 'אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה. שנאמר "ברן יחד כוכבי בקר" והדר "ויריעו כל בני אלהים" (בבלי, חולין צב ע"א).

פרק ה: הפירוש האלגורי

לתיאורו ולהבנתו של דיאלוג זה וקבע אותה על סמך מאפיין ספרותי של שיר השירים: הימצאותו של פסוק החוזר בספר שלוש פעמים. על פי השקפתו של רשב"ם, שכבר עמדתי עליה בהקשרים שונים, חזרה היא ביטוי להדגשת יתר. החזרה המילולית המשולשת על היגד אחד מעידה אפוא על מעמדו המרכזי של ההיגד בספר, וזהו הפסוק 'השבעתי אתכם בנות ירושלם בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ' (שה"ש ב 7; ג 5; בקיצור ובשינוי קל, ח 4).²⁰ בפירושו של רשב"ם פסוק זה הוא המפתח להבנת הדיאלוג ויש אפוא לבחון אותו לפרטיו.

רשב"ם ראה ביחידת הטקסט בפרק ב 5–7 דו־שיח בין הנערה ובין חברותיה, שחלקו מפורש וחלקו משתמע. בפס' 5 (והמשכו בפס' 6) הנערה פונה אל נמענים בלתי מזוהים ומבקשת מהם: 'סמכוני באשישות רפדוני בתפוחים כי חולת אהבה אני'. רשב"ם זיהה את הנמענים האלה על פי המשך הפסקה בפס' 7, שבו בני שיחה של הנערה מוצגים במפורש כ'בנות ירושלם', והחיל זיהוי זה על הפסקה כולה: 'כך היא מתאוננת אל חברותיה הבתולות להספיק לה דברים הצריכין לה בחולי אהבתה'. לאחר פנייה אינטימית זו, מוצגת בפס' 7 פנייה מחודשת של הנערה אל חברותיה, אבל פנייה זו מעוצבת בלשון שיש בה משום הדגשה יתרה ואפילו איום: 'השבעתי אתכם בנות ירושלם [...] אם תעירו ואם תעוררו את האהבה'. השבעה על פי מהותה כוללת בתוכה איום מרומז,²¹ והשבעה בלתי צפויה זו ובמקום זה אכן מפתיעה: מה מביא את הנערה לעבור מהצהרת אהבה אינטימית להיגד אנטגוניסטי מאיים? אין להבין את ההשבעה אלא כביטוי למתח גדול, ורשב"ם פירש את המתח הזה כתגובה נרגשת של הנערה לדברים שחברותיה אמרו לה. דברי החברות אינם נמסרים בטקסט הנתון, אבל – כדרכה של שירה, שיש בה פערים ועל הקורא למלא אותם – רשב"ם למד את תוכנם של דברי החברות מן ההשבעה המתייחסת אליהם: 'בנות ירושלם' ביקשו 'להעיר ולעורר את האהבה', והנערה השביעה אותן שלא לעשות זאת.

מה אמרו אפוא בנות ירושלם לנערה? השחזור של רשב"ם מתבסס על שלושה שיקולים פרשניים: (1) שני הפעלים, 'תעירו' ו'תעוררו', הם נרדפים ועניינם אחד. רשב"ם ציין זאת במפורש בפירוש הפרטים: 'אם תעירו ואם תעוררו. כופל מילתו';

20 התופעה שפסוקים מסוימים וחלקי פסוקים מופיעים בספר יותר מפעם אחת היא קו אופייני לשיר השירים, והוא מבואר באופנים שונים על ידי מפרשים שונים בהתאם לדרך שבה הם מבינים את המהות הספרותית של הספר. ראה למשל, אקסום, מבנה, עמ' 306; פלק, עמ' 65–67; מרפי, שיר השירים, עמ' 99; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 22–23.
21 האיום הוא מהותי לשבועה גם כשאינו מפורש. ראה ליונשטם, שבועה, וכך אמנם מפרשים גם רש"י וגם רשב"ם.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(2) משמעות 'תעירו' היא 'תסירו'. פירוש זה משתמע מן השכתוב שבו שני הפעלים מחוברים בוי"ו הביאור: 'אם תעירו ותסירו אהבת דודי';²² (3) משמעות מילת היחס 'עד' היא 'בעוד', כמו שרשב"ם פירש אותה במקומות אחדים,²³ כלומר: 'בעוד כל זמן שתרצה האהבה להיות בי'. תשובתה הנרגשת של הנערה היא אפוא תגובה לדברי חברותיה, המנחמות אותה בכך שהן מציעות לה לשכוח את אהובה ולהתחבר כמותן לאהוב אחר: 'חברותיה משיבות לה לנחמה: אל תחשובי ואל תתני את לבך עליו כי לא ישוב עוד, והידבקי והתחבבי לאחד מאוהבינו' (ל-ב 7). כל זאת במישור המשל. הדברים מקבלים את מלוא משמעותם בפירוש האלגורי: 'דימיון לאומות העולם האומרים לכנסת ישראל: הניחי אהבת הק' והדבקי להיות ביראתינו, כי לא ישוב הק' לרחם ולחמול עליך כבתחילה. וכנסת ישראל מקללתן ומשביעתן אם יוסיפו לדבר אליה עוד בכך'.

כדרכו של רשב"ם לחזור על נושאים בעלי חשיבות, הוא חזר על עניין זה, בקצרה או באריכות, בכל אחד מן הפסוקים בשיר השירים שבהם מופיעה לשון שבועה. בפירוש ל-ג 5 אמר: 'השבעתי אתכם. כך היא משיבה לריעותיה הבתולות, כאשר ביארתי למעלה. דימיון על גלות הזה. שביקשו האומות להסיר יראת הק' מלבה לעבוד את אלוהיהם'. בהמשך לפירוש זה הוא מסכם את עניינו של שיר השירים כולו:²⁴

'וכן דרך הילוך שיר זה. שהיא משוררת ומתאוננת בכולן באהבת דודה, ולאחר קצת ספירת דברי אהבתה עם ריעותיה, שאמרה: באהבה זאת אהבני דודי ואהבה זו הראיתי לו. והן גוערות ומשיבות לה: הסירי אהבתו מלבך, כי מאס בך ולא ישוב עוד אליך, והידבקי באהובים שלנו. והיא משבעת אותם שלא תוסיפו לדבר עוד אליה בכך, כי לא תשכח אהבתו עד עולם'.

22 רשב"ם לא הציע בסיס לשוני לפירוש 'תעירו' במשמע 'תסירו'. אפשר שהתבסס על פירוש רש"י, שהאריך בעניין זה וביסס את פירושו על מקבילות מלשון המקרא ומלשון המשנה, ואף הציע למילה תרגום לועזי: 'אם תעירו ואם תעוררו את האהבה שביני לדודי לשנותה ולהחליפה לבקש ממני להתפתות אחריכם [...] ולשון "אם תעירו" אם תשניאו, כמו "ויהי ערך" (שמ"א כח 16), "ופשריה לערך" (דנ' ד 16). ואם תעוררו, כמו "העורר על השדה" (משנה, כתובות יג, ו). בלעז קלונייר'. רשב"ם שינה במקצת את מסקנתו של רש"י ופירש 'תסירו' במקום 'תשניאו'. פירוש רש"י מצוטט גם בגלוסר מלייפציג, אם כי הלעז שם הוא אחר (שם, עמ' 1587, מס' 20586–20587), משמע שזה היה הפירוש המקובל בסביבה תרבותית זו. מנחם בן סרוק אינו כולל את הפסוקים האלה משיר השירים בין שמונה המחלקות של הערך 'ער' (עמ' 290*–291*).

23 ראה לעיל, עמ' 41.

24 וראה גם לעיל, עמ' 133–134.

פרק ה: הפירוש האלגורי

העניין חוזר שוב, בניסוח דומה, בפירוש ל"ח 4, תחילה במישור המשל: 'וכאשר היא מתאוננת ועורגת על ידיה אשר נתרחק הימינה בפני חברותיה, והן גוערות אותה ואומרות לה: הדבקי באחרים ואל תתאוי ותערוגי אליו. והיא משיבתן: השבעתי אתכם ריעותיי הבתולות בנות ירושלים שלא תוסיפו לדבר עוד אלי בדבר הזה. מה תעירו ותאמרו? כל דבריכם נחשבו אלי אפס ותוהו כל זמן שתרצה האהבה להיות בי'. ואחר כך במישור האלגורי: 'דימיון על כנסת ישראל שהיא מתאוננת בגלותה [...] וכשהאומות דוחקות בה לסור מאחריו, היא משבעת אותם שלא יוסיפו לדבר עוד אליה בכך'.

התיאור הארוך ביותר של הוויכוח בין ישראל ובין האומות מובא בקטע שיש בו לשון שבועה אך ללא חזרה על נוסחת השבועה, וגם עניינו שונה במקצת. כאן רשב"ם האריך ביותר ומן הראוי להביא את הקטע הזה בשלמותו. זהו הפירוש ליחידה ה 8 – ו 3, שבו פירש רשב"ם באריכות גם את המשל וגם את משמעותו האלגורית.²⁵

דימיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות ואומרת לאומות העולם: העידו בי ליום הדין והמשפט בצרותי ואנחותי, אשר לקחתי וסבלתי בשביל אהבתו של הק'. והן משיבות לה: מה יש לך עוד על אוהבך? הסירי את לבך מעליו ותהי כמונו והידבקי ביראתינו. ומדוע [את] סובלת עול קמים בעבורו? ומה ראית ומצאת בו? והיא משיבתן: מימי קדם הפליא לי את נפלאותיו וחסדו עמדי, ועל כן לא אשכחהו. כי כאשר הוציאני ממצרים ונראה על הים בעבורי, גיבור ואיש מלחמה ללחום את מלחמתי, דגול וניכר היה בצבאות חיילותיו, אשר ירדו עמו לכבודו. ואחרי כן קירבני אליו למען אהיה לו לעם והוא יהיה לי לאלהים. ונתן לי את תורתו, המשולה למים ודבש וחלב, וציוני חוקים נעימים כבשמים, עם עשרת הדברות, באהבתו ובחמלתו, בשמחה וטוב לבב. ונתן לי הלוחות כתובות מכתב גלילי ידיו. ונראה אלי בשעת מתן תורה בכבודו. ותחת רגליו ראיתי מעשה לבנת הספיר, שנ' 'ויראו את אלקי ישראל' (שם) כד (10) וגו'. והוא רם ותלול, גבוה ונישא, על כל הרמים ועל כל הנישאים. על מלחמת סיחון ועוג ושלשים ואחד מלכים, עד אשר שמעו לקצוי ארץ ונודע שמו בגוים ואמרו לבטוח בו ולישב בצילו, כי רבים מעמי הארץ מתייהדים, להשתחוות לפניו בהר הקודש בירושלים. ועל אלה וכאלה, אשר הראני את כבודו ואת גודלו, לא אסיר תומתי ממני ללכת אחרי אלקים אחרים לעובדם. ואומות העולם משיבות: אחרי אשר נודעה גבורתו בגוים, הגידי

25 ראה גם לעיל, עמ' 167–168.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

נא לנו איפא הלך ונבקשנו עמך, וגם אנחנו נהיה לו לעם ונדרוש ככם אליו. כעיניין שמפורש בעזרא, שרצו האומות לסייע עם ישראל בביניין הבית וישראל השיבו: לא לכם ולנו לבנות הבית ביחד, כי אנחנו עמו וצאן מרעיתו ועל כן לבדנו נבנה הבית. הכל מפורש בספר עזרא.

עניין זה חוזר שוב בפירוש ליחידה ו 11 – ז 11:

דימיון על הק' ששלח לכנסת ישראל את נביאיו להוכיחם בעוד שבית המקדש קיים, למען יקיימו את התורה. והיו ישראל משיבים להם: אין אנו יכולים לקיים המצוות ולעסוק בתורה כי רע עלינו המעשה. והאומות מפייסות לישראל שיחזרו ליראתם לעבוד אלקים אחרים. והם משיבים שלא לפנות אליהם. ועדיין מפייסין אותן בכל דברי פיוסין הללו. וישראל עונין ומשיבין להם: אני לדודי ועלי תשוקתו. ולא אעבוד ולא אפנה אל יראת אלהי נכר כי אם להקב"ה, אשר גמל עלי ברחמיו וברוב חסדיו מימי קדם עד היום הזה.

נראה לי שלא תהיה זו הגזמה לומר שלב לבו של הפירוש האלגורי הוא הוויכוח עם 'אומות העולם'. אמנם אחדים מרכיביו של ויכוח זה מצויים כבר בפירוש רש"י לשיר השירים,²⁶ אבל רשב"ם הרחיב מאוד את מסגרת הוויכוח והריהו מקיף יותר, שיטתי יותר, מפורט ומפורש יותר מכל מה שמצאנו במקום אחר. כמו בכל ויכוח, המסר שהוא מעביר מבוטא הן במאמרים גלויים ומפורשים והן ברמזי דברים, הן במה שנאמר בו והן במה שאינו נאמר.

הבעיה הבוערת, העומדת במרכזו של הוויכוח, היא בעיית ההמרה. בלשון נרגשת ונפעמת ובחזרות מרובות מציג רשב"ם את ניסיונותיהן העקשניים של 'אומות העולם' לגרום ליהודים להמיר את דתם, ואת התגובה היהודית המתבקשת לניסיונות אלו. בעיית ההמרה מוצגת כבעיה קיומית, איום גורלי על קיומו ועל עתידו של עם ישראל. לדברי רשב"ם, הבעיה הזאת מלווה את תולדות ישראל לכל אורכן ואינה מיוחדת לתקופת ההווה, שבה נכתב הפירוש. היא הייתה קיימת בימי קדם, 'בעוד שבית המקדש קיים', וכבר אז היו האומות 'מפייסות לישראל שיחזרו ליראתם לעבוד אלקים אחרים', והיא מתקיימת עד היום הזה, 'ועדיין מפייסין אותן בכל דברי פיוסין הללו'.²⁷

הדרך שבה הציג רשב"ם את הוויכוח הזה מעניינת במיוחד. רשב"ם לא זיהה את 'אומות העולם', לא מבחינה גאוגרפית, לא מבחינה כרונולוגית ואף לא מצד

²⁶ וראה לעיל, על שה"ש ב 7, וכן ראה קמין, רש"י לשיר השירים.

²⁷ על המקורות הספרותיים האפשריים לעמדה נוצרית כזאת, ראה לעיל, עמ' 67–68.

פרק ה: הפירוש האלגורי

הגדרת הדת שבה מדובר. סמלים מקובלים כגון 'עשו', 'אדום' ו'עמלק' או הגדרות כגון 'מינים' ו'נוצרים', נעדרים מן הפירוש, ושתיקה זו בוודאי מכוונת.²⁸ רשב"ם ניסח את דבריו בניסוח הניטרלי והאוניברסלי ביותר, שאפשר להתאימו לכל זמן, לכל מקום ולכל דת. לבני דורו של רשב"ם, ולכל קהל היעד של חיבורו, פירוט כזה לא היה נחוץ, שהרי הם ידעו היטב למי הוא מכוון. גם לקורא המאוחר המכיר את סביבתו הפוליטית והדתית של רשב"ם, אין קושי לזהות ב'אומות העולם' את צפון צרפת במאה השתים עשרה ואת הנצרות כאותה דת שאליה מכוונים הדברים. אבל רשב"ם עצמו הקפיד לנסח את הדברים בניטרליות מרבית, ולהציג אותם כבעלי תוקף אוניברסלי.

יתר על כן, אחד הקווים המעניינים בדיאלוג זה הוא הדימוי המשתמע של 'אומות העולם' והיחס בינן ובין ישראל. הדימוי הוא מתון מאוד, ויש בו כדי להפתיע על רקע התקופה ההיסטורית שאותה הוא משקף – בעיצומה של תקופת מסעי הצלב, ובוודאי לאחר מסע הצלב הראשון.²⁹ כבר המונחים המשמשים להגדרת אומות העולם, 'רעותיה', 'חברותיה', 'נערותיה', משקפים עמדה בלתי עוינת המציגה את ישראל כאומה בין האומות שיש לה שיג ושיח אתן.

היבט אחר של אותו עניין הוא תיאורה של הדת המתחרה על אהבתה ונאמנותה של 'כנסת ישראל'. מאפייניה של דת זו אינם מוצגים, לא במפורש ולא ברמז. היא מתוארת בלשון הכללית ביותר: 'והדבקי להיות ביראתינו' (הפירוש האלגורי ל'ב 7); 'שיחזרו ליראתם' (הפירוש האלגורי ל'ו 11 – ז 11). הפולחן של אותה דת מוגדר בלשונות מקראיים, כעבודת 'אלוהיהם' (בפירוש האלגורי ל'ג 5), 'אלקים אחרים', או 'יראת אלהי נכר': 'לעבוד אלקים אחרים [...] ולא אעבוד ולא אפנה אל יראת אלהי נכר' (הפירוש האלגורי ל'ו 11 – ז 11). דומה שבאמצעות לשון זו רשב"ם העמיד את עצמו בתקופת המקרא עצמה, על מושגיה, צויה

28 הסמלים 'עשו' וכיוצא בו אינם נמצאים כלל בפירושי רשב"ם, ואילו המונחים 'מינים' ו'נוצרים' מופיעים בפירושו לתורה ומאזכורם משתמע שרשב"ם השתתף בוויכוחים עם הנוצרים. העובדה שאינו מזכיר אותם כאן בכינוייהם המפורשים היא אפוא מכוונת, ונראה לי שהיא נובעת מן הרצון להעניק לפולמוס המתואר משמעות אוניברסלית. על משמעותו הסמלית של 'עשו' ועל התפתחותו של הסמל הזה, ראה כהן, עשו; יובל, יהודים ונוצרים, עמ' 25–34.

29 בחיבוריו של רשב"ם המצויים בידינו אין כל רמז למסעי הצלב ולאירועים שבאו בעקבותיהם. בעת מסע הצלב הראשון (1096 לספירה) הידוע בתולדות ישראל כ'גזרות תתנ"ו', היה רשב"ם צעיר לימים ואין לנו כל ידיעה על מקומו ועל גורלו באותה תקופה. בעת מסע הצלב השני (1147/8) כבר היה רשב"ם אדם בוגר, אך אין למסע הצלב הד בחיבוריו. אין לנו כל רמז מתי חיבר רשב"ם את פירושו לשיר השירים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ואיסוריה. עקרונות האמונה של הדת האחרת, דרכי הפולחן שלה או כל היבט אחר של הוויכוח הדתי בין היהדות ובינה אינם מפורשים. הקורא יודע בוודאי במי הדברים אמורים, אך רשב"ם לא העיד על כך במפורש.

האסטרטגיה שבה נוקטות 'אומות העולם' גם היא מעניינת. על פי התיאור בפירוש, השיטה היחידה הנקוטה בידיהן של האומות היא דברי שידול ופיתוי שרשב"ם הגדיר אותם 'דברי פיוסין': 'והאומות מפייסות לישראל שיחזרו ליראתם לעבוד אלקים אחרים. והם משיבים שלא לפנות אליהם. ועדיין מפייסין אותן בכל דברי פיוסין הללו' (הפירוש ל"ו 11 – ז 11). בשום מקום במהלך הפירוש אין רמז למעשים או לאירועים שיש בהם משום אינוס וכפייה. הביטוי החריף ביותר שנקט רשב"ם בתיאור מאמצי השידול והפיתוי הוא 'וכשהאומות דוחקות בה' (הפירוש ל"ח 4).

מצד תוכנם מציגים דברי השידול טיעונים תאולוגיים פשוטים – מצבם של היהודים בהווה הוא הוכחה לכך שאלוהים נטש אותם, ולפיכך אין טעם שהם ימשיכו להאמין בו ולעבוד אותו: 'אל תחשובי ואל תתני את לבך עליו כי לא ישוב עוד' (השכתוב ל"ב 7); ובמישור האלגורי: 'כי לא ישוב הק' לרחם ולחמול עליך כבתחילה' (שם). ובהמשך: 'הסירי אהבתו מלבך, כי מאס בך ולא ישוב עוד אליך' (בפירוש ל"ג 5). הדוברים מתייחסים גם למצבם הקונקרטי של היהודים בהווה. הנערה מתלוננת על מצבה הקשה: 'דמיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות ואומרת לאומות העולם: העידו בי ליום הדין והמשפט בצרותי ואנחותי, אשר לקחתי וסבלתי בשביל אהבתו של הק'. והן משיבות לה: מה יש לך עוד על אוהבך? הסירי את לבך מעליו [...] ומדוע [את] סובלת עול קמים בעבורו?' (הפירוש ל"ה 8 – ו 3).

נקודת המוצא של הוויכוח מוסכמת על שני הצדדים המשתתפים בו, וזה מקור כוחה ותוקפה: מצבם של היהודים, היותם מחוץ לארצם ותחת שלטונם הקשה והמשעבד של זרים, הוא ביטוי לכך שאלוהים העניש אותם ומונע מהם את חסדו ורחמיו. הוויכוח אינו נסב על עקרונות דתיים הנוגעים לאלוהים, שכן 'אומות העולם' אינן מטילות ספק באלוהותו של האלוהים, בכוחו ובשלטונו. מה שנתון לוויכוח הוא המסקנות שיש להסיק מן המציאות הקונקרטית שבה שרויים מאמיניו. שני הצדדים מסכימים שמצב השעבוד שבו נתון עם ישראל בגולה הוא תוצאה מכך שאלוהים עזב את עמו. השאלה שעליה נסב הוויכוח נוגעת לאופייה ולתוקפה של עזיבה זו: האם היא בגדר נטישה גמורה, 'כי מאס בך ולא ישוב עוד אליך', או שזוהי עזיבה זמנית אשר בסופה יחזור האלוהים אל עמו כמקודם.

רשב"ם אינו מעלה לדיון את בעיית תוקפה של הבחירה ואת הטענה הנוצרית שהבחירה עברה מן היהדות אל הנצרות, מ'ישראל שבגוף' אל 'ישראל שברוח'.

פרק ה: הפירוש האלגורי

אומות העולם אינן מעלות את הטענה הזאת וכנסת ישראל אינה נדרשת להתמודד עמה. רק בשני מקומות בפירוש האלגורי מציין רשב"ם במפורש את בחירת ישראל, ואף זאת בלשון עבר: 'דימיון להק', אשר השרה וצמצם שכינתו במשכן [...] באהבתו את ישראל לעולם. ועל כן כנסת ישראל, כשהיא זוכרת את כל אלה, אומרת אל האומות: צאינה וראינה אם נתחבבה לפניו אומה אחת כמונו' (הפירוש האלגורי ל"ג 7–11); 'דימיון להק' שחשק ובחר בכנסת ישראל מכל העמים [...] ואומה מיוחדת היתה כנסת ישראל להק" (הפירוש האלגורי ל"ו 4–10). כאמור, השאלה היחידה העומדת על הפרק היא אם עזיבת אלוהים את ישראל היא עזיבה מוחלטת, שאין ממנה חזרה, או עזיבה זמנית שאחריה ישוב הקשר ויתחדש.

התשובה לשאלה זו מורכבת מעניינים אחדים. עמדתו של רשב"ם מתבררת כבר בדרך שבה ניסח את דבריו. בעוד שאומות העולם טוענות שאלוהים 'מאס' בישראל ו'לא ישוב', הנערה עצמה מצרה על אהובה ש'התרחק'. הגדרה זו חוזרת שוב ושוב. היא משמשת כבר בדברי ההקדמה, שבהם נפרשים קווי המתאר של שיר השירים כולו: 'כבתולה הומה ומתאוננת על אהבה, שפירש ממנה והלך למרחקים', והיא חוזרת בהצגת המצע לחיבור הספר: 'שלמה המלך יסדו [...] כי ראה שעתידין ישראל להתאונן בגלותן על הק', שנתרחק מהם' (שכתוב ל"א 1). שוב חוזר ניסוח זה בתוך הפירוש: 'שהרי אחי בני אמי חרה אפם בי וזולזלתי בעיניהם מפני דודי אשר נתרחק' (השכתוב ל"א 6); 'דימיון לכנסת ישראל, המצטערת בגלות על שנתרחק הק' מאצלה [...] שנתרחק הק' ממנה' (הפירוש האלגורי ל"ב 5–6); 'כאשר נתרחק ידידי מעלי ושכבתי על משכבי בלילה' (השכתוב ל"ג 1–4); 'ועל כן יש לי להתאונן באהבתו, כי נתרחק ממני' (הפירוש האלגורי ל"ג 11); 'עכשיו היא מתאוננת על מעשיה, ועל אשר נתרחק ידידה מעליה' (השכתוב ל"ה 2–7); 'ועל כל זאת, אשר נתרחק דודי מעלי, הנני ידידתו. גם הוא ידידי' (סוף השכתוב ל"ה 8 – 13). 'ועוד זאת היא מתאוננת על אהבה אשר נתרחק' (השכתוב ל"ח 11–12).

תשובת הנערה לטענותיהן של אומות העולם – תשובתו של רשב"ם – לקוחה מן העבר, ולה פנים אחדות. רשב"ם פנה קודם כול אל העבר המקראי ואל גדולת ישראל כפי שהיא מתוארת במקרא. פנייה זו מובנת היטב לאור אופיו של הוויכוח, שהרי גם בעניין זה יש הסכמה בין היהודים ובין בני שיחם. שני הצדדים מכירים באמינותו ובתוקפו של התיאור המקראי שלפיו תפארתו של עם ישראל בתקופת המקרא, התגלות האלוהים אליו במעמד הר סיני, הענקת התורה ומצוותיה, כיבוש הארץ, ובעיקר בניית המקדש ושכינת האלוהים בקרב בני ישראל – כל אלו הם הביטויים העליונים לאהבה הגדולה של האלוהים

פירוש רשב"ם לשיר השירים

לישראל ולחסד המתמשך שהעניק לו.³⁰ אלוהים אהב את ישראל, שיבח אותם וגמל להם, ואף הם העניקו לו את מלוא אהבתם. תיאורים של האהבה הגדולה בין הנערה ובין אהובה, בין הק' ובין כנסת ישראל, חוזרים בפירוש שוב ושוב, כגון 'דימיון להק' וכנסת ישראל שנתחבבו זה על זה במתן תורה. והשרה הק' את שכינתו בתוך המשכן [...] באהבתו את ישראל אהבת עולם [...] ושם נתרצו ונתפייסו יחד כאילו שניהם נחבקים ונדבקים על מיטה אחת באהבת נעורים' (הפירוש האלגורי ל"ב 2–3). דברים אלו מוצגים בסיכום מרגש בפירוש ל"ה 8 – ו 3, שאותו ציטטתי לעיל.³¹

אף על פי שמטרת תיאור העבר היא להציג את עצמת האהבה ששררה בין האלוהים ובין עמו, רשב"ם לא התעלם מתקופות הריחוק והניכור במהלכו של אותו עבר. בני ישראל חטאו כלפי האל, לא תמיד שמרו את מצוותיו ולא תמיד האזינו לדברי נביאיו; אבל הם חזרו בתשובה ואלוהים חזר והעניק להם את חסדו. רשב"ם הזכיר את תקופת החטא בקצרה בפירוש ל"ב 15–17: 'דימיון על המצריים שטבעו בים, על אשר חיבלו כנסת ישראל. ועל כן נתחבב הק' אליה והשרה שכינתו בתוכה, עד שחטאת במעשה העגל וחזר הק' מעליה בדרך אשר בא בו'. ואולם מיד בהמשכו של קטע זה תיאר רשב"ם כיצד התהפכו פני הדברים. קודם במישור המשל: 'כאשר נתרחק ידידי מעלי ושכבתי על משכבי בלילה, נתחרטתי על עווני ותאבתי לו. קמתי ובקשתי' [...] הלכתי עד שמצאתי את ידידי. אחזתי בו בכח ולא נתתי לו ריפיון ועיכוב לפרוש מעלי. עד שהבאתי אל בית אמי בתוך החדר, ושם נתחבבנו באהבת נעורים אני והוא' (ל"ג 1–4 בשכתוב), ואחר כך במישור האלגורי: 'דימיון על שהייתה כנסת ישראל נזופה לפני הק' על מעשה העגל והמרגלים עד מלחמת סיחון ועוג ומלחמת יהושע שהיה בעזרתה ונצחונה. ולא היתה תקומה לאויביה מפניה'. שיאה של תקופה זו הוא בבניין המקדש: 'דימיון על יפוי מלאכת המקדש ושרתה שכינה בו. ועל בניין היכל שלמה ומגדל דוד, שכל העמים כפופים ומשועבדים ופונים שם' (הפירוש האלגורי ל"ד 1–6). תיאורים אלו קובעים את הפרדיגמה. כבר היו מקרים בעבר שאלוהים התרחק מישראל, אבל ריחוק זה היה מוצדק והיה זמני. כאשר חזרו ישראל וביקשו את האלוהים, חזר הוא אליהם ושב והעניק להם את עזרתו ואת חסדו, עד ש'לא היתה תקומה לאויביה מפניה'.

תיאור גדולת העבר כולל אפוא כמובן מאליו את היסוד של צידוק הדין: אלוהים התרחק מישראל כי היו ראויים לכך. הם עצמם גרמו לכך בעוונותיהם,

30 על תוכנו של הנרטיב ההיסטורי, על מה שיש ועל מה שאין בו, ראה בסעיף המתאים.

31 ראה לעיל, עמ' 175.

פרק ה: הפירוש האלגורי

וכאמור גם בעניין זה שוררת הסכמה בין ישראל ובין אומות העולם: 'דימיון לכנסת ישראל שאומות מכלימים אותה על חטאתיה ופשעיה אשר פשעה. והיא משיבתם: אם רשעתי אללי לך, ונודדתי בתוך גלותי על כך' (בפירוש האלגורי ל-א 5). ואולם אף על פי שרעיון צידוק הדין הכרחי לבניית התמונה הכוללת – ישראל שרויים בגלות ובשעבוד מפני שהעונש הגיע להם – באופן יחסי אין זה מוטיב נפוץ בפירוש לשיר השירים. רשב"ם הזכיר במהלך הפירוש ארבעה חטאים: חטא העגל, המרגלים, עבודה זרה ואי-ציות לדברי הנביאים. 'דימיון לכנסת ישראל המצדקת עליה את הדין על שעבודה ועל עון העגל אשר פשעה בו' (ל-א 12, וכן ראה לעיל, בפירוש ל-ג 1–4); חטא המרגלים (שם); 'דימיון לכנסת ישראל [...] קודם שעבדו ע"ז' (ל-ד 7–11); 'דימיון על ארץ ישראל [...] בזמן שבית המקדש קיים [...] עד שע"ז עבדו וגלו מארצם' (ד 12–15); 'דימיון לכנסת ישראל שנתייאשה מן המצות. והק' שלח להם נביאים, חוזים ומוכיחים להוכיחם, למען ישובו אליו [...] ומאסו בהם ולא שמעו אליהם, ועל כן נשתעבדו בעול גלותם. ויצעקו אל ה' בצר להם, ולא היטה אذن לשמוע לשוועתם. כי עת פקודתם פקד עליהם, על אשר מאנו לשמוע לנביאיו וחוזיו' (ל-ה 2–7); 'דימיון על הק' ששלח לכנסת ישראל את נביאיו להוכיחם בעוד שבית המקדש קיים, למען יקיימו את התורה. והיו ישראל משיבים להם: אין אנו יכולים לקיים המצוות ולעסוק בתורה כי רע עלינו המעשה' (ל-ו 11 – ז 11).

מן הפרדיגמה הזאת נובעות מסקנות ברורות: אם ישראל יתפללו לאלוהים בלב שלם ויחזרו אליו בתשובה שלמה, הוא ישוב אליהם ויעניק להם את חסדו. כפי שעם ישראל התפלל בעבר, בזמן שעבוד מצרים, ואלוהים גאל אותם משעבוד זה, וכשם שהיו 'נזופים' אחרי חטא העגל ואלוהים חזר והעניק להם את חסדו והכניע את כל אויביהם, כך הוא ישוב ויגאל אותם באחרית הימים מן ה'גלות הזו'. הקשר בין עם ישראל ואלוהיו מותנה בהתנהגותו של עם ישראל; הוא נקרא לאהוב את אלוהיו אהבה גמורה ומוחלטת ולבטוח בו. זו הערובה לעתידו ולגאולתו.

הרקע ההיסטורי של פירוש רשב"ם והיעד של דבריו ברורים מאוד לקורא. אף על פי שהצדדים המשתתפים בוויכוח והדברים הנאמרים בו משקפים היטב את מציאות הזמן, הדברים אינם מופנים באמת אל האומות שבתוכן היהודים יושבים. הדברים מכוונים אל היהודים עצמם ואל הבעיה החמורה שהם עומדים לפניה, בעיית ההמרה. יש אמנם בין החוקרים מי שמבקש להמעיט בחומרתה של הבעיה הזאת, אבל פירוש רשב"ם וגם פירוש רש"י, שקדם לו, מציגים את ההמרה בתור הבעיה הבוערת של התקופה,³² ויש לדבריהם משנה תוקף מפני

32 על האלטרנטיבה בין ההמרה ובין קידוש השם במהלך מסע הצלב הראשון (גזרות

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שהם מדברים לפי תומם. דברי רשב"ם מעידים בבירור שיהודי תקופתו וסביבתו היו חשופים לניסיונות המרה חוזרים ונשנים מצד שכניהם הנוצרים, שהם היו עייפים ממצב השעבוד והנחיתות שבו היו נתונים, ושאוזניהם היו כרויות לטענת הנוצרים שאלוהיהם שכח אותם. מטרת דברי הפולמוס הייתה לחזק אותם יהודים באמונתם, ולבצר את ביטחונם שגם בגלות המתמשכת ובמצב של שעבוד וסבל עליהם להחזיק בדת אבותיהם. למטרה זו גייס רשב"ם את זיכרון העבר ונפלאותיו, וזיכרון זה הוא הערובה לתקוות העתיד. זהו הבסיס לביטחון שאלוהים לא שכח את עמו ושעזיבתו זמנית. באחרית הימים ישובו חסדיו ויתממשו: שיבה לארץ ישראל וחידוש היחסים המיוחדים בין ה' ובין עמו.

2. הנרטיב ההיסטורי

אהבת ה' לישראל, המודגשת כל כך בפירוש האלגורי לשיר השירים, באה לידי ביטוי הן בחסדים שאלוהים העניק להם בעבר והן בהבטחות לגאולה בעתיד. הפירוש כולל אפוא מעברים מפורשים ומתמידים בין הזיכרון ההיסטורי ובין התקוות לעתיד, ופרספקטיבה כפולה זו מתבטאת לא רק בתוכן הפירוש אלא גם בעיצובו הספרותי. הדבר חל קודם כול על הפירוש בכללותו. הפירוש מתחיל מן העבר – מן התורה שניתנה לישראל פה אל פה ומציאת מצרים (הפירוש לפרק א) – ומסתיים בגאולה (בפירוש לפרק ח), והוא נכון גם לגבי הרצף בקטעים שונים בתוך הספר שיש בהם מעבר מן העבר דרך ההווה אל העתיד. העיקרון ש'מה שהיה הוא שיהיה' – דמות העתיד היא כדמות העבר – מדריך הן את בנייתה של תמונת העבר והן את עיצוב משמעותה האסכטולוגית.

שתי נקודות מוצא משמשות אותנו בבואנו לסקור את הנרטיב ההיסטורי: הפירוש האלגורי ל'ה 8 – ו 3, שבו סיכם רשב"ם באריכות ובהתרגשות את כל חסדי האל בעבר, והעיון בתוכני הפירוש המוצעים במהלכו, צעד אחר צעד. הפירוש האלגורי ל'ה 8 – ו 3 אמנם אינו מסה חופשית אלא פירוש של טקסט נתון, ואף יותר מכך, הוא קשור לפירוש של מישור המשל, ובכל זאת הוא משמש מעין צוהר לנרטיב ההיסטורי בחיבור כולו. רשב"ם התרכז כאן בשלושה מוקדים היסטוריים: יציאת מצרים, התגלות ה' בסיני ומתן תורה, והניצחון במלחמות הכיבוש על סיחון ועוג ועל שלושים ואחד המלכים: 'הוציאני ממצרים ונראה

תתנ"ו), ראה לאחרונה מלכיאל, מחיר האמונה. לדעת מלכיאל 'יהודי וורמס ומיינץ מתו [...] בתתנ"ו בהמוניהם, בין בידי האויב ובין בידי עצמם, לא מתוך דחייה בשתי ידיים של אפשרות הטבילה, אלא מחוסר ברירה" (שם, עמ' 59*).

פרק ה: הפירוש האלגורי

על הים בעבורי, גיבור ואיש מלחמה ללחום את מלחמתי [...] קירבני אליו למען אהיה לו לעם והוא יהיה לי לאלהים. ונתן לי תורתו [...] וציוני חוקים [...] עם עשרת הדברות [...] ונתן לי הלוחות [...] ונראה אלי בשעת מתן תורה בכבודו [...] על מלחמת סיחון ועוג ושלשים ואחד מלכים'. מסקירת התכנים בפירוש האלגורי לכל אורכו מתברר שאף על פי שיש בנרטיב ההיסטורי פרטים אחדים נוספים, אותם שלושה מוקדים היסטוריים הם לב לבו של הנרטיב כולו.

נקודת הכובד של התיאור ההיסטורי, שלה מוקדש חלק הארי של התיאור, היא התגלות האלוהים. התיאור מתחיל כבר בפסוק השני של פרק א, באזכור מתן תורה: לשון הפסוק 'שקני מנשיקות פיהו' מפורשת בפירוש האלגורי: 'דימיון זה על התורה שנאמרה לישראל פה אל פה מפי הק'³³. מכאן עובר הנרטיב אל יציאת מצרים: 'דימיון על הנפלאות אשר הפליא הק' לכנסת ישראל במצרים, ועל כן נודע שמו וגבורתו בעמים' (הפירוש האלגורי ל-א 3),³⁴ וממשיך: 'דימיון לביזת מצרים אשר לקחה כנסת ישראל על הים עם אבנים טובות ומרגליות וזהב' (הפירוש האלגורי ל-א 9–11).³⁵ התיאור ההיסטורי חוזר אל מתן תורה בפירוש האלגורי ל-א 13 – ב 3: 'דימיון להק' וכנסת ישראל שנתחבבו זה על זה במתן תורה. והשרה הק' את שכינתו בתוך המשכן בין שני הכרובים [...] וכנסת ישראל בנתה לו את המשכן [...] למען ישכון הק' בתוכו להשרות שם שכינתו, ועובר שוב אל יציאת מצרים: 'דימיון להק' אשר דילג וקיפץ קץ גלות מצרים, והחיש ישועה ופדות לכנסת ישראל בחודש ניסן' (ל-ב 9–13).³⁶ ובהמשך: 'דימיון להק' אשר פקד וזכר כנסת ישראל להעלותה מעוני מצרים' (ל-ב 14), ושוב, עם

33 היגד זה נראה מפתיע. הדיבור 'פה אל פה' מיוחס בבמ' יב 8 לדרך דיבורו של ה' במשה ולא בישראל. רש"י מבחין כאן בין המשל, שבו הוא מפרש: 'להיותו נוהג עמי במנהג הראשון כחתן על כלה, פה אל פה', ובין הנמשל, שבו הוא נוקט ביטוי אחר: 'ודבר עמהם פנים אל פנים'. ייתכן אפוא ששני הביטויים האלה מפרשים זה את זה ואין 'פה אל פה' אלא 'פנים אל פנים' (ראה גם פירוש רשב"ם לאס' א 16). פירוש 'נשיקות פיהו' על מעמד הר סיני ומתן המצוות לקוח מן המדרש, שבו הוא משמש כהנחה מובנת מאליה ונדרש בפנים רבות. ראה שהש"ר א, בעיקר יג, טז.

34 אף זאת בדומה לרש"י, אם כי רש"י מדבר על 'נוראות' ורשב"ם על 'נפלאות', ואולי אין בכך כלום. הפירוש מבוסס על המדרש (שהש"ר א, כב), אלא שבמדרש הפסוק נדרש גם לפנים אחרות ובהן 'דברי תורה' ו'אברהם אבינו' (ראה שם, כא–כב).

35 גם זאת בדומה לרש"י ולמדרש. ראה שהש"ר א, נד: 'תורי זהב נעשה. זו ביזת הים עם נקודות הכסף. זו ביזת מצרים [...] יש שבח ממון הים מביזת מצרים'. ורש"י ביתר אריכות אבל בסיכום: 'שגדולה היתה ביזת הים מביזת מצרים', ואילו רשב"ם: 'ביזת מצרים על הים'.

36 על קיצור זמן השעבוד במצרים, ראה לעיל עמ' 121–122 והערה 140; עמ' 157 הערה 65. וכן המדרש ורש"י (כגון שהש"ר ב, יט; סדר עולם רבה ג, ב).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הזכרת החטא: 'דימיון על המצריים שטבעו בים, על אשר חיבלו כנסת ישראל. ועל כן נתחבב הק' אליה והשרה שכינתו בתוכה' (ל"ב 15–17).

השלב הבא בתיאור ההיסטורי הוא ההליכה במדבר: 'דימיון לכנסת ישראל אשר הלכה אחר הק' דרך המדבר בארץ ציה וצלמות [...] והיתה מקטרת לפניו קטרת תמיד' (ל"ג 6), ואחר כך בניין המשכן: 'דימיון להק', אשר השרה וצמצם שכינתו במשכן בין הכרובים [...] באהבתו את ישראל לעולם' (ל"ג 11). בקפיצה היסטורית גדולה עובר התיאור ההיסטורי מן המשכן אל המקדש ואל תקופת דוד ושלמה: 'דימיון על יפוי מלאכת המקדש ושרתה שכינה בו. ועל בניין היכל שלמה ומגדל דוד, שכל העמים כפופים ומשועבדים ופונים שם. ועל שני פרנסיהם רועי ישראל, מלך וכהן גדול, המגינים על כנסת ישראל, אשר יוציאו ויביאו' (ל"ד 1–6). ובהמשך: 'דימיון לכנסת ישראל שהיתה בשלוה בזמן שבית המקדש קיים [...] והיתה אהובה ונעימה למקום' (ל"ד 7–11). וכן: 'דימיון על ארץ ישראל, שהיו שלווים ושקטים וידם תקיפה על הכל בזמן שבית המקדש קיים. ושמרו המצוות כאשר נצטוו' (ד 12–15). אותם נושאים חוזרים שוב מן הפרספקטיבה של ההווה ומוצגים כזיכרון: 'דימיון על כנסת ישראל, שזוכרת בתוך הגלות את האהבה אשר הפליא לישראל במצרים, ושלח להם את שלישי משה ואהרן להוציאם מתחת סבלות מצרים. והלכו גאולים, משופעים בזהב וכסף ומרגליות ותכשיטין [...] ' (ל"ח 8–10).

כמה קווים ברורים מאפיינים את התיאור הזה, והם בולטים במיוחד כאשר משווים את התמונה ההיסטורית שמצטיירת בו לזו שבפירוש רש"י, ועוד יותר לזו שבתרגום הארמי. שהרי מצד אחד ודאי הוא שרשב"ם הכיר את פירוש רש"י, למד ממנו ואף הלך בעקבותיו בעניינים שונים. מצד שני, דווקא הדמיון מבליט את ההבדל ביניהם, הן בהתוויית התמונה הכללית והן בפרטיה. יש בפירוש רשב"ם הגדרה קפדנית של גבולות הסקירה ההיסטורית, התמקדות במספר נושאים מרכזיים וויתור גמור על כל היתר. פתיחת התיאור ההיסטורי ביציאת מצרים ובמתן תורה משמעה דילוג על כל מה שקדם להם, ובראש וראשונה על האבות. אמנם אפשר לטעון שהפתיחה הזאת נובעת מן האילוץ שבטקסט, הפותח ב'ישקני מנשיקות פיהו' שנמשלו במסורת הפרשנית למתן תורה, אלא שההימנעות מהזכרת האבות נשמרת בקפדנות לכל אורך הפירוש: תקופת האבות אינה נזכרת ואינה נרמזת בשום מקום. הכרעה זו מפתיעה לאור חשיבותם הגדולה של האבות בכל תפיסה של בחירה, והצגת בחירת ישראל מול דחיית ישמעאל ועשו.³⁷ חסרות אפוא מן התיאור גם דמויותיהם הפרדיגמטיות

37 וראה דבריו המאלפים של יובל, יהודים ונוצרים, עמ' 18–34.

פרק ה: הפירוש האלגורי

של שלושת האבות, אברהם, יצחק ויעקב. גם עקדת יצחק, הדגם המובהק של מסירות מוחלטת למצוות האל, וגם קורותיהם של בני יעקב, כולם עניינים הנזכרים בהרחבה וזוכים להערצה במדרשים המקובלים, אינם נכללים בנרטיב זה.³⁸ ואכן, גם בתרגום הארמי וגם בפירוש רש"י יש מקום לכל אלו,³⁹ ובוודאי כך הוא בפירוש אבן עזרא, הפותח את מדרש שיר השירים באברהם.⁴⁰ התיאור ההיסטורי אצל רשב"ם מתחיל אפוא משעה שעם ישראל הפך להיות עם – ממצרים ואילך.

גם הקצה האחר של התיאור ההיסטורי מוגדר היטב בפירוש רשב"ם. לאחר תיאור המצב האידאלי בתקופת דוד ושלמה נזכרת הגלות, היא גלות הבית הראשון. כל תקופת הביניים, ובה תולדות המלכויות בישראל וביהודה על עליותיהן ומורדותיהן, אינה נזכרת ואינה נרמזת.⁴¹ מתקופת הבית השני הזכיר

38 התעלמות זאת עולה בקנה אחד עם עמדותיו של רשב"ם בפירושו לתורה. רשב"ם נקט עמדה יוצאת דופן כלפי עקדת יצחק (ראה גם יפת, פרשת העקדה). לדעתו מצוות האלוהים לאברהם לעקוד את בנו הייתה עונש שהוטל עליו על חטא שחטא ביוהרה ובכריתת ברית עם אבימלך הפלשתי. וכדבריו: 'אחר הדברים שכרת אברהם ברית לאבימלך [...] וחרה אפו של הק' שהרי ארץ פלשתים בכלל גבול ישראל והק' ציוה עליהם לא תחיה כל נשמה [...] לכן "והאלהים נסה את אברהם", קינתו וצערו [...] כלומר, נתגאיתו בבן שנתתיך לכרות ברית ביניכם ובין בניהם ועתה לך והעלהו לעולה' (לבר' כב 1). נראה שבתפיסה זו של עקדת יצחק יש גם משום נקיטת עמדה כלפי התופעה של קידוש השם, אך הוא לא נגע בנושא זה במילים מפורשות.

39 גם רש"י בפירושו לשיר השירים פותח את הסקירה ההיסטורית במתן תורה וביציאת מצרים, אבל חוזר אל האבות במקומות אחדים, כגון בפירוש ל'ב 8, 13; ד 9; ו 8. ראה גם בתרגום הארמי ל'א 9: 'ועברו בתוך ים סוף ביבשה בזכות אברהם יצחק ויעקב אהובי ה'; ל'א 13: 'וזכר להם את עקידת יצחק, שעקדו אביו על המזבח בהר המוריה'; וכן התרגום ל'ב 11–12, 13, 15, 17 ועוד. וראה שהש"ר ב, יח: 'בדורו של שמד [...] ששופכין דמן על קדושת שמי כדם הצבי והאיל', ועוד הרבה. וראה רש"י: 'ודוגמתך כיונה הזו הדבקה בבן זוגה וכששוחטין אותה אינה מפרכסת אלא פושטת צואר, כך את נתת שכם לסבול את עולי ומצוותי' (ל'ד 1; רש"י בחר דימוי זה מכל הדימויים שבשהש"ר ד, ב); 'חנניה מישאל ועזריה מוסרין עצמן לכבשן האש, ואת דניאל לגוב אריות' וכו' (ל'ה 8–9), ועוד.

40 פירוש אבן עזרא פותח את הפירוש האלגורי ('הפעם השלישית') כך: 'כן החל שלמה מימי אברהם שהוא הראש. אמרה כנסת ישראל והחלה מאברהם ששמר מצות השם והנשיקות היו שאמר "וישמור משמרת מצותי חוקותי ותורותי" (בר' כו 5), ויותר התענג בעבודת השם מהיין'. האם אפשר לשער שההתמקדות של אבן עזרא באברהם קשורה בין היתר גם בכך ששמו שלו היה אברהם?

41 וראה, למשל, את פירוש רש"י ל'ה 6–7: 'זה ראה נקמתו בימי אחז [...] בא חזקיהו בנו [...] ואף יאשיהו נאמר בו [...] כי ראה פורענות שבא על מנשה ועל אמן. [...] אילו דניאל חנניה מישאל ועזריה, [...] ואם תאמר: הלא ירמיה עומד ומתנבא בימי יהויקים וצדקיהו [...]'.
185

פירוש רשב"ם לשיר השירים

רשב"ם רק אירוע אחד, בראשית התקופה ממש, שנזקק לו לצורך קביעת עמדה עקרונית בשאלת הצטרפותם של נכרים לעם ישראל.⁴² בתרגום הארמי ובפירוש רש"י, שקדמו לרשב"ם, וכן בפירוש אבן עזרא המקביל לו, גבולו של הנרטיב ההיסטורי הוא חורבן הבית השני.⁴³ התיאור כולל את בניין הבית השני, את תקופת החשמונאים – המתוארת כתקופה שנייה של הישג ושגשוג בתולדות ישראל – ואת מאבקי הכוח בין יוחנן הורקנוס ובין אריסטובלוס אחיו. כמו כן נכללו שם פרטים רבים המתארים את תקופת הבית הראשון, וכן כאלה השאובים ממגילת אסתר ומספר דניאל.⁴⁴ הנרטיב ההיסטורי בפירוש רשב"ם מוגדר היטב הן בקביעת היקפו של המרחב ההיסטורי והן בתכנים שנכללו בו.

יתר על כן, הנרטיב מתייחד גם בדרך שבה אפיין רשב"ם את התקופות ההיסטוריות הכלולות בו. מול שעבוד מצרים הדגיש רשב"ם את יציאת מצרים ואת מלחמת האל באויביו 'על הים'. הוא הזכיר את ה'נסים ונפלאות' שנעשו לישראל במצרים, אך נמנע לגמרי מהזכרת מכות מצרים. דומה שעל פי תיאורו אהבת ה' לישראל מתבטאת בראש וראשונה בהוצאת ישראל ממצרים וברכוש שלקחו אתם משם – ולא במכות שלקו המצרים!⁴⁵ חציית ים סוף מתוארת כמלחמת ה' באויביו, ומודגשת הביזה שבזזו בני ישראל את מצרים על הים. בתקופת המדבר מתעכב רשב"ם על מעמד הר סיני ומתן תורה, על הקמת המשכן בתחילת התקופה ועל מלחמת סיחון ועוג בסופה, ומזכיר בקצרה עניינים אחדים ובהם ההליכה במדבר וחטאי העגל והמרגלים. כיבוש הארץ נזכר בהיגדים קצרים: 'מלחמת סיחון ועוג ושלשים ואחד מלכים' (ל"ה 8 – ו 3), 'ומלחמת יהושע שהיה בעזרתה' (ל"ג 1–4). תקופת דוד ושלמה, המצוינת כתקופת השיא בתולדות ישראל, נזכרת במקום אחד בלבד. מה שמאפיין יותר מכול את תקופות החסד בתולדות ישראל הוא הקשר הישיר בין העם ובין אלוהיו: ההתגלות הישירה של

42 בפירוש ל"ה 8 – ו 3. ראה להלן עמ' 193–195.

43 ראה רש"י ל"ב 7: 'ש' מדרשי אגדה רבים ואינם מתיישבין על סדר הדברים. כי רואה אני שנתנבא שלמה ודבר על יציאת מצרים ומתן תורה והמשכן וביאת הארץ ובית הבחירה וגלות בבל ובית שיני וחורבנו'.

44 ראה למשל רש"י ל"ה 6–7: 'אילו דניאל חנניה מישאל ועזריה'; ול"ה 8: 'השבעתי אתכם. האומות אנשי נבוכדנצר שראיתם בחנניה מישאל ועזריה [...] ואת דורו של מרדכי בימי המן [...]'.⁴⁵

45 עניין זה מודגש מאוד גם בפירושו של רשב"ם לתורה. רשב"ם הדגיש שהרכוש שלקחו בני ישראל מן המצרים ניתן להם 'במתנה גמורה וחלוטה' וביסס את פירושו על משמעות השורש שא"ל. לדבריו 'זהו עיקר פשוטו ותשובה למינים' (לשמ' ג 22, ושוב בשמ' יא 2; יב 26); ראה טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 45. רשב"ם לא אימץ את דעת התלמוד שהרכוש שנטלו ישראל מן המצרים היה משום תשלום עבור שנות עבודתם במצרים (ראה בבלי, סנהדרין צא ע"א).

פרק ה: הפירוש האלגורי

האלוהים לכל ישראל, השראת השכינה בקרב ישראל – קודם במשכן ואחר כך במקדש – ופולחן הקרבנות.

קו אחר המאפיין את הנרטיב ההיסטורי הוא הצמצום הדרסטי במקומם של גיבורי העבר. רשב"ם העמיד במוקד התיאור את עם ישראל כולו, ולא אישים יחידים בו. את אבות העולם וביניהם נח, ואת אבות האומה, אברהם, יצחק ויעקב לא הזכיר רשב"ם כלל; משה ואהרן נזכרו פעם אחת בלבד ואף זאת לא בתיאור ההיסטורי עצמו אלא במבט לאחור מן המציאות המאוחרת של הגלות. כל מה שנאמר עליהם הוא שהם 'שלישיו' של הקב"ה ו'רועי ישראל'. יהושע נזכר פעם אחת על שם מלחמותיו, וגם דוד ושלמה נזכרים פעם אחת בלבד, באזכור 'היכל שלמה ומגדל דוד'. המנהיגות של עם ישראל, השלטון עליו, מלחמותיו, ניצחונותיו והישגיו, נתונים כולם ביד האלוהים; הוא מנהיגו של עם ישראל והוא הלוחם את מלחמותיו.

קו נוסף המאפיין את התיאור ההיסטורי הוא ההימנעות הגמורה מאידאליזציה. עמדה זו נקוטה הן כלפי עם ישראל בכלל, הן כלפי קבוצות מוגדרות בו כגון כוהנים, לוויים, חכמים, צדיקים וכיוצא באלה, והן כלפי אישים יחידים. גם קו זה מאפיין את עמדתו של רשב"ם בכל מקום. אף על פי שרשב"ם התייחס לבחירת ישראל ולאהבה המיוחדת של הקב"ה כלפי ישראל, בכל זאת הוא צמצם מאוד בתיאור זכויותיו של עם ישראל בתקופת המקרא, ונמנע לחלוטין מציון מעלותיו וזכויותיו של עם ישראל אחרי כן. הוא לא העלה על נס את רמתו המוסרית של עם ישראל ואת עיסוקו המתמיד בלימוד תורה, הן בתקופה המתוארת בנרטיב ההיסטורי והן בכל הדורות שאחריה. עניין אחר הבולט בחסרונו הוא אזכור של קידוש השם בתקופת המקרא או אחריה ועד ימי ההווה. כיוון שכל העניינים האלה נעדרים מפירוש רשב"ם, לא אביא את המדרשים המעלים אותם על נס, ואסתפק לשם השוואה במובאות אחדות מפירוש רש"י לשיר השירים, השואב את חומריו מן המדרש ומספרות חז"ל כולה:

'משכני אחריך נרוצה: הם מזכירים לפניו חסד נעורים, אהבת כלולות לכתם אחריו במדבר [...] והוא הביאם לתוך חדרי הקף ענניו. בזו עודם היום גלים ושמחים בו, אף לפי עונים וצרתם, ומשתעשעים בתורה' (ל"א 4); 'עיניך יונים: מחלתי לך על עונך והרי את יפה בנעשה ויפה בנשמע. יפה במעשי אבות יפה במעשייך [...] צדיקים יש ביך שדבקו בי כיונה הזו שמשמכרת את בן זוגה אינה מנחתו ותזדווג לאחר' (ל"א 15); 'בנות ציון: בנים המצויינים לו במילה ותפילין וציצית' (ל"ג 11); 'על שם גבורי ישראל הכורתין ואוכלין אויביהם בשניהם סביבותם והרי הם מתרחקין מן הגזל של ישראל ומן העריות שלא יתלכלכו בעבירה. ונאמר קילוס זה על שנים עשר אלף איש שצבאו על מדין [...] שלא

פירוש רשב"ם לשיר השירים

נחשד אחד מהן על העריות [...] ואף על הרהור הלב הביאו כפרתן. ועל הגזל לא נחשדו [...] ולא הבריח אחד מהם פרה אחת או חמור אחד' (ל"ד 2); 'באחד ענק מצוורוניך [...] הם טכסיסי מצות שישראל מצויינין בהן' (ל"ד 9); 'על שם צניעות בנות ישראל שאינן פרוצות בעריות' (ל"ד 11); 'לרעות בגנים. ועוד ירד לרעות צאנו בגנים אשר נפוצו שם, אותם שלא עלו מן הגולה. משרה שכינתו עליהם בבתי כנסיות ובתי מדרשות. וללקוט שושנים. שומע ומקשיב נדברים בתורתו ללקוט זכיותיהן לכתוב בספר זכרון לפניו' (ל"ו 2); 'למה נמשלו ישראל באגוז? מה אגוז זה אתה רואה אותו כלו עץ ואין ניכר מה בתוכו, פצעו מוצאו מלא מגורות מגורות של אוכלין, כך ישראל צנועין ועינוותנין ואין תלמידין שבהן ניכרין ואין מתפארין להכריז על שבחן, בדקתו אתה מוצא אותו מלא חכמה' (ל"ו 11); 'הרי חתן נכנס לחופה מגעגע לחיבת חיתוניו. בא ליזקק לה אמרה לו טיפה כחרדל ראיתי. הרי הופך פניו לצד אחר. איזה נחש נשכו ואיזה עקרב עקצו! הרי שהוא עובר בדרך. ראה בכורות תאנים פשט ידו ליטול. אמרו לו של ישראל הן. והוא מושך את ידו בשביל הגזל' (ל"ז 3); 'ושדיי כמגדלות. אילו בתי כנסיות ומדרשות המניקים את ישראל בדברי תורה' (ל"ח 10).

כאמור, כל אלו נעדרים מפירוש רשב"ם. מעלותיה הגדולות של הרעיה, שאותן פירט מאוד והרחיב עליהן את הדיבור בפירוש המשל, אינן זוכות למקבילה בתחום הנמשל. הפירוש האלגורי מתייחס אל העולם היהודי – בכל תולדותיו – בעיניים פקוחות וללא אידאליזציה.

מהם המניעים שקבעו את דמותו של הנרטיב ההיסטורי כפי שהוא? בין המניעים לעיצובו של הנרטיב יש לכלול את ההסתייגות מן המדרש ומדרכיו ואת נטייתו הרציונלית והמפוכחת של רשב"ם המתגלות בכל חיבוריו. ואולם ייתכן מאוד שפועלות כאן גם מגמות פולמוסיות, הן פנים-יהודיות והן אנטי-נוצריות. אמנם שלא כמו בוויכוח עם 'בנות ירושלים' אין בתיאור ההיסטורי אף לא מילת פולמוס אחת, ובכל זאת אפשר שהפולמוס קיים. ההתעלמות מן האבות והדגשת יציאת מצרים ומתן תורה כאירועים המכוננים בתולדות ישראל, אפשר שנועדו להדגיש את הבלעדיות שבבחירת עם ישראל ולדחות כל אפשרות של בחירה אלוהית נוספת – של ישמעאל או של עשו. הצגת מתן תורה כביטוי לחסד האלוהי העליון, 'נשיקת פיהו' של האל, מכוונת להדגיש את תקפות הנצחית של המצוות. מקורן של המצוות הוא בחסד האלוהי והן אינן ניתנות לביטול או לשינוי; הן הופקדו בידי ישראל והוא מחויב בשמירתן. ההדגשה על שכינת אלוהים במשכן ובמקדש על ידי 'צמצום שכינתו', אפשר שהיא מכוונת נגד התפיסה שאלוהים התגלה, או עשוי להתגלות, בין בני האדם בדמות אדם. וההבלטה של פולחן הקרבנות כדרך הנכונה והראויה לעבודת אלוהים, שתחזור

פרק ה: הפירוש האלגורי

ותיכונן באחרית הימים, אפשר שגם היא מכוונת כנגד התפיסה שקרבנו של ישוע ביטל לחלוטין ולעולם את פולחן הקרבנות. כאמור, רשב"ם אינו מציג את דבריו כפולמוס ונשמע כמשיח לפי תומו, אך דומה בעיניי כי כמו במרכיבים אחרים בפירוש האלגורי, גם בעיצוב הנרטיב ההיסטורי פועלים מניעים של פולמוס.

3. גלות וגאולה

כפי שכבר ציינתי פעמים אחדות, נקודת התצפית שממנה מסתכלת כנסת ישראל על העבר היא ההווה – הזמן שבו מתקיים הדיאלוג בין הנערה לחברותיה. למרות המתינות הכללית המאפיינת את תיאורן של 'אומות העולם', ואף על פי שהדיאלוג בין עם ישראל ובין מתון וענייני, אין ההווה מתואר כתקופה של שלווה או נחת. רשב"ם הגדיר את ההווה, כמו רש"י לפניו, במונחים 'גולה', 'גלות' או 'גלות הזה', והציג אותו בהקבלה ל'גלות מצרים'.⁴⁶ כמו בגלות מצרים, גם בגלות זו היהודים נתונים בשעבוד, ואפילו ב'שעבוד קשה': 'דימיון זה על האומות המבזים כנסת זה בגלות זה. והיא משיבתם: אל תבזוני מחמת אשר העבדתם בי עבודת עבד' (ל"א 6); 'דימיון לכנסת ישראל, המצטערת בגלות על שנתרחק הק' מאצלה. ומתאוננת לאומות להקל מעליה את שיעבודה' (ל"ב 5–6); 'דימיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות' (ל"ה 8); 'דימיון על כנסת ישראל, שזוכרת בתוך הגלות את האהבה אשר הפליא לישראל במצרים [...] ועכשיו היא נידונת בשיעבוד קשה' (ל"ח 8–10); 'דימיון להק', אשר נתן כנסת ישראל שהיא כרמו [...] ביד נוטרים, נוכרים קשים ואדונים בגולה, ומושלים עליהם וגוזלים כל אשר להם' (ל"ח 12).

תיאור הסבל בגולה נעשה במספר ביטויים מקובלים המבוססים בעיקר על המקרא וקשורים למסורת על שעבוד מצרים: 'עבודת עבד' (וי' כה 39), השורש ענ"ה (שמ' א 11, 12 ועוד), והמונח 'שעבוד', שהוא הביטוי המקובל במקורות חז"ל לתיאור תקופת העבדות במצרים. רשב"ם לא ציין בשם ואפילו לא ברמז את זהותו של המשעבד, ולא פירט את אופיו של השעבוד. דומה שהקושי הגדול ביותר הוא עצם הגלות – היותם של היהודים שרויים מחוץ לארצם, כפופים לשלטון זרים ותלויים בחסדיהם של השליטים. קשה ביותר הוא אי-הצדק השורר ביחס אליהם ועול המסים והתשלומים המוטל עליהם, כפי שמשתמע מן הפירוש ל"ח 12: 'נוכרים קשים ואדונים בגולה, ומושלים עליהם וגוזלים כל אשר להם'.

⁴⁶ גולה, גלות: לשה"ש א 4, 6; ב 4, 5–6; ד 16; ה 8 – ו 3; ז 12 – ח 4; ט 5–7, 8–10, 11–12, 13–14; גלות הזה: ג 5; גלות מצרים: א 4; ב 8, 9–13; עוני מצרים: ב 14; סבלות מצרים: א 4; ח 8–10.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ואכן, בעתיד שאליו ישראל נושאים עיניהם, בבוא יום הדין והמשפט, יתחייבו הגויים האלה להחזיר לישראל את כל מה שגזלו מהם: 'אם נתחייב בדין נשלם קרן וחומש' (הפירוש ל"ח 11–12, ראה להלן). ואפשר שההדגשה על 'ביזת מצרים אשר לקחה כנסת ישראל על הים' (ל"א 9–11), 'והלכו גאולים, משופעים בזהב וכסף ומרגליות ותכשיטין' (ל"ח 8–10), גם היא קשורה להיבט הכלכלי של השעבוד הקשה. להיבט זה של השעבוד נתן רש"י ביטוי גלוי ומפורש יותר: 'מסרן ליד אדנים קשים, בבל מדי יון ואדום [...] כל מה שיכלו לגבות מהן גולגליות וארנוניות ואנפרות הכל גבו מהן להביא לתוך ביתם' (פירושו לשה"ש ח 11).

אל מול השעבוד הקשה והגלות עומדת התקווה לעתיד, הביטחון שכשם שבא הקץ לשעבוד מצרים כך יבוא גם הקץ ל'גלות הזה'. תיאורי הגאולה והכיסופים אליה פזורים בכל הפירוש. הם מתחילים כבר בפירוש לפרק א, עולים שוב באמצע הספר ומגיעים לשיאם בפירוש לפרק ח. דומה אפוא שיש כאן מהלך מחזורי: זיכרון העבר, מעבר אל ההווה תוך ויכוח עם אומות העולם ותקוות לעתיד. הכיסופים לגאולה נזכרים כבר בפירוש לפרק א: 'דימיון לכנסת ישראל המתאוננת ומתחננת לפני הק' להוציאה מגולה כאז, אשר הוציא אותה מגלות מצרים ומסבלותם' (ל"א 4); 'דימיון לכנסת ישראל שאומות מכלימים אותה על חטאתיה ופשעיה [...] והיא משיבתם: [...] ובאחרית הימים ישיבני הק' לקדמתי להוציאני לרויה מתוך כור הברזל מן הגלות' (ל"א 5); 'והיא משיבתם: אל תבזוני [...] שהרי פתאום ישוב אוהבי אלי ולא יעזבני אלקי ישעי' (ל"א 6). תמונת הגאולה עולה לראשונה באמצע הספר: 'דימיון לישראל שיתקבצו ויובאו מן הגלות, מנחה לה' לירושלים עיר הקודש, ושם יזבחו לפניו זבחי צדק, עולה וכליל' (ל"ד 16); 'דימיון שישוב הק' וישכון בקרב ישראל לצמצם שכינתו בינותם כימי עולם באחרית הימים' (ל"ה 1). התיאור העיקרי של הגאולה ושל הכיסופים אליה מתרכז בסוף הספר בפירוש לפרק ח, ומוצג בכל אחת מפסקאותיו: 'דימיון על כנסת ישראל שהיא מתאוננת בגלותה [...] להקב"ה להחזירה לקדמתה מן הגלות אל מקום מקדשה, לעובדו שם כימי עולם בזבחים ונסכים וקטרת הסמים. והוא ישכון בתוכה כאז במשכן, אשר צימצם שכינת כבודו בין הכרובים באהבת זכר ונקבה' (ל"ז 12 – ח 4); 'דמיון על כנסת ישראל, שמזכרת בתוך גלותה אהבת מתן תורה שהיתה בסיני, ודיבור של נעשה ונשמע. ובאותה אהבה היא בטוחה ומתפללת לפניו להחיש לה קץ גאולה וישועה' (ל"ח 5–7); 'דימיון להקב"ה שאומר על כנסת ישראל: מלאכים מחכים, מקשבים לקולך, שתשמיעני תפילתך ותזבחי זבחי צדק. וכנסת ישראל משיבתו דבר: ברח דודי אל עיר קודשי מקום מקדשי, והשיבה לי שופטיי כבראשונה ויועצי כבתחילה לפדותי מגלותי. וישירו

פרק ה: הפירוש האלגורי

שם לוי וכהניי, ויקטירו קטרת סממני. ויזבחו זבחי צדק עולה וכליל, ואז יעלו על מזבחך פרים (על פי תה' נא 21) (ל"ח 13–14).

בהתאם לאופיו של הפירוש כולו גם תמונת הגאולה מתונה מאוד, ומתאפיינת הן במה שכלול בה והן במה שנעדר ממנה. הזמן המיועד לגאולה הוא 'אחרית הימים', ביטוי מקראי המכוון לזמן רחוק ובלתי מוגדר.⁴⁷ אמנם נרמזת התקווה שאחרית זאת לא תאחר, ושהאלוהים יזרז אותה כשם שנהג בעבר, ש'דילג וקיפץ קץ גלות מצרים' (ל"ב 9–13), אלא שהדבר נתון לגמרי בידי האלוהים. הקו המאפיין ביותר את תמונת הגאולה הוא חידוש גדולת העבר: 'שיבני הק' לקדמתי' (ל"א 5), 'להחזירה לקדמתה' (ל"ז 12 – ח 4). לא חזון דמיוני וערטילאי, לא היפוך סדרי עולם ושינוי טבע האדם והחי, לא פלאי פלאים ונסי ניסים, אלא תמונה היסטורית-ראלית שכל מאפייניה שאובים מן המקרא. הקווים העיקריים של תמונה זו הם שיבת עם ישראל לארץ ישראל, בנייה מחדש של המקדש, השבת 'שופטיי כבראשונה ויועצי כבתחילה', שכינת אלוהים 'בין הכרובים' וחידוש פולחן הקרבנות.

בתמונה הזאת בולטים בהיעדרם כמה קווים חשובים, ובעיקר הלהט המשיחי ודמותו של המשיח בן דוד. כיוון שתמונת אחרית הימים מתוארת במליצות מקראיות, אפשר שהניסוח המבוסס על יש' א 26 'ואשיבה שפטיך כבראשונה ויעציך כבתחלה' מרמז לעצמאות פוליטית, אבל בוודאי שאינו כולל שום אקטיביות משיחית אפילו מן הדרגה המתונה ביותר; הכול בידי האלוהים, שגם בעבר 'הביא עמו חיילותיו וגדודיו' (ל"ב 4). מה שנדרש מישראל הוא לבטוח באהבתו ולהיות נאמנים לו. משיח מבית דוד, שלטון פוליטי או צבאי, 'אחרית ימים' אידיאלית של 'וגר זאב עם כבש', ואפילו 'לב חדש ורוח חדשה' – כל אלו נעדרים מן התיאור.

האם אפשר להשלים את תמונת העתיד מתמונת העבר באותם נושאים שלא נזכרו בה? כפי שראינו לעיל, המוקד של תמונת העבר הוא שכינת האלוהים בקרב עם ישראל על ידי 'צמצום שכינתו' בין הכרובים, ועניין זה אכן עומד גם במרכז של תמונת העתיד. אבל האם אפשר לייחס לתמונת העתיד גם היבטים נוספים? שני קטעים בפירוש האלגורי עשויים לנגוע לעניין זה: 'דימיון על יפוי מלאכת המקדש ושרתה שכינה בו. ועל בניין היכל שלמה ומגדל דוד, שכל העמים כפופים ומשועבדים ופונים שם. ועל שני פרנסיהם רועי ישראל, מלך וכהן גדול, המגינים על כנסת ישראל, אשר יוציאו ויביאו' (ל"ד 1–6); 'דימיון על ארץ ישראל, שהיו שלווים ושקטים וידם תקיפה על הכל בזמן שבית המקדש

47 ראה טלמון, אחרית הימים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

קיים. ושמרו המצוות כאשר נצטוו' (ל"ד 12–15). גם תיאור זה מתון מאוד, וגם בו לא נזכרו מלכי בית דוד עצמם אלא רק 'היכל שלמה ומגדל דוד'. עם זאת, התיאור כולל את המנהיגות של עם ישראל בדמות המלך והכוהן הגדול, את תוקפה הפוליטי של ממלכתם – 'וידם תקיפה על הכל' – ואת העובדה 'שכל העמים כפופים ומשועבדים'. האם אפשר לראות בכך רמז לתמונת העתיד אף על פי שכל הקווים האלה נעדרים ממנה?

שאלות אחרות המתעוררות בהקשר זה נוגעות למקומה של התמונה הזאת באווירה הכללית של התקופה, ליחסה אל המציאות ההיסטורית בת הזמן ולמידת הפולמוס הגלומה בה. כך למשל נשאלת השאלה אם יש לראות בהתרכזות בבניין המקדש ובחידוש פולחן הקרבנות תגובה לכיבוש ירושלים בידי הנוצרים לאחר הצלחת מסעי הצלב הראשונים? האם יש כאן בת קול – חלשה, כנועה וכמעט לא נשמעת – של תביעת היהודים להר הבית ומכאן לירושלים כולה?⁴⁸ האם אי-הזכרת המשיח נובעת מן הרצון להימנע מן הוויכוח בשאלה אם המשיח כבר בא? או שהיא יוצאת נגד מגמות משיחיות בעם ישראל עצמו?

בעת האחרונה התפתח ויכוח ערני בין החוקרים בדבר תקוות הגאולה של יהודי אשכנז בהשוואה לתמונת הגאולה של יהודי ספרד, ועניין זה נקשר לשאלת היחס אל הסביבה הנוצרית. גרשון כהן הבחין בהבדלים בתפיסות הגאולה בין אשכנזים מצד אחד וספרדים מצד שני, וישראל יובל העלה, בנחץ ובהדגשה מרובה, את מושג 'הגאולה הנוקמת' כמאפיין שליט בתפיסות הגאולה של יהודי אשכנז.⁴⁹ לדבריו, שורשיהן של השנאה לגויים ושל השאיפות לנקמה נעוצים בתקופה שקדמה למעשי ההרג של הצלבנים, כלומר לפני גזרות תתנ"ו.⁵⁰ כנגד עמדתו של יובל העלה אברהם גרוסמן את הטענה שתמונה הגאולה של יהודי אשכנז לא הייתה כה חד-ממדית כפי שיובל תיאר אותה, והיא כללה בתוכה את הרעיון של 'גאולה מגיירת'.⁵¹ מבין פרשני המקרא בחן גרוסמן את עמדותיהם של רש"י ושל יוסף קרא, ולטענתו אף על פי שבמחשבתו של רש"י תודעת הנקמה הייתה עמוקה ביותר, הוא ראה את הגאולה כהליך דו-שלבי. לאחר השלב הראשון של נקמה באויבי ישראל יבוא השלב השני והסופי שבו הגויים הנותרים

48 וראה גם לעיל (עמ' 188–189), על הפולמוס התאולוגי בנושא הקרבנות. ראוי לשים לב שהקרבנות שמזכיר רשב"ם – בעקבות טקסטים מקראיים שונים – הם 'קטרת סממני [...] זבחי עולה וכליל [...] פרים' (ל"ח 13–14); 'זבחי צדק, עולה וכליל' (ל"ד 16); 'קטרת תמיד' (ל"ג 6); 'זבחים ונסכים וקטרת הסמים' (ל"ז 12 – ח 4). הקרבנות הנעדרים מן הרשימה לגמרי הם אשמות וחטאות.

49 ראה כהן, עמדות משיחיות; יובל, יהודים ונוצרים, בעיקר עמ' 109–124.

50 ראה יובל, יהודים ונוצרים, שם.

51 ראה כהן, עמדות משיחיות; גרוסמן, הגאולה המגיירת.

פרק ה: הפירוש האלגורי

יכירו באלוהי ישראל ויקבלו עליהם את עול מלכותו.⁵² לדברי גרוסמן, הגאולה המגיירת הייתה חלק ממשנתם של רוב חכמי אשכנז הראשונים, ומן הראוי להדגיש את חשיבותה של עמדה זו דווקא על רקע האיבה לנצרות והציפייה לנקום בה.⁵³

בפירוש רשב"ם לשיר השירים אין ביטוי להשקפות אלו. אין בו ביטויים של שנאת הגויים, ואין בו לא 'גאולה נוקמת' ולא 'גאולה מגיירת'. עם זאת אפשר שהשקפות אלו אכן נמצאות ברקע הפירוש ורשב"ם נוקט כלפי שתייהן עמדה שלילית. כפי שהראיתי לעיל, תמונת 'אומות העולם' שבפירוש היא ניטרלית ומתונה, והיחס בין ישראל ובין העמים מוצג כיחס של דיאלוג. אין בתמונה זו ביטויים של שנאה, והפירוש אינו קורא לנקמה בעמים או להשמדתם. לאומות העולם, 'החברות', יש מקום ותפקיד בתמונת אחרית הימים. מצד אחד האומות נקראות להעיד על סבלותיו של עם ישראל: 'דימיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות ואומרת לאומות העולם: העידו בי ליום הדין והמשפט בצרותי ואנחותי, אשר לקחתי וסבלתי בשביל אהבתו של הק" (ל"ה 8). מצד אחר, האומות עתידות לפצות את ישראל על העושק שעשקו אותם: 'וישראל אומרים להם: לבסוף תהיו עתידים ליתן את הדין, כי ינקום הנוקם את נקמתנו כאשר עשה לחיל מצרים ולסוסיו ולרכבו. ואומות העולם משיבים: באחרית הימים, אם נתחייב בדין נשלם קרן וחומש ונהיה נקיים במשפט' (ל"ח 12). רשב"ם אמנם משתמש כאן במונח 'נקמה', ומשווה את הנקמה הזאת למפלת המצרים בים סוף, אבל תוכנה המעשי של הנקמה הוא הפיצוי הכספי של 'קרן וחומש' לישראל. יותר מכך אין ליהודים תביעות, ולאחר שהאומות ישלמו את הפיצוי הזה, על פי דין, הן יהיו 'נקיים במשפט'.

עמדתו השלילית של רשב"ם כלפי ה'גאולה המגיירת' גלויה עוד יותר, והוא מתייחס אליה במפורש בפירושו ליחידת הטקסט ה' 8 – ו' 3, שעל חשיבותה הצבעתי פעמים אחדות.⁵⁴ הפסוקים הנוגעים לעניין זה הם ו' 1–3: 'אנה הלך דודך היפה בנשים אנה פנה דודך ונבקשנו עמך. דודי ירד לגנו לערוגות הבשם לרעות בגנים וללקט שושנים. אני לדודי ודודי לי הרעה בשושנים'. רשב"ם פירש את הפסוקים האלה במישור המשל כדלקמן: 'והן משיבות לה אחרי אשר שמעו את שמע שבחו: אנה הלך ופנה ונבקשנו עמך להשיבו אליך. והיא משיבתן: דרכו ומנהגו לרדת לגנו ופרדיסו אצל ערוגת הבושם, לרעות צאנו בגנים וללקוט שושנים משם. ועל כל זאת, אשר נתרחק דודי מעלי, הנני ידידתו. גם הוא ידידי,

52 גרוסמן, שם, עמ' 334.

53 שם, עמ' 339.

54 ראה לעיל עמ' 167–168; 175.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הרועה בשושנים את צאנו, ובאחרית הימים ישוב עוד אלי'. הפירוש האלגורי של פסוקים אלו הוא: 'ואומות העולם משיבות: אחרי אשר נודעה גבורתו בגוים, הגידי נא לנו איפא הלך ונבקשנו עמך, וגם אנחנו נהיה לו לעם ונדרוש ככם אליו. כעיניין שמפורש בעזרא, שרצו האומות לסייע עם ישראל בביניין הבית וישראל השיבו: לא לכם ולנו לבנות הבית ביחד, כי אנחנו עמו וצאן מרעיתו ועל כן לבדנו נבנה הבית. הכל מפורש בספר עזרא'.

ההבדלים בין פירוש המשל ובין הפירוש האלגורי גלויים לעין. פירוש המשל תואם את פשוטו של הטקסט – החברות מציעות לנערה לחפש את דודה כדי להשיבו אליה: 'אנה הלך ופנה ונבקשנו עמך להשיבו אליך'. ואילו בפירוש האלגורי החברות אומרות: 'הגידי נא לנו איפא הלך ונבקשנו עמך. וגם אנחנו נהיה לו לעם ונדרוש ככם אליו'. תשובת הנערה במישור המשל, 'דרכו [...] לרעות צאנו בגנים', מיוצגת בפירוש האלגורי על ידי 'כי אנחנו עמו וצאן מרעיתו', והמסקנה המוסקת מהיגד זה היא 'אנחנו – ולא אתם': 'ועל כן לבדנו נבנה הבית'. פסוקים אלו שימשו אפוא לרשב"ם כעין וו שעליו תלה את השקפותיו בעניין צירוף האומות לעם ישראל. כדי לתת לעמדתו תוקף מרבי הוא ביסס אותה על טקסט מפורש במקרא ונאחז בעזרא ד 1–5. לא זו בלבד שציין את מראה המקום במקרא וציטט מן הפסוק הזאת באופן מילולי, אלא שזהו גם הקטע היחיד שבו חרג מן הגבולות הכרונולוגיים של התיאור האלגורי ונזקק לטקסט מקראי הקשור בבניין הבית השני.⁵⁵ מטרתו ברורה: לקבוע עמדה מפורשת נגד הצטרפותם של נכרים לעם ישראל. גם כאשר אומות העולם יכירו בגדולתו של אלוהי ישראל, וגם כאשר יביעו את רצונן המפורש להצטרף לעם ישראל כדי לעבוד את אלוהיו, גם אז לא יהיה מקום לקבל אותן. כל זאת על פי התקדים המפורש בספר עזרא, שעליו חזר רשב"ם בניסוח משלו – 'לבדנו נבנה הבית'. עמדה זו מתבררת גם מתיאורו את העבר וגם מיחסו לחומרי המדרש. הפירוש המדרשי להיגד 'לריח שמניך טובים' (שה"ש א 3) מדבר במפורש על גיורם של הנכרים ומשבח אותו: 'א"ר ברכיה: אמרו ישראל לפני הקב"ה. רבש"ע ממה שאתה מביא אורה לעולם שמך מתגדל בעולם. ומה היא האורה? גאולה. שבשעה שאתה מביא לנו אורה הרבה גרים באים ומתגיירים ונוספים עלינו. כגון יתרו ורחב. יתרו שמע ואתה, רחב שמעה ואתייה'.⁵⁶ רש"י חזר על פירוש זה: 'על כן עלמות אהבוך. בא יתרו

55 על גבולות הנרטיב ההיסטורי ראה לעיל, עמ' 184–186.

56 ובהמשך: 'א"ר חנינא. בשעה שעשה הקב"ה נס לחנניה מישאל ועזריה הרבה גרים נתגיירו' (שהש"ר א, כב, וכן סג); 'על כן עלמות אהבוך. אלו אמות העולם שהן באין ומתגיירין. ומי הוא? יתרו' (תנחומא, יתרו ג; וכן שם ז, ועוד). וראה גם בבלי, זבחים קטז ע"א.

פרק ה: הפירוש האלגורי

לקול השמועה ונתגייר. אף רחב הזונה אמרה "כי שמענו את אשר הוביש" וג' ועל ידי כן "כי ה' אלהיכם הוא אלהים בשמים" וג'.

רשב"ם חזר על מדרש זה בקווי העיקריים: 'דימיון על הנפלאות אשר הפליא הק' לכנסת ישראל במצרים, ועל כן נודע שמו וגבורתו בעמים. כמו שנאמר "וישמע יתרו כהן מדין" וג' (שמ' יח 1). ונאמר ברחב הזונה "כי שמענו את אשר הוביש ה'" (יהו' ב 10) וג'. וכן "שמעו עמים ירגזון" (שמ' טו 14) וג' (ל"א 3). ואולם רשב"ם לא הציע פירוש אלגורי לצלע האחרונה של הפסוק 'על כן עלמות אהבוך', והשתיק לגמרי את עניין הגיור. דווקא על רקע המדרשים בנושא זה ועל רקע עמדותיו של רש"י, ש'הוסיף את מוטיב הגיור גם במקומות שלא נדרש לעשות זאת על פי פשט הכתובים',⁵⁷ עמדתו של רשב"ם בולטת בייחודה.

רשב"ם הציג את היבדלותו של עם ישראל מאומות העולם כדרישה מוחלטת. היא חלה על העבר, היא מחייבת את התנהגותה של 'כנסת ישראל' בהווה והיא תחול גם על העתיד. גאולת ישראל באחרית הימים מיועדת לו בלבד. היא אינה כוללת את אומות העולם, לא באופן שלילי על ידי נקמה בהן ולא באופן חיובי על ידי גיורן. היא איננה תגובה לנסיבות היסטוריות מסוימות ואיננה מסורה בידיהם של בני אנוש. היא אינה חוזה מהפכות לא בעולם הפוליטי ולא בעולם הטבעי, וכל הכלול בה הוא החזרת עם ישראל 'לקדמתו'. גאולת ישראל נקבעה בתכנית האלוהית מקדמת דנא, והאלוהים לבדו יביא אותה לידי מימוש. הדרך שבה ישראל צריכים ללכת היא ברורה: לחדש את אהבת אלוהיהם על ידי העצמת אהבתם אליו. זהו המסר של שיר השירים.

57 גרוסמן, הגאולה המגיירת, עמ' 337.

פרק ו

ענייני לשון

מספר הקטעים בפירוש רשב"ם לשיר השירים המוקדשים לדיון בעניינים לשוניים אינו רב, והדבר דומה למצאי שבפירוש רשב"ם לקהלת. לעומת זאת, הרבה מאוד הבחנות לשוניות, בעיקר סמנטיות, משתמעות מן הביאורים שבשכתוב ואינן נאמרות במפורש. בד בבד, גם בספר הדקדוק של רשב"ם, 'ספר דייקות', הייצוג של שיר השירים אינו גדול.¹ בכמה מענייני הלשון דנתי בפרק א לעיל, והצבעתי שם על ההתאמה המלאה שבין הפירוש לשיר השירים ובין תחומי התעניינותו של רשב"ם ותורת הלשון שלו, כפי שהם באים לידי ביטוי בחיבוריו האחרים.² כמו כן עלו לנו מספר תופעות חשובות בתחום הלשון אגב תיאור 'דרך המקרא' בפירוש לפרק א.³ בפרק הזה אדון אפוא בשני עניינים: בשלושה ענייני לשון – זמני הפועל, תצורת השמות ופירוש המיליות; ובלעזים.

א. הערות בענייני לשון

1. זמני הפועל

אחד הנושאים שרשב"ם ייחד להם תשומת לב הוא שאלת שימוש הזמנים ורצף הזמנים בלשון המקרא. באופן כללי טען ש'המקראות אינן מדקדקין' בהתאמה שבין הצורה הפורמלית של הפועל ובין המשמעות הטמפורלית שלו,⁴ אבל בכל זאת ניסה לנסח כללים בעניין זה ככל שהשיגה ידו.⁵ במלאכת הפירוש השתדל רשב"ם לגלות את משמעותם הטמפורלית של הפעלים, והדגיש זאת בדרכים אחדות. הוא הציג את ההיגדים הפיוטיים בתוך הקשרם ושינה לפי הצורך את

1 המובאות מ'ספר דייקות' הובאו בפרק א, בסעיף על ענייני לשון, עמ' 29 הערה 91.

2 ראה לעיל, עמ' 29–39.

3 ראה לעיל, עמ' 91–93.

4 ראה פירושו לאיוב כ 3, ולעיל, עמ' 91.

5 ראה דייקות, עמ' 21, שורות 9–11, 43–46.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

תבנית השיח – מדיבור ישיר לדיבור עקיף, מצורת עבר שבטקסט להווה סיפורי וכיוצא באלה.⁶ יש גם מקרים שבהם העמיד על המשמעות הטמפורלית של הפועל על ידי שכתובו. שלוש דוגמאות לכך עלו לנו מן הפירוש לפרק א,⁷ ואפשר להוסיף עליהן מיתרת הפירוש.

(א) הצורה יקטל, המשמעות עבר: תורק – 'הורקו' (לֹא 3); נעשה – 'עשינו' (לֹא 11); ולא ארפנו – 'ולא נתתי לו ריפיון' (לֹא 3). (ב) הצורה יקטל, המשמעות הווה: ילין – 'שוכב ולן' (לֹא 13); תחבקני – 'מחבקני' (לֹא 6); 'מחבקת' (לֹא 3); תטפנה – 'נוטפות' (לֹא 11); אל יחסר – 'אינו חסר' (ז 3). (ג) הצורה עבר עם וי"ו החיבור, המשמעות עתיד: שיפוח [...] ונסו – 'שיהא נופח [...] וקודם שינוסו' (לֹא 17); 'נופח [...] וקודם שינוסו' (לֹא 6).

משמעות מודלית של הפועל: מספר הפעלים בשיר השירים שרשב"ם מייחס להם משמעות מודלית אינו רב. על הדוגמה 'ישקני' (לֹא 2)⁸ יש להוסיף את פירוש הפעלים בשה"ש ח 1: 'מי יתנך כאח לי [...] אמצאך בחוץ אשקך גם לא יבוזו לי'. את שורת הפעלים הזאת שכתב רשב"ם כדלקמן: 'מי יתנך שתהיה כאח לי [...] ואמצאך בחוץ [...] אשקך לעין כל. וגם בני האדם אשר יראוני [...] ומי יתן אשר לא יבוזו לי, שלא אתבזה בעיניהם'.

2. תצורת השמות

המורפולוגיה של השם היא אחד הנושאים שהעסיקו את רשב"ם בכל חיבוריו, אולם בדרך כלל במידה פחותה מאשר תצורת הפועל.⁹ בפירוש לשיר השירים מצאתי רק שלושה ביאורים שהוקדשו לעניין זה: שתי מילים שצורתן חריגה, ועניין אחד הנוגע לתצורתם של שמות מופשטים. כל הביאורים קצרים מאוד.

(א) וזו לשון הביאור למילה תלפיות (ד 4): 'ותוי"ן של תלפיות כתוי"ו של תרמית תרמיות, תבנית תבניות, תלפית תלפיות. והוא מגזרת "מלפנו מבהמות ארץ" (איוב לה 11)'. הניתוח המורפולוגי מברר את משקל המילה ואת שורשה, ונקודת המוצא לבירור זה היא הימצאותן של שתי תי"ו מוספיות במילה, בתחילתה ובסופה. רשב"ם הגדיר אפוא את צורת המילה כצורת רבים, ושחזר את צורת היחיד שלה באמצעות השוואה לשתי מילים במשקל דומה, 'תרמית' ו'תבנית'. קו משותף לשתי מילים אלה הוא שבתצורת הרבים שלהן התי"ו הסופית נשמטת

6 ראה למשל הפירוש לֹא 9; ג 2; ד 8 ועוד.

7 ראה לעיל, עמ' 91–92.

8 ראה לעיל עמ' 91.

9 לסקירה מלאה של נושא זה ראה מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 215–263.

פרק ו: ענייני לשון

וסימן הרבים 'ז'ת מתחבר ישירות אל 'יו"ד שהיא, על פי הגדרתו של רשב"ם במקומות אחרים, חילוף של ה"א השורש בגזרת ל"ה.¹⁰ בדומה לשתי מילים אלו גם במילה 'תלפיות' מושמטת התי"ו הסופית וסימן הריבוי 'ז'ת מתחבר אל ה'יו"ד שבמילה. צורת היחיד המשוחררת, שאינה מופיעה במקרא, תהיה אפוא 'תלפית'.¹¹ את הגיזרון של 'תלפיות' למד רשב"ם מן המילה 'מלפנו' (איוב לה 11). בפירוש לאיוב הוא לא העיר על פסוק זה,¹² אך אפשר ללמוד על האופן שבו הבין את שורש המילה מפירושו הדקדוקי לבר' א 19. בתוך הרשימה הארוכה של מילים שבהן 'אלף חסרה' כלולה גם 'מלפנו',¹³ ומסתבר אפוא שלדעתו שורש המילה הוא אל"ף. מסקנה זו מציגה שאלה, שרשב"ם אינו מעלה אותה, לגבי האנלוגיה בין המילה המשוחררת 'תלפית' ובין המילים 'תבנית' ו'תרמית' – שהרי שני שמות אלו גזורים מפעלים בגזרת ל"ה¹⁴ ואילו השם 'תלפית' נגזר לדעתו משורש מגזרת פ"א, שהיא על פי תפיסתו אחת הווריאציות של גזרת השלמים.¹⁵ על הקשר האטימולוגי בין 'תלפיות' ובין 'מלפנו' למד רשב"ם ממחברת מנחם בן סרוק,¹⁶ אלא שמנחם גזר את כל המילים האלה משורשים בני שתי אותיות 'לף', 'רם', 'בן', ולא גזר את 'מלפנו' ו'תלפיות' מן השורש אל"ף.¹⁷ האנלוגיה בין צורות

10 ולא כן בתפיסת הדקדוק המודרני, הרואה את גזרת ל"ה כולה כגזרת ל"י (ראה גזניוס, 756, עמ' 207). לתפיסתו של רשב"ם בעניין החלפת העיצור ה"א ביו"ד בצורות שונות בגזרת ל"ה, ראה דייקות, עמ' 1, שורה 19 – עמ' 2, שורה 4. ראה מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 192–193.

11 כמו במקרים אחרים שבהם הציע רשב"ם אנלוגיה צורנית בין מילים שונות, לא כל הצורות מתועדות במקרא. המילים 'תבנית' ו'תרמית' מתועדות במקרא רק בצורה היחיד (תרמית – צפ' ג 13 ועוד; תבנית – שמ' כה 9 ועוד הרבה), ואילו 'תלפיות' מופיעה רק בצורת הרבים.

12 הפירוש לאיוב לה קצר במיוחד וכולל הערות קצרות מאוד לשישה מתוך שישה עשר הפסוקים שבפרק. אפשר אפוא שהפירוש לא הגיע אלינו בשלמותו.

13 ראה מרדלר, דייקות, עמ' 53, וכן הנ"ל, רשב"ם והדקדוק, עמ' 255.

14 השורש בנ"ה הוא 'דוגמת אב' לגזרת ל"ה, והוא משמש את רשב"ם להדגמת הצורות השונות בגזרה זו. ראה למשל דייקות, עמ' 1, שורות 9, 11, 14 ועוד הרבה.

15 ראה לעיל, עמ' 35 הע' 120, וכן מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 164–165. בשל קושי זה טענה מרדלר שלדעת רשב"ם הצורה 'תלפית' איננה שייכת למשקל תקטית אלא למשקל אחר, שרשב"ם לא ציין מהו (רשב"ם והדקדוק, עמ' 255). מבחינה פורמלית הדבר נכון, מפני שלכאורה המשקל הוא 'תטלית' (בהשמטת אל"ף שהיא פ"א הפועל), אבל ברור על כל פנים ששתי התי"ו הן מוספיות.

16 על הזיקה למחברת מנחם בפירוש רשב"ם לשיר השירים ראה לעיל, עמ' 60–63.

17 מחברת מנחם, ערך 'לף', עמ' 233*, ובאריכות, עמ' 61–62*; ערך 'רם', עמ' 344*. בערך 'בן' הוא מצביע רק על צורות פועליות של בנ"ה ואינו מזכיר את המילה תבנית (עמ' 85*).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אלו תהיה אפוא בעייתית פחות על פי שיטת מנחם, אלא שרשב"ם לא קיבל שיטה זו.¹⁸

גיזרונה ומשמעותה של המילה 'תלפיות' העסיקו את הפרשנים של שיר השירים לדורותיהם,¹⁹ וכיום מקובלת הדעה ששורש המילה הוא אכן מגזרת ל"א או ל"ה (לפ"א או לפ"ה/י).²⁰ על פי השקפה זו האנלוגיה שבין 'תלפיות' ובין 'תבנית' ו'תרמית' היא מובהקת ושלמה. מתברר אפוא שהחוש הלשוני של רשב"ם והמתודולוגיה הבלשנית שלו הובילו אותו בדרך הנכונה בעניין תצורת המילה. את גילוי שורש המילה הוא הותיר לבאים אחריו.

(ב) את המילה 'שלהבתיה' (ח 6) פירש רשב"ם כדלקמן: 'שלהבת קשה וחזקה' (בשכתוב); 'תיבה אחת היא, כמו "יפיה" (בפרטים). המילה 'שלהבתיה' היא יחידאית, אבל במקרא מופיעה פעמיים המילה 'שלהבת' ללא הסיומת 'יה' (יח' כא 3; איוב טו 30). השאלה הנוגעת לתצורתה של מילה זו, שכבר נחלקו בה בעלי המסורה, היא אם יש לראות בה מילה אחת או הרכב של שתי מילים, כלומר שלהבת-יה. אם המילה נתפסת כמורכבת משתי מילים, הסיומת -יה תהיה מוסברת כקיצור של שם ההווה ותתפרש באחד משני אופנים: שלהבת האל או לשון הפלגה – שלהבת עצומה.²¹ רשב"ם לא הציג את האפשרויות השונות לפירוש השם הזה אבל בביאור הקצר שהבאתי לעיל קבע ש'שלהבתיה', היא מילה אחת, ושהסיומת 'יה' היא חלק מן המילה. כדי לבסס את השקפתו הציג לה אנלוגיה – המילה 'יפהפיה' (יר' מו 20) – שגם היא מסתיימת ב-יה.

אנלוגיה זו אינה מוצלחת. במילה 'שלהבתיה' הצורה נוצרת על ידי תוספת סיומת השם -יה לשם 'שלהבת', ואילו במילה 'יפהפיה' הצורה נוצרת לא על ידי תוספת 'יה' אלא על ידי הכפלה של 'פה'. השם 'יפהפיה' הוא אפוא צורת הנקבה במשקל קטלטל, שרשב"ם כינה אותו 'תיבות הכפולות',²² והיו"ד היא

18 על תפיסת הפועל של רשב"ם ראה מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 277–303.

19 לסקירה מקפת של הפרשנות בעניין זה ראה פופ, שיר השירים, עמ' 465–468.

20 ראה הנימן, ובעקבותיו HALOT, vol. 2, p. 1741. ראה למשל פופ, שיר השירים עמ' 467; זקוביץ, שיר השירים, עמ' 88.

21 להצעות השונות לפירושה ראה פופ, שיר השירים עמ' 670–671 (שבסופו של דבר רואה במילה גלוסה ונמנע מלתרגם אותה); וכן ראה HALOT, vol. 2, pp. 1504–1505. זקוביץ סבר שזו לשון הפלגה וציטט את אבן עזרא: 'מחלוקת בין אנשי המסורה אם היא מלה אחת או שתיים וקרוב שהיא שתיים וסמיכות השם כמו הררי אל' (זקוביץ, שיר השירים, עמ' 134).

22 להגדרה 'תיבות כפולות' ראה פירוש רשב"ם לקה' יב 5; לאיוב מ 31. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 258; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 282. רשב"ם לא כלל את המילה 'יפהפיה' בין הדוגמאות לתופעה זו, אך ראה גזניוס, 845n, עמ' 234–235.

פרק ו: ענייני לשון

חילוף של ה"א בצורת הנקבה של שורשי ל"ה.²³ באוצר המילים המקראי יש מילים אחרות שמצד התצורה קרובות יותר למילה 'שלהבתיה', שכן הרכיב 'יה' אכן נוסף בהן למילה שלמה, כגון 'מרחביה' (תה' קיח 5) או 'מאפליה' (יר' ב 31). נראה שבחירתו של רשב"ם במילה 'פהפיה' הייתה מכוונת: הוא בחר במילה שבה המרכיב 'יה' הוא ללא ספק חלק מן השם. רשב"ם לא הסביר את משמעותה של התצורה שהציע, אבל אפשר שהוא התייחס לכך בשכתוב הפסוק כשהוסיף למילה 'שלהבתיה' את התארים 'שלהבת קשה וחזקה'. כלומר רשב"ם לא הבין את הסיומת 'יה' כקיצור של שם ההוויה במשמע של הפלגה, אבל תפס את עצם התצורה – שיש בה הכפלה – כדרך של הדגשה.

המטרה הפרשנית שעמדה לפני רשב"ם ברורה: להציג את המילה 'שלהבתיה' כמילה אחת ולדחות את הפירוש המקובל ש'יה' הוא רכיב עצמאי. גם הדרך הפרשנית ברורה: למצוא למילה אנלוגיה שתעמיד את המסקנה הזאת על בסיס דקדוקי ולשוני. למרבה הצער, האנלוגיה אינה קולעת ומחלישה את הפירוש במקום לחזק אותו.

(ג) עניין אחר מתחום תורת השמות הוא ההתייחסות לתצורה של שמות מופשטים. רשב"ם עמד על כך אגב פירוש המילה 'לדודי' (ז 10). מפירושו הקצר משתמע שניתן לבטא את ההפשטה בשלוש דרכים: בשם שהוא מעיקרו מופשט, בצורת הרבים של השם²⁴ ובצורת היחיד. לשון הפירוש שם היא: 'הולך לדודי'. שם דבר. הולך לידידות. כמו "כי טובים דודיך מיין" (א 2). רשב"ם הגדיר אפוא את המילה 'דוד' כ'שם דבר', השווה אותה לצורת הרבים 'דודים' והציע את משמעותה 'ידידות'. לא מצאתי מקבילה לפירוש כזה בחיבוריו האחרים.

3. מיליות

כבר הראיתי במקרים אחדים עד כמה התעמק רשב"ם בפירוש הרכיבים הקטנים של הטקסט: המיליות.²⁵ דוגמאות אחדות להתעניינות זו עלו לנו בעת הדגמת 'דרך המקרא' בפירוש לפרק א,²⁶ ואוסיף עליהן כמה דוגמאות.

23 ראה לעיל, הערה 10.

24 רשב"ם רואה בסיומת הרבים בכללה אחת הדרכים לתצורת השם המופשט. מרדלר מציינת את הסיומת ים (מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 219) ומדגימה אותה, ויש להוסיף אליה את הסיומת יות כגון 'בחורות', 'מכרות'. ראה פירוש רשב"ם לבמ' יא 28 ולבר' מט 5. ראה גזניס, f-d1245, עמ' 397–398.

25 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 36–37; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 267–272.

26 ראה לעיל, עמ' 90–91.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(א) עד. מילת היחס 'עד' מופיעה בשיר השירים שמונה פעמים, מהן שלוש פעמים בפסוק החוזר: 'אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ' (ב 7; ג 5; ובשינוי קל: ח 4), ופעמיים בהיגד החוזר 'עד שיפוח היום ונסו הצללים' (ב 17; ד 6). בפירוש לשיר השירים, בדומה לדרכו ביתר חיבוריו, התייחס רשב"ם לכל ההיקריות האלה בשלושה אופנים שונים: ביאור מפורש של המילה, שכתוב הטקסט וחזרה על המילה בתוך השכתוב, וכך סקר את כל הופעותיה של המילה.²⁷ שש פעמים פירש רשב"ם את המילה 'עד' במשמע 'בעוד'. בשתיים מהן ביאר את המילה במפורש: 'עד שהמלך. בעוד שהמלך אוהבי במסיבו'. (א 12, בשכתוב); 'עד. בעוד. כמו "עד שהמלך במסבו"' (ב 17, בפירוש הפרטים). באחת מההיקריות חזר על הפירוש הזה בחלק השכתוב: 'עד שיפוח היום': 'ובעוד שהרוח נופח, קודם שיבוא חום השמש בחצי היום וקודם שינוסו הצללים' (ל"ד 6, בשכתוב). בשלושת המקרים האחרים הוא תיעד את הביאור הזה בשכתוב בלבד: 'קודם שיהא נופח רוח חמימות היום, וקודם שינוסו הצללים עד חצי היום' (ב 17, בשכתוב); 'עד שתחפץ': 'בעוד כל זמן שתרצה האהבה להיות בי' (ב 7, בשכתוב). המשמעות עד = בעוד, מודגשת כאן הדגשה כפולה: 'בעוד כל זמן'. שכתוב זה חוזר בפירוש ל"ח 4: 'כל זמן שתרצה האהבה להיות בי'. בביאורו ל"ג 5 הפנה רשב"ם במפורש אל פירושו הקודם: 'כך היא משיבה לריעותיה הבתולות, כאשר ביארתי למעלה' (על חשיבותו של פירוש זה, ראה לעיל, עמ' 174). רק בשתיים מההיקריות של מילת היחס 'עד', שתיהן בפסוק אחד, פירש אותה רשב"ם במשמעה הרגיל, וגם שם חזר עליה בשכתוב: 'עד שמצאתי את ידי [...]' עד שהבאתיו אל בית אמי' (ל"ג 4).

(ב) כי. המילית 'כי' מופיעה בשיר השירים רק חמש פעמים – לעומת כתשעים פעם בקהלת וקרוב למאתיים פעם באיוב. רשב"ם התייחס אליה בכל היקריותיה בשתי דרכים: שלוש פעמים על ידי ייצוגה במילה 'שהרי', ופעמיים על ידי חזרה עליה במהלך השכתוב. 'כי חולת אהבה אני' (ב 5): 'שהרי חולת אהבה אני מאהבת דודי [...]' שהרי כשהיינו שוכבים אני והוא' וכו' (בשכתוב). בשכתוב זה המשיך רשב"ם את מילת הסיבה 'כי' גם לראש פס' 6, ובדרך זו קישר בין שני הפסוקים: 'כי הנה הסתו עבר' (ב 11): 'שהרי עברו ימי התורף והגשמים' (בשכתוב); 'כי קולך ערב ומראיך נאוה' (ב 14): 'שהרי קולך ערב ומראך נאוה' (בשכתוב); 'כי טובים לדיך מיין' (א 2): 'כי טובים ועריבים [...] דברי חיבתו' (בשכתוב); 'כי עזה כמות אהבה' (ח 6): 'כי עזה כמות וקשה כשאל האהבה' (בשכתוב).

27 הפניתי את תשומת הלב לדרכו זו של רשב"ם אגב פירוש המילית 'כי' הן בפירוש לקהלת והן בפירוש לאיוב (יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 36–37; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 268–270).

פרק ו: ענייני לשון

(ג) מבעד. מילת היחס 'מבעד' מופיעה בשיר השירים שלוש פעמים, תמיד בצירוף 'מבעד לצמתך'. רשב"ם פירש אותה בהיקרות הראשונה שלה (ד 1) הן בביאור מיוחד והן בשכתובה, וכיוון שהמילה מופיעה פעמיים באותה יחידת טקסט, הוא חוזר עליה שם פעמיים. לעומת זאת הוא אינו חוזר עליה בפירוש ל'ו 7. 'מבעד. בפני. כמו "בעד כל רחם" (בר' כ 18); "הלא אתה סכת בעדו" (איוב א 10) (ד 1, בביאור הפרטים). 'ושער שליך, אשר בפני עילופיך ועיטופיך [...] ורקת פרצופך אשר בפני עילופך ועיטופך' (ד 1, בשכתוב). רשב"ם חזר על פירוש זה פעמיים בשכתוב של פסוקים בפירושו לאיוב: 'שכת בעדו. גדרת גדר לפניו' (לאיוב א 10); 'הבעד ערפל. אם בפני ערפל' (לאיוב כב 13).

(ד) על במשמע אצל. על הדוגמאות שהבאתי בפרק א יש להוסיף את הפירוש ל'ז 14: 'ועל פתחינו כל מגדים'. בשכתוב: 'ואצל פתח פרדס שלנו [...] נמצא שם כל מיני מגדים'.

(ה) מ"ם היתרון. הדגמתי עניין זה בדיון לעיל בפרק א. על הדוגמאות המובאות שם יש להוסיף: 'מה טבו דדיך מיין' (ד 10): 'מה יפו דודיך יותר מכל מיני משקה מתיקה, ומה נעים לי ריח שמניך מכל ריח בשמים' (בשכתוב); 'מה דודך מדוד' (ה 9): 'באיזה דבר גדול וחשוב אוהבך משאר אוהבים' (בשכתוב); ובדרך מודגשת פחות בפירוש ל'ה 10.

(ו) ה"א השאלה מופיעה בשיר השירים פעם אחת בלבד (ו 11).²⁸ השאלות הרבות שבספר מובעות בדרך כלל באמצעות מילות שאלה – מי, מה, למה, איכה, אנה וכו' – ומשפטי התנאי מובעים באמצעות 'אם'. עם זאת, רשב"ם היה ער לתפקודה של ה"א השאלה וייצג אותה באמצעות 'אם'.²⁹ כמו כן עמד על כך שכאשר ה"א השאלה מופיעה בצלע הראשונה של פסוק הבנוי בתקבולת, היא משתמעת גם בצלעות הבאות שבהן אינה מופיעה.³⁰ רשב"ם לא הציג את ההבחנות האלה בהסברים מיועדים אבל הבהיר אותם באמצעות השכתוב – 'לראות הפרחה הגפן הנצו הרמונים' (ו 11): 'לראות אם פרחה עדיין הגפן ואם הנצו עצי הרמונים' (בשכתוב).³¹

28 יש לשאול אם עובדה זו היא אחד הביטויים ללשון המאוחרת של הספר. ראה למשל את ההקבלה בין שמ"ב ז 5: 'האתה תבנה לי' ובין הפסוק המקביל בדה"א יז 4: 'לא אתה תבנה לי', והעניין דורש עיון מיוחד. ה"א השאלה אינה משמשת בלשון חז"ל.

29 לכללי ניקוד ה"א השאלה ראה דייקות, עמ' 35, שורות 1–16 (וכן שם, עמ' 32, שורות 8–12).

30 לדוגמאות אחדות להסבר ה"א השאלה בספר איוב, ראה 'פת, רשב"ם לאיוב, עמ' 206–207.

31 אותו היגד מופיע בשיר השירים פעם נוספת, בחילוף ה"א השאלה ב'אם' ובתוספת צלע שלישית: 'נראה אם פרחה הגפן פתח הסמדר הנצו הרמונים' (ז 13). גם כאן עמד רשב"ם על מבנה התקבולת והוסיף את מילת השאלה בכל אחת מצלעות הפסוק: 'ונראה [...] אם פרחה הגפן, ואם נפתחו פתחי סמדר, ואם הנצו הרמונים'.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ב. הלעזים

הממצא בכתבי היד של הפירוש אינו אחיד, ואף אחד מכתבי היד אינו כולל את כל הלעזים.³² בכ"י המבורג יש שש גלוסות בצרפתית – חמש מהן בין ביאורי הפרטים ואחת בשכתוב; בארבעה מן הלעזים נוספת למילה הצרפתית ההגדרה 'בלע[ז]'. שלושה מן הלעזים מנוקדים ושלושה בלתי מנוקדים. גם בכ"י בודפשט שישה לעזים: חמישה מתוך ששת הלעזים שבכ"י המבורג (ו 4 חסר) ולעז אחד נוסף ל-ד 1, והם אינם מנוקדים. ב-ז 6 הלעז משובש, ובפירוש ל-ז 13 יש גרסה אחרת ואפשר שגם היא משובשת. בפירוש ל-ה 14 חסרה המילה 'בלעז'. בכ"י סנקט פטרבורג יש רק לעז אחד: ההערה 'קרישטל' בפירוש ל-ה 14, ללא מילת הציון 'בלעז'. בכ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3136, יש לעז אחד נוסף על אלו שבכ"י המבורג והוא בלתי מנוקד. זלפלד לא תיעד את הממצא בכ"י סואב בשלמותו, אך מהערותיו נראה שלפחות שלושה מן הלעזים נמצאו גם בו (ה 14; ו 4; ז 12). בצירוף כל כתבי היד, ובהנחה שכל הלעזים מקוריים, יש בפירוש לשיר השירים שמונה לעזים.

כדרכו של רשב"ם הביאורים קצרים, רובם בני מילה אחת, ואלו הם: (1) 'כתרשיש'. אבן טובה לבנה. תרשיש. קרישטל בלע" (ה 14);³³ (2) 'עשת'. משיש בלע" (ה 14); (3) 'איומה כנדגלות'. אֶשְׁפְּאֹטְבִּלָא קוֹם קוֹנְפִּיטִיאֵש בלע" (ו 4); (4) 'ארגמן [...] אינדש קלייראש בלע" (ז 6; בשכתוב);³⁴ (5) 'השדה'. קנפניא' (ז 12); (6) 'פתח'. אֶשְׁפְּנִיא' (ז 13);³⁵ (7) 'שמך'. טון רנון' (א 3; בכ"י פרמה); (8) 'יונים'. קולמש אפולוש בל" (ד 1; בכ"י בודפשט).

רוב הלעזים משמעותם ברורה. את המילה קרישטל (ה 14) הסביר רשב"ם בביאור: 'אבן טובה לבנה'. 'קנפניא' (ז 12) היא המילה הצרפתית campagne, שמשמעה השטח הפתוח, השדה שמחוץ לעיר. 'אשפניא' היא לשון עבר מן השורש

32 ילינק זיהה חמישה מששת הלעזים בכ"י המבורג והציע פירושים לשלושה מהם (ז 6, 12, 13). זלפלד הזכיר שלושה מן הלעזים (ה 14; ו 4; ז 12), ודן בחלק מהם ופירש אותם. רוזין כלל את חמשת הלעזים שצוינו במהדורת ילינק ברשימת הלעזים שערך בספרו והציע את ביאורם. סולטרס דן בלעזים שבכ"י המבורג לאור בדיקת כתב היד, אבל לא התייחס לעבודותיהם של רוזין ושל זלפלד. ואילו תומפסון נשען בעיקר על עבודתו של ילינק אבל הכיר גם את עבודתו של סולטרס. ראה זלפלד, שיר השירים, עמ' 48–49; רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 89; סולטרס, גלוסות; תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, על פי מראי המקומות.

33 וראה גם בגלוסר מלייפציג: 'ויש אומרים קרישטל' (שם, עמ' 1599, מס' 20725).

34 בכ"י בודפשט: 'אלא יירש'. אפשר שזהו שיבוש של המילה 'קלייראש', ומכל מקום הסימון 'בלע' חסר.

35 בכ"י בודפשט: אשפני"ט.

פרק ו: ענייני לשון

espanuir, ובצרפתית מודרנית épanouir, שמשמעו 'היפתחות הפרח, הנץ', וכך גם ביאר רשב"ם: 'לשון פתיחה נופל בסמדר'. הלעז הנוסף בכ"י בודפשט מבאר את המילה 'יונים' בהגדרה מדויקת: 'יונים מבעלי הכנף' (colons/colombs a pullus), ומשמעות הלעז שבכ"י פרמה היא 'המוניטין שלך' (ton renom/n).

שלושה מן הלעזים קשים יותר: (1) את הלעז ב"ו 4 קרא ילינק בדרך משלו ('אשפא"ו טבל"א קונפייטיאש') ולא הציע לו פירוש. ואולם זלפלד הצביע על כך שילינק חלק את המילים שלא כהלכה, וזיהה בשתי המילים הראשונות של ילינק מילה אחת, espoentable, המתועדת בצרפתית ביניימית גם כ-espowentable ובצרפתית מודרנית: épouvantable – 'נורא, איום, מדהים' וכיוצא באלה. אשר למילה קונפייטיאש, נראה שהיא שיבוש של קונפייטיאש (נ+י = ט) – compaignes – שמשמעה גדודי צבא,³⁶ וכך אמנם פירש רשב"ם בשכתוב את 'נדגלות': 'נדגלות וחיילות'. משמעות הלעז היא אפוא 'נוראה כמו גדודי צבא'.³⁷ (2) את הלעז 'אינדש קלייראש' (ז 6) הציע ילינק בהיסוס לפרש: 'צבע הודי?', ורוזין הציע: 'צבע בלתי מוגדר'.³⁸ נראה לי שרוזין לא קלע כלל וילינק קלע חלקית. השם מתייחס לצבע הנקרא בימינו 'אינדיגו' על שם מוצאו מהודו והוא מצבעי הסגול; משמעות הלעז היא סגול בהיר. (3) הלעז למילה 'עשת' (ה 14) משובש בכ"י המבורג (וילינק לא זיהה אותו), אך הוא מופיע בצורתו הנכונה בכ"י בודפשט. רשב"ם לא הציע ביאור למילה זו ורק הדגים את שורש המילה בשתי מובאות: 'ברזל עשות' (יח' כז 19); 'שמנו עשות' (יר' ה 28), ובשכתוב כתב: 'מעיו חלק ומשופע לכאן ולכאן כעשת שן'. פירוש רשב"ם דומה מאוד לפירוש רש"י: 'עשת. לשון "שמנו עשות" (ירמ' ה כח); קיבוץ עב קרוי מְשִׁיץ בלעז, ופירוש זה מצוטט גם בגלוסר מלייפציג (עמ' 1599, מס' 20726). מפירוש רש"י משתמע שהוא פירש את המילה כ-Mâse – גוש, עובי, וכך גם בפירושו ליר' ה 28: 'עשתו, ל' עשת שן (שה"ש ה 14) גוף עב'. בפירושים לשיר השירים ולירמיהו לא הזכיר רש"י את הביטוי 'ברזל עשות' (יח' כז 19), אבל שם פירש באופן דומה: 'ברזל עשות. עשוי כעשיות. מש"ש בלעז והוא פרזלא הנדואה'. פירוש זה מבוסס על

36 זלפלד הצביע על מקורות מן המאה האחת עשרה והשתים עשרה שתיעדו מילה זו בצורה compaignie (זלפלד, שיר השירים, עמ' 48).

37 המילה מופיעה פעמיים באותה יחידת טקסט (פס' 4, 10), אבל רשב"ם פירש אותה רק פעם אחת. גם את המילה 'דגול' פירש לעניין צבא: 'דודי צח ואדום ודגול. ניכר בין רבבות חיילותיו' (ה 10).

38 Indische Farben? (ילינק, שיר השירים, עמ' 57). לא נתברר לי מדוע סבר סולטרס שילינק פירש את הלעז jüdische farben ופירש אותו 'צבע יהודי' (סולטרס, גלוסות, עמ' 251). השחזור של רוזין הוא indecis couleurs, ותרגומו: unbestimmte Farben (רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 97).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

לשון התלמוד, ששם נזכרו מטילים של ברזל הודי ששימשו לעשיית כלי נשק (בבלי, עבודה זרה טז ע"א). אמנם רש"י איית את הלעז באופן אחר במקצת, אבל אפשר שכוונתו לאותה מילה,³⁹ ונראה שזו גם כוונת הלעז בפירוש רשב"ם: עשת שן – מטיל שן, שהוא 'חלק ומשופע לכאן ולכאן'.⁴⁰

המשותף לכל הלעזים הוא תפקידם הפרשני.⁴¹ הם משמשים לביאורן של מילים שמובנן אינו חד-משמעי, אם מפני שהן ניתנות לפירושים אחדים ואם מפני שהן יחידאיות. מטרת הלעז היא לדייק בגוון המשמעות המיוחד של המילה, או להבהיר את האובייקט המכוון בטקסט באמצעות הצגתו במילה לועזית.⁴² כפי שהראה היטב מנחם בנית בשורת מחקריו על הלעזים, אלו הן הסיבות המניעות את הבאת הלעזים בדרך כלל. כך למשל 'תרשיש' מופיעה במקרא כתואר לסוג של אניות (מל"א כב 48) או כשם מקום (דה"ב כ 36–37), וברור שאין משמעויות אלו הולמות את הצירוף 'ממלאים בתרשיש' (שה"ש ה 14). רשב"ם בחר במשמעות המתועדת במקראות אחרים, שבהם 'תרשיש' נמנית בין אבנים יקרות אחרות (כגון שמ' כח 20 ועוד), דייק בה וקירב את הכרתה לבני תקופתו: 'אבן טובה לבנה'.⁴³ תפקיד דומה יש ללעז של המילה 'ארגמן' (ז 6). אמנם המילה מופיעה במקרא פעמים אחדות ('ותכלת וארגמן ותולעת שני': שמ' כה 4; כו 1, 31, 36; כח 6, 8, 15, 33; לט 1 ועוד), אך שם היא מכוונת בבירור לאחד מסוגי הבדים ('וכל אשה חכמת לב בידיה טוו ויביאו מטוה את התכלת ואת הארגמן את תולעת השני ואת השש' [שמ' לה 25]), שמהם נעשו יריעות המשכן, הפרוכת, המסך, האפוד, החושן והרימונים שבשולי מעיל האפוד. לפיכך הדימוי בשיר השירים קשה: מה פירוש 'דלת ראשך כארגמן'? הלעז מבהיר שמדובר לא בסוג של בד אלא בשם של צבע שעל שמו נקרא גם הבד הצבוע בו.⁴⁴ הצבע מתואר בשכתוב: 'שאינו לבן כל כך', והלעז שמובא אחריו מגדירו במדויק.

39 ובאופן דומה בגלוסר מלייפציג ליח' כז 19: 'עשות, מאשש. כמו עשת שן' (עמ' 677, מס' 8704).

40 וזאת לעומת מחברת מנחם, שבה נכללים כל השימושים האלה ב'מחלקה השנייה' בערך 'עשת', ומבוארים: 'עניין צהל המה' (שם, עמ' 294*).

41 'Translation serves as a means, if not the key, to the interpretation of Biblical messages, that is, the key to true knowledge' (בנית, רש"י, עמ' 1, וראה עמ' 3–1).

42 לאור השימוש הרב שעשה רשב"ם במחברת מנחם בפירושו לשיר השירים (ראה לעיל, עמ' 000), אולי אפשר לראות בלעז גם נקיטת עמדה כלפי מנחם בן סרוק, אם להשלמת מה שחסר במחברת ואם לוויכוח עם פתרונותיו.

43 אולי גם מתוך ויכוח עם מנחם בן סרוק, המייחס לכל ההיקריות של 'תרשיש' משמעות אחת: 'שם מקום הוא' (מחברת מנחם, ערך 'תרשיש', עמ' 401*).

44 אפשר שלכך התכוון גם בפירוש לשמ' כה 4, אלא שעיקר הביאור שם מכוון למילה 'תולעת'. ייתכן שהמילים 'שש' פשתן. אבל שאר המינים הם צמר צבוע' מכוונות גם לארגמן.

פרק ו: ענייני לשון

בדימוי 'אימה כנדגלות' יש קושי פרשני בכל אחד מאבריו ובצירופם. שני השורשים (אי"ם ודג"ל) מתועדים במקרא,⁴⁵ אך המילים עצמן הן יחידאיות (ומופיעות בשה"ש פעמיים). גם לאחר שפירוש המילה 'נדגלות' כ'גדודי צבא' נלמד ממשמעות השורש דג"ל, והתואר 'אימה' במשמע 'נוראה' נלמד ממשמעותו של השורש אי"ם, עדיין הצירוף קשה, שהרי כיצד אפשר לתאר את היופי כ'איום'? הפתרון שהלעז מציע הוא פירוש המילה 'אימה' באחד הגוונים הסמנטיים של 'נורא' שאיננו מתועד בעברית המקראית והוא: מדהים, מפליא. צירוף זה מבטא עצמה גדולה, מעוררת יראה.

למילה 'שדה' יש בעברית מקראית משמעויות אחדות ובהן האזור שמחוץ לתחום היישוב, מקום של חיות פרא וציידים שבו האדם רחוק מחברת אנשים ואינו מוגן. למשל: 'ויאמר קין אל הבל אחיו, ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו' (בר' ד 8); 'שא נא כליך תליך וקשתך וצא השדה וצודה לי ציד' (בר' כז 3); 'ואם בשדה ימצא האיש את הנערה המארשה [...] כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה. כי בשדה מצאה, צעקה הנערה המארשה ואין מושיע לה' (דב' כב 25–27). האסוציאציה שמעלה המילה 'שדה' היא אפוא של מקום פראי, בלתי נודע ומאיים, ובוודאי אין זה מקום לזוג נאהבים צעירים כפי שמשמע מהזמנתה של הנערה: 'לכה דודי נצא השדה' (ז 12), ומתיאור המקום כאזור של כרמי גפנים ורימונים. לפיכך הסביר רשב"ם את המילה בעזרת הלעז: 'שדה' הוא האזור הכפרי מחוץ לתחומי העיר שבו מצויים הכרמים: 'זכן המנהג נוהג, שהכרמים אינן סמוכות לעיר [...] כי אם סמוך לכפרים'.

הניתוח המפורט של הלעזים מגלה בעליל שהשימוש בלעז הוא סלקטיבי ומשמעותי. הלעז נועד להבהיר עניינים שונים בלשון הטקסט באמצעות ייצוגם בלעז, אך הוא מיועד למילים בודדות בלבד ובוודאי לא לכל המילים הקשות או הבלתי ברורות שבספר. בדרך זו משמש הלעז בתפקיד נוסף שלא אליו כיוון רשב"ם מלכתחילה – העדות שהוא מספק לדורות המאוחרים על לשון הלעז עצמה. יותר מכל היבט אחר של הפירוש, הלעז הוא בן מקומו וזמנו. משעה שהציבור הקורא בפירוש או המעתיקים של כתבי היד אינם נזקקים ללעז כלל, או שהם נזקקים לשפת לעז אחרת, הלעזים משתבשים או נעלמים ותרומתם להבנת הטקסט אובדת.

45 דג"ל בעיקר בשם 'דגל' (במ' ב 2, 3 ועוד), אי"ם בעיקר בשם 'אימה' (בר' טו 12; דב' לב 25 ועוד).

פרק ז

כתבי היד והמהדורה

א. כתבי היד¹

פירוש רשב"ם לשיר השירים מצוי בידינו היום בשלושה כתבי יד שלמים, בשני קטעים בכתבי יד אחרים, ובעדות כתובה מכתב יד נוסף שאין בידינו ידיעות על אודותיו; בסך הכול שישה עדים. כתבי היד השלמים הם: כ"י המבורג 32 (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד F885); כ"י סנקט פטרבורג 1.21 (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד F51073); וכ"י בודפשט A384 (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד F12668). שני הקטעים הם בתוך פירוש רש"י לשיר השירים שהתחלתו לקוחה מפירוש רשב"ם: כ"י פרמה 3136 (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד F13878), ובו פירוש רשב"ם ל"א 1–6; וכ"י סינסינטי (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד F45604), ובו פירוש רשב"ם ל"א 1–4. זלפלד רשם חילופי נוסחאות מכתב יד נוסף, שהיה ברשותו של מר סואב (M. Soave) מוונציה, אך כתב יד זה איננו בידינו.

1. כ"י המבורג (סימנו במהדורה: ה)

כ"י המבורג (Hamburg Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 32) הוא כתב יד בכתובה אשכנזית, ככל הנראה מן המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה.² כתב היד מכיל עשרה חיבורים שונים, ובין היתר פירושים לחמש המגילות. הפירושים לשיר השירים ולקהלת הם מאת רשב"ם, ועד היום זהו התיעוד היחיד שיש בידינו לפירוש רשב"ם לקהלת. הפירוש לשלוש המגילות האחרות הוא פירוש קומפילטורי שלוקטו בו פירושים מאת רש"י, רשב"ם ור' יוסף קרא.³

- 1 לרשימת כתבי היד ולתיאורם (מלבד כ"י סינסינטי) ראה ולפיש, ביבליוגרפיה, עמ' 541.
- 2 כתב היד אינו מתוארך, ואת התאריך המשוער קבעה גב' עדנה אנג'ל (בשיחה בעל פה) על סמך שיקולים פלאוגרפיים.
- 3 על תופעת הפירושים הקומפילטוריים ראה יפת, פירושים קומפילטוריים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ילינק פרסם את חמשת הפירושים האלה בשתי חוברות בשנת 1855, ומהדורה מדעית של הפירוש לקהלת הוציאו לאור יפת וסולטרס בשנת 1985. הפירוש לאיוב מכתב יד זה פורסם בשנת 1911 בידי אברהם זולצבאך.⁴

הפירוש לשיר השירים נמצא בעמודים 79א – 85א, וכתוב בשני טורים וביניהם רווח. בכל טור ארבעים וארבע או ארבעים וחמש שורות, מיושרות היטב לימין, ובמידה רבה גם לשמאל, באמצעים שונים. הטקסט כתוב ברציפות ואין בו קישוטים או עיטורים. רק הדיבור המתחיל הראשון, לאחר ההקדמה, כתוב בראש הטור באותיות גדולות. בסוף הפירוש יש שלוש שורות מחורזות מסומנות בכתרים, ואלה כנראה דברי הסופר. בכל הפירוש יש רק הערת שוליים אחת, בעמ' 80ב, ובה השלים הסופר שורה שהשמיט בזמן הכתיבה. כמו כן יש בשוליים מספר קטן מאוד של תיקוני אותיות.

הכתיב שהסופר נקט בו בלתי אחיד; אותה מילה עשויה להופיע בצורות שונות, חסרות או מלאות, אך בדרך כלל הכתיב נוטה להיות מלא ואפילו מלא מאוד. עם זאת יש מילים הכתובות בכתיב חסר מאוד, בדרך כלל בגלל אילוצי מקום. כמו כן אין אחידות בשימושן של הסופיות: סופית הריבוי עשויה להיות מ"ם או נו"ן (כגון עשויים, עתידין), והוא הדין לכינויים השונים (כגון הם והן, אותם ואותן וכיוצא באלה). יש בפירוש מספר קיצורים קבועים המופיעים כשיטה בכל הפירוש, כגון הק' (=הקדוש), ישר' (=ישראל), מצ' או מצר' (=מצרים), כמ' (=כמו), לש' (=לשון) ועוד, וכן כמה קיצורים אקראיים – הקוד' (=הקודש), ע"ז (=עבודה זרה) ועוד.⁵

סימן הפיסוק היחיד ששימש את הסופר הוא נקודה, שנכתבה בחלק העליון של השורה. סימן זה מציין הפסקה באורך משתנה, ובא ברגיל לאחר הדיבור המתחיל ובסופו של כל ביאור, וכן במקומות שונים בתוך הביאורים. בדרך זו מגדיר הפיסוק בכל מקום את הדיבור המתחיל. רק בשני מקומות בפירוש, בסופה של ההקדמה ובסופו של הפירוש, יש סימן של שתי נקודות – זו ליד זו בגובה השורה – המסמן הפסקה ארוכה יותר.

אחד הקווים המאפיינים את הפירוש הוא המספר הרב של סטיות מנוסח המסורה, הן בדיבורים המתחילים והן במובאות. יש בפירוש לשיר השירים כמאה ועשר סטיות מנוסח המסורה, רובן בשינוי הכתיב מחסר למלא ומספר קטן של שינויים מכתב מלא לחסר. הרושם הוא שהסופר (או הפרשן?) מילא את הכתיב של המובאות מן המקרא בכל מקום. ההבדלים האחרים הם בעיקר השמטה או

4 ראה ילינק, רשב"ם לשיר השירים; הנ"ל, פירושים על אסתר רות ואיכה; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת; זולצבאך, איוב. ראה גם לעיל, עמ' 9–11.

5 לרשימה מלאה של הקיצורים בכתב היד ראה ברשימה (עמ' 283).

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

תוספת של אות (כגון וי"ו החיבור או ה"א הידיעה), השמטת מילה ממובאה מקראית, החלפת שי"ן שמאלית בסמ"ך ושיבושים אקראיים. לא מצאתי בין ההבדלים האלה אף לא אחד העשוי להעיד על גרסה חילופית.⁶

הכינוי לאלוהים שנקט הפרשן הוא 'הקדוש', הכתוב ברגיל בקיצור: הק', אבל יש גם מקרים אחדים שבהם מופיע הכינוי הקב"ה.⁷ את הכינוי 'אלהים' כתב הסופר תמיד בחיבור האל"ף והלמ"ד, ולעתים החליף את הה"א בקו"ף, אך לא נהג אחידות בעניין זה. שם ההוויה מופיע בפירוש שמונה פעמים, מהן שש פעמים בתוך מובאות מן המקרא (ל"א 3, 7; ד 1, 7–11 [פעמיים], ח 11–12), ופעמיים בתוך הפירוש, בביטויים מקראיים (ד 16; ה 2–7). שם ההוויה מיוצג בקיצור קבוע, שהוא שתי יו"ד ואחריהן קו מוארך מעוגל, מעין למ"ד מעוגלת כלפי מעלה.

אחד הקווים המעניינים בכתב יד זה הוא הניקוד. בכ"י המבורג יש שלושים ושלוש מילים מנוקדות – ברובן הניקוד חלקי ורק במילים אחדות הניקוד מלא. בין המילים המנוקדות יש חמש מילים בלעז בתוך שלוש גלוסות המנוקדות בשלמות ואילו שלוש הגלוסות האחרות אינן מנוקדות.⁸ רוב המילים המנוקדות בטקסט העברי כלולות בביאורים שיש בהם ניתוח מורפולוגי של המילה הנדונה, ומטרתו של הניקוד – הן במילה המבוארת והן במילים אנלוגיות לה – להבהיר את צורת המילה. ברוב המקרים האלה המילה מנוקדת באופן חלקי לשם הדגשת היסוד החשוב לדיון: לא ברהטים בבי"ת קמוצה אלא ברהטים בבית חרוקה (ל"ו 11 – ז 11). בביאור למילה אמן (ו 11 – ז 11) מוסברת תופעת ההתחלפות בין קמץ קטן (בלשון הפרשן: חטף קמץ) ובין שורוק (או קובוץ). לפיכך מנוקדות המילים: אָמֶן, אֶמֶן, מֶאֱדָמִים, מֶאֱדָמִים, גְּדֹלוֹ, גְּדֹלוֹ. המילה אַחְזָה (שם) מנוקדת חלקית, וכן מנוקדות המילים האנלוגיות לה, אַכְלָה, אֶמְרָה. גם המילה כִּיִּין (שם) מנוקדת, וניקודה בא להדגיש את צורת הסמיכות. הניקוד של המילים פֶּעֱלוֹ, אֶחָדוֹ מדגים את המורפולוגיה של 'אחזו' (ב 15), שהיא עצמה בלתי מנוקדת. רק בשש מן המילים המנוקדות הבחירה לנקד אותן אינה ברורה, ואפשר שהניקוד

6 לגרסאות חילופיות בפירושים האחרים של רשב"ם – לתורה, לקהלת ולאיוב – ראה אש, חילופי גרסה; סולטרס, חילופי גרסאות; יפת, חילופי גרסאות.

7 בפירוש רשב"ם לקהלת שבכתב יד זה הכינוי לאלוהים כתוב פעם אחת בשלמות – 'הקדוש' (בפירוש לקה' ז 26; ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 104). כתיב זה מעיד שזו משמעותו של הקיצור 'הק', ואין לזהותו עם הכינוי המקובל יותר 'הקדוש ברוך הוא', שקיצורו ברגיל קב"ה. הכינוי 'הקב"ה' מופיע בפירוש לשיר השירים בכ"י המבורג פעמים אחדות (למשל בפירוש ל"ו 11 – ז 11 [שבו מופיעות שתי הצורות]; ז 12 – ח 4; ח, 8–10, 13–14), כולן בפירוש האלגורי.

8 על הלעזים, ראה לעיל, עמ' 204–207.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

נועד להבהיר את זיהוי המילה ולמנוע את החלפתה במילה דומה לה: חֶלֶק (ה) 8 – (ו 3 בשכתוב); דַּלַּת (ו 11–11, פעמיים); פְּתִילִי (שם); וְדִמְתִּיךְ (שם); תְּרַעַמַּת (ח 11–12).

הניקוד אינו רק חלקי, אלא ברוב המקרים גם אינו הולם את נוסח המסורה או את הנורמה הדקדוקית המקובלת. נראה שהסיבה לכך היא העדפת ציון טיב התנועה על פני הגדרתה הלשונית המדויקת. הדבר נוגע בעיקר לתנועת [a] המסומנת ברוב המקרים בפתח, גם כאשר הניקוד הנורמטיבי הוא קמץ. אבל כאשר ההדגשה היא על הניגוד בין קמץ ובין חיריק, מנוקדת תנועת [a] בקמץ כנדרש. כך למשל במילה 'ברהטים'. הוא הדין בתנועת [e] המסומנת בצירה, גם כשהניקוד הראוי הוא סגול (למשל: תרעמַת). וכן הזיהוי בין השורוק ובין הקובוץ. הניקוד הוא אפוא פונקציונלי, ומכוון להדריך את הקורא בזיהוי המילה הנדונה.

אחת השאלות החשובות בעניין זה היא מקורו של הניקוד. האם הניקוד הוכנס לטקסט בידי הסופר-המעתיק, שביקש להבהיר לקורא את דרך הקריאה של המילה הנתונה, או שמקורו בפרשן עצמו? שאלה זו מתחזקת לאור העובדה ששלושת כתבי היד המצויים בידינו נוהגים בעניין זה בדרכים שונות. בכ"י בודפשט יש מילים מנוקדות אבל פחות מאשר בכ"י המבורג, ואילו כ"י סנקט פטרבורג מנוקד כולו – ועל כך ראה בתיאור כתב היד. מצד אחד ברור שהניקוד בכ"י סנקט פטרבורג מקורו בסופר, ושהוא מייצג תופעה מיוחדת ויוצאת דופן. מצד אחר נראה שמה שמשתקף בכתבי היד המבורג ובודפשט הוא לפחות בחלקו הניקוד של הפרשן עצמו. דומה בעיניי שבכל מקום שבו יש לניקוד תפקיד דקדוקי ופרשני, הניקוד הוא אחד ההיבטים של הביאור ומוצאו בפרשן עצמו. ואילו המילים המקריות, שבהן מטרת הניקוד היא להקל על הקריאה, מקורן בסופר. בכל המילים האלה חסר ניקוד בכ"י בודפשט. נראה לי אפוא שהניקוד מעיד על הפרשן עצמו, על המינוח שנקט ועל דרכיו. בפירוש לשיר השירים המסקנה נוגעת לשני פרשנים שונים: רשב"ם, שכתב את הפירוש כולו, ומחבר התוספת בביאור המילה 'לצמתך', שבו מתועדות שמונה מן המילים המנוקדות.⁹ אחת התופעות הנפוצות בכ"י המבורג היא המספר הרב יחסית של שיבושים בכתב, בדרך כלל בגלל חילופי אותיות דומות (ב/כ, ד/ר, י/ו, ו/ן, ה/ת), שיכול אותיות, ועוד שיבושי סופרים נפוצים. כמו כן יש מקרים אחדים שבהן שי"ן שמאלית מוחלפת בסמ"ך, אך מספרם קטן.

9 על הגדרת הביאור הזה כתוספת, ראה לעיל, עמ' 78–79.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

2. כ"י סנקט פטרבורג (סימנו במהדורה: ספ)

כ"י סנקט פטרבורג (St. Petersburg — Russian National Library Evr. 1.21) מאוסף פירקוביץ הראשון הוא כתב יד מן המאה הארבע עשרה, כתוב בכתובה אשכנזית, ובו פירושים לחמש המגילות ולהפטרות. הפירוש לשיר השירים נמצא בעמ' 14 – 23, לאחר הפירוש לקהלת. הפירוש כתוב בגוש אחד לכל רוחב הדף, בן שלוש שורות, מיושרות היטב לימין ולשמאל. האותיות גדולות ומרווחות והקריאה קלה ונוחה. בכל הפירוש אין הערות שוליים ויש רק שתי מילים כתובות בשוליים. בכתב היד אין קישוטים או עיטורים מלבד סימנים אחדים של כתרים. הדיבור המתחיל הראשון לאחר ההקדמה, 'שיר השירים אשר לשלמה', מעוטר בכתרים מעל האותיות, והמילה הפותחת 'שיר' כתובה בנפרד במשבצת לבנה בשולי הטור באותיות גדולות. בשורה האחרונה של הפירוש, שבה הועתקו שתי שורות מדברי הסופר בכ"י המבורג, מסומנות המילים בכתרים מעל האותיות.¹⁰

הכתיב שנקט הסופר הוא בדרך כלל בלתי אחיד, ואותן מילים עשויות לבוא בצורות כתיב שונות. בדרך כלל הכתיב מלא, אבל שונה מזה שבכ"י המבורג. כך למשל בדרך כלל כתוב 'דמיון', ולא 'דימיון' שהיא הצורה הרגילה בכ"י המבורג, ואילו מילים אחרות כתובות בכתב מלא שבמלא, למשל 'עינין', 'בינין', 'קייץ', 'ריעותי' ועוד הרבה.

גם הסופר של כתב יד זה נהג להשתמש בקיצורים קבועים ובהם 'שר' (=ישראל), 'מצר' או 'מצרי' (= מצרים, אבל יש גם מצרים שלא בקיצור), 'וג' (=וגומר), וכל המילים מן השורש אמ"ר: שר' (=שנאמר), ונ' (=ונאמר), ואומ' (=ואומר, ואומרים), לומ' (=לומר), כלומ' (=כלומר). כמו כן יש קיצורים מזדמנים: פת' או פתר' בצד פתרונו, הכת' (=הכתוב), לפר' (=לפרש), ע"ז (=עבודה זרה), אעפ"כ (אף על פי כן), ומתרגמ' (ומתרגמין), אפי' (=אפילו), כנס' (בדרך כלל: כנסת). את המילים 'כמו', 'לשון', שבכ"י המבורג כתובות ברגיל בקיצור, כתב הסופר תמיד בצורתן המלאה (מצאתי פעם אחת בלבד את הקיצור כמ').

את כינויי האלוהים ואת שמותיו כתב הסופר כך: הכינוי 'הק' נעלם לגמרי ותחתיו מופיע תמיד הכינוי 'הקב"ה'. בכינוי 'אלהים' מחוברות האל"ף והלמ"ד זו לזו, אבל הה"א נשמרת תמיד בכל הנטיות של מילה זו, ולא מצאתי חילוף של הה"א בקו"ף. שם ההווה מיוצג בצורות אחדות: שלוש יו"ד וכתר מעוגל מעל היו"ד האמצעית; שתי יו"ד ומעליהן כתר או יו"ד שלישית; שתי יו"ד ובהמשכן

10 לסימון של כתרים נוספים בכתב יד זה ראה לעיל, עמ' 23, 76.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מעין כתר מסתלסל כלפי מעלה. לא נתברר לי מדוע נקט הסופר דרכים שונות לסימון שם ההוויה.

בכתב יד זה הושמטו כל הלעזים למעט אחד (קרישטל, ל"ה 14), וגם שם הושמט הציון 'בלע'. הוויתור הגמור על הלעזים מעיד לא רק שלעזים אלו כבר היו זרים לסופר (או לכתב היד שממנו העתיק), והדבר עשוי ללמד על מוצאו, אלא גם על מידת החופש שנקט הסופר (או כתב היד שממנו העתיק), בכך שוויתר ביודעין על מרכיב מסוים שבתוך הפירוש.

כפי שצינתי, הכתיבה בכתב יד זה יפה וברורה, אבל בטקסט עצמו נפלו שיבושים רבים. חלק מן השיבושים הם שיבושי סופרים נפוצים כגון חילופי אותיות (ד/ר, ב/כ, ו/ן ועוד), שיכול אותיות, השמטות והכפלות כתוצאה מקפיצת עין (הפלוגרפיה ודיטוגרפיה, הומויוטלאוטון והומויוארקטון), ועוד כיוצא באלה. מספר ההשמטות גדול למדי והן חלות על אותיות, מילים בודדות, צירופי מילים אחדות ומשפטים שלמים. גם מספרן של ההכפלות רב למדי. לעתים מתעורר הרושם שבעוד שהסופר הקפיד היטב על הידור הכתיבה וצורתו הנאה של הדף, הוא לא תמיד הבין את תוכן הכתוב ולא עמד על דיוקו של הטקסט. רק במקרים נדירים ביותר יש סימני תיקון ברצף הכתוב.

אחת התופעות המעניינות בכתב יד זה היא הניקוד. הטקסט מנוקד בשלמות, הן בכל אחת מן המילים לעצמה והן בפירוש כולו מראשיתו ועד סופו. אלא שהניקוד זר ומוזר. כבר במבט שטחי מתברר שאין התאמה בין המורפולוגיה של המילה ודרך היגויה ובין הדרך שבה היא מנוקדת. אין כוונתי לחילופי ניקוד נפוצים של תנועות דומות (בדומה לאלו שצינתי בכ"י המבורג) כגון פתח וקמץ, צירה וסגול או שורוק וקובוק, אלא לחילופים שרירותיים, בלתי סבירים בעליל. דומה שהסופר התעלם מכל חוקי הלשון ונקט את כל החילופים האפשריים: חולם במקום שורוק, סגול במקום קמץ, חיריק במקום צירה וחילופיהם, ועוד כיוצא באלה.¹¹ קשה מאוד להניח שניקוד כזה משקף דרך הגייה כלשהי שאינה מוכרת לנו. דומה בעיניי שהניקוד לא נועד להדריך את הקורא בזיהוי המילים או בקריאה נכונה של הטקסט. פעולתו מבחינה זו הפוכה: הניקוד מקשה את הקריאה, ומי שמבקש להבין את הטקסט חייב בפשטות להתעלם ממנו. נראה לי שהניקוד משמש מעין קישוט והוכנס לטקסט כדי לייפות את כתב היד, אבל התופעה כולה מחייבת בדיקה ומחקר מיוחדים לה.

11 ראה כדוגמאות: אהובתו במקום אהובתו, שירו במקום שירו, ידיותו במקום ידיותו, דודי במקום דודי, מדברת במקום מדברת – וכל אלה דוגמאות מקריות מן הפסוק הראשון. אפשר למנות צורות כגון משבעת, מצוחצחת, אני, מן, שמירתו, לעצמו, ועוד כיוצא באלה עד אין מספר.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

3. כ"י בודפשט (סימנו במהדורה: ב)

כ"י בודפשט (Budapest Magyar Tudományos Akadémia, Ms. Kaufman A 384) הוא מחזור תפילה במנהג אשכנז מן המאה הארבע עשרה. הוא כתוב בכתובה אשכנזית, ומוצאו בדרום גרמניה. זהו החלק הראשון משלושה חלקים של המחזור המאויר הידוע בשם 'המחזור המשולש', ששני חלקיו האחרים נמצאים באוקספורד ובלונדון.¹² הטקסט של שיר השירים כתוב באותיות מרובעות ויפות בטור אחד בן עשרים ושש שורות על פני שנים עשר עמודים וחצי, והפירוש מעטר את הטקסט המקראי מסביב, בכתב יד קטן מאוד ובשורות צפופות יותר, בשולי הטקסט: מעליו, בצדו ומתחתיו. מספר השורות בשוליים העליונים הוא בין שתיים לארבע, מספר השורות בשוליים התחתונים אינו קבוע, ובסך הכול מספר השורות של הפירוש בכל עמוד משתנה ועשוי להגיע ליותר משישים. בדף הראשון יש איור גדול התופס כמעט מחצית מן העמוד ובו תיאור של משפט שלמה.¹³ הפירוש עצמו כתוב בשני מקומות כעיטור – במיקרוגרפיה בצורות גאומטריות באמצע הפירוש, ובמיקרוגרפיה בצורת עלים בסוף הפירוש.¹⁴ הכתב מרובע ויפה מאוד, אבל מידותיו הזעירות של הכתב ומצבו של כתב היד מקשים את הקריאה.

הכתיב של הסופר חסר הרבה יותר מאשר בשני כתבי היד שתיארתי לעיל, וגם הסטיות מנוסח המסורה מעטות הרבה יותר. הרושם המתקבל הוא שהסופר ערך את כתב היד הן מצד הכתיב והן מצד ההתאמה לנוסח המסורה. אף על פי שגם בכתב יד זה נפלו שיבושים, נראה שמצד הדיוק של הטקסט, מצד הכתיב ומצד מיעוט השיבושים עולה כתב יד זה בטיבו על שני העדים האחרים של הפירוש שהצגתי לעיל. הבעיה העיקרית בכתב יד זה היא העובדה שהטקסט שלו קוצר במקומות רבים. נראה שצורתו המסוימת של כתב היד, כפירוש המעטר את הטקסט המקראי מסביב לו, ורצונו של הסופר להציג את הפירוש ככל האפשר לצד הטקסט המפורש, יצרו לסופר אילוצים של מקום אשר חייבו אותו לקצר את הפירוש. הסופר התמודד עם בעיה זו בשלוש דרכים עיקריות: (1) השמטות: השמטות מילים בודדות (כגון השמטת מילית המושא 'את', השמטת

12 על כתב היד ועל האיורים שבו, ראה נרקיס, המחזור המשולש; הנ"ל, כתבי יד, עמ' 134–135. נרקיס אף הציע לתארך את כתב היד בצורה מדויקת יותר, 'מיד אחרי 1322' (המחזור המשולש, עמ' 130).

13 על האיורים בכתב היד כולו, ראה נרקיס, המחזור המשולש. על איור זה, ראה הנ"ל, כתבי יד, עמ' 134.

14 עיטורים מיקרוגרפיים כאלה, בצורות שונות ומגוונות, נפוצים מאוד בכל כתב היד. בשיר השירים מספרם קטן, ללא ספק בגלל כמות הטקסט של הפירוש שלא הותירה לסופר מרחב פנוי לעיטורים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מילים נרדפות או מילים חוזרות ועוד כיוצא באלה), השמטת חלקי משפטים ומשפטים שלמים, צמצום באורך המובאות מן המקרא והשמטה גמורה של אחדות מהן ועוד; (2) עיבוד נוסח הפירוש לדרכי התבטאות קצרות יותר, כגון צמצום של ביטויים (למשל 'לכנסת ישראל' – 'לישראל'), הפיכת הכינויים הפרודים לכינויים חבורים (למשל 'לשמור אותו' – 'לשומרו'), החלפת מילית הזיקה 'אשר' ב'ש' ('אשר אהבתי' – 'שאהבתי'), ויתור על מילים שנראות בלתי הכרחיות להבנת המשפט וכיוצא באלה; (3) שימוש נרחב בקיצורי מילים, בעיקר בסופי שורות, כדי להתאים את הכתיבה לשורות הקצרות ולהיקף הדף. הדרך המלומדת שבה נעשו הקיצורים מעידה על מקצועיותו של הסופר, שהבין את מה שכתב והקפיד לא רק על הצורה הנאה של הכתוב ושל הדף אלא גם על דיוקו ועל מובנותו של הטקסט, אבל היא מרחיקה את הטקסט של הפירוש מן הנוסח המקורי, עד כמה שהוא ניתן לשחזור.

את כינויו של האל רשם הסופר באופן קבוע בקיצור 'הק'; בכינוי 'אלהים' הוא חיבר את האל"ף והלמ"ד אך לא החליף את הה"א בקו"ף, ואת שם ההוויה – המופיע בנוסח שלו רק ארבע פעמים בגלל צמצום המובאות המקראיות (ד 1, 16; ה 2–7; ח 11–12), הוא ייצג על ידי שלוש יו"ד – שתיים זו ליד זו והשלישית מעליהן, מעין משולש.

4. כ"י פרמה (סימנו במהדורה: פ)

כ"י פרמה (Parma Biblioteca Palatina Cod. Parm. 3136) הוא מחזור במנהג צרפת, מחנוכה עד תשעה באב,¹⁵ כתוב בכתיבה אשכנזית מרובעת, מן המאה השלוש עשרה. מגילת שיר השירים באה לאחר ההפטרה לשמיני של פסח, וכתובה בטור אחד בן עשרים וחמש שורות. הפירוש מעטר את הטקסט המקראי מסביב, בכתב קטן ובשורות צפופות יותר, בשלושת צדדיו. הפירוש לשיר השירים הוא פירוש רש"י, אבל הוא מתחיל רק בפס' 7 בפרק א, ואילו הפירוש לששת הפסוקים הראשונים בפרק א הוא פירוש רשב"ם, ללא ההקדמה.

הפירוש לשיר השירים אינו צמוד במדויק לטקסט של המגילה. הטקסט של שיר השירים מתחיל בעמ' 129ב (עד 133א) ואילו הפירוש מתחיל בעמוד הקודם, 129א. אם בגלל אילוצים של מקום ואם בגלל סיבות אחרות, הסופר נהג מידה גדולה של חירות בהצגת הטקסט והכניס בו שינויים רבים: קיצורים, שינויי נוסח ועוד. לפיכך תרומתו של כתב יד זה לנוסח פירוש רשב"ם מועטת. כיוון שפירוש

15 לתיאור כתב היד ראה ריצ'לר, קטלוג פרמה, עמ' 268–269 (מס' 1059).

פרק ז: כתבי היד גהמהדורה

רשב"ם מתועד רק בשישה פסוקים בלבד, לא בחנתי את דרכיו של הסופר הזה בצורה מעמיקה יותר.

5. כ"י סינסינטי (סימנו במהדורה: ס)

כ"י סינסינטי (Cincinnati — Hebrew Union College, JCF Ms. 51, Judaica Conservancy Foundation 1), כתוב בכתובה אשכנזית יפה מסוף המאה השלוש עשרה. כתב היד כולל את פירוש רש"י לתורה (החל מפרשת ויגש), פירוש אנונימי להפטרות ופירוש רשב"ם למגילת אסתר. מיד אחרי הפירוש למגילת אסתר מתחיל פירוש לשיר השירים, שממנו שרדו רק תשע שורות בסוף הפירוש למגילת אסתר ועוד דף אחד, כך שהפירוש מגיע עד שה"ש א' 7. הפירוש לשלושת הפסוקים הראשונים ותחילתו של הפירוש לפס' 4 הם פירוש רשב"ם, ויתרת הפירוש היא של רש"י. קרוב אפוא להניח שהתופעה דומה למה שמצאנו בכ"י פרמה, וכי גם המשך הפירוש, שלא שרד, היה פירוש רש"י. כתב היד מתוארך בקולופון: 'סיימתי הפירושים נ"ד לפרט האלף הששי, כ"ג לחדש אלול', כלומר שנת 1294.

לכתב יד זה היסטוריה מעניינת. הוא היה לפניו בבעלותו של גייגר, אשר פרסם קטעים ממנו בחיבור 'נטעי נעמנים'¹⁶, ומשם עבר לבית הספר הגבוה למדעי היהדות בברלין. במשך זמן רב נעלמו עקבותיו אבל הוא נתגלה שוב כאשר נכלל באוסף של כתבי יד שהועמד למכירה פומבית בשנת 1984. המכירה בוטלה וכתב היד נמסר לבעלות הקרן לשימור אוצרות היהדות והופקד בספריית בית המדרש לרבנים בסינסינטי.

כתב היד כתוב בשני טורים, שבכל אחד מהם שלושים ושש שורות וביניהם רווח. הטקסט של פירוש רשב"ם קצר מאוד, אבל גם מן המעט הזה אפשר לראות שהסופר נקט כתיב לא מלא, והקפיד יותר על ההתאמה לנוסח המסורה. עם זאת, הסופר לא דייק בהבאת הטקסט, ניסח דברים בדרכו והשמיט מילים.

6. כ"י סואב (סימנו במהדורה: סו)

על קיומו של כתב יד זה אנו לומדים מספרו של זלפלד על הפרשנות היהודית לשיר השירים מימי הביניים. זלפלד ציין שם שמר סואב (Soave) מוונציה,

¹⁶ ברסלאו 1848. בספרו 'פרשנדתא' מעיר גייגר על 'העלה הנמצא אתי בתוך כ"י ג"ד (נראה שיש לקרוא: נ"ד) על שה"ש' ועל פיו הציע תיקונים למהדורת ילינק (פרשנדתא, עמ' 34, הערה ראשונה). מכאן משתמע שכבר אז היה כתב היד בלתי שלם, וגם בידיו של גייגר היה רק 'עלה' מן הפירוש לשיר השירים (ראה 11–12 pp. [1887], vol. 17 (HB).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שכתב יד זה היה ברשותו, הפקיד את כתב היד בידיו של אברהם ברלינר, והוא הבטיח להכין מתוכו רשימה של חילופי נוסחאות למהדורת ילינק. בכך הסביר זלפלד מדוע נמנע הוא עצמו מלהציע תיקונים למהדורתו של ילינק.¹⁷ ואכן, בעמ' 167–172 בספרו מביא זלפלד רשימה של קרוב לתשעים הערות, 'תיקונים וחילופי גרסאות' (Verbesserungen und Varianten) למהדורת ילינק. רוב ההערות הן אכן שיפורים חשובים למהדורת ילינק, אך כיוון שמהדורת ילינק משובשת מאוד ואינה משקפת כראוי את כ"י המבורג, שעל פיו נערכה (ראה להלן), חלק מן הגרסאות תואמות את כ"י המבורג עצמו. מן ההערות שרשם זלפלד ניתן לראות שיש דמיון רב בין נוסח הטקסט של כתב יד זה ובין כ"י בודפשט, אולם אין זהות ביניהם.

לצערנו, זלפלד לא מסר שום מידע על כתב היד הזה, וכן אין אנו יודעים אם ההערות שרשם ברלינר אכן ממצות את כל ההבדלים בין כתב היד ובין מהדורת ילינק, או שאין הן אלא מבחר. לא נותר לנו אלא להביע תקווה שכתב היד עצמו יתגלה ביום מן הימים ונוכל להשלים את ידיעותינו בעניינו ככל הדרוש.

ב. המהדורות הקודמות

לפני שאציג את המהדורה הנוכחית, על עקרונותיה ודרכיה, מן הראוי להציג ולהעריך את שתי המהדורות שקדמו לה: המהדורה הראשונה, שפרסם ילינק בשנת 1855 מכ"י המבורג 32, ומהדורת תומפסון, שנכללה בתוך עבודת הדוקטור שהגיש לבית המדרש לרבנים בניו יורק בשנת 1988, אף היא, לטענת המהדיר, מכ"י המבורג 32.¹⁸

1. מהדורת ילינק

זוהי מהדורה משובשת ביותר, ויש בה מאות סטיות מכתב היד שעל פיו נערכה. מקורן של הסטיות בשני גורמים, האחד מודע ומכוון והשני אקראי. הגורם האחד הוא עמדתו העקרונית, אבל הבלתי מוצהרת, של המהדיר כלפי הנתונים של כתב היד וכלפי עבודתו של הסופר. נראה שילינק החליט להוציא את הפירוש במהדורה 'משופרת' מזו שבכתב היד ועל כן בחר לתקן ולשפץ את עבודתו של הסופר כראות עיניו. כמו כן התעלם מן המוסכמות שהדריכו את סופר כתב היד

17 זלפלד, שיר השירים, עמ' 46, הערה 5.

18 ילינק, רשב"ם לשיר השירים; תומפסון, רשב"ם לשיר השירים.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

וקבע לעצמו מוסכמות אחרות, מותאמות לזמנו ולטעמו. בכל הנושאים האלה עבודתו של ילינק כמהדיר היא מודעת. הגורם השני הוא שיבושים בלתי מודעים הנובעים מקריאה לא מדויקת של כתב היד, מהעתקה מוטעית, מאי־הבנה או מטעויות – של הסופר או של הדפוס. כאן יש להוסיף כי נראה שלא ילינק עצמו העתיק את הפירוש מכתב היד אלא מישהו אחר מטעמו, ואפשר שלפחות חלק מן השיבושים האלה מקורם בעבודתו של אותו מעתיק.¹⁹ בחרתי להציג את עקרונות העריכה שאימץ ילינק, את דרך עבודתו ואת התופעות השונות המתגלות במהדורתו באמצעות בדיקה יסודית של פרק אחד של הפירוש. הדגמה כזאת אמנם אינה ממצה את כל התופעות המתגלות במהדורה, אבל יש בה כדי לספק לקורא חומר מספיק להערכה ולשיפוט.²⁰ כדי שהפרק הנבחר יהיה אקראי לגמרי, בחרתי בפרק א.

(א) שינויים מכוונים

(1) הכתיב: כבר ציינתי לעיל שסופר כ"י המבורג לא היה עקיב בכל הנוגע לכתיב, ואפילו כאשר מתגלה בכתיב נטייה מסוימת, היא אינה ממומשת בעקיבות. מילים רבות עשויות להופיע בכתב היד בצורות משתנות: 'עניין' בצד 'עיניין', 'מטלטלת' בצד 'מטולטלת' ועוד כהנה וכהנה. ילינק בחר להאחיד את הכתיב, והמגמה הבולטת ביותר בעבודתו הייתה לנקוט כתיב חסר יותר מזה של כתב היד. כך למשל את המילה 'דמיון', שסופר כתב היד כתב בדרך כלל בכתיב מלא – 'דימיון', כתב ילינק תמיד בכתיב חסר: 'דמיון'.²¹ את המילה 'ענין' כתב הסופר לפעמים 'עניין' ולפעמים 'עיניין', ואילו ילינק העדיף את הצורה 'ענין' שאינה מתועדת כלל בכתב היד. בפרק א לבדו יש במהדורת ילינק למעלה משלושים שינויים מכתב מלא מאוד לכתב מלא פחות, ולעומתם שלושה מקרים שבהם הכתיב בכתב היד חסר וילינק מילא אותו.²²

בכתיבת השם 'אלהים' לא נקט סופר כתב היד שיטה אחידה. לפעמים הוא רשם את המילה כצורתה ולפעמים הוא כתב אותה בשינוי הה"א לקו"ף, אלקים. ילינק גרס תמיד בקו"ף, אלקים.

19 ראה לעיל, עמ' 10 והערה 5.

20 ראה גם את ארבעת התיקונים למהדורה זו שהציע גייגר, פרשנדא, עמ' 34, הערה ראשונה; ואת תיקוני הנוסח שהציע זלפלד, שיר השירים, עמ' 46, הערה 5, עמ' 48, 167–172. ראה את הערות הביקורת על מהדורת ילינק לפירוש רשב"ם לקהלת (יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 62–64). ולפירוש רשב"ם לשיר השירים ראה תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 218.

21 דימיון: פס' 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 (פעמיים); בפס' 12 כתב הסופר בכתיב חסר: דמיון.

22 מטלטלת (פעמיים) ← מטולטלת; עטייה ← עוטי' (פס' 7); אשכל ← אשכול (פס' 13).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

עניין אחר מתחום הכתיב הוא נטיית הסופרים הצרפתים להחליף לפעמים את השי"ן השמאלית בסמ"ך. כך מופיעות בפרק א בכתב היד המילים 'בושם' (פס 12, 13–14 פעמיים), בשמים (פס' 13–14), מבוסם (פס' 13–14), מבוסמת (א 15 – ב 1). במילה 'מבוסם' השאיר ילינק את הכתיב בסמ"ך ואילו את המילה 'מבוסמת' כתב בשי"ן שמאלית: מבושמת.

(2) קיצורים: בעניין זה נהג הסופר של כ"י המבורג במידה רבה של עקיבות – גם אם בלתי מושלמת – ונקט כמה קיצורים קבועים לכל אורך החיבור, כגון 'הק' = 'הקדוש'; 'שר' = 'ישראל'; 'מצר' (או 'מצ') = 'מצרים'; 'כמ' = 'כמו'; 'לש' = 'לשון'; 'וג' = 'וגומר ועוד'. כמו כן נקט הסופר כמה קיצורים מזדמנים. גם ילינק נהג בעניין זה בעקיבות (גם היא אינה מושלמת), אך ללא התחשבות בנטייתו של הסופר. את הקיצור 'הק' השאיר כפי שהוא, את המילה 'וג' מסר בצורה מקוצרת אבל שינה את הקיצור ל'וגו', ואת רוב הקיצורים האחרים השלים ורשם את המילים בצורתן המלאה מבלי שסימן זאת או הודיע על כך: כמו, לשון, ישראל, מצרים וכיוצא באלה. לעומת זאת הכניס ילינק למהדורה קיצורים משלו שאינם מתועדים בכתב היד. עניין זה נוגע בראש וראשונה למילים המסתיימות באותיות 'ה': בכתב היד מילים אלו כתובות תמיד בשלמותן, ואילו ילינק קיצר את כולן כשיטה – בפרק א יש שתיים עשרה דוגמאות לכך.

(3) תיקוני לשון: הרצון לשפר את המהדורה מתבטא גם במקומות שבהם סבר ילינק ששימושי הלשון – של הפרשן או של הסופר – חורגים מן הנורמה המקובלת, כגון אידיוק בצורות הזכר והנקבה, אידיוק בשימוש היחיד והרבים, צורות לשון בלתי רגילות וכיוצא באלה. את כל אלה 'שיפץ' ילינק מבלי להודיע על כך.²³

(4) תיקון שיבושים: ילינק הכניס שינויים בנוסח הפירוש גם במקרים שבהם סבר שכתב היד משובש, ברוב המקרים מבלי להעיר על כך. בפרק א העיד על שחזור כתב היד בשני מקרים וציין אותם בהערות שוליים, אבל בשניהם השחזור אינו עולה יפה: בהקדמה גרסת כתב היד היא 'אמר'; ילינק שחזר 'אחר' והשחזור הראוי הוא 'אגור'.²⁴ בפס' 5 השתבש ילינק בקריאת כתב היד: הוא סבר שכתוב בו 'משל' והציע לשחזר 'שמעאל', ואולם כתב היד גורס 'רושל' – קיצור מקובל גם במקומות אחרים.²⁵ בשלושה מקרים אחרים שבהם כתב היד אכן

23 משובח ← משובחת; ומופלא ← ומופלאה (בהקדמה); קרויין ← קרוי (פס' 2); מיושבים ← יושבים (פס 5); ומדמת ← ומדמה (פס' 7); לך ← לך (פס 9); גדל ← גודל (פס' 13–14).

24 ראה כבר זלפלד, שיר השירים, עמ' 167, הערה 1.

25 ראה זלפלד, עמ' 167 והערה 4.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

משובש שחזר ילינק בהצלחה אך לא העיר על כך: פעמים ← בעמים (פס' 3); הגלותי ← הגלות (פס' 5); דיטוגרפיה של 'עמי' – (פס' 13–14). נוסף על אלו שחזר ילינק מסברה, ומבלי לציין זאת, במקומות נוספים שבהם כתב היד תקין אך ילינק סבר שהוא משובש.²⁶

(5) התאמה לנוסח המסורה: כפי שהזכרתי לעיל, בכ"י המבורג יש קרוב למאה ועשר סטיות מנוסח המסורה.²⁷ בעניין זה גילה ילינק אי-עקביות גמורה. ברוב המקרים הוא השאיר את הכתיב שבכתב היד כפי שהוא, ואילו באחרים שינה את הכתוב כדי להתאימו לנוסח המסורה. בפרק א ערך ילינק שבעה שינויים;²⁸ ביתר המובאות השאיר את נוסח כתב היד, הסוטה מנוסח המסורה, כפי שהוא.²⁹

(ב) שינויים בלתי מכוונים

בין השיבושים בפרק א אפשר למנות השמטת מילים,³⁰ חלוקה בלתי נכונה של מילים ומשפטים,³¹ שיכול אותיות³² ועוד שיבושים אחרים.³³

26 כגון באהבתו ← באהבתה (הקדמה); מתיקה ← מתוקה (פס' 2, 4); שזפתו ← שזפתה (פס' 6).

27 ראה לעיל, עמ' 210–211, וכולן סומנו במהדורה.

28 תפילה ← תפלה; תהילה ← תהלה (פס' 1); תראוני ← תראני (פס' 6); כעטייה ← כעוטי' (פס' 7); מטלטלך טלטל ← מטלטלך טלטלה גבר (פס' 7); דימיתך ← דמיתך (פס' 9); רעייתי ← רעיתי (פס' 15).

29 כגון אלקי אלקים ואדוני האדונים (פס' 1, במובאה מדב' י 17); דודיך (פס' 2); ירושלים (פס' 5); שחרחורת (פס' 6); ועקבותיך (פס' 8, במובאה מתה' עז 20); לסוסתי (פס' 9); היושבי (פס' 9, במובאה מתה' קכג 1); בתורים (פס' 10); לא [...] סיחון (פס' 12, במובאה מבמ' כא 23); המור (פס' 13); חצצון (פס' 14, במובאה מבר' יד 7).

30 בפרק א יש ארבע השמטות: המילים 'אבל לבנה והגונה יצאתי מבטן אמי' (פס' 6) שנשמטו ככל הנראה כתוצאה מהומיוטלאוטון, ועוד שלוש מילים: יתרו (פס' 3); כאז (פס' 4); ומסבלותם (פס' 4).

31 בפס' 2 לא הבחין ילינק שהמילים: 'פיהו. דודיך' הן דיבור מתחיל, וצירף את המילה 'פיהו' לפירוש הקודם, וכבר העירו על כך גייגר וזלפלד (ראה גייגר, פרשנדתא, עמ' 34, הערה ראשונה; זלפלד, שיר השירים, עמ' 167). בעקבות גייגר העיר על כך גם תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 307, הערה 2. בפס' 5 המילים בטקסט הן 'לבנות כמ', וילינק גרס בטעות (או שתיקן): 'לבנותיכם'. גם תומפסון הבחין בשיבוש, אבל טען שהמילה 'כמו' חסרה בכתב היד, ולא כן הוא. ראה תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 311, הערות 10–11.

32 אין לדעת אם שיכול האותיות נגרם בגלל קריאה בלתי נכונה של כתב היד, טעות של סופר כתב היד או טעויות בדפוס. בפרק א יש לכך ארבע דוגמאות: אהבוך ← אהובך (פס' 4); מועט ← מעוט (פס' 6); ואלכה ← ואכלה (פס' 7); תשוקתי ← תשקותי (פס' 7).

33 כגון האלהים ← אלקים (פס' 1); והכריחוני ← ותכריחוני; (פס' 6); תלכי ← הלכו (פס' 8); אליך ← עליך (פס' 8); ותנצלי ← ותנצלו (פס' 8); אבנים ← האבנים (פס' 9); צואריהן ← צואריהם (פס' 9); בהיסבת ← בהסיבות (פס' 12); אכילת ← אכילות (פס' 12).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

(ג) האפרט הביקורתי

ילינק הוסיף לפירוש אפרט ביקורתי וגם הוא לוקה בחסרונות רבים, הן במה שיש בו והן במה שאין בו. העיבוד הביקורתי של ילינק מתבטא בשלושה עניינים: ציון מספרי הפרקים והפסוקים, רישום מראי מקומות למובאות מן המקרא והערות שוליים.

(1) ציון מספרי הפרקים והפסוקים הוא לכאורה פעולה טכנית שאין בה רבותא, אך לא כן הוא. ציוני הפרקים והפסוקים משקפים את הדרך שבה הבין המהדיר את מבנה הפירוש. כבר הערתי לעיל שבמקרים רבים לא קלע ילינק למבנה האותנטי של הפירוש.³⁴ הדבר נוגע בעיקר ליחידות הטקסט שהיקפן גדול מפסוק אחד ולזיהוי הדיבורים המתחילים. ילינק השתדל ליצור רצף התואם את סדר הפסוקים במקרא ובמקרים רבים לא התחשב בהיקף יחידת הטקסט כשיש בה יותר מפסוק אחד. דרך סימון זו יוצרת את הרושם שחלק מן הפסוקים לא פורש כלל, ובמקרים אחרים סומנו מספרי הפסוקים ליד פירושי הפרטים וטושטשה החלוקה המקורית של הפירוש לשלושה חלקים בכל יחידת טקסט.³⁵ פרק א אינו הבחירה הטובה ביותר להדגמת עניין זה, כיוון שבפרק זה רוב היחידות הן בנות פסוק אחד והחלוקה הבלתי מדויקת של ילינק מתגלה רק בשני מקומות: א. את יחידת הטקסט פס' 9–11 פתח ילינק בציון פס' 9 (ט) ואת היחידה הבאה אחריה הוא ציין בפס' 12 (יב). על ידי כך נוצר הרושם שרשב"ם לא פירש את פס' 10–11, אבל למעשה פירושם נכלל במה שילינק הגדיר כפירוש פס' 9. ב. ילינק הציג את פס' 15–16 כיחידה אחת, והציון הבא אחריהם הוא פרק ב פס' 1. ציונים אלו יוצרים את הרושם שחסר פירוש לפס' 17. למעשה, מה שמסומן כפס' 15–16 כולל גם את הפירוש ל"א 17 ול"ב 1. פריטים אחדים מפס' 17 ('רהיטנו' ו'ברותים'), באים בסוף השכתוב ללא ציון מספר הפסוק, ומראה המקום ב 1 מקדים לא את פירוש הפסוק כולו אלא רק את הביאור הפרטני של 'חבצלת' ו'שושנת העמקים'. הפירוש האלגורי של כל יחידת הפירוש נמצא אצל ילינק בהמשך לפירוש ב 3. החלוקה הנכונה של הפסוקים לפי מבנה הפירוש היא אפוא א 13 – ב 3.³⁶ תמונת הפירוש המתקבלת משיטת הציון של ילינק היא מבולבלת, בלתי הולמת, וחוטאת לשלמות המבנית של הפירוש.

12; ופיוס ← פיוסי (פס' 13–14); באשה ← כאשה; ודירה ← ודודה; ברזל ← גדול; עמי ← עמה (פס' 16 – ב1).

34 ראה לעיל, עמ' 16 והערה 36.

35 לעניין זה ראה בהרחבה לעיל, עמ' 113–116.

36 ילינק אמנם ציין את א 13–14 ואת א 15–16 כיחידות פירוש, אבל אפילו כאן הוא אינו משקף כהלכה את מבנה הפירוש. ראה לעיל, עמ' 89; 114.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

(2) את מראי המקומות למובאות מן המקרא הכניס ילינק לתוך הטקסט וציין בפרק א שלושה מהם,³⁷ וכן השאיר מקום ריק בפירוש לפס' 5 שיועד למראה מקום אך לא הושלם. ואולם ציונים אלו, שהם נכונים לעצמם, עשויים דווקא להטעות. הקורא עשוי להתרשם שילינק תיעד את כל המובאות שבפירוש, בעוד שבפרק א לבדו יש עוד שמונה עשרה מובאות של פסוקים מן המקרא שמראי המקומות שלהם לא צוינו,³⁸ וכן מובאה אחת מדברי חז"ל (א 15–ב 1) שילינק לא זיהה אותה.³⁹

(3) בכל הפירוש כולו רשם ילינק אחת עשרה הערות שוליים; שלוש מהן מוקדשות לתרגום הלעז (ז 6, 12, 13) ושמונה להערות קצרות על כתב היד. כל אלו הן בבחינת 'טיפה בים'. הלעז אינו זוכה לכיסוי מלא, שכן רק שלוש מתוך שש הגלוסות מבוארות. שתיים מהן (ה 14; ו 4) אינן זוכות לכל הערה, וגלוסה אחת (ה 14) ילינק לא זיהה והציע שם שחזור של הטקסט.⁴⁰ הדבר חמור יותר בנוגע להערות הטקסטואליות. הימצאותן במהדורה מסמנת לקורא שהמהדיר ציין בהערות את כל השינויים שערך, ולא כן הוא – בפרק א למשל יש רק הערת שוליים אחת.⁴¹ עקרונות הההדרה, ההתערבות המסיבית בגרסת כתב היד והשחזורים השונים כפי שהדגמתי לעיל, נשארו ללא כל תיעוד.

הדגמתי את דרך עבודתו של ילינק בפרק אחד מתוך שמונת פרקי שיר השירים, אך דומה שיש אפילו בפרק יחיד זה כדי להוכיח עד כמה נתקבצו במהדורה זו כל החסרונות האפשריים: יומרנות – המתבטאת ביחס של התנשאות כלפי הפרשן, כלפי הסופר וכלפי הקורא; שטחיות – המתבטאת בקריאה בלתי מדויקת של כתב היד, במקרים רבים של אי-הבנה, בהצעות נמהרות לשחזורים ובאפרט חלקי ולקוי; וכן רשלנות והיעדר עקיבות בכל אחד מן ההיבטים של עבודת המהדיר. כל זאת בפרק א לבדו, ולא ציינתי תופעות אחרות שאינן מתגלות בפרק א כגון ההשמטה הגמורה של הניקוד ועוד. מהדורתו זו של ילינק עשתה בוודאי שירות חשוב בזמנה, כשגאלה מן המחשך את הפירוש החשוב של רשב"ם לשיר השירים, ועל כך בירכו אותו חכמי ישראל בדורו. ואולם העקרונות שלפיהם פעל

37 בפס' 6 למובאה מאיוב כח 7; בפס' 7 למובאה מיש' כב 17; ובפס' 17 למובאה מדב' ג 11.
38 בפסוקים האלה: 1 (שלוש מובאות), 3 (ארבע מובאות), 5 (מובאה נוספת על מראה המקום שלא הושלם), 6 (שתי מובאות נוספות), 8 (מובאה אחת), 9–11 (שלוש מובאות), 12 (מובאה אחת), 13–14 (שלוש מובאות).

39 'אשה נאה ודירה נאה וכלים נאים' בפירוש ליחידה א 15 – ב 1, היא מובאה מוכרת מבבלי, ברכות נז ע"ב.

40 ראה לעיל, עמ' 205.

41 לפס' 5, שבה העיר ילינק שהוא שחזר מסברה את גרסת כתב היד 'משל' ל'שמעאל'. כפי שצינתי לעיל, גרסת כתב היד כאן היא 'ירושל', הקיצור הרגיל לשם ירושלים.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

המהדיר והביצוע של מלאכת הההדרה מדגישים ביתר שאת את הצורך במהדורה ביקורתית הולמת של חיבור חשוב זה.

2. מהדורת תומפסון

מטרתו של תומפסון הייתה להציע תחליף למהדורת ילינק, וכן צירף למהדורתו תרגום לאנגלית של הפירוש ובצדו פירוש-על (סופרקומנטר), שבו רשם את מראי המקומות למובאות מן המקרא, הערות השוואתיות לפירושי רש"י ואבן עזרא ועוד.⁴² במבוא לתרגום ולמהדורת הפירוש הציג תומפסון את העקרונות שעל פיהם ערך את המהדורה. לדבריו, 'הטקסט העברי הוא העתקה של כתב היד' ו'נעשה כל מאמץ להעתיק את כתב היד במדויק. לא נעשה כל ניסיון להאחיד את הכתיב, את הקיצורים או את הערות הסופר. ככל האפשר, נשמרה האורתוגרפיה של כתב היד'.⁴³ כמו כן ערך תומפסון השוואה שיטתית למהדורת ילינק, ולדבריו כל הסטיות של ילינק מכתב היד צוינו בהערות.⁴⁴ עוד ציין שהנוסח של הדיבורים המתחילים ושל המובאות מן המקרא לא הותאם לנוסח המסורה, ורק ההבדלים מנוסח זה צוינו בהערות.⁴⁵ לדבריו, השינויים היחידים שערך במהדורה הם ציון מספרי הפרקים והפסוקים⁴⁶ וציונים מלאים של מראי המקומות למובאות המקראיות, שנכללו בתרגום לאנגלית.⁴⁷ עד כאן התכנית כפי שתומפסון הציג אותה במבוא. ואולם אפילו בדיקה שטחית של המהדורה מגלה כי תומפסון לא הקפיד על ביצוע תכניתו, ובמהדורה עצמה מתגלה לא רק מידה גדולה של אי-עקיבות, אלא גם סטיות של ממש מן העקרונות שהותוו לעיל. התוצאה היא שמהדורת תומפסון היא בסופו של דבר מהדורה 'משופרת במקצת' של מהדורת ילינק, ואינה עומדת בדרישות של מהדורה מדעית מתוקנת.

לפני שאדגים את הדברים האלה אציין שעצם ביסוס המהדורה על כ"י המבורג 32 לבדו יש בו כדי להפגיע. תומפסון התעלם מכל העדים האחרים של הפירוש, שחלקם בוודאי כבר היו ידועים לקהל החוקרים בשעה שערך את מהדורתו. את ספרו של זלפלד, ובו התיקונים שהציע, לא הזכיר כלל וכנראה שלא הכיר אותו. העדות הנוספת היחידה שהתחשב בה היא שלוש מהערותיו של גייגר בספרו

42 תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 224–304.

43 שם, עמ' 214–223.

44 שם, עמ' 222.

45 שם, עמ' 223.

46 שם, שם.

47 שם, עמ' 219.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

'פרשנדתא'.⁴⁸ ואולם גם כהעתקה של כ"י המבורג לעצמו אין המהדורה משביעה רצון, ואדגים זאת, כפי שנהגתי לגבי מהדורת ילינק, על פי בחינת פרק אחד בפירוש, פרק א.

בפירוש לפרק א לבדו יש במהדורת תומפסון למעלה ממאה ושלשים (!) סטיות מכתב היד שעליו התבסס, ורק תשע עשרה הערות שוליים, המוקדשות לעניינים שונים ומהן אף הערות שגויות (ראה להלן). יש לומר מיד שחלק הארי של סטיות אלו הם שינויים בכתוב והשלמת הקיצורים, כלומר שינויים טכניים בעיקרם, אלא שתומפסון הכריז במפורש שלא יכניס כל שינוי בתחומים אלו ולא כן נהג. בשני עניינים אלו הלך תומפסון בעקבות ילינק, עד שנדמה שלא כתב היד שימש בסיס למהדורתו אלא מהדורת ילינק. כך למשל בעניין הקיצורים: תומפסון השלים את הקיצורים הקבועים ממש כפי שנהג ילינק ובדיוק באותה דרך. באופן שיטתי וקבוע, אבל לא בשלמות, העביר את הכתיב המלא שבכתב היד לכתוב חסר (דמיון, ברכבי, קשוטי, ציורי ועוד הרבה), וגם על כך לא העיר אפילו פעם אחת.

בניגוד להכרזתו, התאים תומפסון את נוסח הדיבור המתחיל והמובאות מן המקרא לנוסח המסורה, אבל עשה זאת באופן חלקי ובלתי שיטתי. הוא התאים את הנוסח לנוסח המסורה בתשעה מקרים,⁴⁹ ואילו בכל המקומות האחרים שבהם סוטה כתב היד מנוסח המסורה ובהם השאיר ילינק את נוסח כתב היד כפי שהוא, נהג כך גם תומפסון.⁵⁰ במקום אחד העיר על גרסתו של ילינק, שגרס

48 גייגר הציע ארבעה תיקונים למהדורת ילינק, ותומפסון קיבל שלושה מהם: ל"א 2 (בהגדרת הדיבור המתחיל 'פיהו. דודיק', תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 307, הערה 3); ציון מראה המקום למובאה מיח' טז 61 בפירוש ל"א 5 (אם כי לא הקפיד על נוסח המובאה, ראה להלן); ובפירוש ל"ד 1, גבח במקום עח (תומפסון, שם, עמ' 348, הערה 163). תומפסון לא התייחס להצעת התיקון הרביעית של גייגר, להשמיט את המילה 'ואין' בפירוש ל"א 11 ('ואין יו"ד יתירה בו').

49 שבעה מאלה הם המקומות שבהם התאים ילינק את הכתוב לנוסח המסורה (בפס' 1, 6, 7, 9, 15), אבל תומפסון ציין בהערה רק מקרה אחד מהם וגם שם העיר רק על חלק מן השינוי (המובאה מיח' כב 17 בפירוש לפס' 7, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 313, הערה 22). כמו כן התאים את הכתיב לנוסח המסורה בשני מקומות נוספים: 'ולא' במקום 'לא' במובאה מאיוב כח 7 בפירוש ל"א 6, מבלי להעיר על כך, ו'הכופר' במקום 'כופר' בפס' 14 ועל כך העיר (שם, עמ' 317, הערה 33).

50 כגון אלקי אלקים ואדוני האדונים (פס' 1, מובאה מדב' י 17); דודיק (פס' 2); ירושלים (פס' 5); שחרחרות (פס' 6); ועקבותיך (פס' 8, במובאה מתה' עז 20); לסוסתי (פס' 9); היושבי (פס' 9, במובאה מתה' קכג 1); בתורים (פס' 10); לא [...] סיחון (פס' 12, במובאה מבמ' כא 23); המור (פס' 13); חצצון (פס' 14, במובאה מבר' יד 7).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

'אותם' כמו בכתב היד ואילו הוא שינה את הגרסה ל'אותן', אבל נוסח המסורה שם הוא 'אתה' (יח' טז 61).⁵¹

כל אלה הם באופן יחסי עניינים קלי ערך. חמורים יותר הם המקרים שבהם הציג תומפסון את כתב היד באופן בלתי נכון, אם כתוצאה מקריאה שגויה של כתב היד ואם מתוך כוונה לערוך אותו, מבלי שהעיר על כך מאומה. במיעוט קטן של המקרים כתב היד אכן משובש והמהדורה משחזרת אותו, ואילו ברוב המקרים כתב היד תקין והמהדורה משובשת. כל הקריאות האלה, שמספרן קרוב לשלושים בפרק א לבדו, תואמות כמעט לגמרי את מה שמצוי במהדורת ילינק.⁵² נוסף על כל אלו יש במהדורת תומפסון שיבושים נוספים: שלוש השמטות, של שתי מילים ושל שורה, החסרות גם במהדורת ילינק;⁵³ ארבעה מקרים שתומפסון שחזר את גרסת כתב היד, אבל הציג גרסה משובשת במקום הגרסה התקינה שבכתב היד.⁵⁴ ועוד יש בפרק א שלוש הערות שגויות: בפס' 3 מעיר תומפסון שהמילה 'יתרו' חסרה במהדורת ילינק ובכתב היד (רשב"ם לשיר השירים, עמ' 308, הערה 6), ולא כן הוא. המילה ישנה בכתב היד וחסרה רק אצל ילינק; בפס' 5 הוא טוען שחסרה בכתב היד המילה 'כמו' (שם, עמ' 311, הערה 11), ולא כן הוא, המילה ישנה בצורתה הרגילה בכתב היד: כמ'; בפס' 6 מעיר תומפסון שגרסת כתב היד היא 'שזפתה' במקום 'שזפתו' שבנוסח המסורה (שם, עמ' 312, הערה 16), ולא כך הדבר.

עוד שני עניינים ראויים לציון: תומפסון אכן זיהה את רוב המובאות שבפרק א אך לא את כולן,⁵⁵ אולם הוא בחר לדשום את מראי המקומות רק בתרגום

51 ככל הנראה בעקבות גייגר, אבל לא במדויק (ראה לעיל, הערה 42). תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 311, הערה 9.

52 אפשר לחלק את הדוגמאות בפרק א לארבע קבוצות. בקבוצה הראשונה יש עשרים מקרים שבהם יש התאמה מלאה בין מהדורת תומפסון ובין מהדורת ילינק – בניגוד לכתב היד. בכל המקרים האלה כתב היד תקין ושתי המהדורות משובשות, ובשתיים אין כל הערה על כך. בקבוצה השנייה יש חמישה מקרים שבהם מהדורת ילינק תואמת את כתב היד התקין ואילו מהדורת תומפסון סוטה ממנו והיא משובשת. בקבוצה השלישית יש שלושה מקרים שבהם כתב היד משובש. ילינק שחזר אותו בלי לציין זאת, ותומפסון אימץ את גרסת ילינק ואף הוא לא העיר על כך. במקום אחד משחזרים ילינק ותומפסון את כתב היד כל אחד בדרכו, ותומפסון מעיר שהוא אינו מקבל את גרסתו של ילינק.

53 המילים: כאז, ומסבלותם, בפס' 4, והשורה: 'אבל לבנה והגונה יצאתי מבטן אמי', בפס' 6.

54 'נעימת' במקום 'נערות' (בפס' 3); 'יושבים' במקום 'מיושבים' (בפס' 5); 'קח' במקום 'קמה'; השמטת 'הוא' (בפס' 13).

55 הוא לא זיהה כמובאה את הביטוי 'לבן אדמדם' (וי' יג 42) בפירוש לפס' 6; לא ציין את מראה המקום למובאה משה"ש ד 13 בפירוש לפס' 13; ולא זיהה את המובאה מדברי חז"ל בפירוש ל-א 16.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

לאנגלית של הפירוש, ובכך שלל רכיב חשוב מן האפרט במהדורה העברית. העניין השני חמור הרבה יותר וכבר הערתי עליו לעיל: תומפסון התעלם לחלוטין מן המבנה המיוחד של הפירוש לשיר השירים, שאליו הפנו את תשומת הלב כל אלו שקדמו לו.⁵⁶ הדבר מתבטא בכך שהוא רשם את מראי המקומות בשיטה משלו והצמיד מספר פרק ופסוק לכל דיבור מתחיל, או לכל מה שנראה בעיניו כדיבור מתחיל, פסוק אחר פסוק ופריט אחר פריט. התוצאה היא איסדר גמור במבנה הפירוש, חסרונות מזה וחזרות מזה לכל אורך הפירוש, אי-התאמה בין ציוני מראי המקומות ובין תוכן הפירושים ועוד. תוצאה עגומה במיוחד היא גורלו של הפירוש האלגורי. כיוון שהפירוש האלגורי מתקשר ליחידות הטקסט כפי שרשב"ם הגדיר אותן, ואף פעם אינו פותח בדיבור מתחיל,⁵⁷ תומפסון לא הגדיר את הפירוש האלגורי כרכיב לעצמו. ככל האפשר הוא הצמיד את הפירוש האלגורי אל הדיבור המתחיל שקדם לו, ללא כל התייחסות לשאלה אם הדבר הולם את תוכן הפירוש אם לאו.⁵⁸

המסקנה המתבקשת מן התמונה הזאת נראית לי ברורה. יש אמנם מקומות אחדים שבהם תומפסון שיפר במקצת את מהדורת ילינק, אבל לא נראה שהוא עמד כהלכה במשימה שנטל על עצמו.⁵⁹ לא זו בלבד שלא התחשב בכל כתבי היד ובכל העדים לחיבור, אלא שאפילו טיפולו בכ"י המבורג לא היה משביע רצון. קשה להשתכנע מן המהדורה שהוא אכן בחן את כתב היד כראוי, וקרוב יותר בעיניי שהפנה את עיקר תשומת לבו למהדורת ילינק וסמך עליה. יש גם אי-התאמה ניכרת בין הכרזותיו העקרוניות ובין דרך עבודתו למעשה. הגיעה השעה להעמיד מהדורה מדעית מתוקנת של פירוש חשוב זה לשיר השירים.

ג. המהדורה הנוכחית

המהדורה הנוכחית היא מהדורה דיפלומטית, המבוססת על כתב יד אחד ומתחשבת בכל העדים הטקסטואליים המצויים בידינו. לאחר שיקול דעת מרובה החלטתי לבסס את המהדורה החדשה על כ"י המבורג. מצד הדיוק של

56 ראה לעיל, עמ' 16 הערה 36.

57 לעניין זה ראה לעיל, עמ' 166.

58 ראה למשל בפירושים לפס' 2 (הפירוש האלגורי מחובר לפירוש המילה 'מין'); לפס' 7 (הפירוש האלגורי צמוד לפירוש המילה 'כרמי'); לפס' 13–17 אין פירוש אלגורי כלל,

מפני שהפירוש האלגורי ליחידה זו (עד ב 3) מחובר לדיבור המתחיל 'חוחים' שבב' 2.

59 לאור כל הבעיות האלה במהדורה העברית של הפירוש יש מקום לשאול על טיבו של התרגום לאנגלית שהציע תומפסון, אבל לעניין זה לא נדרשתי כלל.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הטקסט ומיעוט השיבושים, נראה שכתב היד הטוב יותר בין אלו המצויים בידינו הוא כ"י בודפשט, אם כי גם הוא אינו נקי משיבושים. כפי שהראיתי לעיל, הסופר של כתב יד זה היה בוודאי בר אוריין ובדרך כלל הבין כהלכה את מה שכתב. ואולם הקיצורים הרבים בכתב יד זה והחירות שנטל הסופר לעצמו לשנות את נוסח הפירוש, מרחיקים אותו מן הטקסט המקורי של הפירוש, עד כמה שטקסט זה ניתן לשחזור. לאחר שיקולים מרובים החלטתי אפוא לקבוע את טקסט הפנים של המהדורה החדשה על פי כ"י המבורג, למרות השיבושים שבו. את עדותם של כתבי היד האחרים תיעדתי בקפידה בהערות השוליים, והצעתי שינויים ותיקונים קלים לאור עדותם של כתבי יד אלו. מיעטתי מאוד בהצעת שחזורים מסברה, גם כאשר נראה היה שיש בהם כדי לשפר את לשון הפירוש או את ניסוחו. הצעתי רק הצעות שנראו לי מובנות מאליהן או הכרחיות ממש. נקודת המוצא העקרונית לההדרת כתב היד היא יחס של כבוד כלפי הפרשן וכלפי הסופר, ונאמנות מרבית לעבודתם. לפיכך השתדלתי להציג את כתב היד בצורה הקרובה ביותר לזו שיצאה מתחת ידו של הסופר. השארתי בעינו את הכתיב אף על פי שאין בו עקיבות והוא אינו הולם את כללי הכתיב הנהוגים כיום. לא התאמתי את הדיבורים המתחילים או את המובאות המקראיות לנוסח המסורה, אבל ציינתי את הסטייה מנוסח המסורה בהערות השוליים. השארתי את הקיצורים שנקט הסופר כפי שהם ולא השלמתי אותם, אבל רשמתי אותם ברשימה נפרדת. כמו כן השארתי ללא שינוי את סימני הניקוד שנכללו בכתב היד, גם כאשר אינם הולמים את נוסח המסורה או את הניקוד המקובל. כיוון שמהדורה אינה פקסימיליה, הכנסתי בה מספר תוספות ושינויים לנוחיותו של הקורא, ואלו הם: (1) סימנתי את מספרי הפרקים והפסוקים, אבל הקפדתי על נאמנות גמורה לתבנית הפירוש ולעדויות הפנימית; (2) ציינתי את הדיבור המתחיל באות מודגשת. לא הדגשתי את חלקי הפסוק המשולבים בתוך לשון הביאור או מובאות מקראיות אחרות; (3) את שם ההוויה, שהסופר סימן בציון יי סימנתי בקיצור המקובל 'ה'; (4) כדי להקל את הבנת הפירוש הכנסתי סימני פיסוק מודרניים: מירכאות לציון מובאות, נקודות, פסיקים ונקודתיים בכל המקומות הנדרשים. עם זאת הבאתי בחשבון גם את סימני הפיסוק של הסופר; (5) הכנסתי לגוף הטקסט את מראי המקומות לפסוקים מן המקרא המובאים בפירוש; (6) לא הכנסתי לגוף הטקסט את הטעויות והשיבושים שהסופר עמד עליהם בעצמו ותיקן אותם בדרך כלשהי. בכל המקרים האלה הבאתי את הטקסט נקי משיבושים וציינתי את פעולת הסופר באפרט. כמו כן לא כללתי את האותיות או את חלקי המילים שהסופר רשם בקצה השמאלי של השורות כדי ליישר את הטור.

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

צירפתי לטקסט אפרט ביקורתי ובו שני חלקים: בחלק הראשון כללתי את חילופי הגרסאות בין כ"י המבורג ובין כתבי היד האחרים, ובחלק השני כללתי את כל ההערות הביקורתיות: הצעות לתיקוני נוסח, סטיות בכתב היד מנוסח המסורה, ביאור הלעזים, פירושים שונים לכתב היד וכיוצא באלה. מספר חילופי הגרסאות בין כתבי היד מגיע לאלפים ורוב רובם הבדלים בכתיב ובלשון. אף על פי שתיעדתי לעצמי את כל חילופי הנוסח עד לפרטים הזעירים ביותר, לא כללתי את כולם בתוך האפרט. חלק מן ההבדלים בין כתבי היד הם שיטתיים, ונובעים מפעולה מודעת של הסופרים השונים; הבדלים אחרים הם מקריים, ומשתנים מדי פעם. בכל מה שנוגע לכתיב יש לזכור שאף על פי שלכל אחד מן הסופרים יש כמה קווים אופייניים, שבהם הוא נוהג בדרך כלל בעקיבות, איש מהם לא היה עקיב לחלוטין; בכל אחד מכתבי היד יש צורות מתחלפות, לפעמים אפילו בטקסט רצוף אחד. ברישום חילופי הגרסאות תיעדתי את כל ההבדלים הנוגעים לטקסט ולמילותיו, כגון חילופי אותיות, חילופי מילים, חילופים בסדר המילים, חיסורים, תוספות וכיוצא באלה. לא ציינתי את חילופי הגרסאות בשני מקרים: (1) כאשר החילוף הוא שיטתי לגמרי ונובע מהחלטה מודעת של הסופר. במקרים אלו ציינתי את החילוף בהופעתו הראשונה בלבד. כך למשל, בענייניו של הכינוי לאלוהים, 'הקדוש'. הסופר של כ"י בודפשט גרס תמיד 'הק', וזו הייתה ככל הנראה הדרך שבה נקט רשב"ם עצמו. מצאתי בכתב יד זה רק יוצא מהכלל אחד (בפירוש ליחידת הטקסט ו 11 – ז 11) שבו גרס הסופר: הקב"ה. כ"י סנקט פטרבורג גורס באופן שיטתי 'הקב"ה'. הדרך הרגילה בכ"י המבורג, החוזרת בפירוש עשרות פעמים, היא הצורה המקוצרת 'הק', אבל יש מקרים בודדים שבהם הגרסה היא 'הקב"ה'.⁶⁰ כיוון שהבסיס למהדורה הוא כ"י המבורג, הבאתי את גרסאותיו כפי שהן והערתי על החילופים (במקרה זה בכ"י סנקט פטרבורג) רק בהופעתם הראשונה. (2) כאשר החילופים נובעים מהרגלי הכתיבה ומכללי הלשון של הסופר ואין מהם נפקא מינה לנוסח הטקסט. החילופים שלא ציינתי באפרט חילופי הגרסאות הם כדלקמן: א. הבדלים בכתיב מלא וחסר (כגון ענין [בדרך כלל בכ"י בודפשט], עניין, עניין; ריעותי, ריעותי, וכיוצא באלה); ב. הבדלים בכתיבת הפועל בגוף שני יחיד, עם ה"א או בלא ה"א (כגון עשית – עשיתה); ג. הבדלים בקיצורי מילים. את הקיצורים בכ"י המבורג כללתי ברשימה, אבל לא ציינתי את הקיצורים בכל היתר. הדבר נוגע בעיקר לכ"י בודפשט,

60 ראה לעיל, הערה 7. נראה לי שיש להסביר את ההתחלפות הזאת בכך שבכתב היד שממנו העתיק הסופר את החיבור הקיצור הקבוע היה הק', ואילו הוא עצמו כבר היה מורגל בכינוי הארוך יותר, הקב"ה. לפיכך שימר בדרך כלל את גרסת כתב היד שהיה לפניו, אבל לקראת סוף החיבור כתב פעמים אחדות לפי מנהגו הוא, הקב"ה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שהרבה מאוד בקיצורי מילים; ד. לא ציינתי הבדלים בסימנת הרבים ובסופיות הכינויים: ץ מול ם (כגון משקים – משקין; עתידים – עתידין; בגלותם – בגלותן, הם – הן וכיוצא באלה); ה. לא כללתי קיצורים והרחבות של מובאות מן המקרא. כ"י סנקט פטרבורג נוטה להרחיב את המובאות המקראיות ולהאריך אותן ואילו כ"י בודפשט נוטה לקצר בהן. ציינתי בהערות רק את המקרים שבהם מובאות שלמות חסרות או נוספות באחת הגרסאות, אבל לא כאשר המובאה עצמה מורחבת או מקוצרת.

אני מקווה שהמלאכה צלחה בידי, ושהמהדורה החדשה תפתח לקורא את השער לעיון וללימוד בחיבור חשוב זה. יהיה זה שכרי מכל עמלי.

מהדורת הפירוש

פירוש לשיר השירים

ערום יערים המבין, ואת ליבו יתן להבין, לשון מליצת הספר. ללמד ולספר את פשוטו, בשיטתו ומלתו, כאשר יתכן על מכונו, בלשונו. כי אגור¹ אשר אגר [את]² החכמה מכל בני קדם,³ כתב ספרו ותיקן שירו לפני דברו.⁴ וחכמתו⁵ משובח ומופלא בנוהג בעולם. כבתולה הומה ומתאוננת על אוהבה, שפירש ממנה והלך למרחקים. והיא מזכרת אותו באהבתו אותה אהבת עולם, ומשוררת ואומרת: אהבה עזה כזאת הראה לי ידידי בעודו עמדי. ומדברת ומספרת לחברותיה ונערותיה: כך וכך אמר לי דודי וכך השיבותיו.

1. ערום: ב: לפני מילה זו בא דיבור מתחיל: שיר השירים; ואת, יתן: ב: חסר; הספר: ב: ספר; פשוטו: ב: פשוט; בשיטתו: ב: חסר; יתכן: ספ: יתן; 4. לפני: ב: לפי; דברו: ב: דבריו; בנוהג: ספ: כנוהג; 5. ומתאוננת: ב: חסר; 6. אותו: ב: חסר; ומשוררת: ספ: ומשורות; 7. ומדברת ומספרת: ספ, ב: ומספרת ומדברת; 8. דודי: ב: ידידי.

1. על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: אמר. ילינק שחזר: אחר (והעיר על כך).
2. התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.
3. אגור הוא אחד משמותיו של שלמה, על פי משלי ל 1. ראה: 'ולמה נקרא שמו אגור? שאגר את כל החכמה והקיא' (תנחומא, וארא ה; בהבדלים קלים בשהש"ר א, י ועוד) ולעיל, עמ' 40. לתיאור חכמתו של שלמה ראה מל"א ה 10.
4. 'ספרו' הוא משלי, 'שירו' הוא שיר השירים ו'דברו' – קהלת. על סדר החיבור של הספרים המיוחסים לשלמה ועל ההסכמה שקהלת הוא האחרון שבהם, ראה במדרש, ולעיל, עמ' 131.
5. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: חמתו. ילינק שחזר: וחכמתו.

פרק א (א 1 – ב 3)

1. **שיר השירים**. שיר משובח שבכל השירים. כמ' הוא אלקי האלהים ואדוני האדונים' (דב' י 17),⁶ אלוה' גדול ונורא שבכל אלוהות. ואדון הגדול על כל האדונים.
- 5 **אשר לשלמה**. שלמה המלך יסדו ברוח הקוד', כי ראה שעתידין ישר' להתאונן בגלותן על הק',⁷ שנתרחק מהם כחתן אשר נפרד מאהובתו, והתחיל לשורר את שירו במקום כנסת ישר', שהיא ככלה לפניו.
- אשר לשלמה**. כמ' 'תפילה למשה' (תה' צ 1),⁸ 'תהילה לדוד' (תה' קמה 1).⁹
2. **ישקני**. מי יתן והלואי שיבוא דודי וישקני נשיקות פיהו על פי ברוב ידידותו כימי עולם. כי טובים ועריבים¹⁰ ומתוקים עלי דברי חיבתו יותר מכל משקין ומתיקה.¹¹
- 10 **פיהו. דודיך**.¹² פעמים שמשוררת הכלה כאילו היא מדברת עם אוהבה,
1. **שיר השירים**: ספ: + אשר לשלמה. הדיבור המתחיל כולו מסומן בכתרים; משובח: ס: המשובח; שבכל השירים: ב: מכל השירים; פ: שבשירים; אלקי: ספ, ב, ס: אלהי; 2. **אלוה'**: ספ: אלוה; ב, פ: האל; ס: חסר. ילינק שחזר: אלוה; גדול: ב, פ: הגדול; ונורא: ב: הגבור והנורא; שבכל: פ: חסר; אלוהות: ספ: אלהיות; ב, ס: אלהות; פ: שבאלהות; 4. **המלך**: פ: חסר; אשר נפרד: ס: אשר נתרק; פ: שנפרד; 7. **אשר לשלמה**: ס: חסר; למשה: פ: לשלמה; 8. **שיבוא דודי וישקני**: פ: שישקני דודי; נשיקות: ס: מנשיקות; 9. **ועריבים**: ספ: + עלי; ומתוקים עלי: פ: חסר; חיבתו: ס: ידידותו; יותר: פ: חסר; 10. **משקין**: ס: משקה; ומתיקה: ס: מתוק; 11. **פיהו**: פ: חסר; דודיך: ס: חסר; היא: ס: היתה; עם אוהבה: ס: עמו; פ: + פה אל פה;
- 6 נה"מ: הוא אלהי האלהים ואדני האדנים.
- 7 בכ"י ה בדרך כלל: הק'; בכ"י ספ תמיד: הקב"ה; בכ"י ב בדרך כלל: הק'. ראה גם לעיל, עמ' 211, 213, 216. חילופים אלו אינם מתועדים להלן.
- 8 נה"מ: תפלה.
- 9 נה"מ: תהלה.
- 10 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י פ. בכ"י ה: וערוכים (חילופים נפוצים של יו"ד/וי"ו, בי"ת/כ"ף).
- בכ"י ס: ועריבים.
- 11 על פי כ"י ספ, כ"י ב, כ"י פ וכ"י סו. בכ"י ה: ומתוקה.
- 12 נה"מ: דדיך. ילינק חיבר את המילה 'פיהו' אל הפירוש הקודם וגרס: ומתוקה פיהו. העיר על כך גייגר, על פי דף מכתב היד שהיה בידו (גייגר, פרשנדתא, עמ' 34, הערה) ותומפסון תיקן בעקבותיו (תומפסון, רשב"ם לשיר השירים, עמ' 307). גם זלפלד העיר על כך על פי כ"י סו (זלפלד, שיר השירים, עמ' 167). השיבוש נובע מקריאתו השגויה של ילינק ולא מכ"י ה עצמו.

פירוש לשיר השירים

ופעמים שמספרת לריעותיה על שאינו אצלה.
מיון. מכל משקה מתיקה קרויין יין.

ודימיון זה על התורה שנאמרה לישר' פה אל פה [מפי הק']¹³.

15 3. **לריח שמניך טובים**. למען שמניך הטובים של אפרסמון, אשר נדף ריחם למרחוק בקצוי הארץ והורקו מכלי אל כלי, קרוי שמך שמן. דוגמ' 'טוב שם משמן טוב' (קה' ז ו).¹⁴ ועל אשר נדף [ריחך]¹⁵ נערות אהבוך.

דימיון על הנפלאות אשר הפליא הק' לכנסת ישר' במצ', ועל כן נודע שמו וגבורתו בעמים.¹⁶ כמ' שנ' 'וישמע יתרו כהן מדין' וג' (שמ' יח ו). ונאמ' ברחב הזונה 'כי שמענו את אשר הוביש ה' (יהו' ב 10) וג'. וכן 'שמעו עמים ירגזון' (שמ' טו 14) וג'.

4. **משכני**. משוך אותי אליך ונרוצה אחרך, אני וכנסיא שלי, כאז כשנות עולמים,¹⁷ אשר הביאני המלך ידידי אל חדריו. וכאשר נרוץ אחרך נגילה

12. **שמספרת**: ס: מספרת; **לריעותיה**: פ: + ומשתוקקת; **אצלה**: פ: שלו + שיברח דודי משמחתו בבית ידידיהו; 13. **מיון**: פ: + יותר מיון המשמח אלהים ואנשים מה שאין כן בשאר דברים; **מכל**: ס: כל; פ: וכל; **משקה**: פ: מיני; **מתיקה**: פ: חסר; ס: מתוק. ילינק שחזר כמו בכל מקום: מתוקה; **קרויין**: ס: קרוי (וכך שחזר ילינק); 14. **פה**: ב: בעל פה; 15. **טובים**: פ: חסר; **למען**: ס, פ: + ריח; **למען שמניך הטובים**: ב: חסר; **של**: פ: כשמך; 15-16. **אשר נדף ריחם**: ס: אשר ריחן נודף; פ: שריחו נודף; 16. **בקצוי**: פ: חסר; **הארץ**: ס, פ, ב: ס: ארץ; פ: חסר; **והורקו**: ס: פ: והורקתה; ב: והורקת; ס: והורק; פ: כשהורק; **שמך**: ס: חסר; **שמך**: פ: חסר; 17. **ועל**: ב: על; ס, פ, ב: פ: + כן; **אשר**: ב: חסר; **נערות**: ס, פ, ב: עלמות; **אהבוך**: ב: + נערות; 18. **הנפלאות**: ס: הפלאות; **לכנסת**: ס: חסר; פ: להוציא; **ישר'**: ס: לישר'; **במצ'**: פ: ממצרים; **שמו**: ס: חסר; 19. **שנ'**: ב: חסר; **זג'**: ס, פ: חסר; **ונאמ'**: פ: וכן; 20-21. **וכן 'שמעו עמים ירגזון' וג'**: פ: חסר; 21. **זג'**: ס, פ, ב: חסר; 22. **משכני**: ס, פ: + אחרך נרוצה; ב, ס: + אחרך; **אחרך**: פ: אליך; **וכנסיא**: פ: ואכנסיא; **כשנות**: ס, פ, ב: פ: שנות; 23. **המלך**: ב: חסר; **ידידי**: פ: חסר; **המלך ידידי**: ס: פ: ידידי המלך; **אל**: פ: חסר; **וכאשר נרוץ אחרך**: פ: ואז;

13. ההשלמה נמצאת בגיווני ניסוח בכל כתבי היד. בכ"י ב, בכ"י ס ובכ"י סו: מפי הק'; בכ"י ס: מפי הקב"ה; בכ"י פ: לפני הק'. הגרסאות בכ"י ס ובכ"י פ משקפות את מנהגי הסופרים שלהם ועל כן מעידות גם הן על הנוסח המקורי (ראה לעיל, הערה 7).
 14. בכ"י פ יש כאן תוספת של לעז: 'שמך. טון רנון', ומשמעו המוניטין שלך. ראה לעיל, עמ' 204.

15. התוספת על פי כ"י ב, כ"י ס וכ"י פ.
 16. זו הגרסה בכל כתבי היד. במילה 'בעמים' בכ"י ה הבי"ת דומה לפ"א ואפשר שהסופר השתבש וניסה לתקן.
 17. בכ"י ס נפסק בנקודה זו פירוש רשב"ם ומתחיל פירוש רש"י, לאחר חזרת הדיבור המתחיל: משכני (ראה לעיל, עמ' 217).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ונשמחה בך, ונזכירה דודיך ודברי אהבתך יותר ממשטה היין ומתיקה.
25 [אהבוך. מוסב לעלמות אהבוך. כלו']¹⁸ כי אהבוך כל בני עולם באהבת
מישור.

דימיון לכנסת ישר' המתאוננת ומתחננת לפני הק' להוציאה מגולה כאז,
אשר הוציא אותה מגלות מצר' ומסבלותם, והביא אותה חדריו לעשות לו
משכן, לעבוד לו עבודת תמיד לפניו.

30 5. שחורה אני ונאווה. אתנה ריעותי הבתולות בנות ירושל', אל תבזוני
ותכלימוני בשחרותי שתאמרנה, בשביל שאני שחורה נתרחק ידידי ממני.
שאם הייתי שחורה בפרצוף פניי כאהלי קדר, נאווה והגונה אני בגוף וקומה
כיריעות שלמה המלך, ההגונות וראויות למלכות.

דימיון לכנסת ישר' שאומות מכלימים אותה על חטאתיה ופשעיה
35 אשר פשעה. והיא משיבתם: אם רשעתי אללי לי, ונודדתי בתוך גלותי
על כך. ואעפ"כ נאווה אני ובת מלכים ויש לי זכות אבות. ובאחרית
הימים ישיבני הק' לקדמתי להוציאני לרויה מתוך כור [ה]ברזל¹⁹ מן
הגלות(י).²⁰

24. ונזכירה: ב: נזכירה; דודיך: ספ: + מיין; ודברי אהבתך: פ: ואהבתך; יותר: פ: חסר; ממשטה:
פ: מכל מיני; היין: ספ, ב: יין; פ: חסר; ומתיקה: פ: מתיקה; 25. כי: פ: חסר; 26. מישור:
ספ: מישורי; 27. לכנסת ישר': ב: לישר'; המתאוננת: ב: המאוננת; מגולה: ספ, ב: מגלות; פ:
מגלותה; 28. אשר: ב, פ: חסר; הוציא אותה מגלות מצר': פ: שהוציאה; ומסבלותם: פ: מסבלות;
והביא אותה: פ: והביאה; חדריו: ספ, ב: אחריו; פ: לפניו; 29. לעבוד: ב: לעבודתו; לו: ספ, פ: בו;
ב: חסר; לפניו: פ: חסר; 30. ונאווה: פ: + שחורה כאהלי קדר ונאווה כיריעות שלמה. כפל מילה;
31. בשחרותי: ספ, ב: בשחרות; פ: חסר; שתאמרנה: פ: שלא תאמרנה; בשביל: פ: שבשביל; שאני
שחורה: פ: שחרותי; 32. ידידי ממני: ספ: ממני ידידי; 33. וקומה: פ: ובקומה; המלך: ב, פ: חסר;
34. שאומות: ספ, ב, פ: שהאומות; חטאתיה: ספ, ב: חטאיה; פ: חטאותיה; 34–35. ופשעה אשר
פשעה: פ: חסר; 35. לי: פ: + ועל כן; ונודדתי: ספ: ונודדתי; פ: נודדתי; בתוך גלותי: פ: בגלותי;
36. על כך: פ: חסר; ואעפ"כ: ספ: אעפ"כ; ב, פ: ואעפ"כ; ובת: ב: ובנות; 37. להוציאני: פ: מכאן
עד סוף הביאור (הגלות), חסר; כור: ב: המילה כתובה פעמיים, בסוף העמוד ובראש העמוד הבא;

18 התוספת על פי כ"י פ. המילים נשמטו מכ"י ה ומכ"י ב בגלל קפיצת עין, ואחר כך נוספה
המילה 'כי'. הביאור הזה נמצא גם בכ"י ספ, אבל שם הוא מובא בסוף, אחרי 'מישור'.
לשונו שם: 'אהבוך זה מוסב למעלה "מעלמות אהבוך"'. ההכרעה לטובת אחת הגרסאות
— כ"י פ או כ"י ספ — אינה חד־משמעית, אבל בחרתי בגרסה שממנה קל יותר להסביר
את ההשמטה בכ"י ה.

19 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

20 ההשמטה על פי כל כתבי היד. אפשר שהסופר של כ"י ה זיהה נקודת פיסוק כיו"ד.

פירוש לשיר השירים

בנות ירושלים.²¹ אילו האומות, כמ' שנ' 'ונתתי אותם לך לבנות' (יח' טז 61);²² כמ' 'בשבת ישר' בחשבון ובבנותיה' (שופ' יא 26) וג', לשון כפרים. **אהלי**²³ קדר שחורים הם. לפי שבני קדר מיושבים במדבר, ויושבים באהלים ולא בבתיים.

6. אל תראוני. עוד היא מדברת לחברותיה הבתולות ואומרת להן: אל תראוני לזלזל בי, כי לא שחורה אני ממעי אמי,²⁴ אבל לבנה והגונה יצאתי מבטן אמי. והנני עתה קדורנית ושחרחרת מש(י)זיפת²⁵ חום השמש ועמל ויגיעה, אשר הקרוני והגיעו עלי מיום שנפרד אהובי וידידי ממני. שהרי אחי בני אמי חרה אפם בי וזולזלתי בעיניהם מפני דודי אשר נתרחק, וישימוני נטרה לשמור כרמים לחום השמש. ואנכי לא רציתי ולא יכולתי לשמור. והכריחוני²⁶ על כורחי לשומרו לחום היום, ועל כן נעשיתי שחרחרת. ומן שחרות מועט כזה אוכל להתלבן מהרה, כשיחזור ידידי אלי. **50 שחרחרות.**²⁷ אין בה שחרות כל כך כמ' כשחורה. כעיניין של 'לבן אדמדם' (וי' יג 42), שאין בו אדמומית כל כך כי אם מעורבת עם הלבן.

40. כמ' [...] כפרים (שמונה מילים): פ: חסר; וג': ב: חסר; 41. הם: ספ: חסר; מיושבים: פ: יושבי (וכך שחזר ילינק: יושבים); ויושבים: פ: לא ברור; 43. עוד היא: פ: חסר; ואומרת להן: פ: חסר; 44. תראוני: ספ, ב: תביטוני; פ: תראו אותי; כ': ספ, ב: חסר; ממעי: פ: מכאן ועד 'ואני' (ה: והנני) כתב היד מחוק. גודל השטח המחוק אינו מספיק לשבע המילים החסרות; יצאתי: ב: חסר; 45. והנני: פ: ואני; ושחרחרות: ב: ושחרורית; פ: חסר; חום השמש: פ: החום; ועמל: ב: עמל; 46. אשר הקרוני והגיעו עלי: פ: שהיה לי; אהובי: פ: אהובי; וידידי: פ: חסר; 47. חרה: פ: נחרה; מפני דודי אשר נתרחק: פ: חסר; 48. כרמים: פ: הכרמים; לחום: [...] לשמור (שמונה מילים): פ: חסר; ולא: ספ: לא; 48-49. ואנכי [...] לחום (אחת עשרה מילים): ב: חסר; 49. על כורחי: פ: חסר; לשומרו: ספ: לשומרן; פ: לשמרם; ומן: ספ: אין בה; 50. מועט: פ: חסר; כזה: ב: חסר; כשיחזור: ספ: כשחזור; 51. של: פ: חסר; לבן: פ: חסר; 52. שאין בו אדמומית כל כך כי אם: פ: אודם; בו: ספ, ב: בה; מעורבת: פ: מעורב;

21 נה"מ: ירושלים.

22 נה"מ: ונתתי אתהן; וכך גם בכתב היד שעמד לפני גייגר (פרשנדתא, עמ' 34, הערה) ובכ"י סו.

23 כך בכל כתבי היד. בכ"י ה: אבל.

24 שש המילים הבאות (אבל [...] אמי) נשמטו במהדורת ילינק מחמת הומויוטלאוטון.

25 ההשמטה על פי כל כתבי היד. ילינק שחזר כך גם הוא.

26 כך בכ"י ספ ובכ"י פ (בכ"י ב המשפט כולו חסר). בכ"י ה: והבריוחוני (חילופי בי"ת/כ"ף).

27 נה"מ: שחרחרת; וכך בכ"י ספ ובכ"י ב.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שזיפה. ²⁸ לש' הבטה, ²⁹ כמ' 'לא שזפתו עין איה' (איוב כח 7). ³⁰
שמש. לש' נקבה, כמ' 'אם זרחה השמש' (שמ' כב 2), ועל כן כתב ששזפתני
 55 [ולא ששזפני]. ³¹
כרמי. כמשמעו. ³²

דימיון זה על האומות המבזים כנסת זה בגלות זה. והיא משיבתם: אל
 תבזוני מחמת אשר העבדתם בי עבודת עבד, שהרי פתאום ישוב אוהבי
 אלי ולא יעזבני אלקי ישעי.

60 **7. הגידה לי.** עתה היא מדברת עם אוהבה ומספרת, כך אמרתי לו וכך
 השיבני: אם לא תדעי לך.
הגידה לי. עכשיו היא מדברת ומדמת את עצמה לעדר צאן. ואומרת לו:
 אוהבי אשר אהבה וחיבבה נפשי אותך, הגידה לי באיזה מקום תרעה אותי
 ובאיזה מקום תרביצני בצהרים כחום היום ואלכה שם. אשר למה אהיה
 65 צאן גולה ומטלטלת לטלטל ולילך אצל עדרי צאן חביריך הרועים, שאין
 תשוקתי ללכת כי אם למקום שתרעה. ³³

דימיון לכנסת ישר' המתפללת ואומרת לפני הק': הודיעני חוקיך ומצותיך
 לידבק ביראתך, ומדוע אהיה מטלטלת וגולה בין האומות ללכת לעבוד את
 הגוים האלה.

57. **המבזים:** ב: מבזים; **כנסת:** ספ: + ישר'; ב: ישר'; זה (פעמיים): ב: חסר; 58. **העבדתם:**
 ב: עבדתם; 59. **אלקי:** ספ, ב: אלהי; 60–61. **הגידה** [...] לך (כל הביאור הראשון): ספ: חסר
 (הומויוטלאוטון); 61. **לך:** ב: + נפשי חובבה לך; 62–63. **הגידה לי.** עכשיו [...] לי (עשרים מילים,
 כמעט שתי שורות): ב: חסר; 62. **מדברת ומדמת:** ספ: מדמת; 63. **אהבה:** ספ: אוהבה; לי: ב: +
 איכה תרעה; 66. **ללכת:** ב: לילך; 68. **מטלטלת:** ספ: מטולטלת + לטלטל; **לעבוד:** ספ: ולעבוד;

28 דיבור מתחיל זה יוצא מהכלל בכך שאין הוא מילה מן הטקסט. כיוון שהוא מתועד בכל
 כתבי היד לא נראה שהוא משובש.
 29 זו הגרסה בכל כתבי היד. בכ"י ה הסופר עצמו תיקן את הגרסה. הכתוב הוא 'הבטחה',
 אבל מעל המילה יש נקודה המפנה לכתיבה בשוליים, ובהם כתובה האות ה"א.
 30 נה"מ: ולא. במקום זה מסתיים פירוש רשב"ם בכ"י פ, והסופר עובר לפירוש רש"י
 בשינוי מה של הסדר (ראה לעיל, עמ' 216).
 31 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב (שגרסתו ללא שי"ן הזיקה: 'שזפתני ולא שזפני').
 32 ראה מחברת מנחם, בערך 'כרם', עמ' 223*.
 33 כך על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י ספ: שתרצה (ילינק שחזר כך מסברה, וכדרכו על פי רוב
 לא העיר על כך).

פירוש לשיר השירים

70 **כעטייה.**³⁴ לש' מטולטלת, כמ' 'הנה ה' מטלטלך טלטל ועטך עטה' (יש' כב 17).³⁵

8. **אם לא תדעי לך** יפתי אשר בנשים איזה דרך תלכי,³⁶ צאי והסתכלי בדריכת פסיעות רגלי הצאן, ורעי³⁷ שם עם גדיותיך עם אותן עדרים אצל משכנות הרועים.

75 דימיון שהק' משיב לכנסת ישר': לכי בדרכי³⁸ אבותיך הרועים הנביאים אשר נבאו אליך ותנצלי מעול גלותך.

בעקבי. כמ' 'ועקבותיך לא נודעו' (תה' עז 20).³⁹

9–11. **לסוסתי.**⁴⁰ עכשיו הוא משבח אותה ואמר לה: לעת קביצת סוסים אשר היתה בריכבי פרעה דימיתך ויחדתיך, שהיית רעייתי ואהובתי. שנתתי לך כל קישוטי עדיי סוסי המלך, העשויים של זהב וכסף ומרגליות. ושם נאוו לחיך וצוארך בשורות וחרוזות וענקים של זהב ומרגליות. ושם עשינו לך אני וכנסיי שלי שורות ורבידים של זהב עם נקודות וציורי כסף.

דימיון לביזת מצר' אשר לקחה כנסת ישר' על הים עם אבנים טובות ומרגליות וזהב, ועשתה ענקים של זהב לצוארה, וחוטין מליאים מרגליות נקובות לתלות על צוארה.

בתורים.⁴¹ עיניין סדר הוא.⁴² וכן 'תורי זהב נעשה' (שה"ש א 11). שכן דרך בנות מלכים לתלות על צואריהן שורות וענקים של מרגליות וזהב.

72. לך: ב: חסר; יפתי: ספ; יפה; צאי: ב: + לך; 73. בדריכת: ספ; ברכבת; פסיעות: ב: פסיעות; רגלי: ספ; + ועטך עטה (המילים מסומנות בשתי נקודות מעליהן, בתחילה ובסוף, כדי לסמן את השיבוש); 76. אליך: ספ; עליך; 78. אותה: ספ; חסר; קביצת: ב: קבוצת; 79. פרעה: ספ; ב: + שם; דימיתך: ספ; דימיתי; 80. זהב וכסף: ב: כסף וזהב; 81. וחרוזות: ספ; וחרוזים; 82. ורבידים: ב: ודבוקים; כסף: ספ; הכסף; 87. בנות: ב: בני;

34 נה"מ: כעטיה; וכך בכ"י ספ. בכ"י ב: כעוטיה.

35 נה"מ: הנה ה' מטלטלך טלטלה גבר [...]; וכך בכ"י ספ.

36 כך על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: הלכו.

37 לפני מילה זו כתובה המילה 'ורעה', והיא מחוקה על ידי סימון נקודות מעליה.

38 הרי"ש אינה לגמרי ברורה והסופר תיקן אותה בשוליים.

39 נה"מ: נדעו.

40 נה"מ: לססתי.

41 נה"מ: בתרים.

42 ראה מחברת מנחם, ערך 'תר', עמ' 396*.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

לסוסתי. ⁴³ ואין ⁴⁴ יו"ד יתירה בו, כמ' 'רבתי עם' (איכה א 1), 'היושבי בשמים' (תה' קכג ו). ⁴⁵
דימיתך. ⁴⁶ לש' דימיון. 90

12. עד שהמלך. בעוד שהמלך אוהבי במסיבו, בהיסבת אכילת המשתה, בושם נרד אשר לי עזב את ריחו, ועל כן הדין עליו שעזבני יחידה יושבת בדד.

ודמיון לכנסת ישר' המצדקת עליה את הדין על שיעבודה ועל עון העגל אשר פשעה בו. 95

נתן. עזב. כמ' 'לא נתן סיחון' (במ' כא 23). ⁴⁷

13–14. צרור המור ⁴⁸ דודי לי. עכשיו שניהם שוכבים על מיטתם ומדברים יחד דברי ריצוי ופיוס ⁴⁹ שבח זה לזה: מתוק וערב דודי לי שהוא שוכב ולן עמי (עמי) ⁵⁰ ומניח ראשו בין שתי שדיי. כצרור של מור ובשמים שריחו טוב ומבוסם עלי. וכאשכל בושם של ⁵¹ כופר חביב ונעים לי דודי. שאותו אשכול גדל בכרמים של עין גדי ומשובח הוא.
כופר. ⁵² בושם, כמ' 'כפרים עם נרדים' (שה"ש ד 13).

88. ואין יו"ד יתירה בו: ב: אין בו יו"ד יתירה; 'היושבי: ב: וכמ' 'היושבי; 91. שהמלך: ספ: + במסיבו; אוהבי: ספ: אהובי; בהיסבת: ספ: במסיבת; ב, סו: בהסיבת; המשתה: ספ: משתה; 92. אשר לי: ב: שלי; שעזבני: ב: כי עזבני; 94. ודמיון: ספ, ב: דמיון; שיעבודה: ספ, ב: + בגולה; 97. דודי לי: ספ: לי דודי; מיטתם: ספ: מיטותיהם; ב: מיטתן; 98. דודי לי: ספ: לי דודי; 100. ומבוסם: ספ, ב: ומבושם;

43 ראה הערה 40.

44 לדעת גיגר (פרשנדתא, עמ' 34, הערה), על פי כתב היד שבידו המילה 'ואין' יתרה. ראה לעיל, עמ' 11.

45 נה"מ: הישבי.

46 נה"מ: דמיתך.

47 נה"מ: ולא נתן סיחון.

48 נה"מ: המר.

49 כך בכ"י ספ (ופיוס) ובכ"י ב. בכ"י ה: פיוסן. לפניה כתובה המילה 'ופייסו' ומחוקה על ידי סימון נקודות מעליה.

50 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב (דיטוגרפיה).

51 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: כל (ילינק שחזר מסברה: של).

52 נה"מ: הכפר.

פירוש לשיר השירים

בכרמי. אילן שהוא גדל בו⁵³ קורא הכתוב כרם, כמ' 'מגדיש ועד קמה ועד כרם זית' (שופ' טו 5).
עין גדי. שם מקום הוא. הוא 'חצצון תמר' (בר' יד 7),⁵⁴ המתורגם עין גדי. 105

א 15 – ב 1. **הנך יפה רעייתי.** והוא משיב לה הן את יפה רעייתי ועיניך יונים של אהבה כעיני יונים.
הנך יפה דודי. והיא משיבתו: הנך יפה וגם נעים, אף ערשנו רעננה והגונה. וקורות של בתינו, שאנו שוכבים בתוכם, בנויים ועשויים מארזים משובחים, וגם רהיטנו מן הברותים. ואני מבוסמת ונודפת ריח טוב, 110
 כחבצלת הגדילה בבקעת מישור וכשושנת העמקים. ועל כן יש לך להרחיב דעתך עלי באשה נאה ודירה נאה וכלים נאים,⁵⁵ ולשרות עמי (ו)כי⁵⁶ בכל אלה זכיתה.
רעננה. עניין רך וטוב הוא.⁵⁷
ערש. לש' נקיבה הוא. ולכך כתב רעננה. כמ' שנ' 'והנה ערשו ערש ברזל 115
 וגו' תשע אמות אורכה' (דב' ג 11).⁵⁸
רהיטנו. פת' לפי עינינו.⁵⁹ אחד מביניני הבית⁶⁰ הוא.
ברותים. ממיני ברושים.⁶¹
חבצלת. נצה הנותנת ריח.⁶²

103. ועד: ב: עד; 105. הוא: ב: חסר; המתורגם: ב: מתרג'; 106. והוא: ב: הוא; לה: ב: חסר;
 108. והיא: ב: היא; יפה: ספ + דודי; וגם: ב: אף גם; אף: ספ, ב: ואף; 109. בנויים ועשויים: ב: עשויים; 110. מבוסמת: ספ: מבוסמת; 111. לך: ב: חסר; 112. ולשרות: ספ: ולשמוח; ב, סו: לשמוח; עמי: ב: חסר; 115. הוא: ב: חסר; ולכך: ב: לכך; שנ': ב: חסר; 116. וגו': ב: חסר;
 אמות: ב: מאות; 117. אחד: ב: ארז; מביניני: ב: מין עצי בניני; הוא: ב: חסר; 118. ממיני: ב: מיני;

53. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: כן.
 54. נה"מ: חצצן. הזיהוי מבוסס על דה"ב כ 2.
 55. המובאה מבבלי, ברכות נז ע"ב.
 56. ההשמטה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו.
 57. ראה מחברת מנחם, ערך 'רענן', עמ' 354*.
 58. נה"מ: הנה [...] ארכה.
 59. לנוסחה: פתרונו לפי עניינו, ראה לעיל, עמ' 99–100.
 60. כך בכל כתבי היד. בכ"י ה המילה כתובה בשוליים וסימון של נקודות בתוך השורה מציין שיש להוסיף אותה.
 61. ראה מחברת מנחם, ערך 'ברת', עמ' 90*.
 62. ראה מחברת מנחם, ערך 'חבצלת', עמ' 166*.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

120 ושושנת⁶³ העמקים. כפל מלה.

ב 2–3 **וכשושנה**⁶⁴ **בין החוחים**. והוא משיב ואומר לה: כשושנה שהיא הגונה בין החוחים, כך רעייתי נאווה ויפה בין הבתולות יותר מכולן. **כתפוח בעצי היער**. והיא משיבתו: כעץ תפוח שהוא טוב וריחו נודף בין אילני סרק,⁶⁵ כן דודי נאה ויפה בין הבחורים יותר מכולם. ועל כן אמרתי לישב בצלו אצלו. 125

ופריו מתוק לחיכי⁶⁶. כך נופל הלשון זה על זה. הוא קורא אותה שושנה לש' נקיבה, והיא קוראה אותו⁶⁷ תפוח לש' זכר. **חוחים**. לש' קימשונים.

דימיון להק' וכנסת ישר' שנ[ת]חבבו⁶⁸ זה על זה במתן תורה. והשרה הק' את שכינתו בתוך המשכן בין שני הכרובים, באהבתו את ישר' אהבת עולם כחיבת זכר ונקבה. וכנסת ישר' בנתה לו את המשכן ממבחר מיני ארזים, הם עצי שטים, למען ישכון⁶⁹ הק' בתוכו להשרות שם שכינתו. ושם נתרצו ונתפייסו יחד כאילו שניהם נחבקים ונדבקים על מיטה אחת באהבת נעורים.

121. ואומר: ב: חסר; כשושנה: ספ: + בין; 122. החוחים: ספ, ב: הקוצים; כך: ספ, ב: כן; 124. אמרתי: ספ, ב, סו: חמדותי; 125. בצלו אצלו: ספ: אצלו בצלו; 126. כך: ב: כן; על זה: סו: לזה; הוא: ספ, ב: חסר; 127. זכר: ספ: זכרי; 129. וכנסת ישר': ב: וישר'; על זה: ספ, ב: לזה; 130. את: ב: חסר; את: ב: חסר; 131. ונקבה: ספ: בנקיבה; ממבחר: ב: ממבחר; 132. שם שכינתו: ספ: שכינתו שם.

63 נה"מ: שושנת; וכך בכ"י ב.

64 נה"מ: כשושנה; וכך גם בכ"י ספ ובכ"י ב.

65 כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: סקק (ילינק שחזר כך מסברה).

66 נה"מ: לחכי; וכך בכ"י ב.

67 כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: אותה.

68 ההשלמה על פי כ"י ב (ילינק שחזר כך מסברה).

69 כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: ישכבון (ילינק שחזר מסברה: ישכב).

פרק ב (4-17)

4. **הביאני אל בית היין.** עכשיו מספרת לריעותיה: הביאני דודי אל בית משתה היין והכניסני לחופה.¹ ולהקת אסיפת ריעיו, אשר הניח עמו לשמחת חופתו, היו לי לאהבה כי אהבתים.

דימיון לכנסת ישר', המתאוננת בתוך גלותה ומזכרת מתן תורה, אשר הפליא לה הק' את אהבתו עמה והביא עמו חיילותיו וגדודיו.

5

5-6. **סמכוני באשיות.** כך היא מתאוננת אל חברותיה הבתולות להספיק לה דברים הצריכין לה בחולי אהבתה. ואומרת: סמכוני באשיות' לסמוך ולסעוד את לבי, ורפדו את מרפיד מיטתי בתפוחים, אולי אוכל לסעוד את לבי מן הפירות. שהרי חולת אהבה אני מאהבת דודי ואוהבי. ובאיזו מידה נתנהג באהבה עמי. שהרי כשהיינו שוכבים אני והוא על מיטתינו, היה דודי פושט ומניח יד(י)² שמאלו מתחת לראשי וביד ימינו³ מחבקני, כדי⁴ למשוך פי וגופי⁵ אליו. ועל אהבה כזאת נחליתי חולת אהבה.

10

דימיון לכנסת ישר', המצטערת בגלות על שנתרחק הק' מאצלה. ומתאוננת לאומות להקל מעליה את שיעבודה, כי דיי לה בצרותיה שנתרחק הק' ממנה.

15

2. משתה: ספ; המשתה; ולהקת: ספ; ולהיות; 3. לשמחת חופתו: ב, סו; לחופתו; 4. לכנסת ישר': ב; לישר'; 5. את: ספ, ב, סו; חסר; 6. היא: ב; חסר; מתאוננת: ספ, ב, סו; מתחננת; ב, סו; + ואומרת; אל חברותיה: ספ, ב, סו; לריעותיה; 7. לה: ב; חסר; בחולי: ב; לחולי; 9. דודי ואוהבי: ב; אוהבי; 10. ובאיזו: ספ; ובאיזה; באהבה עמי: ב; עמי באהבה; 10-11. אני והוא על מיטתינו: ב; חסר; 11. דודי: ספ, ב; ידידי; וביד ימינו: ב; ובימינו; 12. מחבקני: ספ; תחבקני; 14. בגלות: ב; בגלותה; שנתרחק הק': ב; הק' שנתרחק; ומתאוננת: ספ, ב; ומתחננת; 15. לאומות: ספ; + העולם; להקל: ב; + עולם; את: ב; ואת; שיעבודה: ב; שיעבודם; לה: ספ; חסר;

1 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: לחופת.

2 ההשמטה על פי כ"י ספ; בכ"י ב: חסר.

3 כך כ"י ספ. בכ"י ה: ימיני.

4 על פי כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה ובכ"י ספ: בי.

5 פי וגופי — כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: בי וגופו.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אשיות. עניין גביעים של יין המה, וכן פתר מנחם.⁶

7. **השבעתי אתכם.** חברותיה משיבות לה לנחמה: אל תחשובי ואל תתני את לבך עליו כי לא ישוב עוד, והידבקי והתחבבי לאחד מאוהבינו. והיא משיבתן: השבעתי אתכם חברותיי הבתולות בנות ירושלים, שתהיו הפקר כצבאות או כאיילות השדה אם תעירו ותסירו אהבת דודי בעוד כל זמן שתרצה האהבה להיות בי.

דימיון (להק')⁷ לאומות העולם האומרים ל'כנס' ישר': הניחי אהבת הק' והדבקי⁸ להיות ביראתינו,⁹ כי לא ישוב הק' לרחם ולחמול עליך כבתחילה. ו'כנס' ישר' מקללתן ומשביעתן אם יוסיפו לדבר אליה עוד בכך.

צבאות. לש' צבי.

או באיילות.¹⁰ כופל מילתו.

בצבאות. בהפקר צבאות או בהפקר איילות השדה.

אם תעירו ואם תעוררו. כופל מילתו.

8. **קול דודי הנה זה בא.** בא אלי במרוצה ונחיצה, מדלג ומקפץ על ההרים והגבעות כאילו הוא רץ בבקעה ובמישור.

דימיון לאשר נגלה הק' בגלות מצר' להוציא כנסת ישר' מבינותם.

17. עניין: ב: חסר; 18. ואל: ספ; אל; 19. את: ב: חסר; והידבקי: ספ; ועתה הדבקי; לאחד: ספ; באחד; מאוהבינו: ספ, ב: מאוהבינו; 20. חברותיי הבתולות: ספ; ריעותי הבתולות וחבירותי; 21. דודי: ספ, ב: ידידי; ספ; + מלבי; 22. שתרצה: ספ, ב: אשר תרצה; האהבה להיות: ב: להיות האהבה; סו: האהבה; בי: ב: בו; 25. ומשביעתן: ספ; ומשביען; אם: ב: שלא; אליה עוד: ספ; עוד אליה; 27. באיילות: ספ, ב: + השדה; 28. בצבאות: ספ, ב: שני הביאורים הבאים (בצבאות, אם תעירו ואם תעוררו, שלוש עשרה מילים) חסרים; 30. בא אלי: ספ, ב: אשר בא אלי; ונחיצה: ב: ובנחיצה; מדלג: ב: ומדלג; 31. הוא: ב: חסר; רץ: ספ; רק; 32. בגלות מצר': ב: במצרים; מבינותם: ספ; מבינותיה;

6 מחברת מנחם, ערך 'אש', עמ' 65*. המילים: 'וכן פתר מנחם' מסומנות בכ"י ה בנקודות מעליהן ומופרדות מן הרצף ברווחים, לפנייהן ואחריהן. בכ"י ספ הן מסומנות בכתרים מעליהן ומופרדות מן הרצף ברווח לפנייהן. בכך מסמנים הסופרים, כל אחד בדרכו, שהמילים הן תוספת. בכ"י ב הטקסט רצוף והמילים אינן מסומנות (ראה גם לעיל, עמ' 76).

7 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב. נראה שהמילה 'להק' נכנסה בשגרת הכתיבה (ילינק השמיטה מסברה).

8 כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: והדבקי.

9 כך בכ"י ספ. בכ"י ה כתוב בחילוף הסדר: ביראתינו להיות. בכ"י ב: ליראתינו.

10 נה"מ: באילות.

פירוש לשיר השירים

9–13. **דומה דודי לצבי** ואייל בקלות רגליו, אשר מיהר לירד בבית אבי להוציאני משם. וכאשר בא שם עמד מחוץ לבית אבי, והשגיח והציץ והביט בי בחלונות וחרכי הבית להסתכל בי, ולא יכול לראות בי¹¹ כל כך. ונתבייש ליכנס בתוך הבית לדבר בי ולראותי מפני בית אבי. [ו]ענה¹² דודי והשמיע קולו אלי ללכת אליו ולברוח עמו. שהרי עברו ימי החורף והגשמים, והנצנים [ו]הפרחים¹³ נראו בארץ באילנות. ועת זמיר קיטוף הכרמים הגיע. וקול התורים והציפורים נשמע בארצינו, מפני ימות הקיץ אשר הגיעו. ועצי התאינה הנצו פגים, והגפנים הוציאו סמדר ונתנו ריח. ועל כן אני אומר לך לקום ולברוח עמי, כעיניין של אוהב המחכה עד ימות הקיץ כדי שתלך אהובתו עמו. וכאשר¹⁴ הגיעו ימי ניסן, שהפרחים¹⁵ באילנות וכל הבריות באהבה, חוזר אליה למען תלך עמו.

דימיון להק' אשר דילג וקיפץ¹⁶ קץ גלות מצר', והחיש ישועה ופדות לכנסת ישראל' בחודש ניסן, שהוא תכלית החורף ותחילת הקיץ, זמן פריחת אילנות וקול המיית הציפורים ההומים ומשוררים לבקרים. ועצי התאינה חנטו פגים, והגפנים הוציאו סמדר ונדף ריח. כי הוא חודש אהוב וחמוד ומתוק לכל בשר.

ענה דודי. לש' הרמת¹⁷ קול, כמ' 'וענו הלויים' (דב' כז 14).

מציץ [מן]¹⁸ החרכים. כפל מילה על משגיח.

החרכים. הם חלונות, כמ' 'בעד החלון' (שופ' ה 28) מתרג' 'מן חרכא'.

34. שם: ספ: חסר; ב: לשם; מחוץ: ב: בחוץ; 35–34. והציץ והביט בי: ב: והציץ בי והביט; 35. לראות בי: ב: לראותי; 37. קולו: ב: חסר; עמו: ספ: עמי; ימי: ב: ימות; 38. והגשמים: ב: וימות הגשמים; זמיר: ספ: הזמר + הגיע; ב: הזמיר; 39. הכרמים: ספ: כרמים; הגיע: ספ: חסר; 40. הנצו: ספ, ב: חנטו; פגים: ב: פגיה; 41. כעיניין: ספ: בעיניין; 44. והחיש: ספ: והחיש; ישועה: ב: הישועה; 46. הציפורים: ב: צפורים; 47. פגים: ב: פגיה; הוציאו: ב: הוציא; ריח: ב: ריחו; וחמוד: ספ: חמוד; ב: חשק; 51. חלונות: ב: החלונות; כמ': ב: חסר; מתרג': ספ: ומתרגמ';

11 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: כי.

12 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

13 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

14 המילים 'וכאשר' [...] עמו' (מכאן עד סוף הביאור) רשומות בכ"י ה בשוליים, וסימנים בתוך השורה מציינים שיש להוסיף אותן במקום זה. בכ"י ספ וכ"י ב הן כתובות בתוך הרצף.

15 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: שהתפוחים.

16 על פי כ"י ספ. בכ"י ב: דלג וקפץ; בכ"י ה: יקפץ (דילג חסר).

17 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: הרמיית (ילינק שחזר: הומית).

18 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב (וכך נה"מ).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

עת הזמיר. לש' קיטוף הוא,¹⁹ כמ' 'ענבי נזירך לא תזמור' (וי' כה 5).²⁰

[פגיה].²¹ כמ' נצניה, ופת' לפי עינינו.²²

הסתיו.²³ לש' חורף הוא.²⁴

סמדר. עיניין פרח ונצה הוא.²⁵ 55

14. **יונתי בחגוי הסלע.** עתה מדבר האוהב לאהובתו מחוץ לבית אביה,²⁶

על שאמרנו למעלה שהוא מסתכל ומשגיח דרך נקבים וחלונות. ועל כן

הוא אומר לה: יונתי ואהובתי, הצפונה וטמונה בכבודה בת מלך השוכנת

פנימה, הראיני את מראיך, השמיעיני את קולך לשורר שיר באהבתך, למען

אשמע מאחרי קירות²⁷ הבית. שהרי קולך ערב ומראך נאוה. והיא הלכה 60

וברחה אליו ועשתה רצון אוהבה. והלכו²⁸ לטייל שניהם בפרדס להתחבב

שם באהבתם זה את זה.

דימיון להק' אשר פקד וזכר כנסת ישר' להעלותה מעוני מצרים.

בחגוי. לש' נקיקי הסלעים.²⁹

52. קיטוף: ספ, ב: קטף; ענבי: ספ; וענבי: ב: ואת ענבי; תזמור: ספ; + ומתרגמ' לא תקטוף;
53. כמ': ב: חסר; נצניה: ב: נצנים; ופת': ספ; פתרונו; 54. הוא: ב, סו: + דמתרג' (סו: דמתרגמ')
סתוא; 56. האוהב: ב: חסר; 57. על: ב: ועל; ועל: ספ; על; 58. יונתי: ספ; + בחגוי הסלע;
וטמונה: ספ; והטמונה; השוכנת: ספ, ב: השוכבת; 59. באהבתך: ספ, ב: באהבתו; 61. ועשתה
רצון אוהבה: ב: חסר; אוהבה: ספ; אוהבה; לטייל שניהם: ב: שניהם לטייל; להתחבב: ב: להתחבר;
62. שם: ב: חסר; את: ספ, ב: עם; 63. להעלותה: ב: להעלותם; 64. בחגוי: ספ; + הסלע;

19 ראה מחברת מנחם, ערך 'זמר', עמ' 154*.

20 נה"מ: 'ואת ענבי נזירך לא תבצר'. בכ"י ה' תבצר' רשומה לפני 'תזמור' ומסומנת בנקודות מעליה כאות שיש להשמיטה. נראה שהפרשן ציטט מן הזיכרון והחליף את הפסוק הזה עם הפסוק שקדם לו: 'זכרמך לא תזמר' (וי' כה 4). התרגום 'לא תקטוף' המוזכר בכ"י ספ מייצג את בצ"ר ולא את זמ"ר. בכ"י סו יש הערה מאוחרת על עניין זה (זלפלד, שיר השירים, עמ' 168).

21 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

22 ראה מחברת מנחם, ערך 'פג', עמ' 297*.

23 נה"מ: הסתו.

24 ראה מחברת מנחם, ערך 'סתו', עמ' 272*.

25 ראה מחברת מנחם, ערך 'סמדר', עמ' 267*.

26 תיקון מסברה. בכל כתבי היד: אביו.

27 כך בכ"י ספ ובכ"י ב. בכ"י ה: קורות.

28 בכ"י ה המילה כתובה בשוליים. בתוך השורה כתובה ומסומנת מעליה המילה 'והלכה'.

29 ראה מחברת מנחם, ערך 'חגוי', עמ' 168*.

פירוש לשיר השירים

65 **המדרגה.**³⁰ כמ' 'ונפלו המדרגות' (יח' לח 20),³¹ עניין מעלות הם.³²

15–17. **אחזו לנו שועלים.** עכשיו היא מספרת ואומרת: כשהיינו שם אני ואהובי בתוך הפרדס [לטייל]³³ שם, ראינו שועלים קטנים מחבלים כרמים שהוציאו סמדר, כי אז הם נוחות ורכות להתחבל. ובאו בני ביתינו והרגום ולקחום. וכראותינו את כל זאת שמחנו בטיילינו ובאהבתינו. ובחר דודי בי ואני בחרתי בו. שהרי הוא המטייל הרועה סוסיו בשושנים. ואמרתי לו: קודם שיהא נופח רוח³⁴ חמימות היום וקודם שינוסו הצללים עד חצי היום, שחמה זורחת ועומדת בראש כל אדם, טוב דמה לך דודי לצבי או לאייל, שהם קלים לרוץ, וחזור³⁵ בדרך³⁶ הרים וגבעות כאשר באתה. כמ' שאמ' למעלה 'מדלג על ההרים' (פס' 8).

75 דימיון על המצריים שטבעו בים, על אשר חיבלו כנסת ישר'. ועל כן נתחבב הק' אליה והשרה שכינתו בתוכה, עד שחטאת במעשה העגל וחזר הק' מעליה בדרך אשר בא בו.

אחזו. לש' פִּעְלו כמ' 'מדוע אֶחָרוּ פעמי מרכבותיו' (שופ' ה 28).

וכרמינו סמדר. מוסב על 'הגפנים סמדר' (פס' 13).³⁷

80 **עד שיפוח היום.** לש' ניפוח. כמ' 'ויפח באפיו' (בר' ב 7).

עד. בעוד. כמ' 'עד שהמלך במסיבו' (שה"ש א 12).³⁸

65. המדרגה: ספ; ומדרגות; 67. מחבלים: ספ, ב: המחבלים; 68. ורכות: ב, סו: ודקות; 69. בטיילינו: ספ; בטיילתינו; 69–70. דודי בי: ספ; בי דודי; 70. בי: ב; בו; המטייל: ספ; מטייל; הרועה: ספ; ורועה; ואמרתי: ספ; אמרתי; 71. שיהא: סו; שיהא; נופח: סו; נפוח; וקודם: ספ; קודם; 73. וגבעות: ב; ובקעו; 74. שאמ': ספ, ב: שג'; ההרים: ספ, ב: + וגו'; 76. אליה: ספ; עליה; והשרה: ב; ושיכן; 77. מעליה: ב; מאליה; בו: ספ; בה; 81. כמ' עד: ב; בעוד;

30 נה"מ: המדרגה.

31 נה"מ: המדרגות.

32 ראה מחברת מנחם, ערך 'דרג', עמ' 132*.

33 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

34 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: ריח; בכ"י ב ובכ"י סו: חסר.

35 על פי כ"י ספ. בכ"י ה ובכ"י ב: וחוזר (בכ"י ה יש סימן של בי"ת קטנה מעל המילה, ואפשר שהסופר מציין בכך את שיכול האותיות). ילינק שחזר: וחוזרים.

36 בכ"י ה הבי"ת מוקטנת וכתובה מעל השורה.

37 נה"מ: והגפנים.

38 נה"מ: במסבו.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

הרי בתר. שם מקום הר הוא. ויש לפרש שהוא לש' פילוג וחילוק. כמ'
'ויבתר אותם' (בר' טו 10).³⁹

82. ויש לפרש: ב: לפרשו; שהוא: ב: חסר; וחילוק: ספ: + הוא.

39 נה"מ: אתם.

פרק ג

1-4. **על משכבי.** כאשר נתרחק¹ ידידי מעלי ושכבתי על משכבי בלילה, נתחרטתי על עווני² ותאבתי לו.³ קמתי ובקשתי⁴ ולא מצאתיה. שהלכתי לסבב בעיר, בשוקים וברחובות, ולא מצאתיו. ומצאוני שומרי העיר, ושאלתי להם אם ראו את אהובי, אשר אהבה נפשי אותו. והם השיבו לי: באותו מקום ובאותו דרך עבר ושם תמצאהו, כי ראינוהו עובר דרך עלינו. ולזמן מועט אשר עברתי ופרשתי מהם, משומרי העיר, הלכתי עד שמצאתי את ידידי. אחזתי בו בכח ולא נתתי לו ריפיון ועיכוב לפרוש מעלי.⁴ עד שהבאתיו אל בית אמי בתוך החדר(י),⁵ ושם נתחבבנו באהבת נעורים אני והוא.

10 דימיון על שהייתה כנסת ישר' נזופה לפני הק' על מעשה העגל והמרגלי', עד מלחמת סיחון ועוג ומלחמ' יהושע שהיה בעזרתה ונצחונה. ולא היתה תקומה לאויביה מפניה.

5. **השבעתי אתכם.** כך היא משיבה לריעותיה הבתולות, כאשר ביארתי למעלה.

15 דימיון על גלות הזה. שביקשו האומות להסיר יראת הק' מלבה לעבוד את אלוהיהם.

1. משכבי: ספ: משכבתי; בלילה: ב: חסר; 2. קמתי: ספ, ב: וקמתי; ולא: ספ: לא; 3. בשוקים: ספ, ב: ובשוקים; ומצאוני: ב: מצאוני; 4. ראו: ספ: ראוהו; אהובי: ב: אוהבי; אהבה: ב: אהב; 5. באותו מקום ובאותו דרך: ספ: באותו דרך ובאותו מקום; ראינוהו: ב: ראינו; 6. הלכתי: ב: חסר; 7. את: ספ: חסר; בכח: ב: חסר; 8. אמי: ב: + ואל חדר הורתי; נעורים: ספ, ב: נעורינו; 10. על שהייתה כנסת ישר': ב: לכנסת ישר' שהיתה; 11. עד: ספ: על; שהיה: ב: שהיתה; ונצחונה: ב, סו: ונצחונה; 12. מפניה: ספ, ב: בפניה; 13. כאשר: ספ, ב: אשר; 15. על גלות הזה: ספ: לגלות זה; שביקשו: ספ: אשר בקשו; יראת: ב: חסר;

- 1 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: יתרחק.
- 2 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: עיני.
- 3 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: לי.
- 4 על פי כ"י ב. בכ"י ספ: מעליי; בכ"י ה: מעליו.
- 5 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

וכן דרך הילוך שיר זה. שהיא משוררת ומתאוננת בכולן באהבת דודה,
ולאחר קצת ספירת דברי אהבתה עם ריעותיה, שאמרה: באהבה זאת
אהב(ת)ני⁶ דודי ו(ב)אהבה⁷ זו הראיתי⁸ לו. והן גוערות ומשיבות לה:
הסירי⁹ אהבתו מלבך, כי מאס ביך ולא ישוב עוד אליך, והידבקי באהובים
20 שלנו. והיא משבעת אותם שלא תוסיפו לדבר עוד אליה בכך, כי לא תשכח
אהבתו¹⁰ עד עולם. וכן מוכיח שהיא מספרת הכל, את דבריה ואת דברי
האובה. 'ענה דודי ואמר לי' (שה"ש ב 10), ולא כתב 'ענתה דוד[ת]י'¹¹ ואמרה
אלי'. וכן 'אני ישינה ולבי ער. קול דודי' (שה"ש ה 2).¹² וכן '[השבעתי אתכם'
25 (שה"ש ב 7)],¹³ השבעות שהיא משבעת לחברותיה הבתולות. ועוד היום
דרך המשוררים לשורר שיר שהוא מספר מעשה אהבה של¹⁴ שניהם, בשירי
אהבה במנהג העולם.

6. **מי זאת.** עכשיו הוא משבח בשבח אהבתו ואומר לריעיו: הביטו
וראו, הן היתה כזאת? ומי זאת שהיא¹⁵ עולה והולכת אחרי באהבתה
30 אותי? שהיא עולה וממהרת לבוא עמי כתימרות עשן העולה למעלה, והיא
מקוטרת ומבוסמת מור ולבונה ובשמים מכל הבשמים שמוכרים הרוכלים,
שריחה מתוק וטוב וערב לכל. עניין הבתולה הבורחת עם אהבה בארץ
לא זרועה דרך המדבר, באהבתה אותו כנפשה ונפשו קשורה בה.

דמיון לכנסת ישר' אשר הלכה אחר הק' דרך המדבר בארץ ציה וצלמות,

18. זאת: ספ: זו; ב: חסר; דודי: ב: חסר; 20. מאס: ספ: מואס; 21. תשכח: ספ: אשכח; 22.
עד עולם: ספ: לעולם; 23. האובה: ספ: האהוב; 24. אלי: ספ: חסר; 25. השבעות: ספ: חסר;
לחברותיה: ב: את חברותיה; 26. דרך: ספ: חסר; בשירי: ב: שירו; 27. אהבה: ב: חסר; במנהג:
ספ, ב: כמנהג; 27–28. העולם [...] הביטו: ספ: נשמטה שורה (אחת עשרה מילים); 28. הוא: ב:
חסר; 30. העולה: ב: שהיא עולה; והיא: ספ: חסר; 31. ובשמים: ב: חסר; הבשמים: ב: בשמים;
32. שריחה: ב: שריחם; וטוב: ב: חסר; אהבה: ספ: אהובה; 33. אותו: ב: חסר; קשורה: ב: קשור;
34. אשר הלכה: ב: שהלכה;

6 זו הגרסה בכל כתבי היד (אם כי בכ"י ב מטושטש), אבל נראה שצריך להיות: אהבני.
7 ההשמטה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו.
8 על פי כ"י ב. בכ"י ספ: הראתי; בכ"י ה: הראותי.
9 על פי כ"י ספ, כ"י סו, וכנראה גם כ"י ב. בכ"י ה: תסירי.
10 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: אהבתי.
11 על פי כ"י ספ. כ"י ה וכ"י ב: דודי.
12 נה"מ: ישנה.
13 התוספת על פי כ"י ספ.
14 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: על.
15 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: שהוא; בכ"י ב: חסר.

פירוש לשיר השירים

35 אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם, והיתה מקטרת לפניו קטרת תמיד (לפני הק'),¹⁶ להעלות תמרות עשן לנדוף ריח.

מקוטרת.¹⁷ קיטור הארץ כעין מוגמר שהיו נהוגים בו הקדמונים.
אבקת. פ' דקת¹⁸ ושחקי מרקחת, כי לא יותן על גחלי מחתה כי אם הדק דק כעפר. על כן כינהו אבקת.

40 **רוכל.** סוחר ומוכר בשמים המחזר מעיר לעיר ו[מ]מדינה¹⁹ למדינה.

7–11. **הנה מטתו.** היא מספרת ואומרת אל²⁰ הבתולות בשבח אהובה: הנה תפארת גדולת ידידי בכך שהוא שוכב על מיטתו כמיטת[ו]²¹ של שלמה המלך, וגיבוריו מלומדי מלחמתו כל אחד חגור חרבו על ירכו. והחרבות²² אחוזות בידיהם לשומרו בלילה כדרך מלכים הנשמרים על מטותיהם כאשר הם ישינים. כעניין שאמ' דוד לאבנר 'ולמה לא שמרת אל אדניך המלך' (שמ"א כו 15). ואומ' 'לא טוב הדבר אשר עשית חי ה' כי בני מות אתם אשר לא שמרתם אל אדוניכם' (שמ"א כו 16).²³ ומה הוא שבח בניין היכל מיטתו של אהובי? אפריון והיכל עשה לו ממבחר עצי²⁴ הלבנון, כאפריון של שלמה המלך. ועמודי ערש מיטתו עשה של כסף, ורפידת שיבוץ יופי המיטה עשה של זהב, ומרכב פריסת המיטה שהוא שוכב עליה של ארגמן. 50 וחדר המטה רצוף אהבה בתוכו מבנות שרי ירושל' היושבות סביב מיטתו.

35. מקטרת: ספ, ב: מקוטרת; 36. תמרות: ספ; תימורת; 37. קיטור: ספ; יקיטור; נהוגים: ספ; נהגין; ב: נהוגים; 38. פ': ספ, ב: פת'; ושחקי: ספ; ושחק; ב: שחק; 40. ומוכר: ספ, ב: מוכר; 41. היא: ספ; הנה; ואומרת: ספ, ב, סו: ומזמרת; אהובה: ב, סו: אהבה; 43. מלחמתו: ב: + כולם אחוזי חרב, פעמיים, בסוף העמוד ובראש העמוד הבא; אחד: ספ; + ואחד; 44. כדרך מלכים: ב: כדרך כל המלכים; הנשמרים: ב: + בלילה; 46. ואומ': ב: ואמ'; 47. שבח: ספ; השבח; היכל: ב: חסר; 48. אהובי: ב: אהבי; והיכל: ספ; היכל; 49. ערש: ב: ארז; עשה: ב: חסר; ורפידת: ספ; ורפידת; שיבוץ: ב: שבח; יופי: ספ; חסר; 50. המיטה: ב: מיטתו; עליה: ספ; עליו; 51. סביב: ספ; סביבות;

16. ההשמטה על פי כ"י ספ.

17. נה"מ: מקטרת.

18. ואולי יש לשחזר כאן: פ[תרונו] דקת [סמים] בעקבות מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, ערך 'אבקת', עמ' 18*.

19. ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

20. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: על.

21. ההשלמה על פי כ"י ב וכ"י סו.

22. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: והפרכות את. ילינק שחזר מסברה: והרמחות.

23. נה"מ: הדבר הזה [...] על אדניכם.

24. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: המובחר מעצי.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

צאינה וראינה בתולותיי ונערותיי בנות ציון בידידי, שהוא משובח כשלמה המלך, אשר נתעטר בעטרה שעשתה ועטרה לו אמו בת שבע ביום חתונתו ושמחתו.

55 כן הוא צחות המלה. וכל עיניין דבר מלכות זה היה בשלמה המלך. שהיו עמודי²⁵ מיטתו ואפיריונו של כסף, ורפידתו של זהב ומרכבו ארגמן. כעניין שנ' 'מיטות זהב וכסף על רצפת בהט' (אס' א 6)²⁶ וג', להבדיל בין הקודש ובין החול. ושלמה המלך [אשר]²⁷ יסד שיר זה, לא מצא מלך אפי' אחד במלכי האדמה מפואר ומושל בכל כיפה וגדול בדבר המלכות יותר ממנו. ועל כן דימה דבריו של זה במלכותו, וכינה שבחו בספירתה של אהובתו. 60

דימיון להק', אשר השרה וצמצם שכינתו במשכן בין הכרובים 'כמער אש ולויות' (מל"א ז 36)²⁸ באהבתו את ישראל לעולם. ועל כן כנסת ישראל, כשהיא זוכרת את כל אלה, אומרת אל האומות: צאינה וראינה אם נתחבב(נ)ה²⁹ לפניו אומה אחת כמונו. ועל כן יש לי להתאונן באהבתו, כי נתרחק ממני.

65 **רפידתו.** עיניין תיקון מצע הוא, כמ' 'בחשך רפדתי יצועי' (איוב יז 13). **רצוף.** עיניין חישוק ומצע,³⁰ כמ' 'רצפת בהט ושש' (אס' א 6), וגו'.

53. שעשתה ועטרה: ספ, ב: שעטרה; 55. מלכות: ספ, ב: המלכות; בשלמה המלך: ספ: במלך שלמה; 57. וג': ספ: חסר; 58. אפי': ספ: חסר; 59. האדמה: ספ: אדמה; מפואר: ספ: חסר; כיפה: ספ, ב: הכיפה; המלכות: ספ, ב: מלכות; 60. ועל: ספ: על; דימה: ב: + את; בספירתה: ספ: בספירה; 62. את: ב: של; 64. כמונו: ספ: כמוני; ועל: ספ: על; באהבתו: ספ: באהבה; 66. וגו': ספ, ב: חסר.

25 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: גיבורי.

26 נה"מ: מטות.

27 על פי כ"י ספ וכ"י ב (אש').

28 נה"מ: כמער איש וליות.

29 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

30 ראה מחברת מנחם, ערך 'רצף', עמ' 355*.

פרק ד

1-6. **הנך יפה רעייתי**¹ עכשיו הוא מספר בשבח ויופי אהובתו. הנך יפה רעייתי אשר עיניך כיונים, נכונים והגונים כעיני יונים. ושער שלך, אשר בפני עילופיך ועיטופיך, שחור והגון כשיער עדרי עזים, שרובן יש להן שיער שחור. ונראה שיער שלהן נאה והגון וצחוח² כאשר נראו מהר גלעד.³ ויורדות למטה מן ההר, והעומד בתחתית ההר רואה את כולן צחוחות, וכשר הדבר בעיניו. שנייך לבנות וברות כעדר רחלים קצובות⁴ ומנויות שעלו מלובנות⁵ וצחוחות מן הרחצה. שכל השינים מתאימות⁶ ומכוונות ודקות, זו מעל זו, שאין בהם שיכול ופגימה.⁷ שפתותיך, הדבוקות ומצומצמות זו אצל זו, דומות כאילו חוט צבוע בין שתיהן מאדמומית⁸ הבשר אשר בהן. ודיבורך נאה והגון. ורקת פרצופך אשר בפני עילופך ועיטופך אדומה ומצוחצחת ועגולה כחצי רימון. כמגדל דוד שהוא גבוה ותלול וזקוף ובנוי לתלפיות, שהמגינים ושלטי הגיבורים תלויין⁹ עליו ובתוכו ליופי, כך צוארך זקוף, נאה ונעים.¹⁰ שני שדייך נכונים והגונים ומכוונים כשני עפרים תאומים קטנים, בני צבייה הרועים בין השושנים. ובעוד¹¹ שהרוח נופת, קודם [שיבוא]¹² חום השמש בחצי היום וקודם

1. ויופי: ספ: ביופי; 2. כיונים: ספ, ב: חסר; 3. בפני: ב: חסר; 4. עזים: ב: צאן; 6. בעיניו: ספ: בעיניך; רחלים: ב: הרחלים; 7. וצחוחות: ספ, ב: וצחורות; 8. זו מעל זו: ספ: זה מעל זה; ב: זו אצל זו; 9. כאילו חוט: ספ: כחוט; שתיהן: ב: שניהם; 10. הבשר: ב: של בשר; ורקת: ספ: ורקתך; פרצופך: ספ: פרצוף; 11. ועגולה כחצי רימון: ב: כחצי רימון ועגולה; 13. נאה: ב: ונאה; 14. מכוונים: ספ: חסר; בין השושנים: ב: בשושנים; 15. שהרוח: ב: הרוח;

1. נה"מ: רעייתי.
2. על פי כ"י ספ. בכ"י ה: וצחות; בכ"י ב ובכ"י סו: וצח.
3. הסופר כתב 'הגלעד' ומחק את הה"א על ידי סימון מעליה. בכ"י ספ: גלעה; בכ"י ב: הגלעד.
4. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: רצובות (ילינק שחזר: חצובות).
5. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: מלזבנות (ילינק שחזר: מלובנות).
6. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: מתאומות.
7. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ופגומה.
8. על פי כ"י ספ, כ"י ב ובכ"י סו. בכ"י ה: מאדמומות.
9. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: תלוייך.
10. על פי כ"י ספ. בכ"י ה: עינים; בכ"י ב: חסר.
11. על פי כ"י ספ וכ"י ב (בעוד). בכ"י ה: ובעיר (בכ"י זה נפוצים חילופי יו"ד/וי"ו ודל"ת/רי"ש).
12. ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב (שיבא).

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שינוסו¹³ הצללים, אלך לי אל הר המור. ותבואי עמי בתוך הפרדס וגטייל
[שם],¹⁴ ונתחב[ב]ה¹⁵ יחד בצל¹⁶ האילנות.

דימיון על יפוי מלאכת המקדש ושרתה שכינה בו. ועל בניין היכל שלמה
ומגדל דוד, שכל העמים כפופים ומשועבדים ופונים שם. ועל שני פרנסיהם
רועי ישר', מלך וכהן גדול,¹⁷ המגינים על כנסת ישר', אשר יוציאום ואשר
יביאום. 20

הנך יפה רעייתי¹⁸ **הנך יפה עיניך יונים וג'.** פסוק זה כפול בראשיתו
להחזיק ולהאמת דברו. כמ' 'עורי עורי דבורה עורי דברי שיר' (שופ' ה
12); 'כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו' (תה' צב 10).¹⁹ [יונים. קולמש
אפולוש בל']²⁰ 25

מבעד. בפני. כמ' 'בעד כל רחם' (בר' כ 18); 'הלא אתה סכת בעדו' (איוב א
10).²¹

לצמתך. עניין עלף ומעטה²² הוא.²³ והמפרשים²⁴ לצמתך (שבתו. עולת
שבת בשבתו. חגה חדשה ושבתה. שהתי"ו של שבת היא שורש. ועכשיו)²⁵
לש' צומת לא יתכן לשונם. שאם כן כדבריהם, התי"ו נשרשת בתיבה²⁶ 30

16. בתוך הפרדס: ב: לפרדס; 18. דימיון: ספ: דמיונות; מלאכת: ב: בית; ועל: ב, סו: על; היכל:
ספ: ההיכל; 19. כפופים: ספ: כופפים; פרנסיהם: ספ: פנדיסיהם; 22. וג': ספ: חסר; ב: כו';
23. להחזיק: ב: לחזק; ולהאמת: ספ, ב: לאמת; דברו: ספ: דבריו; דברי: ב: כו'; שיר: ב: חסר; ספ:
+ וכמ'; 26. כמ': ספ: חסר; 28. הוא: ב: חסר; לצמתך: ספ: צמתך; 30. לא: סו: ולא; לשונם:
ספ: לשון; שאם: ספ: שאדם; כן: ב: חסר;

13 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ונסו.

14 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

15 ההשלמה על פי כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ספ: ונתחבכה (ילינק שחזר: ונתחבבנו).

16 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: בכל.

17 בכ"י ה המילה כתובה 'וגדול', והוי"ו מסומנת מעליה למחיקה.

18 נה"מ: רעיתי.

19 נה"מ: איביך (פעמיים).

20 התוספת על פי כ"י ב, ומשמעות הלעז: יונים מבעלי הכנף. ראה לעיל עמ' 204–205.

21 נה"מ: הלא את שכת בעדו.

22 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ומעניה (ט = נ+י).

23 ראה מחברת מנחם, ערך 'צמת', עמ' 320*.

24 על פי כ"י ספ, כ"י ב (והמפרשי) וכ"י סו. בכ"י ה: הממשים (ילינק תיקן מסברה:
והממשילים). המילה 'והמפרשים' מסומנת בכ"י ספ בכתרים מעליה. לעניין זה ראה
בהרחבה במבוא, עמ' 22–23. התוספת כתובה בגופן שונה, להבדילה מן הטקסט המקורי.

25 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב (וכנראה גם כ"י סו). בכ"י ה זו דיטוגרפיה של המשפט
הבא מיד להלן, לאחר המילה 'שבת'. ראה לעיל, עמ' 22.

26 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: בתוכה.

פירוש לשיר השירים

והיה לינקד ולהידגש²⁷ לצמתך, כמ' [שבתו]:²⁸ 'עולת שבת בשבתו' (במ' כח 10);²⁹ 'חגה חדשה ושבתה' (הו' ב 13). שהתי"ו של שבת היא שורש. ועכשיו תי"ו של לצמתך נרפית, להודיע שאינה שורש ובאה במקום ה"י, כמ' ערוה³⁰ ערותה, שפחה שפחתה, אמה אמתה, גבורה גבורתה. וכן מלאה מלאתך, צדקה צדקתך, רקה רקתך, צמה צמתך. ואת אשר נדגשו התוי"ן הללו, שיאמר מן מרכבה מרכבתך, מחשבה מחשבתך, מלאכה מלאכתך – הם וכל בני דוגמתם – מפני החטף אשר לפניו הן נדגשות, ואין הדגש חשוב. ואשר הלב נוקף, על אשר מן האחות יאמר אחותו, אחותך, אחותי, אחותינו, שהיה להידגש תוי"ן מפני שהן באות מיסוד תי"ו של אחות – (ו)המבין³¹ יבין כי תי"ו של אחות אינה שורש. ריעו בצידו, שיאמר אח לזכר ואחות לנקבה, לש' אחוה. ואחרי אשר אני רואה אח לזכר שומע אני תי"ו של אחות אינה שורש. ועוד, שבלשון רבים יאמר אחיותיהם, שבאה יו"ד אחר חי"ת, ונראה שבאה יו"ד במקום ה"י, והיה לו לומר בלש' נקבה אַחָה ולזכר אח. כי בכמה מקומות תבוא יו"ד במקום ה"י, כמ' מן חַזָּה חזיון,³² בַּזָּה בזיון, צָבָה צביון, הָרָה הריון. ואם לחשך לומר על חטאתו, שהוא מן חטאת, ומדוע לא ננקד חטאתו³³ תי"ו בדגש, לפי שהתי"ו שורש? תשובתו בצידו, שאינו מן חטאת כי אם [מן]³⁴ חטאה, שנ' 'נושא עון ופשע וחטאה'

31. והיה: ספ; והיתה: ב; היה: 32. חגה: ב; חסר; שהתי"ו: ב; שתי"ו: היא שורש: ב; נשרשת; 33. לצמתך: ספ; צמתך; 34. ערותה: ב; ערותך; שפחתה: ב; שפחתך; אמתה: ב; אמתך; וכן: ספ; וכך; 34–35. גבורה [...] צדקתך (שבע מילים): ב; חסר; 35. ואת אשר: ב; ואשר; התוי"ן: ספ; ב; תוי"ן; 36. שיאמר: ספ; שיאמרו; מרכבתך: ב; + מן; 37. אשר לפניו: ב; שלפני; הן: ספ; הם; ב; חסר; 38. ואשר: ספ; ואם; ב; ואף; נוקף: ספ; נזקף; על: ספ; חסר; מן האחות יאמר: ספ; ב; יאמר (ב; יאמ') מן אחות; אחותו, אחותך, אחותי: ב; אחותי אחותו אחותך; 39. אחותינו, שהיה: ב; חסר; להידגש: ב; לידגש; תוי"ן: ב; התוי"ן; באות: ספ, ב; באין; 41. ואחות: ב; אחות; 42. שבלשון: ב; כי בלשון; אחיותיהם: ספ; אחיותיכם; 43. בלש' נקבה: ב; לנקבה; 44. מן: ספ; כן; ב; חסר; 45. בזה בזיון, צבה צביון: ב; צבה צביון בזה בזיון; ואם: ספ; אם; לומר: ספ; חסר; 46. ומדוע: ב; מדוע; שהתי"ו: ספ; שתי"ו; 47. בצידו: ספ; בצידה; שאינו: ספ; שאינה: ב; + בא;

27 על פי כ"י ספ. בכ"י ב: ולידגש; בכ"י ה: ולהדגש. אפשר שכ"י ב משקף את הגרסה המקורית, אך הטעות בכ"י ה מוסברת טוב יותר על פי כ"י ספ.
28 ההשלמה על פי כ"י ספ, ועל פי לשון הדיטוגרפיה לעיל (הערה 25).
29 נה"מ: עלת.
30 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ערום.
31 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
32 בכ"י ה המילה כתובה 'חיזיון' והיו"ד מחוקה.
33 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: תבואות.
34 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

- (שם' לד 7), ועל כן תי"ו של חטאתו נרפית.
- שערך כעדר העיזים.**³⁵ אין לך שיעור(ו)³⁶ הגון ונאה כאשה בשיער שחור, כשיער עזים שרובן שחורות. כעינין שנ' למטה 'שחורות כעורב' (שה"ש ה 11). וכן דרך נשים, שמשימות(הון)³⁷ מן השיער שלהן סביב עיניהן, אצל מעטה הצעיף, ליופי.
- שגלשו מהר גלעד.** בארץ גלעד מצויין עזים ושיער שלהן נאה מאד, והולכות לרעות על ההרים [כ]מנהגן.³⁸ ובירידתן מן ההר נראות כולן לעומדים³⁹ בתחתיתו של הר,⁴⁰ והדבר נאה להם להסתכל.
- שגלשו.** כמ' שנראו.⁴¹ במחברת מנחם.⁴² והוא תרג' של גבת.⁴³
- שינייך.**⁴⁴ דבר זה נאה ונכון לאשה, שיניה לבנות ודקות ומכוונות זו⁴⁵ אצל זו בלא פגימה ושבירה.
- מן הרחצה.** רוב רחלים לבנות הן, וכשהן רוחצות במים צמרן צח ולבן.
- הקצובות.** רחילים חשובות, שקצוב ומנוי חשבון שלהן מחמת חשיבותן.
- כחוט השני שפתותיך.**⁴⁶ שפתים כשהן דבוקות, נראה סדק שביניהן כמין
48. ועל: ספ; על; נרפית: ספ; נרפית; 49. הגון ונאה: ספ; נאה והגון; כאשה: ספ; באשה: ב; חסר; בשיער: ספ; כשיער: ב; + שהוא; 50. שחורות: ב; + כעורב; 51. נשים: ספ; ב; הנשים; שלהן: ספ; ב; חסר; 52. מעטה: ספ; מעשה; 53. גלעד: ספ; ב; הגלעד; 54. נראות: ב; נראין; כולן: ב; חסר; 55. בתחתיתו: ספ; בתחתיתן; ב; בתחתית; 56. כמ': ב; סו: חסר; של: ב; חסר; 57. ודקות: ב; סו: חסר; 58. בלא: ב; בלי; 59. רחלים: ב; רחילות; במים: ספ; ב; בנהר; 60. ומנוי: ב; המילה כתובה פעמיים, בסוף העמוד ובראש העמוד הבא; מחמת: ב; מרוב; 61. כשהן: ב; שהם; סדק: ספ; שדק; כמין: ספ; כמו;
- 35 נה"מ: העיזים.
- 36 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב (שער).
- 37 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב. אפשר שהגרסה בכ"י ה היא שיבוש של 'משימות הן' (או דיטוגרפיה של 'מן').
- 38 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
- 39 בכ"י ה הלמ"ד כתובה מעל השורה.
- 40 כ"י ב: ההר. בכ"י ה המילה כתובה 'ההר' והה"א הראשונה מחוקה.
- 41 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: שנראה. מחברת מנחם, ערך 'גלש', עמ' 107*, ולעיל, עמ' 18-19.
- 42 בכ"י ה המילים 'במחברת מנחם' מסומנות בכתרים מעליהן, וייתכן שהן תוספת (ראה במבוא, עמ' 76).
- 43 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: ע"ח (ילינק הציע: עלו). ואכן גל"ש הוא תרגומו של גב"ח בוי' יג 43, וכן מתורגמת המילה גבחת – גלושתא בוי' יג 42, 43.
- 44 נה"מ: שניך.
- 45 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: זה, וכן מיד להלן.
- 46 נה"מ: שפתותיך.

פירוש לשיר השירים

- חוט צבוע בצבע אדום ליופי.
- ומדברך נאווה.** מדבר שם דבר הוא, כמ' מספר, מגדל, מכתב, מקדש. מדבר לש' דיבור.
- 65 **כפלה הרימון.**⁴⁷ כחצי רימון, שהוא משופע ואדום מבחוץ, כן רימוני פרצופה משופעים, אדומים, צחים וברורים.
- רקתך.** לש' תלמוד קרניים [רמוני]⁴⁸ דאפי.
- לתלפיות.** עשוי ובנוי כבניין מפואר, וכל אומנין בנאים מתלמדים ממנו. ותוי"ן של תלפיות כתי"ו של תרמית תרמיות, תבנית תבניות, תלפית תלפיות. והוא מגזרת 'מלפנו מבהמות ארץ' (איוב לה 11). ויש לפרש תלפיות – שיני המגדל, והוא נוי ויופי למגדלים.
- אלף המגן.** מגינים התלויים במגדל נוי הם להם.
- כל שילטי.**⁴⁹ כלי מלחמה הם.⁵⁰ נרתקים ליתן בהם חיצים, כמ' 'הברו החיצים מלאו השלטים' (יר' נא 11);⁵¹ 'שלטיהם תלו על החומות' (יח' כז 11).⁵² 75
- תאומי צבייה.**⁵³ מנהג של צבייה ללדת תאומים, והולכי' מותאמים יחד ומכוונים לרעות אנה ואנה בילדות קטנותם, ונאה להסתכל בהם. וע(ו)ד⁵⁴ עתה סיפר יופי אהובתו מלמעלה למטה: שערה ועיניה ושיניה ושיפתותיה ודבריה ופרצופה וצוארה וקומתה ושדיה, בהיותם⁵⁵ מתחבבים זה עם זה בתוך הפרדס, על אשר סיפרה היא שבחו בסמוך – 'הנה מיטתו' (שה"ש ג
63. הוא: ב: חסר; מספר: ב: חסר; 65. הרימון: ב: + רקתך; כן: ספ, ב: כך; 67. לש': ב: בלש'; סו: בלשון; קרניים: ב, סו: קרוי; 68. לתלפיות: ספ: + עשוי ובנוי; 69. כתי"ו: ב: כתוי"ן; תרמיות: ב: + תחתית תחתיות; 70. והוא: סו: והיא; 72. הם: ספ, ב: חסר; להם: ספ: להיכל; 73. כל: ספ: חסר; 74. מלאו: ספ: ומלאו; 76. של צבייה: ב: הצבייה; 77. בילדות: ספ: כילדות; קטנותם: ספ: חסר; 78. ועיניה: ספ: חסר, ב: עיניה; ושיניה: ב: ושיניה; ספ: כל אחת משבע המילים מכאן ואילך (ושיניה [...]) ושדיה) מסומנת בכתר אחד מעליה; ושיפתותיה: ב: ושפתיה; ודבריה: ב: ודבריהם;
- 47 נה"מ: הרמון.
- 48 ההשלמה על פי כ"י ספ (רימוני), כ"י סו (רומנא); בכ"י ב משובש: ממנא. המקום המכוון הוא בבלי, עבודה זרה ל ע"ב.
- 49 נה"מ: שלטי.
- 50 ראה מחברת מנחם, ערך 'שלט', עמ' 381*.
- 51 נה"מ: החצים.
- 52 נה"מ: חומותיך (וכך בכ"י ב ובכ"י סו).
- 53 נה"מ: צביה.
- 54 ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
- 55 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: בהוותם.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

7. ⁵⁶ וקודם שיגיע השמש לחצי היום אמר לאהובתו: אלך לי אל הר המור מפני החורב, ואת תלכי ותבואי עמי ונטייל שם.
המור. שם בושם הוא. כמ' 'מור ואהלות' (שה"ש ד 14), ⁵⁷ ששם הם גדילים.
אל גבעת הלבונה. ⁵⁸ כפל מלה.

85 7-11. **כולך יפה רעייתי.** ⁵⁹ עכשיו הוא מספר יופייה שאין בה מום, ומדבר עמה: אתי מלבנון תבואי, ותטיילי עמי ותביטי ותסתכלי אנה ואנה מראש ההרים, ונתחבבה יחד. ליבבתיני בהבטה שלך לאהבה אותי, כשאת מבטת מעט ⁶⁰ ומראה את עצמה כאילו אינה מבטת. ואת מתחבבת בעיני בשביל ענק אחד אשר לצוארך, יותר מאשה אחרת ענוקה בענק כפול. מה יפו דודיך יותר מכל מיני משקה מתיקה, ומה נעים לי ריח שמניך מכל ריח בשמים. נופת צופים נוטפ[ו]ת ⁶¹ שפתותיך, וריח שלמותיך ובגדיך טוב וערב עלי מעצי הלבונה.

דימיון לכנסת ישר' שהיתה בשלוח [בזמן] ⁶² שבית המקדש קיים, קודם ש(י)עבדו ⁶³ ע"ז, והיתה אהובה ונעימה למקום.

95 **אמנה.** שם הר, כמ' שגיר וחרמון.
מהררי נמרים. אותן חיות רעות, מקום גידולן על אותן הרים.
אתי מלבנון כלה אתי מלבנ' תבואי. כתוב זה כפול. כמ' 'הנך יפה רעייתי הנך יפה' (שה"ש ד 1); ⁶⁴ 'נשאו נהרות ה' נשאו' (תה' צג 3); 'כי הנה אויבך

83. הוא: ספ, ב: חסר; הם: ספ: היו; 84. אל: ספ, ב: ואל; 85. עכשיו: ב: עתה; הוא: ב: חסר;
86. מלבנון: ספ, ב: + כלה; תבואי: ספ, ב: בואי; 87. ליבבתיני: ספ: + אחותי כלה; 88. ואת: ספ:
ואם; מתחבבת: ספ, ב: נתחבבת; 91. ובגדיך: ב: חסר; 92. עלי: ספ: לי; הלבונה: ספ: לבונה;
93. קודם: ב, סו: חסר; 94. ע"ז: ב, סו: עבודה; אהובה: הו"ו מתוקנת בשוליים; למקום: ספ:
להקב"ה; 96. מהררי: ספ: מהרי; אותן חיות רעות, מקום: ב: חסר; הרים: ב: ההרים; 97. אתי
מלבנ' תבואי: ב: חסר; כתוב: ב: פסוק; 98. נשאו נהרות ה' נשאו: ב: חסר;

56 נה"מ: מטתו.

57 נה"מ: מר.

58 נה"מ: ואל.

59 נה"מ: כלך יפה רעייתי.

60 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: מעני (ט = נ+י).

61 ההשלמה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו (ילינק שחזר: מנופת).

62 התוספת על פי כ"י ספ וכ"י ב.

63 ההשמטה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו.

64 נה"מ: רעייתי.

פירוש לשיר השירים

- ה' כי הנה' (תה' צב 10);⁶⁵ וכן 'ליבבתיני אחותי כלה ליבבתיני' (שה"ש ד 9).⁶⁶ 100
- באחד ענק.** שאין הענק כי אם בחוץ. ויש לך אשה שהענק כפול לצוארה, מבית ו[מ]חוץ.⁶⁷
- מה טובו.**⁶⁸ כפל מלה על 'מה יפו', כמ' 'את בניך הטובים' (מל"א כ 3);⁶⁹ 'ותרא אותו כי טוב הוא' (שמ' ב 2).⁷⁰
- נופת.**⁷¹ כמ' 'מתוקים מדבש ונופת צופים' (תה' יט 11).⁷² 105
- כריח לבנון.** אילן הטוען לבונה וריחו נודף.

- 12–15. **גן נעול.** עכשיו הוא מספר בשבח אהובתו ואומר: את אחותי כלה הנך יקרה ושמורה לשמור עצמך מאחרים, כפרדס שהוא נעול ומשומר מכל [ורואיו],⁷³ וכמעין מקור מים חיים שהוא חתום ונעול בתוך הפרדס להשקות ממנו האילנות. ובית השלחין שלך טוב וראוי, לח ור טוב כפרדס של אחרי' שהוא טוב עד מאד, שגדילין בו רימונים ופרי מגדים, כפרים עם נרדים עם כל ראשי בשמים. ומעין גנים, באר מים חיים, בתוכו. שנוטפים מימיו ונוזלים מתוך עצי לבונה שבתוך הפרדס, כי מביניהם יוצא מקור המעין. ועל כן המים מרוקחים וריחן נודף, מחמת ריח הלבונה הקולט בהם. ועל כל זאת בית השלחין שלך טוב ומשובח מפרדס⁷⁴ זה. להודיע

99. וכן: ספ, ב: חסר; ליבבתיני: (בסוף המובאה): ספ; + כפול הוא; 101. הענק: ב: ענק; בחוץ: ספ, ב: מבחוץ; 103. מה יפו: ב: יפו פעמיק; כמ': ב: חסר; 105. נופת. כמ': ספ; + את בניך הטובים. נופת כמו; ונופת: ספ; נופת; 106. הטוען: ספ; הטוען; וריחו: ספ; וריח; 108. הנך: ב: חסר; 110. האילנות: ספ; אילנות; שליך: ב: חסר; וראוי: ספ; וראוי; לח: ב: ולח; 111. אחרי': ב: ארדים; סו: ורדים; עד: ב: חסר; 112. שנוטפים: ב: נוטפים; 113. מימיו: ספ; חסר; ונוזלים: ב: נוזלים; 114. ועל: ספ; על; וריחן: ב: וריח; ריח הלבונה: ספ; ריחה של לבונה;

65 נה"מ: איבך.

66 נה"מ: לבבתיני אחתי [...] לבבתיני.

67 ההשלמה על פי כ"י ב. בכ"י ספ: ומבחוץ.

68 נה"מ: טבו.

69 נה"מ: ובניך.

70 נה"מ: אתו.

71 נה"מ: נפת.

72 נה"מ: ומתוקים [...] ונפת.

73 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה יש רווח בשורה. נראה שהסופר לא זיהה את המילה וחשב לחזור אליה מאוחר יותר.

74 בכ"י ה יש וי"ו מחוקה בראש המילה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ולומ': דבר זה מגונה אשר בִּיךְ משובח ומפאר על כל שבח ויופי אשר
בבנות היפות.

דימיון על ארץ ישראל, שהיו שלווים ושקטים וידם תקיפה⁷⁵ על הכל בזמן
שבית המקדש קיים. ושמרו המצוות כאשר נצטוו, עד שע"ז עבדו וגלו
מארצם. 120

גל נעול. כמ' גולות מים' (שופ' א 15).⁷⁶

ומעיין חתום.⁷⁷ כפל מלה.

נרד וכרכום קנה וקנמון.⁷⁸ בשמים הם וגדילין באילנות. והמקרא המחובר
להם מוכיח עליהם, שכתב 'עם כל עצי לבונה'.
מור ואהלות.⁷⁹ בשמים הם, הגדילים בקרקעית ערוגת הפרדס. והמקרא
מוכיח, שכתב 'עם כל ראשי בשמים', שהם שורשי בשמים. 125

16. עורי צפון. עכשיו היא מתאוננת ומדברת לרוח צפונית ודרומית
שיבואו לנשב. מאחר שקראני ידידי גן נעול, ופרדס מגדל וטוען בשמים
וריקוחים, עורי רוח צפונית ובואי רוח דרומית, לנשב ולנפח בין עצי בשמים
שבתוכו. וישתקשקון⁸⁰ העלין והענפין⁸¹ לבעבור יזל הריח⁸² לידידי, ויבוא
לגני ויאכל פרי מגדיו. להודיע ולומ' כי רוחי וגופי הכל שלו, ויבא ויתראה
אלי באהבתו לעשות בי כל תאוות לבו, כי תשוקתי אליו.

דימיון לישראל שיתקבצו ויבאו מן הגלות, מנחה לה' לירושל' עיר הקודש,
ושם יזבחו לפניו זבחי צדק, עולה וכליל.

116. זה: ספ, ב, סו: חסר; מגונה: ספ, ב, סו: המגונה; אשר בִּיךְ: ספ: אשר בִּיךְ; ב: שביך; סו:
שבך; אשר: ספ: + קיים ושמרו המצוות; 119. שע"ז עבדו: ספ, ב, סו: שעבדו ע"ז; 121. גל:
ספ: גן; מים: ספ: + מים; 123. המחובר: ב: מחובר; 124. עליהם: ב: חסר; 125. הגדילים:
ספ: שגדילים; בקרקעית: ספ: על הקרקע; 126. שכתב: ספ: חסר; 127. צפונית: ספ: צפוני;
128. מאחר: ספ: ומאחר; מגדל: ב: ומגדל; 130. שבתוכו: ב: שבתוכי; 131. לגני: ספ, ב:
לגנו; ולומ': ב: חסר; רוחי: ב: ריחי; 132. כל: ספ: חסר; כי: ספ: + לבו כי; 133. לישראל:
ב: לכנסת ישראל; ויבאו: ספ: ויבואו; 134. לפניו: ב: חסר.

75 כך על פי כ"י ב. בכ"י ה: תקופה; בכ"י ספ: תקפה.

76 נה"מ: גלת.

77 נה"מ: מעין (כך בכ"י ב).

78 נה"מ: וכרכם.

79 נה"מ: מר.

80 על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י סו: וישתקשקין; בכ"י ספ: וישתבן שקון (למרות השיבוש
הוא מעיד על 'שתקשקון').

81 על פי כ"י ב, כ"י סו וכ"י ספ (וענפים). בכ"י ה: והענבים.

82 על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י ספ: הרוח.

פרק ה (ה 1 – ו 3)

1. **באתי לגני אחותי כלה.**¹ כאשר חזר לרעייתו אומ' לה: באתי לגני אחותי כלה. כאשר תאב וערג ליבי ליקטתי מור עם שאר בשמים כדי לאוכלם. אכלתי יערי עם דבשי ושתייתי ייני עם חלבי באהבת דודי. ואתם ריעי ודודי, בני כנסיא שלי, אכלו ושתו ושכרו בשמחת ליבי ובאהבת אחותי כלה. 5

דימיון שישוב הק' וישכון בקרב ישר' לצמצם שכינתו בינותם כימי עולם באחרית הימים.

ארייתי. עיניין לקיטה הוא.²
יערי. הוא עץ חלול שבו הדבש כמ' 'ביערת הדבש' (שמ"א יד 27). ומוצא דבש הדבוק לעץ והעץ משליך. 10

2–7. **אני ישינה וליבי ער.**³ עכשיו היא מתאוננת על מעשיה, ועל אשר נתרחק ידידה מעליה. אני ישינה, רדומה⁴ ועצבה על משכבי, ולבי ער. והנה קול דודי, שהוא דופק על הפתח וקורא אלי לומ': פתחי אחותי, רעייתי, יונתי, תמימתי, שהרי ראשי נמלא טל וקווצותי⁵ נתמלאו רסיסי טיפי⁶ טל, היורד בלילה. כי כל [ה]לילה⁷ הזה רכבתי⁸ במרוצה לבוא אליך. ואנכי 15

1. כאשר [...] כלה (תשע מילים): ספ: חסר; 2. כלה: ב: חסר; תאב: ב: תתאב; ליבי: ספ, ב: לבה; שאר: ב: כל; 3. דודי: ספ: ידידי; 4. ריעי ודודי: ב: דודי וריעי; ושתו: ספ: שתו; ובאהבת: ספ: + את; 6. בינותם: ב: בתוכם; 8. עיניין לקיטה הוא: ב: לקטתי; 9. ומוצא: ב: ומוצץ (?); 10. והעץ משליך: ספ: ומשליך העץ; 11. היא: ב: חסר; 12. ועצבה: ספ: ועצובה; ב: ועציבה; והנה: ספ: והיה; 13. פתחי: ספ, ב: + לי; 14. יונתי: ב: + תמתי; תמימתי: ספ: תמתי; נתמלאו: ב: נמלאו; רסיסי: ספ: + לילה כלומ';

- 1 נה"מ: אחתי.
- 2 ראה מחברת מנחם, ערך 'אר', עמ' 58*.
- 3 נה"מ: ישנה ולבי.
- 4 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ודומה לעצלה.
- 5 על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י ספ: וקווצותיו.
- 6 בכ"י ה האות פ"א מתוקנת בשוליים.
- 7 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
- 8 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: רבכתי.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

השיבותי: פשטתי את כותונתי לשכב ערומה והנני עצילה, והיאך אלבשנה ואקום מפני הצינה? ורחצתי את רגליי⁹ בעת שכיבתי, והיאך אלך יחיפה לטנף רגליי לפתוח לך הפתח? כאשר שמע דבריי, שלח ידו והחזירה לעצמו מן החור שבדלת, שהיה דופק בו¹⁰ בעוצם ידו, מחמת הצינה שמצננתו. ומעיי המו עלי לרחם עליו. וקמתי לפתוח לו, וידיי נטפו משמן המור, אשר סכתי בו בלילה לאחר הרחיצה, על בריח מזוזת מנעול הדלת. ופתחתי לו הדלת, וכבר נסתר ממני ועבר והלך לו. וכאשר ידעתי שהלך לו, כמעט שלא יצאה וברחה נפשי ממני, על אשר דיבר בי כדי לפתוח לו ולא ענית לי כראוי ולא פתחתי לו. שהיה עלי, כאשר שמעתיהו דופק,¹¹ למהר ולפתוח לו הדלת. ובקשתיהו ולא מצאתיהו. וקראתיו בקול גדול ולא ענני. והלכתי לשוטט בעיר לבקשהו. ומצאוני שומרי העיר, הכוני ופצעוני, כי חשדוני למען זימה וגניבה את הולכת וסובבת בלילה. כאשר נוצלתי מהם, פצעוני שומרי מגדלי החומה והמצודות,¹² והפשיטוני תכשיטיי.

דימיון לכנסת ישר' שנתייאשה מן המצות. והק' שלח להם נביאים, חוזים ומוכ[י]חים¹³ להוכיחם, למען ישובו אליו לשמור מצותי¹⁴ וחוקיו. [ו]מאסו¹⁵ בהם ולא שמעו אליהם, ועל כן נשתעבדו בעול גלותם. ויצעקו אל ה' בצר להם, ולא היטה אذن לשמוע לשוועתם. כי עת פקודתם פקד עליהם, על אשר מאנו לשמוע לנביאיו וחוזיו.

18. לטנף: ספ + את; לפתוח: ספ, ב: ולפתוח; לך: ספ, ב: לו; כאשר: ב: וכאשר; שמע: ב: שומע + ידידי את; שלח: ב: + דודי; והחזירה: ב: והחזירו; לעצמו: ספ, ב: לו; 20. ומעיי: ספ, חסר; עלי: ב: עליו; נטפו: ב: + מור; 21. בלילה: ספ, ב: הלילה; לאחר: ב, סו: לאחר; הרחיצה: ספ, רחיצה; ב, סו: חסר; מזוזת: ספ, מזוזות; 22. וכאשר: ספ, כאשר; שהלך: ספ, שעבר והלך; שלא: ספ, חסר; 23. וברחה נפשי: ספ, ב: נפשי ופרחה; על: ב: + ידי; בי: ב: פי; כדי: ב: חסר; לו: ב: חסר; 24. עלי: ב: חסר; 25. מצאתיהו: ב: מצאתיו; 26. לשוטט בעיר: ב: בעיר לשוטט + ולא מצאתיו; ומצאוני: ספ + השומרים; ומצאוני שומרי העיר: ב: ושומרי העיר מצאוני; הכוני: ב: והכוני; 27. וגניבה: ב: חסר; כאשר: ב: וכאשר; 28. והפשיטוני: ב: והפשיטו; 30. חוזים: ספ, ב: וחוזים; וחוקיו: ספ, וחוקותיו; 32. לשמוע: ספ, ב: חסר; 33. עליהם: ספ, אליהם; לנביאיו: ספ, לנביאים;

9 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: רגלה; בכ"י ב: רגלי.

10 בכ"י ה בהיפוך הסדר: בו דופק.

11 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: רוכב.

12 על פי כ"י ספ וכ"י ב (המצודות). בכ"י ה: והמצודות.

13 ההשלמה על פי כ"י ספ.

14 הצד" מתוקנת בשוליים. כ"י ספ: מצוותיו; בכ"י ב: מצותיו.

15 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש לשיר השירים

קווצותיו.¹⁶ הן תלתלי הראש.

רסיסי. לש' טיפי רביבים. 35

ואצבעותיי מור עובר.¹⁷ כפל מלה על 'ידי נטפו מור'.¹⁸

חמק.¹⁹ עיניין ערג וחיבוב,²⁰ כמ' 'חמוקי יריכייך' (שה"ש ז 2).²¹

כפות. בית יד של בריח.

המנעול. לש' מסגר²² הוא.²³

רדידי. לש' תכשיטין, כמ' 'הצניפות והרדידים' (יש' ג 23).²⁴ 40

ה 8 – ו 3. השבעתי אתכם בנות ירושלים.²⁵ עכשיו היא מתאוננת

ומשבעת את ריעותיה: שאם תמצאו את דודי, שתגידו²⁶ לו שחולת אהבה

אני. השבעתי אתכם ריעותיי: אם תמצאו את דודי, מה תאמרו ותגידו לו

עלי? משבעת²⁷ אני עליכן:²⁸ אם תראוהו שתאמרו לו כי נחליתי חולת

אהבה עליו. והן משיבות לה: באיזה דבר גדול וחשוב אוהבך משאר 45

אוהבים, שהרי נחלית בשבילו וכך השבעתנו,²⁹ להגיד לו חולייך. והיא

משיבתן: על כן חליתי עליו, כי הוא נאה ומפואר בכל איבריו מראשו

34. תלתלי: ספ: תלתל; 37. וחיבוב: ספ: + הוא; 38. בית: ספ: בת; בריח: ב, סו: בריחים;

39. המנעול: ב, סו: מנעול; 40. תכשיטין: ב: תכשיט + הוא; 41. ירושלים: ב: ירושלם + וכו';

היא: ב: חסר; 42. דודי: ספ: דודה; 44. שתאמרו: ב: תאמרו; 45. אהבה: ספ: + אני; וחשוב:

ספ: חשוב; אוהבך: ב: + יותר; 46. אוהבים: ספ: אוהבים; לו: ב: חסר; 47. כי הוא: ב: שהו';

נאה ומפואר: ב: מפואר;

16 נה"מ: קוצותי.

17 נה"מ: ואצבעתי מור עבר.

18 נה"מ: וידי.

19 על פי כ"י ספ, כ"י ב, וכך נה"מ. בכ"י ה: חמוקי, ונראה שיבוש בהשפעת המובאה להלן.

20 ראה מחברת מנחם, ערך 'חמק', עמ' 180*.

21 נה"מ: ירכיך.

22 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: מסגיר.

23 ראה מחברת מנחם, ערך 'נעל', עמ' 257*.

24 נה"מ: והצניפות.

25 נה"מ: ירושלם.

26 מכאן ואילך, שתים עשרה מילים (שתגידו [...] דודי) חסרות בכ"י ב – מידה של שורה

בקירוב. אפשר אפוא שההשמטה נבעה מהומויוטלאוטון (דודי [...] דודי), או מדרכו של

סופר כתב יד זה לקצר ולהשמיט מילים. עם זאת, בכתבי היד האחרים (ה, ספ) יש מידה

של כפילות בניסוח שונה במקצת. אפשר אפוא שהחזרה נובעת מדיטוגרפיה מוקדמת

שעברה עיבוד, ואם כן, אפשר שדווקא גרסת כ"י ב קרובה יותר למקור.

27 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: נשבעת.

28 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: על כן.

29 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: השבעתני.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ועד רגליו מכל האדם אשר על פני האדמה, כאשר אגיד³⁰ לכם מלמעלה
 למטה: דודי צח ואדום ודגול. ניכר ב[ו]ן³¹ רבבות³² חיילותיו. ראשו נאה
 50 והגון בכתם של זהב מופז. וקווצותיו, שהם תלתלים, שחורות כעורב.
 עיניו נכונים והגונים כעיני יונים שעומדים על אפיקי מים, ושמחים שם
 בלחלוחית ורטיבת המים. וע[ו]ן³³ צחות ומלובנות מבחוץ, עם לובן
 עינים אשר בפנים. ועיניו יושבות על מלאת בתוך גלגלי העין בשוה, כאבן
 בטבעת, לא בולטות ולא עמוקות. כעינין שנ' 'ומלאת בו מלאת אבן' (שמ'
 55 כח 17) וג'. לחייו³⁴ מתוקים ועריבים, וריחם טוב ומבוסס כערוגת הבושם,
 שגידוליה גידולי מרקחים.³⁵ שפתותיו נודפות ריח טוב כשושנים, ונוטפות
 מהן שמן [המור],³⁶ שהוא מרוקח וטוב ועובר לסוחר. ידיו יפות כאופנים
 וגלגלים של זהב, שכשהוא מרחיב אצבעותיו אנה ואנה, נאות ויפות הן
 כזיזין³⁷ של זהב, היוצאין מאמצעית אופני זהב. וציפורני אצבעותיו שוים
 60 וממולאים, צחים ומלובנים כתרשיש, שהוא צח ולבן. מעיו חלק ומשופע
 לכאן ולכאן כעשת שן. ובשר מעיו לבנה כאילו היא מעולפת ומעוטפת³⁸
 בספירים. שוקיו זקופות³⁹ וחזקות כעמודי שייש המיוסדים על אדני פז
 מופז, ורגלי[ו]⁴⁰ כאדני מופז. מראהו נאה וזיותן כלבנון המגדל פרחים
 וניצנים. ובחור הוא בגובהו ובקומתו כארזים, כעינין שנ' 'אשר כגובה

48. רגליו: ספ; רגלו; האדם: ספ; אדם; האדמה: ב; + כי; לכם: ב; להן; 49. ניכר: ב; חסר; רבבות
 חיילותיו: ב, סו; וחיילותיו; ראשו: ב; וראשו; 50. כתם: ב; ככתם; 51. עיניו: ב; ועיניו; ספ; +
 כיונים; 52. המים: ספ, ב; מים; 53. גלגלי: ב; גלילי; 54. לא: ספ; ולא; עמוקות: ב; שוקעות;
 55. ומבוסס: ספ, ב; ומבושם; הבושם: ב; בושם; 56. נודפות: ספ; נוטפות; 58. שכשהוא: ב;
 כשהוא; מרחיב: ספ; מדחיק + מד'; הן: ב; חסר; 59. שוים: ספ; שוורים; 60. כתרשיש: ספ;
 כים תרשיש; שהוא: ב; חסר; ולבן: ספ; מלובן; חלק ומשופע: ב; משופע חלק; 61. היא: ב;
 חסר; 62. וחזקות: ב; ומחוזקות; כעמודי: ב; כעמוד; פז: ספ, ב; חסר; 63. וזיותן: ספ; וזיותו;
 ב; וזיותו; 64. ובחור: ספ; בחור; ובקומתו: ב; וקומתו;

30 על פי כ"י ספ. בכ"י ה האות האחרונה נראית כמו רי"ש (שיבוש נפוץ בכתב יד זה); בכ"י
 ב: אמר.
 31 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
 32 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: מרכבות; בכ"י ב: רבבותיו.
 33 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
 34 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה הוי"ו נראית כמו נו"ן סופית (שיבוש נפוץ בכתב יד זה).
 35 על פי כ"י ב. בכ"י ה וכ"י ספ: מרחקים.
 36 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
 37 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: כוזזין (ילינק שחזר: כניצוצים).
 38 על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: ומשטפת.
 39 בכ"י ה הקו"ף מתקנת בשוליים.
 40 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש לשיר השירים

65 ארזים גובהו' (עמ' ב 9)⁴¹ וגו'. חכו מתוק ונעים כממתקים, וכולו נחמד במחמדים.⁴² כך היא⁴³ דוגמת [דודי]⁴⁴ וריעי בנות ירושלים, ועל כן אני חולת אהבה. והן משיבות לה אחרי אשר שמעו את שמע שבחו: אנה הלך ופנה ונבקשנו עמך להשיבו אלייך. והיא משיבתן: דרכו ומנהגו לרדת לגנו ופרדיסו אצל ערוגת הבושם, לרעות צאנו בגנים וללקוט שושנים משם. ועל כל זאת, אשר נתרחק דודי מעלי, הנני ידידתו.⁴⁵ [גם]⁴⁶ הוא ידידי, הרועה בשושנים את צאנו, ובאחרית הימים ישוב עוד אלי.

דימיון לכנסת ישראל, המעונה ומשועבדת בעול גלות ואומרת לאומות העולם: העידו בי ליום הדין והמשפט בצרותי ואנחותי, אשר לקחתי וסבלתי בשביל אהבתו של הק'. והן משיבות לה: מה יש לך עוד על אוהבך? הסירי את לבך מעליו ותהי כמונו והידבקי ביראתינו. ומדוע [את]⁴⁷ סובלת עול קמים בעבורו? ומה ראית ומצאת בו? והיא משיבתן: מימי קדם הפליא לי את נפלאותיו וחסדו עמדי, ועל כן לא אשכחהו. כי כאשר הוציאני ממצ' ונראה על הים בעבורי, גיבור ואיש מלחמה ללחום את מלחמתי, דגול וניכר היה בצבאות חיילותיו, אשר ירדו עמו לכבודו. ואחרי כן קירבני אליו למען אהיה לו לעם והוא יהיה לי לאלהים. ונתן לי תורתו, המשולה ל(י)מים⁴⁸ ודבש וחלב, וציוני חוקים נעימים כבשמים, עם עשרת הדברות, באהבתו ובחמלתו, בשמחה וטוב לבב. ונתן לי הלוחות כתובות מכתב גלילי ידיו. ונראה אלי⁴⁹ בשעת מתן תורה בכבודו. ותחת רגליו ראיתי מעשה לבנת

65. חכו: ב: וחכו; ספ: + ממתקים; 66. בנות ירושלים: ב: כתוב פעמיים, בסוף העמוד ובראש העמוד הבא; 67. שמע: ספ: חסר; 68. לגנו: סו: לגנות; 69. ופרדיסו: ב, סו: ופרדסים; 70. בשושנים את צאנו: ספ, ב: צאנו בשושנים; ישוב: ספ: הוא ישוב; 72. ומשועבדת: ב: והמשועבדת; גלות: ב: הגלות; 73. לקחתי: ספ, ב: לקיתי; ספ: + בכפליים; 74. לך: ספ, ב: לך; עוד: ספ, ב: חסר; 75. הסיירי: ב: תסירי; את: ב: חסר; סובלת: ספ: סבלת; 76. קמים: ספ, ב: קשה; מימי: ספ: בימי; 77. לי: ב: עמי; את: ספ, ב: חסר; עמדי: ב: עמי; ועל: ב: על; 78. ונראה: ב: נראה; גיבור: ספ: כגיבור; ואיש: ספ: איש; את: ב: חסר; 80. יהיה: ב: חסר; לי: ספ: + את; 81. כבשמים: ספ: בבשמים; 82. וטוב: ספ, ב: ובטוב; מכתב: ספ: + אלהים; 83. ראיתי: ב: חסר; מעשה: ב: כמעשה;

- 41 נה"מ: כלבה [...]. גבהו.
42 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: במתמרים.
43 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: הוא.
44 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
45 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ירידתו.
46 ההשלמה על פי כ"י ב.
47 ההשלמה על פי כ"י ב.
48 ההשמטה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו.
49 על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י ספ: אף.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

- הספיר, שנ' 'ויראו את אלקי ישר' (שמ' כד 10)⁵⁰ וגו'. והוא רם ותלול, גבוה
 85 ונישא, על כל הרמים ועל כל הנישאים. על מלחמת סיחון ועוג [ו]שלישים⁵¹
 ואחד מלכים, עד אשר שמעו לקצוי ארץ ונודע שמו בגוים ואמרו לבטוח
 בו ולישב בצילו, כי רבים מעמי הארץ מתייהדים, להשתחוות לפניו בהר
 הקודש בירושלים. ועל אלה וכאלה, אשר הראני את כבודו ואת גודלו, לא
 אסיר⁵² תומתי ממני ללכת אחרי אלקים אחרים לעובדם. ואומות העולם
 90 [משיבות]:⁵³ אחרי אשר נודעה גבורתו בגוים, הגידי נא לנו איפא הלך
 ונבקשנו עמך, וגם אנחנו נהיה לו לעם ונדרוש ככם אליו. כעיניי' שמפורש
 בעזרא, שרצו האומות לסייע עם ישר' בביניין הבית וישר' השיבום: לא
 לכם ולנו לבנות הבית ביחד, כי אנחנו עמו וצאן מרעיתו ועל כן לבדנו
 נבנה הבית. הכל מפורש בספר עזרא.⁵⁴
- 95 **גילי זהב.** עיניי' אופן המה.⁵⁵
כתם. כמ' 'וחלי כתם' (מש' כה 12). קבוצת זהב הניתך ביחד.
פז. זהב מופז. ועל שם שמראהו כמרגלית (על כן)⁵⁶ קרוי פז.
שחורות כעורב.⁵⁷ אין לך שיער יפה לבחור כתלתלי שיער שחור.
ממולאים.⁵⁸ על שם שיש לאדם גומות במקצת בראשי אצבעות, במקום
 100 שיש ציפורנים.

84. אלקי: ספ, ב: אלהי; וגו': ספ: חסר; גבוה: ב: וגבוה; 85. ועל כל הנישאים: ב: והנישאים;
 85–86. ושלישים ואחד: ב: ול"א; 86. ארץ: ב: הארץ; ואמרו: ספ: וחמדו; ב, סו: והגון; ולישב: ב:
 לישב; 87. לפניו: ב: לו; 89. ממני: ב: ממנו; אלקים: ספ, ב: אלהים; 90. הגידי: ספ: הגידה;
 91. ונדרוש: ב: ולדרוש; שמפורש: ב: שנ'; 92. עם ישר': ב: לישר'; השיבום: ב: משיבין;
 93. ועל: ספ: על; 94. בספר עזרא: ב: בעזרא; 95. המה: ספ: הם; ב: חסר; 96. הניתך: ספ:
 הניתן; 97. פז (ראשון): ב: חסר; שם: ב: חסר; כמרגלית: ספ, ב, סו: + של פז; 99. ממולאים:
 ב: וממולאים; אצבעות: ספ: אצבעותיו;

50. נה"מ: אלהי.
 51. ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
 52. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: הסיר.
 53. ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב (משיבו').
 54. ראה עז' ד 1–5.
 55. ראה מחברת מנחם, ערך 'גל', עמ' 105*.
 56. ההשמטה על פי כ"י ספ, כ"י ב, וכ"י סו.
 57. נה"מ: שחורות.
 58. נה"מ: ממלאים.

פירוש לשיר השירים

- כתרשיש**.⁵⁹ אבן טובה לבנה. (עש(י)ת(י). משיש בלע').⁶⁰
תרשיש. קרישטל בלע'.⁶¹
עשת. כמ' ברזל עשות' (יח' כז 19);⁶² 'שמנו עשתו' (יר' ה 28).
 [עש(י)ת(י). משיש בלע']⁶³
שן. כמו 'כסא שן' (מל"א י 18); 'על מטות שן' (עמ' ו 4). 105

101. **כתרשיש**: ספ: בתרשיס; 102. **בלע'**: ספ, ב: חסר; 103. **עשתו**: ספ: בעשתו; 105. **על מטות שן**: ב: חסר.

59 נה"מ: בתרשיש (כך בכ"י ב).

60 מקומה של הערה זו הוא לאחר הביאור של 'עשת', ראה שם. השחזור 'עשת' על פי כ"י ב. בכ"י ה: עשיתי. בכ"י ספ המילים חסרות (כמו כל הלעזים). ראה לעיל, עמ' 204.

61 ומשמעו מבואר: 'אבן טובה לבנה'.

62 כ"י ה: עשית.

63 ראה הערה 60. משמעות הלעז: מטיל (של שן). ראה לעיל, עמ' 205.

פרק ו-ז (ו 4 – ז 11)

4-10. **יפה את רעייתי**¹ עכשיו הוא מספר בשבח אהובתו.² יפה את רעייתי כעיר תרצה, שהיא נאה בבינינה ונאוה כירושלים, איומה כנדגלות וחיללות. הסיבי והחזירי עיניך מראות לנגדי,³ שהם הרהיבוני והגיסו לבי⁴ ודעתי עלייך. גם לא יכולתי להתאפק ממך. שערך נאה והגון כשיער עדרי עזים. ושיניך דקות ומכוונות ומלובנות מאד כעדר הרחלים. ורימוני פניך מאדמים וזיוותנים כפלח הרימון. ונשים שהם מלכות יש לי הרבה, ופילגשים מאד, ועלמות בתולות עד אין מספר, להתנהג עמהן בחיבה. ורעייתי יפה ונאוה מכולן. ועל כולן לבי ורוחי ונפשי עלייך. אחת היא לאמה. ראוה העלמות ויאשרוה. ומלכות ופילגשים ראוה ויהללוה כי כולן נתקנאו בה. ואומרות עליה: מי זאת הנשקפה, שהכל מביטים ושוקפים ומצפים לה כמו שחר – שכל העולם מחכים בלילה מתי יאיר היום – שהיא⁵ יפה ונאה וברה ואיומה.

דימיון להק' שחשק ובחר בכנסת ישר' מכל העמים, והם נתקנאו בהם על אשר הפליא הק' להם ניסי נוראותיו וגבורות נפלאותיו. ואומה מיוחדת היתה כנסת ישר' להק' ועל כן היללוה ואישרוה. ואמרו עליה: מי היא⁶ זאת האומה אשר הגביר עליה חסדו.

כתרצה. עיר חשובה ויפה שבנה שלמה המלך.

1. הוא: ב: חסר; ונאוה: ב: חסר; כנדגלות: ספ: כנדגלים; 2. הסיבי: ספ: + עיניך; 3. והגיסו: ספ: והגיסו; 4. ושיניך: ספ: שיניך; 5. ונשים: סו: וששים; מלכות: ספ: מלכיות; יש [...] עמהן (שתים עשרה מילים, כמידת שורה): ספ: חסר; יש לי: ב, סו: חסר; 8. יפה ונאוה: ב: נאה ויפה; לבי ורוחי: ב: רוחי ולבי; 9. ויהללוה: ספ: ויחללוה; 10. ומצפים: ב: חסר; 11. שהיא [...] ואיומה (חמש מילים): ב: חסר; ונאה: ספ: חסר; 12. להק': ב: הק'; 13. היתה כנסת ישר': ב: חסר; ועל: ספ, ב: על; ואמרו [...] חסדו (עשר מילים): ב: חסר; 14. חשובה ויפה: ב: יפה; המלך: ב: חסר;

1 נה"מ: רעייתי.

2 על פי כ"י ספ. בכ"י ה ובכ"י ב: אהובתה.

3 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: לנגדו.

4 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: לבו.

5 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: שהוא.

6 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: הוא.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

ואיומה כנדגלות.⁷ אֲשַׁפְּאוּטְבֵּלָא קוּם קוֹנְפִּיטִיאַשׁ בִּלְע'.⁸

ראוה בנות. מוסב על 'ועלמות אין מספר'.

מלכות ופלגשים ויהללוה.⁹ מוסב על 'ששים המה מלכות ושמונים

פלגשים', ושאר דיקדוקי התיבות אשר ביארתי למעלה.

ששים המה מלכות. מעשה זה נתקיים בשלמה המלך, שהיו לו נשים הרבה

ופלגשים עד מאד, ועלמות אין מספר לטייל עמהן. ודימה¹⁰ את מעשהו נגד

הק', אשר יצר בעולמו אומות הרבה ומלכים עד מאד, ונשיאיהם וראשים

עד אין מספר. ובכל אלה לא בחר כי אם בישר' ומלכיהם ושריהם וכהניהם

ונביאיהם. וכן מצי' בעיניי' זה באחשורוש, שהיו לו נשים ופלגשים ונערות,

כדוגמא שפירשתי למעלה ב'הנה מיטתו של שלמה' (שה"ש ג 7).¹¹ ואת

החשבון אשר כתב ששים ושמונים, לא דיקדק בו כי אינו מצומצם.

ו 11 – ז 11. **אל גינת אגוז.**¹² עכשיו הוא מפיס אהובתו למען תבוא אליו

ותטייל¹³ עמו בתוך הפרדס, תחת עצי אגוז שריחן נודף. אל פרדס גינת

אגוז, שהוא על שפת הנחל, ירדתי לראות בפרי, לראות אם פרחו עדיין

הגפן ואם הנצו עצי הרימונים. ובואי¹⁴ אלי ונטייל ונתחבבה יחד תחת

האילנות ופרחיהם ונצניהם. והיא משיבתו: לא ידעתי ללכת שם ולא אלך.

ועלה בנפשי ובדעתי לרכוב על מרכבותי ולשוב לעמי שהוא נדיב, כי

בת מלך אני. והוא משיב לה: שובי שובי השולמית, ונחזה אני וריעי

18. ואיומה [...] בלע' (שש מילים): ב: חסר; אשפאוטבלא [...] בלע': ספ: חסר; 20. ששים המה

מלכות: ב: חסר; אשר: ספ: כבר; ב: חסר; 22. מעשה: ב: חסר; בשלמה: ספ: בימי שלמה; בשלמה

המלך: ב: חסר; 23. עד מאד: ב: הרבה; את: ב: חסר; מעשהו: ב: מעשיהו; 24. ומלכים: ב:

מלכים; עד מאד: ב: חסר; ונשיאיהם: ספ, ב: ונשיאים; 24–25. וראשים עד: ב: חסר; 25. אם:

ב: + בחר; וכהניהם: ב: חסר; 26. וכן [...] ואת (שמונה עשרה מילים): ב: חסר; 28. החשבון: ב:

והחשבון; אשר כתב: ספ: חסר; בו: ב: חסר; 29. עכשיו [...] נודף (שש עשרה מילים): ב: חסר;

אלי: ספ: חסר; 30. עמו: ספ: חסר; 31. שהוא: ב: שהיא; לראות (בפעם השנייה): ב: חסר;

32. עצי: ב: עדיין; אלי: ב: עמי; ונטייל: ב: נטייל; ונתחבבה: ב: ונחבב; 33. האילנות: ב: אילנות;

ונצניהם: ב: חסר; 34. בנפשי ובדעתי: ב: בדעתי ובנפשי;

7 נה"מ: אימה.

8 ומשמעו: נוראה כמו חיל צבא. ראה לעיל, עמ' 205.

9 נה"מ: ופילגשים.

10 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ודומה.

11 נה"מ: מטתו שלשלמה.

12 נה"מ: גנת.

13 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ותטיל.

14 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ובואו.

פירוש לשיר השירים

ביופי גופך¹⁵ והדרת קומתך. והיא משיבתו: מה תחזו בי וביופיי והדרת קומתי, שקראתני שולמית, שאתה אומר לי להתראות לכל כאילו אני הולכת במחול[ו]ת.¹⁶ וגנאי לי להתראות לכל ולא אשוב אליך. והוא משיב לה כדי לפייס[ה]¹⁷ ולספר שבחה מלמטה למעלה: מה יפו פסיעותייך וקישוטי נעלייך. כבודה בת מלך סתרי יריכיך נאים ויפים כמ' חלאים ותכשיטים,¹⁸ מעשה ידי אומן עשויין באומנות. שוררך וטבורך צח ובר, נקי כאגן וגביע מלא מים, שהוא לבן וצח בתוכו מחמת לובן המים, ולובן הגביע הדומה¹⁹ לסהר שאינו חסר ממזיגת מים. בטנך משופע לכאן ולכאן כגל וערימת חיטין גדורה ומסוייגת בגדר²⁰ של שושנים. שאר ערימות גדורות גדר קוצים, וזאת גדורה סביבה בשושנים. ולובן החיטים ואודם השושנים מצטרפים, והגון [ה]דבר²¹ ונאה לכל. כך בטנך לבן אדמדם ביופי ונוי. שני שדייך דבוקים ומכוונים כשני תאומים בני צבייה. צוארך זקוף כמגדל בנוי על שן סלע, שהוא זקוף ונראה לכל. עינייך צלולים ונאין כבריכות מים בחשבון של שער בת רבים, שרוב בני העיר יוצאין ונכנסין בה, שהרבים באים להסתכל שם ולטייל. וחוטמך זקוף [כמגדל]²² אשר בלבנון הצופה ועומד פני דמשק. ראשך עליך בגובה כהר הכרמל, ושיער ראשך נאה והגון כארגמן, שאינו לבן כל כך. אינדש קלייראש בלע'.²³ ואני המלך אוהבך, מקושר ואדוק בפתיל הזה[ב]²⁴ שאת קולעת בו קליעת

36. גופך [...] שולמית (שלוש עשרה מילים): ספ: חסר; והדרת קומתך: ב: חסר; 36–37. וביופיי והדרת קומתי: ב: חסר; 37. לכל: ב: + כמחולת המחניים; 39. לפייסה ולספר שבחה: ספ: לספר שבחה ולפייסה; 40. וקישוטי: ב: חסר; נעלייך: ספ: עליך; 41. שוררך: ספ: ושוררך; ב: שררך; 42. נקי: ב: ונקי; כאגן: ספ: באגן; וצח: ספ: צח; המים ולובן: ספ: חסר; 43. ממזיגת: ספ: חסר ויש מקום פנוי בשורה; 45. גדורה: ספ: + ומסוייגת; ואודם: ספ, ב: ואורם; 46. ונאה: הוי"ו כתובה מעל השורה; 47. דבוקים: ספ: דובקים; 48. שהוא זקוף: ב: חסר; 49. כבריכות: ספ, ב: כבריכת; 50. בה: ב: בו; 51. ועומד: ספ, ב: חסר; הכרמל: ספ: כרמל; 52. אינדש קלייראש בלע': ספ: חסר; ב: אלא יירש;

15. על פי כ"י ב. בכ"י ה: גופה; בכ"י ספ: חסר.
16. ההשלמה על פי כ"י ספ. בכ"י ב: במחול.
17. ההשלמה על פי כ"י ב וכ"י ספ.
18. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ותכשיטייך.
19. על פי כ"י ב. בכ"י ה: קדומה; בכ"י ספ: הר המור.
20. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: כגדר.
21. ההשלמה מסברה. אפשר גם להשלים: דבר [זה].
22. ההשלמה על פי כ"י ב.
23. ומשמעו: 'אינדיגו', סגול בהיר. ראה לעיל עמ' 205.
24. ההשלמה על פי כ"י ב. בכ"י ספ: זהב.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

שער ראשך, באהבתי וחמדתי עלייך. ומה יפית ומה נעמת עלי להתענג
 55 בך באהבת תענוגים. זאת קומתך זקופה ביושר, אשר דמתה לתמר, שהוא
 זקוף וישר. ושדייך דומים לשני אשכולות תלויות בסורקה. ועל אשר
 אהבתיך ודימתיך לתמר, אמרתי אעלה בתמר ואחזה בענפיו וסנסיניו. דבר
 זה להודיע ולומר אשר אלך ואתחבב עמך לנשקך ולחבקך. ויהיו נא שדייך
 הגונים עמי כשני אשכולות גפן. וריח אפך יהיה²⁵ לי כריח תפוחים. וחכך
 60 וטעמך ייטב לי כיון הטוב, הולך ועולה לידידותי באהבת מישור. שאותו
 יין טוב וחזק, דובב ומשבב²⁶ ומשמח ישינים, רדומים ועצלים. כעניי' שני'
 'יין ישמח לבב אנוש' (תה' קד 15),²⁷ 'ותירוש ינובב בתולות' (זכ' ט 17).²⁸
 ועכשיו היא מ[ת]פייסת²⁹ ומתרצית³⁰ על דבריו, כאשר סיפר שבח כל גופה
 מ[ל]מטה³¹ למעלה. ומתנחמת על דבריו ומשיבתו: אני לדודי בכל צביונו,
 65 ועלי תשוקתו וחשקתו כטוב בעיניו. וכל אשר יאבה [א]עשה³² לו.

דימיון על הק' ששלח לכנסת ישר' את נביאיו להוכיחם בעוד שבית
 המקדש קיים, למען יקיימו את התורה. והיו ישר' משיבים להם: אין אנו
 יכולים לקיים המצוות ולעסוק בתורה כי רע עלינו המעשה. והאומות
 מפייסות לישר' שיחזרו ליראתם לעבוד אלקים אחרים. והם משיבים שלא
 70 לפנות אליהם. ועדיין מפייסין אותן בכל דברי פיוסין הללו. וישר' עוזין
 ומשיבין להם: אני לדודי ועלי תשוקתו. ולא אעבוד ולא אפנה אל יראת

54. ומה: ספ, ב: מה; ומה: ב: מה; 55. באהבת: ספ: מאהבת; זאת: ספ: + דמתה לתמר; קומתך:
 ב: + אשר דמתה לתמר; ביושר: ספ: חסר; אשר: ספ: כאשר; 56. דומים: ספ: דומות; תלויות: ב:
 התלויות; בסורקה: ספ, ב: בשורקה; 57. אהבתיך: ספ: אהבך; אמרתי: ספ: חסר; 58. ואתחבב:
 ספ: ואתחבב; לנשקך ולחבקך: ב: לחבקך ולנשקך; 59. תפוחים: ספ: כתפוחים; 60. הולך ועולה:
 ספ: הולך ועושה לי; ב: עולה והולך; לידידותי: ספ: דודתי; ב: להיותי; 61. דובב: ספ: רוכב;
 ומשבב: ספ: ומיטב; ב: חסר; ומשמח: ספ: ומשובח; 63. כל: סו: של; 64. מלמטה למעלה: ב:
 מלמעלה למטה; בכל: ב, סו: כי כל; 65. ועלי: ב, סו: עלי; תשוקתו: ב, סו: ותשוקתו; וחשקתו:
 ספ, ב, סו: וחשוקתו; 66. על הק': ב: להקב"ה; לכנסת: ב: לעם; 69. אלקים: ספ, ב: אלהים;
 69-70. שלא לפנות אליהם: ספ: אליהם שלא אליהם; 71. ולא אפנה: ספ: ואפנה;

25 על פי כ"י ספ. בכ"י ה: יחיה; בכ"י ב: יהיו.

26 אולי צריך להיות: ומנובב (נ+ו = ש).

27 נה"מ: ויין.

28 נה"מ: בתלות.

29 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב (מתפייס').

30 על פי כ"י ב. בכ"י ה: ומתרצות; בכ"י ספ: ומריצת.

31 ההשלמה מסברה (אבל ראה כ"י ב). וכך גם ילינק.

32 ההשלמה על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו.

פירוש לשיר השירים

אלהי נכר כי אם להקב"ה, אשר גמל עלי ברחמיו וברוב חסדיו מימי קדם עד היום הזה.

לראות הפרחה הגפן. כפל מלה על 'לראות באיבי הנחל'.³³

השולמית. משולמה ותמימה. 75

פעמיך.³⁴ לש' רגל ופסיעה.³⁵

חלאים. עיניין עגילים ותכשיטים הם.

אמן. אל"ף ננקדת חטף קמץ, ומשמעות התיבה כמו אומן. וחטף קמץ ושורק³⁶ רגילים לבוא במקום אחד בכמה תיבות, כמ' מאדמים (שמ' כה 5

ועוד), מאודמים;³⁷ גדלו (דב' ה 24/21 ועוד), גדלו (תה' קנ 2); וכן הרבה. 80

כמגדל השן. כמ' שן סלע ומצודה' (איוב לט 28).

אפך. חוטמך. נוי גדול הוא באשה, בחוטם זקוף ושוה בלא עקימה.³⁸

ודלת ראשך. קליעת שערותיה קרוייה דלת, על שם שהיא מודלת בגובה הראש.

דלת. עיניין מועל הוא. 85

ברהטים. בפתילי זהב של קליעתה. כי עדיין נוהגין אוהבי הבתולות, יש מהם חגורים³⁹ פתילי אהוב[ו]תיהם⁴⁰ מפני זכרון האהבה אשר בינותם.

בי"ת של ברהטים שהיא קמוצה מוכחת ואומרת, באותן רהטים שהזכיר בסמוך, דלת ראשך כארגמן'. כי לא ננקדת בי"ת בחירק ברהטים.

דמתה לתמר. אין לך זקוף וישר כאילן תמר. 90

71-72. אל יראת אלהי: ב: לאלהי; 72. אם: ספ: את; להקב"ה: ספ: הקב"ה; ב: הק'; עלי: ב: עליו; 73. הזה: ב: חסר; 76. רגל ופסיעה: פסיעת רגל; 78. אמן: ספ: אומן; אל"ף: ספ: א'; ננקדת: ספ: נקדת; חטף: ב: בחטף; ומשמעות: ב: ופת'; התיבה כמו: ב: חסר; וחטף קמץ: ספ: חסר; 79. בכמה תיבות: ב: חסר; 80. מאודמים: ב: חסר; גדלו: ספ: גידלו; ב: חסר; 82. הוא: ב: חסר; ושוה: ספ: ושמה; 83. קרוייה: ב: קרוי; ספ: חסר; שהיא: ב: שהוא; מודלת: ב: חסר; 85. מועל: סו: מנעל; 87. מפני זכרון האהבה: ב: לזכרון אהבה; 88. בי"ת: ספ: חסר; שהיא: ב: חסר; באותן רהטים: ב: ברהטים; 89. כארגמן: ב: + כו'; ננקדת: ספ: נוקדת; בי"ת: ספ: ב'; ברהטים: ב: חסר; 90. לך: ב: + אילן;

33 נה"מ: באבי.

34 נה"מ: פעמיך.

35 ראה מחברת מנחם, ערך 'פעם', עמ' 305*.

36 על פי כ"י ב (בחילוף הסדר ובראשי תיבות: ושורק וח"ק [= וחטף קמץ]). בכ"י ה: ושירק; בכ"י ספ: ושקר.

37 דגם הניקוד מאודמים אינו מופיע בנה"מ.

38 על פי כ"י ב. בכ"י ה ובכ"י ספ: עקומה.

39 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: אגורים; בכ"י סו: חוגרים (ילינק שחזר מסברה: אגורים).

40 ההשלמה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

אחזה. לש' אפעל. כמ' 'אכלה' (דב' יב 20), 'אומרה' (תה' מב 10).
כִּיִּין הטוב. המדקדק יבין שיאמר כיין בקמץ קטן שלא במקום דביקות
 כזה.

הולך לדודי. שם דבר. הולך לידידותי. כמו 'כי טובים דודיך מיין' (שה"ש א
 41.2) 95

91. אחזה: ספ: מחזה; 92. דביקות: ספ: דביקת.

41 נה"מ: לדיך.

פרק ז-ח (ז 12 – ח 14)

ז 12 – ח 4. **לכה דודי נצא השדה.** עכשיו היא מפייסת את אוהבה שילך לטייל ולהתחבב עמה. לכה דודי, נצא (השדה)¹ אני ואתה מן העיר אל השדה, והלילה נלינה בכפרים. ולבוקר נשכימה לטייל בכרמים ונראה אם הגיע עת דודים; אם פרוחה הגפן ואם נפתחו פתחי סמדר ואם הנצו הרימונים. שם אתן את אהבתי ואת ידידותי לך. הדודאים והבשמים נתנו ריח ואצל פתח פרדס שלנו, בכניסתינו לתוכו, נמצא שם כל מיני מגדים, חדשים וגם ישנים, וגם מן המגדים² אשר צפנתי והצנעתי לך משנה שעברה. מי יתנך שתהיה כאח לי באחווה ואהבה וריעות, ואמצאך בחוץ ובשווקים וברחובות, אשקך לעין כל. וגם בני האדם אשר יראוני מחבקת ומנשקת אותך, ומי יתן אשר לא יבוזו לי, שלא אתבזה בעיניהם. ומשם אנהגך, אביאך אל בית אמי ותלמדיני באיזה עניין אעבוד³ אותך. ושם אמזוג לך ואשקך מיין הרקח ומתוק, כאשר המחוויבת למזוג הכוס לבעלה. ואז ישים שמאלו תחת לראשי ויד ימינו מחבקת אותי, למשוך פי וגופי אליו באהבה. וכאשר היא מתאוננת ועורגת על ידידה אשר נתרחק הימינה בפני⁴ חברותיה, והן גוערות אותה ואומרות לה: הדבקי באחרים ואל תתאווי⁵ ותערוגי אליו. והיא⁶ משיבתן: השבעתי אתכם ריעותיי הבתולות בנות ירושלים שלא תוסיפו לדבר עוד אלי בדבר הזה. מה תעירו ותאמרו? כל דבריכם נחשבו אלי אפס ותוהו כל זמן שתרצה האהבה להיות בי.

1. דודי: ב: שלוש עשרה המילים הבאות (נצא [...] דודי), חסרות; 2. ונצא: ספ, ב: ונצא; 3. נלינה: ספ, ב: נלין; נשכימה: ספ + לכרמים; 4. נפתחו: ב: נתפתחו; 5. שם: ספ, ב: ושם; את: ספ: חסר; 6. פתח: ספ: הפתח; 7. וגם ישנים: ספ, ב: חסר; וגם: ב: גם; 8. המגדים: ספ, ב: + ישנים; צפנתי: ספ + לך; ה: המילה כתובה ומחוקה; 9. באחווה: ספ: כאחווה; 10. ובשווקים: ספ: בשווקים; האדם: ספ, ב: אדם; 11. ומי: ספ: חסר; יבוזו לי שלא: ב: חסר; 12. כאשר: ספ: באשה; הכוס: ב: כוס; 13. מחבקת אותי: ב: תחבקיני; 14. אליו באהבה: ספ: באהבה אליו; היא: ספ: הוא; ידידה: ב: ידי זה; הימינה: ב: ממנה; 15. באחרים: ספ: באחדים; 17. עוד אלי: ספ, ב: אלי עוד; 18. בי: ב: בו;

1. ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.
2. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: בגדים.
3. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: אעבור.
4. על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: מפני.
5. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: תתאווי.
6. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: והוא.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

דימיון על כנסת ישר' שהיא מתאוננת בגלותה, ואומרת ומתחננת⁷
 20 להקב"ה להחזירה לקדמתה מן הגלות אל מקום מקדשה, לעובדו שם כימי
 עולם בזבחים ונסכים וקטרת הסמים. והוא ישכון בתוכה כאז במשכן,
 אשר צימצם שכינת כבודו בין הכרובים באהבת זכר ונקבה. וכשהאומות
 דוחקות בה לסור מאחריו, (ו)היא⁸ משבעת אותם שלא יוסיפו לדבר עוד
 אליה בכך.

25 **השדה. קנפניא.**⁹
נשכימה לכרמים. וכן המנהג נוהג, שהכרמים אינן סמוכות לעיר, וכן
 פרדיסים, כי אם סמוך לכפרים.
פתח. אֶשְׁפְּנִיא.¹⁰ לש' פתיחה נופל בסמדר. כי קודם שנראו¹¹ נצני הענבים
 הסמדר עגול¹² כאגוז קטן וגם סתום. וכאשר הוא נפתח ריחו נודף וערב.
 30 **את דודי. את חביבי.**
הדודאים. מין בשמים שריחם נודף.
מעסיס. עיניין עיצור ענבים.
רימוני.¹³ משקה רימונים.

ח 5–7. **מי זאת עולה.**¹⁴ עכשיו היא מדברת עמו בדברי אהבה. כל הרואים,
 35 אשר ראוני הולכת אחריו, תמהו עלי ואמרו זה לזה: מי זאת שהלכה¹⁵
 אחרי אוהבה, ועולה מן המדבר ומתחברת עם דודה. ואנכי, תחת עץ תפוח
 עוררתי אהבתך אלי, ואותו מקום אהבתה וחמדתה מאד. ועל כן נתרצית¹⁶

19. שהיא: ב: שהיתה; ואומרת: ספ: חסר; 20. להקב"ה: ספ: + ואומרת כדי; 22. באהבת:
 ספ, ב: כאהבת; ונקבה: ספ: בנקבה; ב: בנקיבה; 23. בה: ב: בו; 24–23. עוד אליה: ספ: אלי
 עוד; 25. השדה. קנפניא: ספ: חסר; 26. שהכרמים אינן: ספ: שאין הכרמים; 28. פתח: ספ:
 פתחי; אשפניא: ב: אשפניט; ספ: חסר; פתיחה: ספ: פתחיה; נופל: ב: + לומ'; 29. קטן: ב: חסר;
 הוא: ב: חסר; וערב: ב: חסר; 32. עיצור: ספ: עוצר; 34. הרואים: ספ: הדודאים; ב, סו: חסר;
 35. תמהו: ספ: ותמהו; ב: תמה; 36. אוהבה: ספ: אוהבה; ב: אהבה; המדבר: ב: + ומתרפקת;
 ומתחברת: ספ: ומחברת; עץ תפוח: ב: התפוח; 37. מקום: ב: חסר; ועל: ספ: על;

- 7 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ומתאוננת.
 8 ההשמטה על פי כ"י ב.
 9 ומשמעו: השדה, השטח שמחוץ לעיר. ראה לעיל, עמ' 204.
 10 ומשמעו: נפתח, הנץ (הפרח). ראה לעיל, עמ' 204–205.
 11 על פי כ"י ספ. בכ"י ה ובכ"י ב: שתראו.
 12 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: נופל.
 13 נה"מ: רמני; בכ"י ב: רמנים.
 14 נה"מ: עלה.
 15 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה שיכול אותיות ושינוי: שלהבה.
 16 ההשמטה מסברה (בכ"י ב: נתרצתי).

פירוש לשיר השירים

אלי שם, כי באו לאמך שם צירים וחבלים ממך בעת לידתה ושם הולדתה. ועל אותה אהבה אנכי מתחננת לפניך, שתשימני כחותם על ליבך, כחותם הנחתם במקום חתימתו. וכחותם על זרועך שימני, למען תהיה אהבתי לך לזכרון. כי עזה כמות וקשה כשאל האהבה אשר לי עליך. וגחליה¹⁷ של אהבה גחלי אש, שלהבת חזקה וקשה. מים רבים לא יוכלו לכבותה,¹⁸ ואם יתן איש את כל הונן¹⁹ וממונו בשביל האהבה שיש לי עליך, שאסירנה ממך, יהיה לי אותו ממון לביזוי.

דמיון על כנסת ישר', שמזכרת בתוך גלותה אהבת מתן תורה שהיתה בסיני, ודיבור של נעשה ונשמע. ובאותה אהבה היא בטוחה, ומתפללת לפניו להחיש לה קץ גאולה וישועה.

מתרפקת. לש' חיבור ולש' ערבי הוא.

חבלתך. חבלה ממך.²⁰ כמ' 'בני יצאוני' (יר' י 20),²¹ (כמ')²² יצאו ממני.

ושמה חבלה ילדתך.²³ כפל מלה.

ילדתך. ילדה אותך.

רשפיה. לש' גחלים.

[לכבות. אצל גחלים]²⁴ נופל ומוסב לש' כיבוי.

שלהבתיה. תיבה אחת היא, כמ' 'יפיפיה' (יר' מו 20),²⁵ וכן הרבה.²⁶

38. לאמך: ספ: לאמר; 39. אנכי: ספ: אני; 41. כשאל: ב: חסר; 42. וקשה: ספ: + כשאל האהבה; מים: ספ: ומים; 43. את: ב: חסר; האהבה: ספ: אהבה; עליך: ב: עליו; ספ: בשינוי הסדר: שיש לי עליך בשביל אהבה; 44. ממך: ב: ממני; יהיה: ספ: ויהיה; 45. שהיתה: ספ: מכאן ואילך (עד אהבה), שמונה מילים חסרות; 47. גאולה וישועה: ב: הישועה; 48. חיבור: ספ: + הוא; 49. כמ': ב: מכאן ואילך, עד סוף הביאור הבא (מלה), אחת עשרה מילים חסרות; 53. נופל: ב, סו: שייך; ומוסב: ב, סו: חסר; כיבוי: ספ: כיבו; 54. היא: ב, סו: חסר;

17. על פי כ"י ספ. בכ"י ב: וגחלים, וגם זאת גרסה אפשרית; בכ"י ה: וגחלי, והחי"ת משובשת.

18. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: לככותה.

19. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: הון.

20. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: אמך.

21. נה"מ: בני יצאני.

22. ההשמטה על פי כ"י ספ (בכ"י ב: חסר המשפט כולו, ראה לעיל).

23. נה"מ: שמה.

24. ההשלמה על פי כ"י ספ, כ"י ב, וכ"י סו. ההשמטה בכ"י ה נובעת מקפיצת עין.

25. נה"מ: יפהפיה.

26. בכ"י ספ יש כאן תוספת, הפותחת במילים ד"א (=דבר אחר): 'שימני כחותם על לבך. חזרה כנסת ישר' ואמרה לפני הקב"ה: אל תשכחני בגלותי. שימני כחותם על לבך כי

פירוש רשב"ם לשיר השירים

55 8–10. **אחות לנו קטנה**. עכשיו היא מספרת על אשר אמרו עליה אחיה ובית אביה בעודה קטנה. הנה זאת אחותינו קטנה ועדיין לא הגיעה²⁷ זמנה להינשא, שהרי אין לה שדים. ובעוד שהיא קטנה יש עלינו לתקן לה תכשיטיה, אשר יצטרכו לעת נישואין²⁸, ומה הם תכשיטיה אשר נעשה ונתקן, שיהיו מזומנים לה ביום שידברו שלישים שדכנים. ובקישוטי נקודות כסף ובגדי מלכות נלבישנה להשיאה. אם ראוייה וחשובה היא כחומה, להשיאה לבן מלך, נבנה ונתקן לה פלטירין והיכלות של כסף. ואם דלת היא, שאינה הגונה וראויה למלכות, נבנה לה בית של ארזים, ותכשיטים הראויים לבת גילה לדוגמתה. וכאשר שמעתי דבריהם השיבותי להם דבר: אני חומה, ועליכם לבנות לי טירת כסף ולהלבישני בגדי מלכות. ועל שאמרתם ושדים אין לה, שדיי כמגדלות, והנה הגיע זמני להינשא. כאשר נשמעו ונודעו דבריי לידידי, אשר²⁹ שם לבו עלי, (ו)אז³⁰ הייתי בעיניו מוצאת חן ושלו.

דמיון על כנסת ישראל, שזוכרת בתוך הגלות את האהבה אשר הפליא לישר' במצר', ושלח להם את שלישי משה ואהרן להוציאם מתחת סבלות מצר'. והלכו גאולים, משופעים בזהב וכסף ומרגליות ותכשיטין. כל זאת עשה לה הקב"ה, ועכשיו היא נידונת בשיעבוד קשה, ונפשה עורגת להקב"ה להוציאה למרחב.

56. זאת: ספ: חסר; 57. להינשא: ספ, ב: לינשא; אין לה שדים: ספ: שדיים אין לה; לה: ב: חסר; 58. לעת נישואיה: ב: חסר; הם: ב: אם; 59–58. נעשה ונתקן: ב: נתקן; 59. שיהיו: ספ, ב: שיהיו; שדכנים: סו: שיקנוס; ובקישוטי: ספ: ובקישוט; נקודות: ספ: נקודת; 60. נלבישנה: ספ: ולבישנה; היא: ספ: חסר; 61. והיכלות: ספ: והילתות; 62. של: ספ: חסר; 63. הראויים: ספ: ראויים; ב: ראויים; לבת: ב: לבית; לדוגמתה: ב: ודוגמתה; דבר: ב: חסר; 64. ולהלבישני: ב: וגם להלבישני; 65. ושדים: ב: שדים; שדיי: ספ: ושדיי; והנה הגיע: ב: והגיע; להינשא: ב: לינשא; כאשר: ספ: וכאשר; 66. נשמעו: ב: שמעו; 67. חן ושלו: ספ: שלום; ב: בהיפוך הסדר: הייתי מוצאת חן ושל' בעיניו; 68. על כנסת: ספ, ב: לכנסת; שזוכרת: ב: הזוכרת; את: ב: חסר; 69. את: ב: חסר; 70. משופעים: ספ: משובצים; בזהב וכסף: ספ: בכסף ובזהב; ב: כסף וזהב; 71. הקב"ה: ב: הק'; עורגת: ספ: ערוגת; להקב"ה: ב: להק';

אהבה לך עזה מעזות המוות ומקשות שאול. ואהבתך בלבי מלהטת ברשפי אש. **מים רבים**. אפי' כשאבוא בגלות באש ובמים בין אומות העולם לא אשכח אהבתך, כי היא יותר מכל ממון ומכל הון'.

27. ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

28. ההשלמה על פי כ"י ספ.

29. על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: משם.

30. ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

פירוש לשיר השירים

טירת. פלטירין והיכלות, כמ' 'בחצריהם ובטירותם' (בר' כה 16).³¹
נצור. לש' תיקון וביניין.³²

75 11–12. **כרם היה לשלמה בבעל המון.** ועוד זאת היא מתאוננת על
 א[ו]הבה³³ אשר נתרחק. כרם אחד היה לשלמה באותו מקום הקרוי בעל
 המון. ואותו כרם היה טוען בכל שנה יין שוה אלף כסף. ונתן המלך שלמה
 את כרמו ביד שומרים לשמור פירות השנה לחומש, שיקפח חמישית
 הפירות לעצמו בשכר שמירתו. ובא קונה אחד לקנות פרי הכרם מן המלך
 באלף כסף. 80
 ואמר השומר: היאך אתה יכול לקנותו, והרי כבר קבלתיהו בשמירתי
 לחומש בפירות השנה. וזה הקונה משיבו:³⁴ הרי לך אלף כסף אשר אתן
 למלך שלמה בקניית פרי כרמו. ולך אתן מאתים כסף, ריוח שכר חלק חמישי
 שהיית עתיד ליטול, ואחריכן אין לך עלי תרעמת דין ודברים. מעשה זה
 נתקיים בשלמה ולדימיון יסדו במקום זה, [כ]דוגמא³⁵ אשר ביארתי למעלה
 ב'הנה מיטתו של (ל)שלמה' (שה"ש ג 7),³⁶ וב'ששים המה מלכות' (שה"ש
 ו 8).

73. והיכלות: ספ: והילוכות; 74. נצור: ספ: + עליה; 75. היה: ספ: מכאן ואילך, שלוש עשרה
 מילים חסרות בגלל קפיצת עין (היה [...]) כרם; 76. באותו מקום: ב: במקום; הקרוי: ב: הנקרא;
 77. שנה: ספ: + ושנה; יין שוה: ספ: חסר; 78. כרמו: ספ: הכרם; השנה: ב: שנה; שיקפח: ספ:
 שיפח; 79. פרי: ספ: פירות; הכרם: ספ: חסר; 80. כסף: ספ: כסוף; 81. בשמירתי: ספ, ב:
 בשמירתו; 82. אלף: המילה כתובה בשוליים וסימן בתוך השורה מורה שיש להכניסה כאן;
 83. למלך שלמה: ספ: לשלמה המלך; 84. שהיית: ספ: שהייתי; ואחרי כן: ספ: אחריכן; ב: ואחרי
 כן; תרעמת: לאחר התי"ו הראשונה רשומה וי"ו ומחוקה; 85. זה: ספ: חסר; למעלה: ב: לעיל;

31 נה"מ: ובטירתם.
 32 בכ"י ספ יש כאן תוספת, לאחר הפתיחה ד"א (דבר אחר): 'אחות לנו קטנה. הרי זכר
 ביאת גוג ומגוג. אמ' הקב"ה: ישר' אומה קטנה, מה נעשה לה באותו יום שידברו
 עליהם האומות ויבואו עליהם למלחמה ויבואו עליהם למלחמה. אם חומה היא. אם
 היתה חומה פרוצה באותו הפרץ, היינו נצור עליה טירת כסף. ואם היתה דלת שבורה,
 היינו נוצרין עליה לוח ארז. אני חומה. ענתה כנסת ישר' ואמרה. בעוד אל אני חומה
 וקהלי ברגלי מלחמה. כשאסבול גלות וכל אילו הצרות על קדושת שמו, אז אהיה בעיני
 כמוצאת שלום'. ראה לעיל, עמ' 79.
 33 ההשלמה על פי כ"י ב.
 34 על פי כ"י ספ וכ"י ב. בכ"י ה: ושיבו.
 35 ההשלמה על פי כ"י ספ; בכ"י ב (כדוגמ').
 36 נה"מ: מטתו שלשלמה, וכך בכ"י ב. בכ"י ה: דיטוגרפיה.

פירוש רשב"ם לשיר השירים

דימיון להק', אשר נתן כנסת ישר' שהיא כרמו – שנ' 'כי כרם ה' צבאות בית ישר' ואיש יהוד" (יש' ה 7) וגו', ואומר 'כרם היה לידידי בקרן בן שמן' (יש' ה 1) – ביד נוטרים, נוכרים קשים ואדונים בגולה, ומושלים עליהם וגוזלים (ו) כל³⁷ אשר להם. וישר' אומרים להם: לבסוף תהיו עתידים ליתן את הדין, כי ינקום הנוקם את נקמתינו כאשר עשה לחיל מצר', לסוסיו ולרכבו. ואומות העולם משיבים: באחרית הימים, אם נתחייב בדין נשלם קרן וחומש ונהיה נקיים במשפט. מאתים על אלף זהו חומשא מלגיו.³⁸

95 **בבעל המון. שם מקום.**³⁹

13–14. **היושבת בגנים.** כך היא מספרת על אוהבה, כך אמר לי ידידי אחותי אהובתי, היושבת ומתנהגת ומטיילת בגנים ופרדסים. חברים ושושבינים אשר באו עמי מקשיבים ותאיבים לקולך, כי הוא⁴⁰ ערב. השמיעני קולך בנועם זמירתך וישמעו גם ריעיי. והיא משיבתו: ברח דודי ודמה לך לצבי או לאייל, לרוץ ולטייל על הרי בשמים וגבעת הלבונה. וגם אנכי הלך אלך עמך, ונתחבב שם אני ואתה. ושם שיר אשורר לעורר קול בין שנינו, וגם אהודך משירי. אבל בפני כל אילו [אין לי]⁴¹ נכון להשמיע קול, כי כל כבודה בת מלך פנימה.

דימיון להקב"ה שאומ' על כנסת ישר': מלאכים מחכים, מקשבים לקולך, שתשמיעני תפילתך ותזבחי זבח צדק. וכנסת ישר' משיבתו דבר: ברח דודי אל עיר קודשי מקום מקדשי, והשיבה לי שופטיי כבראשונה ויועצי

88. להק' אשר נתן כנסת: ספ: לכנס'; 89. וגו': ספ, ב: חסר; 90. קשים ואדונים: ב: ואדונים קשים; 91. וגוזלים: ספ: וגאלים; תהיו: ב: אתם; 91–92. עתידים ליתן את הדין: ספ: ליום דין; 92–93. לסוסיו ולרכבו: ב: חסר; 94. במשפט: ספ: בדין; מלגיו: ספ: מלגאין; 95. מקום: ספ: + הוא; 96. אוהבה: ספ: האובה; 97. אהובתי: ספ: ואהובתי; 99. משיבתו: ספ: משיבחו; 101. הלך: ספ: חסר; אשורר: ב: נשורר; 103. קול: ספ: חסר; 104. להקב"ה: ב: להק'; מקשבים: ספ, ב: ומקשיבים; 105. שתשמיעני: ב: שתשמיע; ותזבחי: ב: וגם תזבחי; זבח: ב: זבחי; ברח: ספ: + לך; 106. אל: ספ: על; לי שופטיי: ב: שופטי אלי;

37. ההשמטה על פי כ"י ספ וכ"י ב.

38. ופירושו: חמישית מבפנים. ראה בבלי, בבא מציעא נג ע"ב.

39. בכ"י ב ובכ"י סו יש כאן תוספת: בכ"י ב + 'וי"ל [=ויש לפרש] בעל מישור כמו בעלה'; בכ"י סו: + 'ונ"ל [=ונראה לפרש] בעל מישור כמו בעל גד (?)'. ראה לעיל, עמ' 78.

40. על פי כ"י ספ, כ"י ב וכ"י סו. בכ"י ה: היא.

41. ההשלמה על פי כ"י ספ. בכ"י ב בשינוי הסדר: אין נכון לי.

פירוש לשיר השירים

כבתחילה לפדותי מגלותי. וישירו שם לוי וכהניי, ויקטירו קטרת סממני.
ויזבחו זבחי צדק עולה וכליל, ואז יעלו על מזבחך פרים.⁴²

המחכה יזכה ויחזה נועם זה

110 ויאמר: הנה אלהינו זה.

הושלמה מגילת שיר השירים.

107. מגלותי: ב: מן הגלות; וישירו שם: ספ: ושם ישירו; ב: ושם יהיו; לוי: ספ: לווייה; ב: בני לוי; 108. מזבחך: ספ: מזבחי; 109. המחכה: ב: שלוש השורות הבאות חסרות. במקומן: חזק חזק; 111. הושלמה: ספ: שורה זו חסרה.

42 בכ"י ספ יש כאן תוספת ארוכה בת שמונה עשרה שורות, המתחילה בנוסחה ד"א (=דבר אחר):

'כרם היה לשלמה. חזר שלמה לדברי ירבעם בן נבט שחילק המלכות עם רחבעם. כרם היה לשלמה, אילו ישראל. בבעל המון זו ירושלים. נתן את הכרם לנוטרים. הנחיל שלמה את הכרם לבניו שיהיו מלכים נוטרים לה. איש יביא בפריו אלף כסף. זה הוא איש האלהים אחיה השילוני, שניבא על ירבעם ואמ' "קח לך עשרה קרעים" (מל"א יא 31), הם י' שבטים, דומין לעשרה מאות והם אלף כסף. כרמי שלי לפניי. כששמע נבואה אחיה השילוני חרה לו, ויבקש שלמה להמית את ירבעם. ויברח למצרים מפני שלמה. א"ל הקב"ה: הכרם שלי הוא. האלף לך שלמה. כבר הנחתי לך י' שבטים אבל לא יהיו לבניך אלא מאתים, הם ב' שבטי' שנ' "לא אקדע את הממלכה מידו כי נשיא אשיתנו" (מל"א יא 34, בשינוי קל). ולכך מלך שלמה על ישראל כל ימיו, ולאחר מיתתו נטל ירבעם אלף כסף ורחבעם מאתים.

היושבת בגנים חבירים. חזר וחתם הנבואה והנחמה ואמ': כנסת ישראל, שיושבת בגלותה מקדש מעט, החסידים ויראי שמים שבכל דור ודור וזכותם משמיעים תפילות לפני הקב"ה. ושמח בשבחות שמשבחים לשמו ואמ': השמיענו, שתאב לשמוע. ברח דודי בגלות ישראל, ותסתור מהם עד ביאת המלך המשיח, ותחזור כצבי לישראל, שרץ במרוצתו, וכעופר האיילים של הרי, שיקראו אותם בשמים. כמו שזכר אותם בזו השירה, שנים עשר מיני בשמים כנגד שנים עשר שבטי ישראל. אז יאמרו ישראל בעת ההיא כעת יציאתם מארץ מצרים: דומה דודי לצבי או לעופר האיילים. הנה זה עומד אחר כתלינו משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים (שה"ש ב 9).

רשימת הקיצורים

סימני כתבי היד:

ב: בודפשט	סו: סואב
ה: המבורג	ספ: סנקט פטרבורג
ס: סינסינטי	פ: פרמה

קיצורים בכ"י המבורג

(1) קיצורים חוזרים:

אעפ"כ	אף על פי כן	ישר'	ישראל
בל', בלע'	בלעז	כלומ'	כלומר
בלש'	בלשון	כמ'	כמו
דוגמ'	דוגמה, דוגמת	כעיניי'	כעיניין
הק'	הקדוש	לש'	לשון
הקב"ה	הקדוש ברוך הוא	מצ', מצר'	מצרים
ואומ'	ואומר	מתרג'	מתרגם, מתרגמין
ואמ'	ואמר	ע"ז	עבודה זרה
וג', וגו'	וגומר	פת'	פתרונו
ולומ'	ולומר	שאמ'	שאמר
ונאמ'	ונאמר	שנ'	שנאמר
ירושל'	ירושלים		

(2) קיצורים חד-פעמיים

אלוה'	אלוהים	והמרגלי'	והמרגלים
אפי'	אפילו	ומלחמ'	ומלחמת
אשישו'	אשיות	יהוד'	יהודה
החומו'	החומות	מצותי'	מצותיו
הקוד'	הקודש	פ'	פירשו
והולכי'	והולכים	שבטי'	שבטים

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבינרי, היכל רש"י
 'אבינרי, היכל רש"י: מהדורה חדשה מורחבת, א, ירושלים 1979
 אבישור, שיר השירים ואוגרית
 'אבישור, 'לזיקה הסגנונית בין שיר שירים וספרות אוגרית', בית מקרא
 יט (תשל"ד), עמ' 508–525
 אורבך, ערוגת הבושם
 א"א אורבך, ספר ערוגת הבושם חיברו ר' אברהם בר' עזריאל זצ"ל, א–ד,
 ירושלים תרצ"ט–תשכ"ג
 אלדר, מסורת הקריאה
 'א אלדר, 'מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה, והיסודות המשותפים
 לה ולמסורת ספרד', חלק א (עדה ולשון, ד, בעריכת ש' מורג), ירושלים
 תשל"ט, עמ' 37–43
 אלכסנדר, תרגום שיר השירים
 P. S. Alexander, *The Targum of Canticles* (The Aramaic Bible), London
 and New York 2003
 אקסום, מבנה
 J. C. Exum, 'On the Unity and Structure of the Song of Songs'
 בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב, דלית רום-שילוני (עורכים), ש"י לשרה יפת:
 מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים 2007, עמ' 305–316*
 אקסום, שיר השירים
 J. C. Exum, *The Song of Songs: A Commentary*, Louisville 2005
 אש, חילופי גרסה
 Sh. Esh, 'Variant Readings in Medieval Hebrew Commentaries: R.
 Samuel ben Meir (Rashbam)', *Textus* 5 (1966), pp. 84–92
 בכר, הבושם
 ש' בכר, 'הבושם בשיר השירים: מוטיב אירוטי וציון היכר מעמדי' (שנתון
 לחקר המקרא והמזרח הקדום, טו), ירושלים תשס"ה, עמ' 39–52

פירוש רשב"ם לשיר השירים

בלומנקרנץ, יהודים ונוצרים

B. Blumenkranz, *Juifs et Chrétiens dans le Monde Occidental*
430–1096, Paris 1960

בלומנקרנץ, סופרים נוצרים

B. Blumenkranz, *Les Auteurs Chrétiens Latins du Moyen Age sur le*
juifs et le judaïsme, Paris 1963

בנית, רש"י

M. Banitt, *Rashi: Interpreter of the Biblical Letter*, Tel Aviv 1985

ברג, רשב"ם לתורה

M. Berger, 'The Torah Commentary of Rabbi Samuel ben Meir', Ph.
D. dissertation, Harvard University, 1982

ברומברג, רשב"ם לתורה

א"י ברומברג, פירוש התורה לרשב"ם, ירושלים תשכ"ט

ברלינר, רש"י על התורה

א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה²

ברנר, בשמים

A. Brenner, 'Aromatics and Perfumes in the Song of Songs', *JSOT* 25
(1983), pp. 75–81

ברנר, שיר השירים

A. Brenner (ed.), *A Feminist Companion to the Song of Songs*, Sheffield
1993

גויטיין, עיונים

ש"ד גויטיין, עיונים במקרא: בחינתו הספרותית והחברתית, תל-אביב
1967³

גולדנברג

E. Goldenberg, 'Hebrew Language', *Encyclopedia Judaica*, 16, 1971,
pp. 1566–1642

גורדון, משמעות אחת?

נ' גורדון, 'האמנם רק משמעות אחת למקרא? עיון בגישתו הפרשנית
של דניאל אל-קומסי ב"פתרון שנים עשר"', עבודת מוסמך, האוניברסיטה
העברית בירושלים, 2006

גזניוס

A. E. Cowley, *Gesenius Hebrew Grammar*, Oxford 1910

קיצורים ביבליוגרפיים

גיבסון, הגלוסה

M. Gibson, 'The Twelfth Century Glossed Bible', *'Artes' and Bible in the Medieval West*, Aldershot, MI 1993, pp. 232–244

גיבסון, הגלוסה בפרשנות

M. Gibson, 'The Place of the Glossa Ordinaria in Medieval Exegesis', *'Artes' and Bible in the Medieval West*, Aldershot, MI 1993, pp. 5–27

גייגר, כרם חמד

א' גייגר, 'מכתב לר"ר שניאור זקש', כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 41–51

גייגר, נטעי נעמנים

א' גייגר, 'ליקוטים מפירושי ר' יוסף בן שמעון קארא ובני דורו', בתוך: ש"ז היילבערג (עורך), נטעי נעמנים, ברסלאו 1847, עמ' יא–טז

גייגר, פרשנדתא

א' גייגר, פרשנדתא, על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ברסלאו 1855

גינזבורג, שיר השירים

C. D. Ginsburg, *The Song of Songs and Coheleth*, published with a prolegomenon by S. H. Blank, New York 1970 (1857)

גליס, תוספות השלם

י' גליס, ספר תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות א–י, ירושלים תשמ"ב–תשנ"ה

גרבויס, פרשנות יהודית

G. A. Grabois, 'L'exégèse rabbinique', in: P. Riché and G. Lobrichon (eds.), *Le moyen age et le bible*, Paris 1984, pp. 233–260

גרובר, רש"י לתהלים

M. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004

גרוסמן, הגאולה המגירת

א' גרוסמן, "הגאולה המגירת" במשנתם של חכמי אשכנז הראשונים, ציון נט (תשנ"ד), עמ' 325–342

גרוסמן, הגהות ר' שמעיה

א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67–98

גרוסמן, הפולמוס

א' גרוסמן, 'הפולמוס היהודי-הנוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה הי"ב', ציון נא (תשמ"ו), עמ' 29–60

פירוש רשב"ם לשיר השירים

גרוסמן, רשב"ם (אנגלית)

A. Grossman, 'Samuel ben Meir', *Encyclopedia Judaica*, 14, 1971,
pp. 809–811

גרוסמן, רשב"ם (עברית)

א' גרוסמן, 'שמואל בן מאיר', אנציקלופדיה עברית, לב, 1988, עמ' 43–44
גרינברג, רשב"ם ורש"י

מ' גרינברג, 'היחס בין פירוש רש"י לפירוש רשב"ם לתורה', בתוך: י'
זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא
ובעולם העתיק, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 559–567

גרינשטיין, פרשנות המקרא

E. Greenstein, 'Medieval Bible Commentaries', in: B. W. Holtz (ed.),
Back to the Sources, New York 1984, pp. 213–260

דהן, הפולמוס הנוצרי

G. Dahan, *The Christian Polemic against the Jews in the Middle Ages*,
Notre Dame 1998 (French edition, 1991)

דהן, נוצרים ויהודים

G. Dahan, *Les Intellectuels chrétiens et les juifs au Moyen Age*, Paris
1990

דהן, פרשנות נוצרית

G. Dahan, *L'exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval*,
xiie–xive siècle, Paris 1999

דוב, גלוסה אורדינריה

M. Dove, *The Glossa Ordinaria on the Song of Songs*, Michigan 2004

דוב, גלוסה אורדינריה לשיר השירים

M. Dove, *Glossa Ordinaria in Canticum Canticorum*, Turnholt 1997

דייקות

ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)], ירושלים תש"ס

הגלוסר מלייפציג

M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig*, I–IV, Jerusalem 1995–2005

היבש, חמש מגילות

A. Hübsch, *Die fünf Megilloth*, Prague 1866

הנימן

A. M. Honeyman, 'Two Contributions to Canaanite Toponymy', *JTS*
50 (1949), pp. 50–52

קיצורים ביבליוגרפיים

הריס, הוויכוח

R. A. Harris, 'The Rashbam Authorship: Controversy Redux. On Sara Japhet's *The Commentary of Rabbi Samuel ben Meir (Rashbam) on the Book of Job*', *JQR* 95 (2005), pp. 163–181

הריס, תקבולת

R. A. Harris, *Discerning Parallelism: A Study in Northern French Medieval Jewish Biblical Exegesis* (Brown Judaic Studies, 341), Providence 2005

וורד, בדה הנערץ

B. Ward, *The Venerable Bede*, London 2002²

ולפיש, ביבליוגרפיה

ד' ולפיש, 'ביבליוגרפיה מוערת של הפרשנות היהודית על שיר השירים מימי הביניים', בתוך: ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו, עמ' 518–571 זהרי, מקורות רש"י

מ' זהרי, מקורות רש"י, 1–16, ירושלים תשנ"ג

זולצבאך, איוב

א' זולצבאך, פירוש על איוב מאיש לא נודע שמו, פרנקפורט תרע"א

זלפלד, שיר השירים

S. Salfeld, *Das Hohelied Salomo's bei den jüdischen Erklärer des Mittelalters*, Berlin 1879

זקוביץ, שיר השירים

י' זקוביץ, שיר השירים עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), ירושלים ותל-אביב תשנ"ב

זקוביץ, שיר השירים (גרמנית)

Y. Zakovitch, *Das Hohelied* (Herder Theologisches Kommentar zum Alten Testament), Freiburg, Basel and Vienna 2004

חורגין, תרגום כתובים

פ' חורגין, תרגום כתובים, ניו יורק תש"ה

חכם, שיר השירים

ע' חכם, שיר השירים, חמש מגילות: רות, שיר השירים, קהלת, איכה, אסתר (דעת מקרא), ירושלים תשל"ג, עמ' 3–עו

טויטו, הפשטות המתחדשים

א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג

פירוש רשב"ם לשיר השירים

טויטו, סיפורי משה

א' טויטו, 'פשט ואפולוגטיקה בפירוש רשב"ם לסיפורי משה שבתורה',
תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 227–238

טויטו, פירושים חדשים

א' טויטו, 'פירושים חדשים של רשב"ם לתורה על פי כ"י וינה 23: על דרכי
גלגוליהם של פירושי מקראות', בתוך: דב רפל (עורך), מחקרים במקרא
ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 87–104 (=)
הפשטות המתחדשים, עמ' 189–207

טלמון, אחרית הימים

S. Talmon, 'The Significance of אחרית הימים in the Hebrew Bible',
in: Sh. M. Paul, R. A. Kraft, L. H. Schiffman and W. W. Fields (eds.),
Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint and Dead Sea Scrolls
in Honor of Emanuel Tov, Leiden 2003, pp. 795–810

יובל, יהודים ונוצרים

י"י יובל, שני גוויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל-אביב 2000
ילון, הגיית החטפים

ח' ילון, 'על הגיית החטפים והקמץ החטוף באשכנז', ענייני לשון (תש"ב),
עמ' 31–33

ילינק, פירושים על אסתר רות ואיכה

א' יעללינעק, פירושים על אסתר רות ואיכה, ליפסיה התרט"ו

ילינק, רשב"ם לשיר השירים

א' יעללינעק, פירוש על קהלת ושיר השירים לרבינו שמואל בן מאיר ז"ל,
ליפציג התרט"ו

יסטורוב

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumin: The Talmud Babli and*
Yerushalmi and the Midrashic Literature, [n.p.] 1972

יפת, דיון לשוני

ש' יפת, 'דיון לשוני מבית מדרשם של בעלי התוספות', בתוך: ש' פסברג וא'
ממן (עורכים), שערי לשון. מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות
היהודים מוגשים למשה בר-אשר, א, ירושלים 2008, עמ' 314–328

יפת, דרך החושקים

S. Japhet, "'The Lovers' Way": Cultural Symbiosis in a Medieval
Commentary on the Song of Songs', A. Hurvitz et al. (eds.), *Sh. Paul*
Jubilee Volume (forthcoming)

קיצורים ביבליוגרפיים

יפת, הלכה ופשט

S. Japhet, 'The Tension Between Rabbinic Legal Midrash and the "Plain Meaning" (Peshat) of the Biblical Text — an Unresolved Problem? In the Wake of Rashbam's Commentary on the Pentateuch', in: Ch. Cohen, A. Hurvitz and Sh. M. Paul (eds.), *Sefer Moshe: The Moshe Weinfeld Jubilee Volume*, Winona Lake, IN 2004, pp. 402–425

יפת, הקדמות

S. Japhet, 'Two Introductions by Rabbi Samuel ben Meir (Rashbam): To the Song of Songs and Lamentations', in: F. Harkins (ed.), *Michael Signer Jubilee Volume* (in press)

יפת, חילופי גרסאות

ש' יפת, 'חילופי גרסאות בטקסט המקראי לאור פירוש רשב"ם לאיוב', עיוני מקרא ופרשנות, ז [מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן] (תשס"ה), עמ' 61–78

יפת, לבנון

S. Japhet, "'Lebanon" in the Transition from Derash to Peshat: Sources, Etymology and Meaning (With Special Attention to the Song of Songs)', in: Sh. M. Paul, R. A. Kraft, L. H. Schiffman and W. W. Fields (eds.), *Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov*, Leiden 2003, pp. 707–724

יפת, פירושים קומפילטוריים

ש' יפת, "'פירוש ר' יוסף קרא לאיוב": לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים', עיוני מקרא ופרשנות, ג [ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין] (תשנ"ג), עמ' 195–216

יפת, פרשנות ופולמוס

ש' יפת, 'פרשנות ופולמוס בפירוש רשב"ם לשיר השירים', עיוני מקרא ופרשנות, ח [מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו] (תשס"ח), עמ' 481–499

יפת, רב-לשוניות

ש' יפת, 'רב-לשוניות: הלכה ומעשה בפירושי רשב"ם למקרא', מחקרים בלשון, ח [ספר זיכרון לדוד טנא] (תשס"א), עמ' 289–301

יפת, רשב"ם והולגטה

S. Japhet, 'Did Rashbam Know and Use the Vulgate's Translation of the Song of Songs', *Textus* 24 (forthcoming)

פירוש רשב"ם לשיר השירים

יפת, רשב"ם לאיוב

ש' יפת, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס
יפת, רשב"ם לקהלת

ש' יפת, 'פירוש ר' שמואל בן מאיר לקהלת', תרביץ מד (1974/5), עמ'
94–72

יפת, רש"י לשיר השירים

ש' יפת, 'דמותם של רש"י וממשיכי דרכו כפרשני הפשט', בתוך: א' גרוסמן
וש' יפת (עורכים), רש"י: דמותו, יצירתו והשפעתו לדורות (בדפוס)

יפת, תיאורי הגוף

ש' יפת, 'תיאורי הגוף ודימויי היופי בפרשנות הפשט לשיר השירים בימי
הביניים', בתוך: מ' בר אשר, ס' הופקינס, ש' סטרומזה וב' קיאזה (עורכים),
דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים
מוגשים לחגי בן שמאי, ירושלים תשס"ז, עמ' 162–133
יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת

ש' יפת ור"ב סולטרס, פירוש ר' שמואל בן מאיר לקהלת, ירושלים תשמ"ה
כהן, עמדות משיחיות

G. D. Cohen, 'Messianic Postures of Ashkenazim and Sephradim',
Studies in the Variety of Rabbinic Cultures, Philadelphia 1991, pp.
271–297

כהן, עשו

G. D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', *Studies
in the Variety of Rabbinic Cultures*, Philadelphia 1991, pp. 243–270

כהן, רד"ק מול ראב"ע

מ' כהן, 'רד"ק מול ראב"ע ורמב"ם – גישה חדשה ל"דרך משל" במקרא',
דברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות, חטיבה א, המקרא
ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 41–27

כהן, שלוש גישות

M. Cohen, *Three Approaches to Biblical Metaphor: From Abraham
Ibn Ezra and Maimonides to David Kimhi*, Leiden 2003

כסלו, הקדמה לויקרא

א' כסלו, "'אשר שם לבו לדבר יוצרינו": ההיגד המתודולוגי של רשב"ם
בתחילת פירושו לספר ויקרא ותרומתו להבנת יחסו של רשב"ם לפירושו
של רש"י, תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 237–225

קיצורים ביבליוגרפיים

כסלו, פשוטן של מקראות

א' כסלו, "ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי": על אלעזר טויטו:
"הפשטות המתחדשים בכל יום" (שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום,
טו), ירושלים תשס"ה, עמ' 315–330

כסלו, שחזור

א' כסלו, 'שחזור פירושי רשב"ם לבראשית א–יז מתוך פירוש החזקוני',
בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב וד' רום-שילוני (עורכים), ש"י לשרה
יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 173–193
לווי, מוטיבים אפולוגטיים

R. Loewe, 'Apologetic Motifs in the Targum to the Song of Songs', in:
A. Altmann (ed.), *Studies and Texts III: Biblical Motifs*, Cambridge,
MA 1966, pp. 159–196

ליברמן, משנת שיר השירים

ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', בתוך: G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Traditions*, New York 1965², pp.
111–126

ליונשטם, שבועה

ש"א ליונשטם, 'שבועה', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ו, עמ'
480–479

מאק, שבעים פנים

ח' מאק, 'שבעים פנים בתורה – למהלכו של ביטוי', בתוך: מ' בר-אשר
(עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 449–462
מונדשיין, רשב"ם וראב"ע

א' מונדשיין, 'לשאלת היחס שבין פירושיהם של ראב"ע ורשב"ם לתורה:
בחינה מחודשת', תעודה טז–יז (תשס"א), עמ' 15–46

מחברת מנחם

A. Saenz-Badillos, *Menahem Ben Saruq Mahberet*, Granada 1986

מטר, שיר השירים

E. A. Matter, *The Voice of My Beloved: The Song of Songs in Western
Medieval Christianity*, Philadelphia 1992

מילון בן יהודה

א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א–טז, ירושלים
1959–1948

פירוש רשב"ם לשיר השירים

מיניס, חיבור

A. J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship: Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, Aldershot 1988²

מלכיאל, מחיר האמונה

J. N. Harris, *Be'eroth Itzhak: Studies*, 'מחיר האמונה בתתנ"ו', *in Memory of Isadore Twersky*, Cambridge 2005, pp. 31*–59*

מלמד מפרשי המקרא

ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם, א–ב, ירושלים תשל"ח²

מן, תרגום שיר השירים

E. M. Menn, 'Targum of the Song of Songs and the Dynamic of Historical Allegory', in: C. A. Evans (ed.), *The Interpretation of Scripture in Early Judaism and Christianity: Studies in Language and Tradition* (*Journal for the Study of Pseudepigrapha* Supplement 33), Sheffield 2000, pp. 423–445

מרדלר, דיון

ר' מרדלר, 'דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)], דיון בספר הדקדוק ומסקנות', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.

מרדלר, דייקות

ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)], ירושלים תש"ס

מרדלר, רשב"ם והדקדוק

ר' מרדלר, ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

מרדלר, רשב"ם וראב"ע

ר' מרדלר, 'תגובתו של ר' אברהם אבן עזרא לפירושו הדקדוקי של ר' שמואל בן מאיר', בתוך: מ' בראשר, נ' ואזנה, ע' טוב וד' רום-שילוני (עורכים), ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 195–215

מרכוס, שיר השירים וחסידות אשכנז

I. Marcus, 'The Song of Songs in German Hasidism and the School of Rashi: A Preliminary Comparison', in: B. Walfish (ed.), *The Frank Talmage Memorial*, I, Haifa 1994, pp. 181–189

מרפי, שיר השירים

R. E. Murphy, 'Canticles', *Wisdom Literature* (FOTL 13), Grand Rapids 1983, pp. 97–124

קיצורים ביבליוגרפיים

מתיוס, הפירוש האנונימי

H. J. Mathews, 'Anonymous Commentary on the Song of Songs',
Festschrift zum achtzigsten Geburtstage Moritz Steinschneider,
 Leipzig 1896, 238–240, Hebrew section pp. 164–185

מתיוס, ראב"ע לשיר השירים

ה"י מאתיאוס, פירוש שיר השירים (מהדורא ראשונה) לרבי אברהם בן
 מאיר אבן עזרא הספרדי, אוקספורד תרל"ד

נרקיס, המחזור המשולש

B. Narkiss, 'A Tripartite Illuminated *Mahzor* from a South German
 School of Hebrew Illuminated Manuscripts around 1300', *Papers of
 the Fourth World Congress of Jewish Studies*, II, Jerusalem 1968, pp.
 129–133

נרקיס, כתבי יד

ב' נרקיס, כתבי יד עבריים מצוירים, ירושלים 1984

סאנס-בדיוס, מחברת = מחברת מנחם

סאנס-בדיוס, מנחם ודונש

A. Saenz-Badillos, 'Early Hebraists in Spain: Menahem ben Saruq
 and Dunash ben Labrat', in: M. Saebø (ed.), *Hebrew Bible / Old
 Testament: The History of its Interpretation*, II, Göttingen 2000, pp.
 98–109

סולטרס, גלוסות

R. B. Salters, 'The Medieval French Glosses of Rashbam on Koheleth
 and Song of Songs', *Studia Biblica* 1978 (Journal for the Study of the
 Old Testament. Supplement series, 11) Sheffield 1979, pp. 249–252

סולטרס, חילופי גרסאות

R. B. Salters, 'Possible Variant Readings in a Mediaeval Commentary',
JJS 30 (1979), pp. 85–90

סוקולוב, קטעים חדשים

מ' סוקולוב, 'הפשטות המתחדשים – קטעים חדשים מפירוש התורה
 לרשב"ם – כ"י, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 72–80

סיגל, טרובדורים וטרוברים

G. Sigal, 'Troubadours, Trobairitz and Trovères', in: D. Sinnereich-
 Levi and I. S. Laurie (eds.), *Literature of the French and Occitan
 Middle Ages: Eleventh to Fifteenth Centuries* (Dictionary of Literary

פירוש רשב"ם לשיר השירים

Biography, 208), Detroit, Washington DC and London, 1999, pp.
351–366

סימון, אבן עזרא

א' סימון, 'אברהם אבן עזרא', בתוך: מ' גרינברג (עורך), פרשנות המקרא,
ירושלים תשמ"ג, עמ' 47–60

סמולי, לימוד כתבי הקודש

B. Smally, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952

ערוך השלם

נ' בן יחיאל, ספר ערוך השלם, ההדיר ח"י קוהוט, א–י, וינה תרל"ח–תרפ"ו

פוזננסקי, מבוא

ש"א פוזננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, ורשה

תרע"ג

פוליאק, מגמות עיקריות

M. Polliak, 'Major Trends in Karaite Biblical Exegesis in the Tenth
and Eleventh Centuries', *Karaite Judaism*, Leiden and Boston 2003,
pp. 363–413

פופ, שיר השירים

M. Pope, *A Commentary on the Song of Songs* (Anchor Bible), New
York 1977

פוקס, שירי דודים

מ' פוקס, שירי דודים ממצרים העתיקה, ירושלים תשמ"ה

פוקס וקליין, שיר השירים

מ' פוקס וי' קליין, שיר השירים (אנציקלופדיה עולם התנ"ך, 16), ירושלים

1987, עמ' 12–69

פיליפובסקי, מחברת מנחם

צ' פיליפובסקי, מחברת מנחם, לונדון ואדינבורג 1854

פלך, שיר השירים

M. Falk, *Love Lyrics from the Bible: A Translation and Literary Study
of the Song of Songs*, Sheffield 1976

פנקובר, הגהות רש"י ליהושע

י' פנקובר, 'הגהות רש"י, הגהות תלמידי, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י

לספר יהושע' (שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, טז), ירושלים תשס"ו,

עמ' 205–229

קיצורים ביבליוגרפיים

- פנקובר, הגהות רש"י לנביאים
 י' פנקובר, 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים' (שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, טו), ירושלים תשס"ה, עמ' 185–211
 פרנק, פירושי הקראים
 ד' פרנק, "וקול התור נשמע בארצנו": פירושי הקראים סלמון בן ירוחם ויפת בן עלי לשיר השירים' (הרצאות האורח של מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים), רמת גן תשס"א
 צונץ, הדרשות
 L. Zunz, *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, historisch entwickelt*, Frankfurt a. M. 1892²
 צפתי, שירי אהבה שומריים
 Y. Sefati, *Love Songs in Sumerian Literature*, Ramat Gan 1998
 קדרי, שיר השירים רבה
 ת' קדרי: 'מדרש שיר השירים רבה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה
 קדרי, תוכו רצוף אהבה
 ת' קדרי, "תוכו רצוף אהבה": על התורה כרעיה בדרשות תנאים לשיר השירים', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 391–404
 קומלוש, התרגום
 י' קומלוש, המקרא בראי התרגום, תל-אביב 1973
 קיי וגאונט, הטרובדורים
 S. Kay and S. Gaunt, *The Troubadours: An Introduction*, Cambridge 1999
 קמין, בין יהודים לנוצרים
 ש' קמין, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ד
 קמין, בכור שור
 ש' קמין, 'הפולמוס נגד האליגוריה בדבריו של ר' יוסף בכור שור', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 367–392 (בין יהודים לנוצרים, עמ' 73–98)
 קמין, דוגמא
 ש' קמין, "דוגמא" בפירוש רש"י לשיר השירים', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 41–58 (בין יהודים לנוצרים, עמ' 13–30).
 קמין, רש"י
 ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים 1986

פירוש רשב"ם לשיר השירים

קמין, רש"י לשיר השירים

ש' קמין, 'פירוש רש"י על שיר השירים והויכוח היהודי-נוצרי' (שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ז-ח, בעריכת מ' ויינפלד), ירושלים תשמ"ג-תשמ"ד, עמ' 218-248 (בין יהודים לנוצרים, עמ' 31-61).

קמין, תפיסת הבריאה

S. Kamin, 'Rashbam's Conception of the Creation in the Light of the Intellectual Currents of his Time', *Studies in Bible* (Scripta Hierosolymitana 31, ed. S. Japhet), Jerusalem 1986 pp. 119-132

קמין וסולטמן, על פי רש"י

ש' קמין וא' סולטמן, על פי רש"י *Secundum Salomonem*: פירוש לטיני לשיר השירים מהמאה ה-12, רמת גן תשמ"ט

רוזין, רשב"ם כפרשן

D. Rosin, *R. Samuel ben Meir als Schrifterklärer*, Breslau 1880

רוזין, רשב"ם לתורה

ד' ראזין, פירוש התורה אשר כתב רשב"ם, הוא רבנו שמואל בן ר' מאיר, ברסלאו תרמ"ב

רוזנברג ואחרים, שירי הטרובדורים והטרוברים

S. N. Rosenberg, M. Switten and G. Le Vot (eds.), *Songs of the Troubadours and Trouveres: An Anthology of Poems and Melodies*, New York 1998

ריצ'לר, קטלוג פרמה

ב' ריצ'לר (עורך), כתבי היד העבריים בספריית הפלאטינה בפרמה, ירושלים תשס"א

תומפסון, רשב"ם לשיר השירים

Y. Thompson, 'The Commentary of Samuel ben Meir on the Song of Songs', DHL Thesis, Jewish Theological Seminary, New York, 1988

תומפסון, שיר השירים

Y. Thompson, 'Le Commentaire du Cantique attribué a Samuel ben Meir', *Archives Juives* 23 (1987), pp. 9-18

תקליטור הכתר

מקראות גדולות הכתר (תקליטור): טקסט, ניקוד, טעמים על פי 'כתר ארם צובא', מהדיר ועורך מדעי: מנחם כהן, רמת גן תשנ"ט

תשובות רש"י

ח"ש אלפנביין, תשובות רש"י א-ג, ניו יורק תש"ג

קיצורים ביבליוגרפיים

BDB	F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, <i>A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament</i> , Oxford 1907
BHS	<i>Biblia Hebraica Stuttgartensia</i> , eds. K. Elliger and W. Rudolph, Stuttgart 1983
HALOT	L. Koehler, W. Baumgartner, and J. J. Stamm, <i>The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament</i> , I–IV, translated and edited under the supervision of M. E. I. Richardson, Leiden 1994–1999
HB	<i>Hebräische Bibliographie</i>

מפתחות

מפתח מקורות

מקרא			
בראשית		כז 25 35	
א-יז (2)71		כח 12 (77)162	
א 1 80		ל 14 (132)39,24	
א 4 43		לא 39 38	
א 19 199		לב 9 32	
א 31 43		לב 13 (58)20	
ב 7 247,(132)39		לב 25 (58)20	
ג 6 (142)44		לו 2 (106)32	
ד 3 (142)44		לז 2 86,80,(19)77,26	
ד 8 207		לח 14 (108)111,34	
יא 21 (22)135		מא 29 (102)31	
יד 7 (29)221,109,54,(132)39		מד 15 37	
241,(50)225		מט 73	
טו 10 248,77,(132)39		מט 5 (24)201,(99,95)31	
טו 12 (45)207		מט 10 (48)66,65	
כ 18 254,203,(132)39		מט 12 (132)39	
כב 1 (38)185,(19)77		מט 22 149,148,(22)135,20,12	
כג 16 (132)39		(52)150	
כה 16 279,(132)39		נ 2 (147)46,(132)39	
כה 17 (59)20		שמות	
כה 31 (58)20		א 6 (56)20	
כה 33 (58)20		א 11 189	
כו 5 (40)185,(58)20		א 12 189	
כו 8 42		ב 2 259,151,43,42,(132)39	
כו 28 (58)20		ב 3 (3)54	
כז 3 207		ב 6 (22)135	
כז 20 35,(100)31		ג 7 (65)157	

מפתחות

כח 11 (97)31	ג 19 (57)20
כח 15 206	ג 22 (45)186
כח 17 246 , (147)46 , (132)39	יא 2 (45)186
כח 20 206	יב 7 42
כח 33 206	יב 26 (45)186
כח 36 42 , 41 , (132)39	יב 37 (6)128
ל 23–24 44 , 43 (141)	יג 4 44 , (132)39
ל 23 (19)77 , (132)39	יג 9 84 , 45 , (132)39 , 24
לד 7 255	טו 73
לד 29 (31)62	טו 2 58 , 38 , 36
לד 33 (35)63	טו 6 149 , 148 , 20 , 12
לה 7 34	טו 8 (47)18
לה 23 34	טו 10 (51)149 , 149 , 148
לה 25 206	טו 14 235 , 195 , (132)39
לו 19 34	טו 16 (51)149 , 149 , 148
לט 1 206	טז 15 (35)63
לט 34 34	יח 1 235 , 195 , (132)39
ויקרא	כ 1 157
יא 3 (48)66	כ 13 (48)66 , 65
יג 32–51 (53)19	כ 20 157
יג 41 (3)54	כב 2 238 , (132)39 , 32
יג 42–43 , 19 (132)39	כג 24 (19)77 , (125)36
יג 42 (43)256 , (55)226 , 237 , (132)39	כד 10 266 , 175 , (132)39
יג 43 (43)256	כה 2 73
יט 19 (48)66	כה 4 (44)206 , 206
יט 20 (35)63	כה 5 273 , 34
יט 23 (142)44	כה 8 107
יט 24 (142)44	כה 9 (11)199
יט 25 (142)44	כו 1 206
כ 5 54	כו 14 34
כה 4 (20)246	כו 31 206
כה 5 246 , 120 , (132)39	כו 36 206
כה 39 189	כח 6 206
	כח 8 206

מפתח מקורות

יח 1 (19)77	כו 20 (144)44
יח 11 24,(132)39	
כב 6 (48)66	במדבר
כב 25–27 207	ב 2 (45)207
כז 14 245,(132)39,120	ב 3 (45)207
לב 73	ו 3 (5)54,(116)33
לב 24 24,(132)39,(147)46,(5)54	יא 28 (24)201
לב 25 (45)207	יב (19)135
לג 3 (2)71	יב 8 (33)183
	יד 26 24
יהושע	יד 36 24
ב 10 235,195	טו 39 42,(132)39
ו 7 37	יז 10 (99)31
יב 7 (23)78	כא 23 (132)39,(29)221,(50)225
טו 45 (44)85	240
טו 47 (45,44)85	כא 25 (44)85
יז 11 (44)85	כא 32 (44)85
	כג 7 (94)30
שופטים	כד 6 (132)39,24
א 15 260,152	כה 10 – ל 1 (2)71
ה 12 254	כח 10 255
ה 28 30,33,54,120,245	לב 42 (44)85
247	לד 36 (132)39
ט 8–15 140,167(6)	
ט 15 (6)167	דברים
יא 26 237,85	א 1 (102)109
טו 5 241	ג 11 241,(37)223,(132)39,32
	ה 21 273,34
שמואל א	ה 24 273,34
יד 27 261	י 17 234,(50)225,(29)221,(132)39
כג 22 124	יא 2 34
כו 15 251	יא 7 26
כו 16 251	יב 20 274,34,33
כח 16 (22)174	טז 10 (35)63

מפתחות

שמואל ב

ז 5 (28)203

יב 1-7 (6)167

מלכים א

ה 10 (3)233, 124

ז 36 252, 122

י 18 267

יא 31 (42)281

יא 34 (42)281

כ 3 259, 151, 42

כב 48 206

מלכים ב

ד 42 (23)78

טז 7 (138)42

יח 17 48

ישעיה

א 26 191, 123

ג 23 263

ה 1-7 166, 140

ה 1 280

ה 5-6 167

ה 5 124

ה 7 280, 167, 130

כב (49)225

כב 17 (37)223, 239

מא 17 (97)31

נא 21 36

ירמיה

ב 7 (142)44

ב 31 201

306

ה 28 267, 205

ז 20 (142)44

י 20 36, 37, (42)64, 153,

277

לא 3 124

מו 20 277, 200

נא 11 257

יחזקאל

טז 61 85, (45)85, (48)225, 226,

237

יז 140

יז 9 (142)44

יט 140

כא 3 200

כז 11 257

כז 19 205, (39)206, 267

לא 7 34

לח 20 247

הושע

ב 13 255

ב 17 (3)54, (94)105

יד 7-8 11, 47

עמוס

ב 9 265

ו 4 267

עובדיה

א 3 38

צפניה

ג 13 (11)199

מפתח מקורות

א 6 (102)31	זכריה
א 10 254 ,203 ,(147)46 ,(132)39	ט 17 272
א 11 (5)54	
א 18–19 41 ,(132)39 ,32	תהלים
ב 5 (5)54	יז 12 136
ב 10 27	יט 11 259
ג 3 (60)91	לא 24 (93)30
ד 5 (22)135	מב 10 274 ,35 ,33
ד 15 36	נא 21 191 ,123
ה 14 (58)20	נט 10 38
ה 21 (110)32	סב 12 (51)87
ה 26 29	עז 20 239 ,(50)225 ,(29)221 ,90
ו 5–6 27	צ 1 234 ,131 ,90
ו 10 27	צב 10 259 ,254 ,149 ,148
ו 19 (102)109	צג 3 258 ,149 ,148
ו 22 (93)30	צד 3 149 ,148
ז 4 33 ,(102)31	קד 15 272
ז 15 33	קטו 1 149
ז 19 (22)135	קיח 5 201
ח 7 33	קכג 1 240 ,(50)225 ,(29)221 ,39–37
ח 9 28 ,27	קלב 1 35
ח 12 44	קמה 1 234 ,131 ,90
ח 18 (22)135	קנ 2 273 ,34
ח 19 (22)135	
ט 18 (102)31	משלי
יא 5 (5)54	א 6 124
יג 2 150 ,21	ז 19 124
יד 1–2 (22)135	כה 1 (3)127
יד 12 (58)20	כה 12 266
טו 10 (77)162	ל 1 (3)233 ,131 ,124 ,(12)56 ,40
טו 15–16 (22)135	
טו 21 34	איוב
טו 24 (59)20 ,20	א 3 (102)109
טו 30 200	א 5 (107)32 ,(95)31

מפתחות

מא 18 (19)77	טו 35 (22)135
מא 22 , (132)39 , 42	טז 12 27
מב 2 (22)135	יז 13 252 , 42 , (132)39
	יח 2 (22)135
שיר השירים	כ 3 197
א 1-5 , 11 , 209 , 216	כ 5 (59)20
א 1-4 , 209	כ 26 (125)36
א 1 , (132)39 , (7)55 , 56 , 57 , (53)67 ,	כא 10 (22)135
(117)76 , 87 , 89 , 90 , 104 , 114 , (117)	כב 13 203
127 , 131-133 , 135 , 179 , 221 , (28)29 ,	כב 16 (59)20
(33) , (38)223 , (49)225 , (50)	כד 16 (19)77
א 2 , 57 , (35)82 , 89-91 , 93 , 114 , (117)	כו 5 (22)135 , (19)77
(119) , 121 , (39)142 , 183 , 198 , 201 ,	כו 7 (77)162
202 , 219 , (21)220 , (23)221 , 26 , 29 ,	כו 9 27
(31) , (48)225 , (50) , (58)227 , 274 ,	כז 1 (59)20
א 3 , (132)39 , 40 , 41 , 57 , (35)82 ,	כז 8 (99)31
89-91 , 95 , 114 , (117) , 118 , 120 ,	כח 7 238 , (49)225 , (37)223 , (132)39
135 , (22)138 , (30)165 , (1)183 , 194 ,	כח 11 (35)63
195 , 198 , 204 , 211 , 219 , (21)221 ,	כט 6 (22)135
221 , (30)221 , (38)223 , 226 , (54)226 ,	כט 18 (19)77
א 4 , 28 , 57 , (35)82 , 89-92 , 115 , (121)	ל 17 (35)63
120 , 128 , 130 , (11)142 , (39)147 , (46)	לא 13 26
165 , 170 , 187 , 189 , (46)190 , 217 ,	לב 2 (102)109
219 , (21)219 , 26 , 30 , 32 , (53)226 ,	לב 3 (22)135
א 5 , 85 , 89 , 90 , 95 , 103 ,	לב 22 (22)135
109 , (103)114 , (117)120 , 128 ,	לג 1 (5)54
138 , (30)139 , (31)141 , (38)142 , (39)	לה 11 257 , 199 , 198 , (147)46 , (132)39
165 , 170 , 181 , 190 , 191 , (21)219 ,	לו 27 (22)135
220-221 , 223 , (38)223 , (41) , 48 , 225 ,	לח 7 (19)172
(50) , 226 , (54)226 ,	לח 14 (110)32
א 6 , 27 , 31 , 32 , (132)39 , (3)54 , 61 , 89 ,	לח 26 (22)135
90 , 92 , 93 , 95 , 105 , 114 , (117) , 119 ,	לט 28 273 , (132)39
121 , 130 , (11)139 , (31)141 , (38)142 ,	מ 31 (22)200
142 , (39)143 , 170 , 171 , (15)179 ,	מא 15 (29)138 , (19)77 , (5)54 , (95)31

מפתח מקורות

א 13 90-93, 96, (39)142, (39)185,	189, (46)189, 190, (21)219, (26)221,
198, (22)219, (29)221, (50)225,	28-30, (32, 33), (37)223, (38), (49)225,
(54, 55)226	(50), (53, 55)226, 226
א 14 53, 54, (7)55, (35)82, 90, 93, 96,	א 7 27, 66, 89, 90, 91, 93, 95,
109, (121)115, (29)221, (49, 50)225	114, (117)114, 120, 136, 142, (39)142,
א 15 – ב 3 220	143, 170, 211, 216, 217, (21)219,
א 15 – ב 1 (120)114, 223, (39)223	22, (23)220, (28, 32), (37)223,
א 15-16 138, 143, 222, (36)222	225, (49)225, (58)227
א 15 (35)82, (51)87, 90, 93, 94, 96,	א 8 (35)82, 89, 90, 91, 95, (117)114,
(39)142, 148, 155, 187, (28)221,	115, (121)115, 121, 142, 170, (21)219,
(49)225	221, (29, 33), (38)223, (50)225
א 16 – ב 1 (33)221	א 9-11 57, 89, (117)114, 143, 183,
א 16 31, 32, (132)39, 57, 61, (51)87,	190, 222, (38)223
90, 92, 93, (55)226	א 9-10 92
א 17 29, (7)55, 90, 91, 93, 94, 99,	א 9 27, 32, 37, 39, 66, (51)87, 90,
222, (37)223	93, 94, 109, (103)136, (24)136,
ב 1 62, 90, 93, 96, 147, 150, 151, 222,	142, (39)142, 171, 172, (17)185, (39)185,
ב 2-3 45, 57, (120)114, (38)141, 143,	219, (21)219, (23)220, (28, 29, 33),
163, 180	222, (49, 50)225
ב 2 (39)142, (58)227	א 10-11 222
ב 3 29, (7)55, (35)82, 222	א 10 61, 90, 93, 94, 154, (29)221,
ב 4 57, (59)89, (117)114, (118)	225, (50)
(31)139, 142, (39)142, 143, (1)165,	א 11 28, 90-92, (89)102, 103, 198,
170, 171, (46)189, 191	225, (48)239
ב 5-7 173	א 12 39, (132)41, 41, (136)57,
ב 5-6 (117)114, (31)139, (38)141,	89-91, (117)114, 121, 128, (11)130,
(39)142, 143, 179, 189, (46)189	142, (39)142, 181, 202, (21)219, 220,
ב 5 29, (91)132, 61, 67, (51)87,	221, (29, 33), (38)223, (50)225,
173, 202	247
ב 6 53, 55, (31)62, (35)82, 173, 198,	א 13 – ב 3 (117)114, 119, (120)
202	141, (38)141, (39)142, (10)168, 183, 222,
ב 7 27, 41, (136)41, 67, (103)109,	א 13-17 (58)227
114, (117)114, (121)115, (136)119,	א 13-14 (132)39, (120)114, (38)141,
124, (30)138, (31)139, (38)141,	143, 220-221, (36)222, (38)223,

מפתחות

ב 16-17 99, (79)99, (41)144	,173 ,170 ,153 ,147 ,143 ,(39)142
ב 17 39,(132)41 ,46 ,77 ,(121)115 ,	, (43)186 ,178 ,177 ,(26)176 ,174
202 ,198 ,(39)185 ,145 ,144 ,(28)137	250 ,202
ג 122(141)	ב 8-17 99, (41)144
ג 1-4 114,(117)118 ,141,(38)142 ,	ב 8-13 99(79)
186 ,181-179 ,(14)170 ,143 ,(39)142	ב 8-9 157(65)
ג 2 198(6)	ב 8 114,(117)118 ,(131)117 ,118 ,
ג 3 55(7), 198	, (65)157 ,154 ,138 ,(28)137 ,121
ג 4 142, 202	247 ,(46)189 ,(39)185
ג 5 13,(20)28 ,41,(136)69 ,74 ,	ב 9-13 75,(117)114 ,117 ,(131)117 ,
,117)114 ,(103)109 ,103 ,(89)102	191 ,(46)189 ,183
,137 ,134 ,133 ,124 ,(121)115 ,(118	ב 9 27,(132)39 ,46 ,41 ,53 ,54 ,98 ,
,143 ,142 ,(38)141 ,(31)139 ,(30)138	,151 ,150 ,147 ,(24)136 ,119-117
,178 ,177 ,174 ,173 ,(14)170 ,(1)165	(42)281 ,(6)198 ,157
202 ,(46)189	ב 10 98,119-117 ,124 ,138 ,250
, (89)102 ,102 ,(87)101 ,62 ,28 ג 6	ב 11-12 185(39)
, (39)142 ,142 ,122 ,(117)114 ,103	ב 11 53,54 ,(3)54 ,61 ,62 ,(42)64 ,
(48)192 ,184 ,143	202 ,119 ,117
ג 7-11 114,(117)122 ,124 ,125 ,	ב 12 39,(132)53 ,54 ,66 ,79,(25)117 ,
,143 ,(39)142 ,(38)141 ,(8)130 ,128	119
179 ,(14)170	ב 13 29,(132)39 ,46 ,(147)66 ,
(31)139 ,130 ,122 ג 10-7	, (121)115 ,103 ,(87)101 ,100 ,(51)87
,132 ,130 ,103 ,(89)102 ,74 ,28 ג 7	247 ,(39)185 ,120-117
279 ,270 ,257	ב 14-17 144
(121)115 ג 8	ב 14 46,61 ,98 ,99 ,(79)99 ,
(13)169 ,18 ,12 ג 10-9	, (38)141 ,(121)115 ,(117)114
130 ,128 ג 9	, (46)189 ,183 ,145-143 ,(39)142
ג 10 39,(132)42 ,61 ,(103)109 ,129 ,	202
(30)138	ב 15-17 30,57 ,(117)114 ,(31)139 ,
,57 ,(7)55 ,(132)39 ,(91)29 ג 11	184 ,180 ,143
,132 ,128 ,122 ,(121)115 ,(103)109	ב 15 12,28 ,30 ,31 ,33 ,(29)66 ,
,184 ,179 ,(38)141 ,(31)139 ,(30)138	,142 ,(93)105 ,(79)99 ,99 ,(51)87
187	, (48)148 ,145 ,(41)144 ,144 ,(39)142
129 ג 12	211 ,(39)185

מפתח מקורות

, (48)148 ,147 ,(42)64 ,(3)54 ,27	12	ד							149	ד
	152 ,150								47	ה — 1 ד
240 ,(55)226 ,76 ,47	13	ד							,143 ,(39)142 ,(117)114 ,57	6-1 ד
258 ,111 ,47 ,43 ,(132)39	14	ד							191 ,184 ,180	
(35)82 ,48 ,47	15	ד							108 ,106	5-1 ד
, (118 ,117)114 ,(35)82 ,47 ,44	16	ד							,28 ,22 ,20 ,18 ,(18)13 ,12	1 ד
216 ,211 ,(48)192 ,190 ,(46)189 ,144									, (16)57 ,55-53 ,(147)46 ,(132)39	
, (25)59 ,(7)55 ,(3)54 ,47 ,(132)39	1	ה							,76 ,66 ,(42)64 ,(31)62 ,62 ,61	
,144 ,(121)115 ,(117)114 ,(59)89 ,61									,102 ,(73)96 ,94 ,(35)82 ,79 ,78	
190 ,171 ,(59)154									,148 ,147 ,(103)109 ,103 ,(89)102	
,144 ,142 ,(31)139 ,(117)114	7-2	ה							,216 ,211 ,204 ,203 ,(39)185 ,155	
216 ,211 ,181 ,179									258 ,(48)225	
139	5-2	ה							188 ,(35)82 ,(132)39 ,(91)29	2 ד
250 ,138 ,(35)82 ,(7)55 ,(132)39	2	ה							,33 ,31 ,(91)29 ,(62)22 ,12	3 ד
152 ,150 ,147 ,61 ,(132)39 ,27	5	ה							(35)82 ,54 ,53 ,(132)39	
(44)186 ,(41)185	7-6	ה							,77 ,62 ,(147)46 ,(132)39 ,12	4 ד
61 ,(7)55	6	ה							198 ,(35)82	
,138 ,(117)114 ,(25)59	3	ו — 8	ה						(69)159 ,106 ,103 ,(89)102	5 ד
, (14)170 ,167 ,165 ,144 ,(31)139									(124)115	7-6 ד
, (42)186 ,186 ,182 ,180-178 ,175									,151 ,150 ,147 ,111 ,47 ,41 ,27	6 ד
212 ,193 ,(46)189									202 ,198	
106	13-8	ה							,184 ,181 ,156 ,143 ,(117)114	11-7 ד
(39)185 ,67	9-8	ה							211	
,142 ,(30)138 ,138 ,(103)109	8	ה							(121)115	7 ד
193 ,189 ,(44)186									,148 ,147 ,111 ,110 ,(7)55 ,28	8 ד
203 ,148 ,138 ,(54)68 ,67	9	ה							(6)198 ,156	
138 ,(124)115	16-10	ה							154	ד — 8 ד
(37)205 ,203 ,106	10	ה							259 ,188 ,(39)185 ,148 ,(35)82	9 ד
107	16-11	ה							, (59)89 ,48 ,47 ,42 ,(132)39 ,27	10 ד
29	11	ה							203 ,151 ,150 ,(48)148 ,147	
(147)46 ,(132)39	12	ה							,188 ,154 ,(121)115 ,107 ,47 ,11	11 ד
, (32)204 ,204 ,61 ,(132)39 ,29	14	ה							198	
223 ,214 ,206 ,205									,184 ,181 ,143 ,(117)114	15-12 ד
(132)39 ,(91)29	15	ה							192	

מפתחות

158, 108–106 6–2 ז	, (22)135, (103)109, (35)82, (7)55 16 ה
, 106, 61, (7)55, 33–31, (91)29, 12 2 ז	(30)138
263, 159, 111, 107	193 3–1 ו
158 נ2 ז	(48)148, 138, (25)59 1 ו
158 ג2 ז	138 3–2 ו
198, 188, (35)82, (132)39 3 ז	188, (89)102, (86)101, 28 2 ו
159, 158 נ3 ז	(121)115 3 ו
159, 158 ג3 ז	(43)145 12–4 ו
159, 158 4 ז	, (38)141, 125, 124, (117)114 10–4 ו
110 6–5 ז	179, (14)170, (43)145, 144
, (99)107, (35)82, (7)55, (132)39 5 ז	, 205–204, (17)172, 110, (103)109 4 ו
159, 111	223
158 נ5 ז	(35)82 5 ו
158 ג2-5 ז	203, (62)22 7 ו
158 ה-7-5 ז	, (11)130, 128, 74, 19, (18)13, 12 8 ו
, 103, (89)102, 34, 32, 31, 29, 28 6 ז	, (30)138, 136, (22)135, 133, 132
, 204, 160, 132, (11, 8)130, 128	279, (39)185, 162
223, 206, 205, (32)204	, (48)148, (46)147, (121)115, 28 9 ו
158 ג-נ6 ז	(59)154
158 ,6 ז	, (25)59, 42, (132)39, (91)29 10 ו
145 10–7 ז	(37)205, (17)172, (124, 121)115
(74)161, (43)145 14–8 ז	, 158, 145, 144, (117)114 11 ז – 11 ו
145 10–8 ז	, (7)211, 211, 181, 178–176, (14)170
(25)59 8 ז	229, 212
(17)172, 35, 33, 31, 12 9 ז	(43)145, 145 12–11 ו
, 48, (132)39, 35, 32, 31, 28, 12 10 ז	, 150, 147, 145, 44, (132)39, 27 11 ו
201, (59)89	203, 188, 152
(74)161, 145 14–11 ז	145, (25)59 12 ו
(74)161, 145, (121)115 11 ז	(43)145, 145 7–1 ז
, 144, (38)141, (117)114 4 ו – 12 ז	145 6–1 ז
, (46)189, (14)170, (10)168, 161, 146	171, 148, (7)55 1 ז
(7)211, (48)192, 191, 190	145 נ1 ז
, 204, (74)161, 161, (7)55, 36 12 ז	145 ג1 ז
223, 207, (32)204	145 10–2 ז

מפתח מקורות

166, 170(14), 179, 189(46), 190,	13 ז 28, 29, 39(132), 66, 100, 102(89),
211, 212, 216	103, 154(59), 161, 203(31), 204,
11 ח 55(7), 57(16), 61(29), 74, 78,	204(32), 223
105(93), 111, 130, 190	14 ז 24, 39(132), 161, 203
12 ח 61(29), 105(93), 135(22), 136,	1 ח 24, 154(59), 161, 198
189, 193	2 ח 89(59), 103, 142, 161
13-14 ח 114(117), 118, 139(31),	3-4 ח 115(124)
144, 165(1), 170(14), 189(46), 191,	3 ח 161
192(48), 211(7)	4 ח 41, 109(103), 115(121), 138(30),
13 ח 39(132), 123, 142, 171, 172,	139(31), 142, 161, 173, 175, 178,
172(17), 19	202
14 ח 46, 123, 136(24)	5-7 ח 114(117), 144, 146, 170(14),
איכה	189(46), 190
1 א 37-39, 80(28), 240	5 ח 12, 27, 36, 64(42), 146, 147,
	148(48), 150, 152, 153, 172(17)
קהלת	5 א 146
1 א 20(59)	5 ב 146
2 א 135(22), 148, 149	6-7 146
3 א 26	6 ח 31, 39(132), 45, 46(147), 84, 124,
8 א 29	146, 154(59), 200, 202
11 א 28, 135(22)	6 א 146
12 א 29	6-7 146
13 א 124	7 ח 29, 115(121), 146, 154(59),
15 א 20(59)	172(17)
17 א 124	8-10 ח 114(117), 139(31), 141(38),
ב 1-2 46	142, 144, 170(14), 184, 189,
ב 2 21, 45	189(46), 190, 211(7)
ב 8 63(34)	8-9 ח 171(15)
ב 9 18, 132(17)	8 ח 135(22)
ב 15 20(58)	9 ח 39(132), 66
ב 19 20(58)	9-10 ח 46
ג 10 101(87)	10 ח 115(121), 188
ג 17 20(58)	11-12 ח 114(117), 125, 128, 130,
	130(8), 11, 132, 133, 139(31), 144,

מפתחות

ד 16 (22)174	ג 18 20
ד 18 44	ג 21 28
י 12 124	ד 12 (56)20
	ה 7 (102)31
עזרא	ו 13 (58)20
ד 1-5 266,194 (54)	ז 1 235,41,40,(132)39
דברי הימים א	ז 7 (22)135
יז 4 (28)203	ז 21 (34)63
	ז 26 (7)211
דברי הימים ב	ח 4 (102)31
ו 42 35	ח 9 124
כ 2 (54)241	ח 10 (34)63
כ 36-37 206	ח 13 36
	ח 15 (34)63,(58)20
	ח 16 124,(132)39
	ט 1 (77)162
ספרות חז"ל	ט 7 35
משנה	ט 11 102
כתובות יג, ו (22)174	י 1 (34)63
מכילתא דרבי ישמעאל	י 4 (22)135
מסכתא דפסחא יד (6)128	י 8-9 (22)135
מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי	י 15 32
טו, ב (13)169	יב 2-5 (22)135
	יב 5 (34)63,(132)39
	(22)200
ספרי במדבר	אסתר
בשלח קטו (138)42	א 6 252
מדרש תנאים	א 16 (33)183
לדברים לג 2 (13)169	דניאל
סדר עולם רבה	א 4 124
ג, ב (36)183	ד 9 44,(144)44
	ד 11 44

מפתח מקורות

א, יב 129	תלמוד ירושלמי
א, יג (33)183	תרומות א, ד (78)162
א, טז (33)183	
א, יט (72)160	תלמוד בבלי
א, כא (34)183	ברכות נז ע"ב (55)241, (39)223
א, כב (56)194, (34)183	תענית יא ע"א (82)100
א, לז (45)85	תענית יד ע"א (47)18
א, לח 129	חגיגה טז ע"א (82)100
א, מב (94)105	סוטה י ע"א (108)111
א, נד (35)183	קידושין ע ע"ב (47)18
א, נח (71)96	בבא מציעא נג ע"ב (38)280
א, נט-סא 110	בבא בתרא טו ע"א (3)127
א, נט (72)96	סנהדרין צא ע"א (45)186
א, סב 155	עבודה זרה טז ע"א 206
א, סג (56)194	עבודה זרה ל ע"ב (4)54, (48)257
ב, יג (16)172	זבחים קטז ע"א (56)194
ב, יח (39)185	מנחות צט ע"א (47)18
ב, יט (36)183, (65)157, (140)122	חולין עו ע"א (57)20
ב, כ 157	חולין צב ע"א (19)172
ב, כא 157	
ב, כב 157	בראשית רבה
ב, לו 110	ד (88)101
ג, יא-טו 129	ע (88)101
ג, יא-כא (141)122	
ג, יז-יט 129	שמות רבה
ד, א 155	ו, א (12)56
ד, ב (39)185	
ד, יא (18)77	שיר השירים רבה
ד, יד (109)111	א, ה-י 128
ד, יז (61)156	א, ה (13)169
ד, יח-יט 110	א, ז (14)131
ד, יט (110)111	א, י (13, 12)56, (13, 12)131, (133)40
ו, ד (98)107	(3)233
ו, ט-י 110	א, יא (14)57, 129

מפתחות

תנחומא	ו, יג-טו 163(79)
וארא ה 40(133), 56(12),	ז, א 111(111)
233(3)	ז, ט-יא 111
יתרו ג 194(56)	ח, יב 111
יתרו ז 194(56)	ח, יג 111
כי תשא יח 107, 107(98)	
ילקוט שמעוני	שיר השירים זוטא
ב, רמז תתקפט 107(98)	א, א-ב 129
	ו, ט 163(79)

מפתח אישים ומחברים

ר' אבא בן יהודה 107	אקסום ג"ש 173(20)
ר' אבהו 111(109)	אש ש' 211(6)
אבינרי י' 18(47), 54(5)	בדה 67–68
אבישור י' 148(48), 151(54), 152(55)	בובר ש' 107(98)
אברהם אבן עזרא 17(43), 19(53), 25, 30(93), 79, 81–84, 94(67)	בכר ש' 47(153)
95(68), 105, 115, 116, 116(127), 130, 137(28), 140, 141, 169(13)	בלומנקרנץ ב' 67(50), 68(59)
185, 185(40), 200(21), 224	בן יהודה א' 18(46), 162(78)
אברהם בן עזריאל 12	בן לברט ד' (ראה דונש בן לברט)
ר' אהרן הכהן 150(52)	בן מאיר י' (ראה יעקב בן מאיר)
אונקלוס 44(142), 54, 58	בן מאיר ש' (ראה שלמה בן מאיר)
אורבך א"א 12(10), 15(32)	בן סרוק מ' (ראה מנחם בן סרוק)
31(97), 47(150), 49, 156(49)	בן עוזיאל י' (ראה יונתן בן עוזיאל)
157	בן עזריאל, א' (ראה אברהם בן עזריאל)
ר' אחא 96(72)	בנית מ' 206, 206(41)
אלבק ח' 101(88)	בדגר, מ' 24(69), 28(83), 101(85)
אלדר א' 31(96)	ברומברג א"י 72(4)
ר' אליעזר בן עזריה 55(7)	ר' ברכיה 194
אלכסנדר פ"ס 58, 58(18), 20, 21	ברלינר א' 15(32), 150(52), 218
59(23)	ברנר ע' 47(153)
אלסטר ב' 48(155)	גויטיין ש"ד 132(16)
ר' אלעזר ב"ר יוסי 55(7)	גולדנברג א' 56(8)
ר' אלעזר הקפר 55(7)	גורדון נ' 86(49), 87(51)
אנג'ל ע' 209(2)	גזניוס ו' 199(10), 200(22), 201(24)
אפשטיין י"נ 169(13)	גיבסון מ' 67(52), 68(55), 56
אקווינס ת' 84(42)	גייגר א' 11, 15(32), 18(50), 71(2)

מפתחות

- 25, (20)264, (12)234, 224, (31)221, (20)209
 זקוביץ י' 14, (93)30, (69)95, (78)98,
 (79)99, (41)144, 145, 146, (74)161,
 (20)173, (20)200, (21)
 ר' חוניא (7)55, (72)96
 חורגין פ' 58, (19)58, (20)
 חזקיה בן מנוח (חזקוני) 15, (32)72,
 חיוג' י' (ראה יהודה חיוג')
 ר' חייא ציפורה (79)163
 חכם ע' (93)30, (41)144, (43)145,
 (74)161
 ר' חנינא (56)194
 ר' טביומי 111
 טויטו א' (32)15, 17, 26, (83)28,
 (97)31, (124)36, (138)42, (140)43,
 (146)45, (152)47, (156)49, 63,
 (38)63, (2)71, 72, (4)72, (13)75,
 (85)101, (1)127, (19)135, (28)137,
 (45)186
 טלמון ש' (47)191
 יהודה חיוג' 63
 ר' יהושע בן נחמיה (7)55
 יובל י"י (28)177, (37)184, 192
 ר' יודן ברבי אלעאי (79)163
 ר' יוחנן (17)57, 85, (45)85, 111,
 (13)169
 יונתן בן עוזיאל (142)44, 49, 54, 58,
 (94)105
 יוסף בכור שור (19)135, (52)150
 יוסף קרא 12, (32)15, 50, 192, 209
- 72, (13)75, 217, (16)217, (20)219,
 (31)221, (48)225, (51)226,
 (12)234, (22)237, (44)240
 גינזבורג כ"ד 11, (7)11, 14, (26)14
 גליס י' (52)150
 רבן גמליאל 129
 גרבוים א' 66
 גרובר מ' (53)150
 גרוסמן א' 14, (22)14, (13)75, 192,
 193, (57)195
 גרינברג מ' (43)64
 גרינשטיין א' (74)97
 דהן ג' (55)68, (50)67
 דוב מ' (55)68, (53)67, (52)67
 דונש בן לברט (33)62, 63, (35)63
 האס י' 50, 51
 הופמן ד"צ (13)169
 הורוביץ ח"ש (6)128
 היבש א' (יפה א') 46
 הנימן א"מ (20)200
 הריס ר"א (12)74, (74)97, (46)147,
 (57)153, (53)150
 וורד ב' (51)67
 ויטקובסקי י' (5)10
 ולפיש ד' (1)209, (155)48
 זהרי מ' (16)57
 זולצבאך א' 210
 זלפלד ז' 11, (8)11, (9)16, (35)18,
 (25)79, 78, (133)40, 22, (50)18
 204–205, 217, 218, (20)219, 220, 24,

מפתח אישים ומחברים

- ילון ח' (96)31
 ילינק א' 9–11, (15)12, 13, 15, (32)15, 16, (36)16, (50)18, 22, (64)22, 24, (69)24, (126)36, (133)40, 51, 69, 165(3), (32)204, 205, (38)205, 210, (16)217, 218–226, (1)233, (5), (12)234, (24)237, (25), (33)238, (51)240, (65)242, (68), (69), (7)244, (17)245, (35)247, (22)251, (4)253, (5), (15)254, (24), (43)256, (61)258, (37)264, (31)272, (39)273
 יסטרוב מ' (134)41, (52)19
 יעקב בן מאיר (רבנו תם) 49
 יפת ש' 12(10), 13(18), 14(24, 25), 15(30), 16(37), 17(40, 41), 18(45), 19(51), 20(56), 21(60), 22(65), 24(76), 27(80, 82), 28(84, 86), 29(89), 31(105), 32(111), 33(114, 115), 40(133), 41(137), 42(138), 44(143), 45(146), 46(148), 48(154, 155), 53(1, 2), 54(5), 56(8), 62(33), 63(35, 36, 38), 64(41), 65(45), 66(47), 71(3), 73(8), 74(10), 77(19), 78(24), 79(26), 80(28), 81(33), 84(43), 86(46, 48), 87(51), 88(54), 91(60, 62), 95(70), 97(76), 99(81), 100(83), 101(85), 106(97), 108(101), 109(102), 111(107), 115(122), 116(128), 123(130), 118(133), 119(135), 127(2), 135(19), 147(45, 46), 148(49), 153(57), 156(62), 160(71), 162(75, 76), 163(80), 168(7, 9), 172(18), 185(38), 200(22), 201(25)
- 202(27), 203(30), 209(3), 210, 211(6), 219(7), ר' יצחק (79)163, ישעיהו מטרנאני (149)47, כהן ג"ד (28)177, 192, כהן מ' (41)84, רב כהנא (98)107, כסלו א' (32)15, (42)17, (7)72, (27)80, לה וו ג' (63)69, לווי ר' (20)58, ר' לוי (109)111, (79)163, ליברמן ש' (7)129, ליונשטם ש"א (48)148, (21)173, מאק ח' (95)106, מונדשיין א' (53)19, מטר א"א (51)67, מיניס א"ג' (64)69, (30, 29)80, (42)84, מלכיאל ד' (32)181, מלמד ע"צ 14, 19(54), 24(69), 26(76), 28(83, 84), 29(89), 33(115), 53(1), 62(33), 63(35, 38), 66(48), 72(4), 73(9), 73(46), 116, 116(127), 137(28), 169(13), מן א"מ (20)58, מנחם בן סרוק 12, 18, 18(47, 50), 19, 23, 26(72), 27(89), 37(127), 42, 44(144, 145), 46(147), 53, 55(6), 60–63, 66, 76, 79(54), 88, 99, 100(84), 105(93), 105, 100, 99, 120(22), 174(199), 199(17, 16), 200(43, 42, 40), 206(32)238

מפתחות

- ר' עקיבא (7)55, (7)129
 פוזנסקי ש"א 13–15, (35)16, 18, 21,
 (3)165, 49, 50, (133)40
 פוליאק מ' (49)86
 פופ מ' 14, (26)14, (93)30, (18)133,
 (55)152, (21–19)200
 פוקס מ' (18)133, (41)144, (43)145,
 (48)148, (55)152, (74)161
 פיליפובסקי צ' (72)26
 פלק מ' (78)98, (79)99, (41)144, 145,
 146, (74)161, (20)173
 פנקובר י' (19)77
 פרנק ד' (49)86
 צונץ י"ל 58
 צפתי י' (18)133
 קדרי ת' (15)57, (5)128, (13, 12)169
 קומלוש י' (20–18)58
 קליין י' (18)133, (41)144, (43)145,
 (48)148, (55)152, (74)161
 קמין ש' 14, (81)27, (22)59, (26)79,
 (32)81, (36, 35)82, (40–38)83,
 (51)87, (23–19)135, (28)137,
 (61)156, (9)168, (26)176
 קרא י' (ראה יוסף קרא)
 רבין י"א (6)128
 רוזין ד' 11–24, 26, (72)26, 76, 77,
 28–33, (120, 122)35, (126)36,
 (1)53, 47, 49–51, (141)44, (133)40,
 (33, 32)62, (38, 35)63, (4)72, 72,
 (12)74, (46)86, (75)162, (18)172,
 (32)204, 205, (38)205
 (42)239, (62, 61, 57)241, (6)244,
 (19)246, (22, 24, 25, 29), (32)247,
 (18)251, (30)252, (23)254, (41)256,
 (42, (50)257, (2)261, (23, 20)263,
 (35)273, (55)266
 מרדלר ר' (31)15, (53)19, (74)26,
 (90)29, (104–95)31, (106)32, 108,
 (109, (114, 115, 117), (120)35,
 (129)38, (33)62, 63, (50)148, (9)198,
 (10, 13, 15), (18)200, (22, 24)201,
 מרכוס א' (21)58, (24)59
 מרפי ר"א (78)98, (79)99, (20)173
 מתיוס ה"י (53)19, (128)38, 46, 48,
 (34)81, (67)94, (127)116, (11)130
 נרקיס ב' (13, 12)215
 ר' נתן 129
 סאנס־בדיוס א' (47)18, (72)26,
 (26)60, (28)61
 סוויטן מ' (63)69
 סולטמן א' (32)81
 סולטרס ר"ב (18)13, (25)14, (30)15,
 (41, 40)17, (49, 45)18, (56)20,
 (60)21, (84)28, (105)31, (111)32,
 (133)40, (2, 1)53, (8)56, (10)74,
 (48, 46)86, (54)88, (128)116, (2)127,
 (46)147, (49)148, (75)162, (9)168,
 (25)201, (27)202, (32)204, (38)205,
 210, (6, 7)211, (20)219
 סוקולוב מ' (32)15, (2)71
 סיגל ג' (63)69
 סימון א' (34)81
 סמולי ב' (55)68

מפתח אישים ומחברים

195, 205, 206, 209, 216, 217, 224,	רוזנברג ס"נ (63)69
(17)235, (30)238	רוזנטל י' (32)81
	ריצ'רד ב' (15)216
שלמה בן מאיר 48, 49	רש"י (ר' שלמה יצחקי) 12, (20)13,
ר' שמואל בר גרא (7)55	14, (32)15, 18, (47)18, 24, 25, 27,
ר' שמעון בן יוחי (7)55, 111	(81)27, 38, (128)38, 41, (136)41,
	(3)54, 54, (2)53, 53, 51, 50, (140)43,
תומפסון י' 14, (26)14, 15, (36)16,	(4)55, (7)55, 56–60, 63–65, 66, (59)68,
(69)24, 24, 23, (60)21, (50)18	72, 73, (19)77, 84–78, (45)85,
(126)36, (89)29, (83)28, (71)25	(51)87, (68)95, 100, (84)100, 105,
(74)97, (38)63, 51, (146)45, (133)40	(94)105, 107–113, (124)115, 122,
(3)165, (75)162, (22)135, (85)101	(141)122, 129–131, 135, (23)135,
(31)221, (20)219, 218, (32)204	(137)28, 140, 141, 150, (52)53,
(12)234, 226–224	155–157, (70)159, 163, 167, 169,
תיאודור י' (88)101	(13)169, 172, (16)172, (19)173, (21)173,
רבנו תם (ראה יעקב בן מאיר)	(22)174, 176, 181, (33–35)183,
ר' תנחומא (7)55	184–186, 189, 190, 192, 194,

מפתח העניינים

גלות (ראה גם מצרים: גלות מצרים)	אברהם אבן עזרא
64, 67, 112, 121, 123, 124, 133,	פירושו לשיר השירים 17(43),
137, 156, 170, 174, 175, 178,	19(53), 81–84, 94(67), 95(70),
179, 181, 182, 184, 185, 187, 189,	105, 115, 116, 130, 137(28), 140,
189(46), 190, 192, 193	141, 169(13), 185, 186, 200(21)
המרת הדת 67, 176, 181, 181(32),	זיקה בין פירושו לפירוש רשב"ם
182	לשיר השירים 19(53), 115, 141
וולגטה (ראה תרגומים)	הבדלים בין פירושו לפירוש רשב"ם
	לשיר השירים 81–84, 105,
	116, 130, 185, 185(40), 186
חז"ל	בדה
לשון חז"ל 20, 27(82), 40(133),	פירושו לשיר השירים 67–68
41(134), 100, 101, 101(88), 112,	השקפותיו התאולוגיות 67–68
171, 203(28)	בית המקדש 59, 59(25), 123, 157,
ספרות חז"ל (ראה גם מדרשים	176, 179, 180, 181, 184, 186, 188,
ובמפתח המקורות) 55(7), 56,	190–192, 194
57	הכינוי לבנון 48, 111, 156
חזקיה בן מנוח (חזקוני), פירושו לתורה	בנות ירושלים 57(17), 67, 74, 85,
15(32), 72	138, 138(30), 141(38), 142, 169(13),
טרובדורים, טרוברים, שירה חצרנית	173–175
69	בעלי המסורה 200
	בעלי התוספות 23, 150(52)
יהודים ונוצרים	גאולה 106, 172, 181, 182, 190–195
קשרים ביניהם 67, 169, 170, 176,	הגלוסר מלייפציג 38(128), 41(136),
177, 189, 192, 193	54(5), 174(22), 204(33), 205, 206(39)

מפתחות

- ויכוחים 43(140), 65–68, 168, 188, 182–172
דיאלוג 170, 174, 177
יוסף בכור שור, פירושו לתורה 135(19), 150(52)
- כתבי יד (ראה גם רשב"ם: פירושו לשיר השירים; כתבי היד)
המחזור המשולש 215, 215(12–14)
כתב יד ברסלאו 71(2), 72(4)
כתב יד וינה 23 15(32), 72(13)
כתב יד לייפציג 1 75(13)
כתב יד מינכן 5 71(2), 72
כתב יד לוצקי 778 54(5), 81
כתב יד פירנצה 121 48(155)
- לבנון 11, 47, 48, 111, 156
לשון ימי הביניים (ראה גם רשב"ם: לשונו וסגנונו) 18
- מדרשים (ראה גם במפתח המקורות)
שיר השירים רבה 56–57, 109–111, 122(140, 141), 128, 129, 155, 157, 160(72), 163(79), 172(16), 194(56)
שיר השירים זוטא 56, 129, 163, 163(79)
- נרטיב היסטורי במדרש 183(33–36), 185, 185(39)
- 'מחברת מנחם' 12, 18, 18(47, 50), 19, 23, 26(72), 27, 29(89), 37(127), 42, 44, 44(144, 145), 46(147), 55, 60–63, 66, 76, 79, 88(54), 99(81),
- 100(84), 105, 105(93), 120, 174(22), 199, 199(16, 17), 206(40, 42, 43), 238(32), 239(42), 241(57, 61, 62), 244(6), 246(19, 22, 24, 25, 29), 247(32), 251(18), 252(30), 254(23), 256(41, 42), 257(50), 261(2), 263(20), 266(55), 273(35), 272(18)
מלאכים 172, 172(18)
מסעי הצלב 177, 177(29), 181(32), 192
מצרים
גלות מצרים 42(138), 57, 121, 157, 157(65), 181, 183, 185, 186, 189, 190, 191
יציאת מצרים 105, 121, 122(140), 157, 175, 180–186, 188, 190, 195
ביזת מצרים 57, 105, 171, 183, 183(35), 186, 186(45)
מקרא
לשון 18, 20, 32–34, 37–39, 44, 85, 91, 91(61), 92, 197–203, 206, 207
סגנון 21, 28, 45, 46, 88, 150
מילים יחידאיות 19, 136, 200, 207
מתן תורה 106, 168, 171, 175, 180, 182–186, 188, 190
- עם ישראל, היחס בינו ובין אלוהיו 105, 112, 135, 140, 157, 168, 168(10), 174–176, 178–184, 186–188, 190, 191, 193–195
'ערוגת הבשם' 12, 15(32), 31(97), 36, 36(125), 39(132), 42(138), 47–49, 51

מפתח העניינים

- פולחן הקרבנות 187–189, 192, 192(48)
 פירושים אנונימיים לשיר השירים
 38(128), 46, 48, 48(155), 94(67)
 פרשנות מיסטית 168
 פרשנות נוצרית לתנ"ך 65, 66, 135(19)
 גלוסה אורדינריה 67–68
 פרשנות קראית 86(49)
 פשט (ראה רשב"ם: שיטתו הפרשנית;
 השקפותיו)
 קידוש השם 181(32), 185(38), 187
- רשב"ם**
חיבוריו
 פירושו לתורה 11(9), 12(13), 14, 15,
 15(32), 17–21, 23, 24, 24(69), 26,
 26(77), 29, 33, 35(120), 39, 39(132),
 41, 43, 44, 44(141), 49–51, 53(1),
 54(5), 62(33), 63–65, 66(48), 68,
 71–73, 74(12), 77(19), 80, 86(46),
 123, 135(19, 22), 148, 149, 177(28),
 185(38), 211(6)
 פירושו לנביאים 15(32)
 פירושו להושע 12, 47
 פירושו לתהלים 15(32)
 פירושו לאיוב 14, 15, 15(32), 24(69),
 26, 29, 33, 39(132), 42, 49–51,
 53(1, 2), 54(5), 60, 62(33), 63–65,
 71–73, 74(12), 77(19), 80, 86,
 86(46), 88(54), 91, 101(85), 102,
- 104, 127, 135(22), 153(57), 199,
 199(12), 202(27), 211(6)
 פירושו לשיר השירים (ראה להלן)
 פירושו לרות 15(32)
 פירושו לאיכה 15(32), 39, 39(131),
 80, 80(28)
 פירושו לקהלת 9–11, 12(15), 13–18,
 24, 26, 29, 39(132), 40, 49–51, 53,
 53(1), 63, 63(34, 35), 65, 71, 73,
 80, 86, 86(46), 88(54), 127, 131(12),
 135(22), 148, 149, 197, 202(27),
 209, 210, 211(6, 7)
 פירושו לאסתר 15(32), 51, 217
 פירושו לתלמוד 10, 26(77)
 'ספר דייקות' 15, 24(69), 26, 26(78),
 27, 27(80), 28(84), 29, 29(91), 30,
 31(95, 98, 99, 102, 103), 32–34,
 35(120), 36(125), 37, 37(127),
 39(132), 42(138), 46(147), 49, 51,
 73, 91, 124(145), 135(22), 197,
 197(5), 199(10, 14)
- פירושו לשיר השירים**
 9–11, 13–15, 24, 39, 39(132), 46,
 49–51, 53, 59(24), 63–65, 68, 71,
 73, 82, 97, 102, 104, 123, 127, 135,
 135(22), 149, 197, 209
 כתבי היד 19, 22, 23, 53, 75, 77, 228
 כתב יד המבורג 9, 10(5),
 12(15), 13, 19, 22, 24(69),
 36(126), 51, 75, 75(15), 76, 78,
 204, 204(32), 209–211, 213, 214,
 218, 219, 221, 224, 227–229
 כתב יד בודפשט A 384, 36(126),

מפתחות

שיטתו הפרשנית

17, 19, 22, 23, 24(69), 25, 27, 33,
35, 45, 45(146), 71, 78, 82–87,
159(68), 202
דרך הפשט 10, 13(20), 25, 80(31),
85, 87, 97, 97(74), 98, 101, 105,
113, 134, 140, 154, 160, 169
פשוטו של מקרא 79–113, 123
דרך המקרא 87–89, 97, 105, 163,
166
דרך ארץ 23, 24, 28(83), 43(140),
65, 101, 102, 162(77)
מנהג העולם 69, 100–104,
131(14), 133
בנוהג בעולם 86(47), 100–104,
118–120
פתרונו לפי עניינו 24, 29, 29(89),
62, 99, 100, 120
אין לדקדק 24, 162–163
חזרה על מילה / ביאור / הבחנה
20(56), 41, 45, 47, 54, 74,
74(10), 88, 106–108, 131, 132,
139, 143, 174
שימוש במקורות 12, 18, 18(47),
19, 23, 26, 27, 29(89), 44,
44(145), 46(147), 53–69, 112
כתיבת הקדמה 26, 27, 64, 79, 80,
124
יחידות פירוש 10, 13(20), 16, 17,
82, 89, 97, 113–115
שכתוב 12, 16, 17, 22, 30, 33–38,
41, 44, 45, 48, 82, 88, 93–96,
99, 100, 102, 103, 105, 106,
110, 111, 116–125, 145, 146,

53, 75(14), 76, 78, 79, 204,
204(34, 35), 205, 209, 212, 215,
216, 218, 228–230
כתב יד סואב 11(8), 22, 53, 78,
79, 79(25), 204, 209, 217, 218
כתב יד סינסינטי 1 11(6), 50, 209,
217
כתב יד סנקט פטרבורג 1.21, 23,
36(126), 53, 76, 76(17), 79,
86(55), 204, 209, 212–214, 229,
230
כתב יד פרמה 3136, 204, 205, 209,
216, 217
סימונים בכתבי היד (ראה גם בפרק
על כתבי היד) 19, 23, 75, 76,
76(17), 78, 79, 210, 213
מהדורות הפירוש
מהדורת ילינק 9–11, 12(15),
13, 16(36), 18(50), 20, 22(64),
24, 24(69), 36(126), 40(133),
49, 204(32), 205, 210, 217(16),
218–227
מהדורת תומפסון 14, 16(36),
18(50), 24, 24(69), 25(71),
36(126), 40(133), 165(3), 204(32),
218, 221(31), 224–227
ההקדמה לפירוש 25–27, 40, 56,
56(13), 64, 79, 80, 82, 84, 87, 97,
103, 124, 131, 134, 140, 179
תוספות לפירוש 19, 22, 23, 74–79
חטיבת הביאור למילה 'לצמתך'
(ד 1) 12, 13(18), 18, 22, 22(64),
23, 76, 78, 79, 212

מפתח העניינים

- שימוש בלעזים 12(15), 113, 204–207
 ביאור שמות 109–111
 מדרשי שמות 78, 109
 ביאור השם שלמה 40, 56, 109,
 132
 היחס בין משל לנמשל 85, 108,
 108(101), 136, 137, 140, 156,
 160–168, 171, 182, 188
 היחס בין מדמה למדומה 94–96, 136,
 159, 160
 ניתוח פיגורות ספרותיות 45, 46,
 94–96, 98, 99, 117–120, 158–160
 ביאור הלשון הפיגורטיבית 94–100,
 158–160
 ביאור לפי הקשר ספרותי 97–100,
 105, 118, 119, 143
 הגדרת הסצנות והדוברים 93,
 143–146, 170–172
 חיבור יחידות לרצף סיפורי 144–146
 תוספת קטעי קישור סיפוריים 98, 99,
 119, 144–146, 160, 161
 תקבולת צלעות 12, 13, 13(18), 20,
 21, 24, 37, 41–43, 45, 46, 62,
 93, 94, 99, 100, 108, 109, 113,
 118–120, 147–157, 203, 203(31)
- מבנה הפירוש**
 16, 17, 82, 83, 88, 89, 105, 113–116,
 125, 135(20)
 יחידות פירוש 10, 13(20), 16, 82,
 89, 97, 106, 113, 114, 143
 חלק השכתוב 23, 34, 36, 37, 41,
 44, 45, 48, 54, 82, 88, 89, 93,
 94, 105, 113, 114, 117, 119,
- 151–154, 156, 158, 161, 162,
 198, 201–203, 206
 דרך השכתוב 89–96, 101(86, 87),
 117–120, 151–154, 158(67),
 159, 174, 202, 203(31)
 פירוש המשל 56, 58, 64, 82, 85, 87,
 93, 108, 108(101), 112, 117, 120,
 121, 124, 133, 155, 165, 167, 171,
 174, 175, 180, 195
 זיהוי הדמויות 85, 87, 97, 99, 108,
 112, 131–134, 136, 141, 142,
 169, 170, 171, 173
 פירוש אלגורי 10, 13(20), 30, 54,
 56–59, 64, 82, 85, 87, 89, 93, 106,
 108, 112, 117, 120–125, 133, 135,
 137, 155, 157, 157(65), 165–195
 זיהוי הדמויות בנמשל 56, 67,
 85, 87, 104, 112, 121–123,
 131–134, 136, 169, 170,
 171–172
 דיון בפרטים 12, 13(20), 16, 17, 22,
 29, 30, 33, 34, 36–38, 41, 44, 45,
 48, 54, 83, 88, 89, 93–96, 99, 100,
 103, 109–111, 116, 151–153, 159,
 162, 202, 204
 דיבור מתחיל 114, 116, 120, 166
 הפניות פנימיות 73, 74, 124, 132,
 136, 174, 202
 ריבוי משמעויות לשורש 62
 ביאור לפי מקבילות מקראיות 120,
 131
 שימוש בלשון מקראית 177, 189
 שימוש בתרגום הארמי 19, 44,
 44(143), 53, 54, 58, 59, 120

מפתחות

דרך 24, 27, 28, 101–103, 124,	120, 125, 158, 159(68), 162, 166,
133	202
ואם לחשך לומר 22(63)	חלק הפירוש האלגורי 30, 59,
ייתכן / לא ייתכן 22(63), 27, 80,	59(25), 82, 105, 106, 110, 113,
80(31), 86(47), 124	114, 117, 120, 123, 125, 135,
כפל (ובצירופים כפל מילה / מילה	165, 166
כפולה / כתוב זה כפול וכו')	נוסחת פתיחה (דמיון ל/על)
13, 18, 27, 28, 37, 39, 41, 42,	82, 83, 89, 114, 120, 135, 166
45, 93, 119, 119(136), 120,	חלק הביאורים הפרטניים 22, 23,
147–153, 173	29, 30, 34, 36, 37, 41, 44, 45,
לשון / לשון × / בלשונו 18,	48, 54, 82, 88, 89, 93, 94, 105,
22(63), 24, 27, 53, 54, 54(5), 61,	113, 114, 117, 119, 120, 125,
62, 77, 80, 80(31), 85(47),	159, 159(68), 162, 166, 173
89, 90–92, 94, 100, 119(136),	דיבור מתחיל 114, 116
120, 124, 132(17), 136, 205	
מדקדק 32, 32(106)	לשונו וסגנונו
המדקדק יבין 35, 35(122), 36(125),	דרכי הבעה, סגנון ושימושי לשון
49	10, 12, 17–29, 31, 31(105), 32,
מילה / מילתו 18, 26, 27, 80,	32(106), 107, 110), 35, 35(122), 56,
80(31), 86(47), 119, 120, 124,	56(8), 101, 101(86), 112, 124,
125, 132, 150–153, 162(77), 173	124(145), 131, 135(22), 136, 141,
מכוננו 27, 80, 80(31), 86(47), 124	141(38), 147, 147(46)
מנהג 24, 27, 28, 102, 102(89),	מונחים וביטויים
103, 159(69)	אמתת פשוטו 86
המנהג נוהג 28, 102(89), 103, 104	גלות הזה 64, 112, 124, 174, 189,
נהוג/נוהג 102, 102(89), 103	189(46)
בנוהג בעולם 27, 86(47), 131	דוגמה 24, 135(22)
עניין / עניין × הוא 42, 55, 61, 90,	דמיון 27, 30, 67, 82, 83, 89, 94,
99, 100, 101(87), 103, 118, 120,	114, 120–124, 132, 135–137,
132, 161, 176, 194	156, 157, 166, 170–172,
פשוטו 26, 80, 80(31), 84, 104,	174–176, 178–181, 183, 184,
124	189–191, 193
עומק פשוטו 45, 84	דקדוק 28
הפשטות המתחדשים בכל יום 86	דקדוק המילה 18, 74

מפתח העניינים

וי"ו הביאור 41, 89, 116, 118, 119,
153, 154, 158(67), 174
וי"ו החיבור 93, 94, 118, 119
יר"ד הקניין 38
יידוע 34
כ"ף הדמיון 87, 94, 95, 159
מילות יחס 20, 41, 90, 91, 174,
202, 203
מליות 88, 88(54), 90, 91,
201–203

צורות

בניינים 20, 20(59), 30, 33, 35,
42(138), 99
גזרות 33–35, 42(138), 199–201
זמני הפועל 30, 33, 91, 92, 118,
197, 198
זכר ונקבה 32–33, 45, 46
התאמת המין בין שם ובין
פועל/תואר 92
כינויים 36, 37(127), 91–93, 153
מורפולוגיה של השם 92, 198–201
משקלי שמות 33, 33(115),
198–201
ניקוד 33–35, 36(125), 38, 48, 49
סמיכות 12, 35, 35(122), 36, 49,
89, 92, 118, 119, 158(67)
צורות הומוגרפיות 35, 35(121)
שורשים: אב"ב 44(145); אח"ז
30(94), 35(120); אח"ר 30(94);
אי"ם 207, 207(45), אל"ף 199;
בנ"ה 199(14, 17); בצ"ר 246(20);
בת"ר 77, 78; גב"ח 18, 19,
256(43); גל"ש 19, 256(43);

שיטתו 26, 80, 80(31), 86(47),
97(75), 124
תיבה 22(63), 28, 32, 32(106), 33,
34, 36, 48, 74, 200

דיון בענייני לשון

תורתו הלשונית 15, 23, 24(69), 25,
25(71), 29–39, 62(33), 91, 91(61),
197–203
'ספר דייקות' (ראה רשב"ם: חיבוריו)
מינוח בתחום הלשון 21, 24, 28–31,
88

מונחים דקדוקיים

דבוק/דביקות 12, 31, 35, 35(122),
36, 48
יר"ד יתרה 32, 37–39, 92
כינויי התנועות 22(63), 31, 31(95),
33–35, 211(99)
להידגש 22(63), 31(99)
לשון אפעל (= עתיד מאורך) 31,
35
לשון זכר 32, 33, 45, 46
לשון נקבה 31, 32(110), 33, 45, 46
לשון פעלו 30, 31
לשון ציווי 35
מוסב ל/על 28, 46, 74, 147(46)
נופל הלשון 29, 45
ננקדת/לינקד/תינקד 22(63), 32,
32(107), 33, 34
שורש 22(63)
תיבות כפולות 200, 200(22)

חלקי דיבור ושימושי לשון
ה"א השאלה 203, 203(28), 31

מפתחות

מניעים פולמוסיים בפירוש
 105(93, 94), 150, 155–157,
 188, 189
 פירוש לאור המסורת המדרשית
 56, 56(12), 57, 77, 82, 85,
 104–112, 122, 131, 131(12),
 14(167, 169, 172, 183(33–36),
 195
 הבדלים וניגוד בין פירוש רשב"ם
 לבין המדרש ותפיסותיו
 43(140), 48, 57, 66, 78, 87,
 96(71, 72), 101, 101(88), 102,
 105–112, 122, 122(140, 141),
 130, 133, 134, 150, 155–157,
 160, 163, 167, 172, 185(39),
 188, 194, 195
השקפותיו
 12, 17, 24(69)
 תפיסת הפשט 25, 64, 82, 84, 86,
 87, 134, 140
 ענייני לשון 28, 29, 32–39, 48, 49,
 89, 90–92
 על שיר השירים
 דרך חיבורו 56, 74, 86(47), 87,
 103, 104, 112, 131, 133, 134,
 137
 מחברו 40, 56, 86(47), 87, 104,
 112, 125, 131–134, 136, 137
 דמותו הספרותית 84, 87, 97, 115,
 124, 135, 137, 139–146, 166,
 169
 סוגת החיבור 124, 134, 142
 מבנה החיבור 124, 137–139

דג"ל 207, 207(45), דמ"ה 94,
 136; דר"ך 101(86); דר"ש 82,
 84, 104; זמ"ר 246(20); נה"ג
 28, 101, 101(86, 87), 102; ענ"ה
 101(87); צי"ץ 41; קו"ם 20; רפ"ד
 42; שא"ל 186(45); שק"ף 42;
 שורשים דו-עיצוריים: בן 199,
 199(17); לף 12, 199, 199(17); רם
 199, 199(17)
 שמות פעולה 33

תחביר

חלקי המשפט 36, 37(127), 45, 89,
 92, 118, 119, 158(67)

סמנטיקה

מילים מקבילות/נרדפות 37,
 41–43, 89, 101(86, 87)

תכונות הפירוש

התמצאות הפרשן בתרבות הכללית
 בת התקופה 10, 65, 69, 80
 ביאור שיר השירים בשני מישורים
 64, 87, 112, 115
 מישור המשל 87, 93, 98, 108,
 108(101), 112, 116–121,
 131–133, 136, 141, 169–172,
 174, 175, 178, 180, 182, 188,
 195
 מישור הנמשל 87, 93, 98, 108,
 108(101), 112, 120–123,
 132, 133, 135, 136, 169–172,
 174, 175, 178, 180, 182, 188,
 195

מפתח העניינים

- אחדות החיבור 140, 139, 146–144
נושא הספר 140, 97
אזכור שלמה בשיר השירים 74
122, 125, 131, 132, 134, 136
אלגוריה 140, 135, 105, 104, 56
האלגוריה כהיבט של הפשט
82–85, 105, 120, 140, 165–166
נרטיב היסטורי 59, 105, 106, 121, 125, 167, 168, 175, 176
179–189, 194
תכלית החיבור 26, 79–82, 84, 86
86(47), 104, 112, 123
נמעני החיבור 181, 182, 195
אחרית הימים 60, 188, 191, 193
'עולם של מעלה' 172, 172(18)
יחסו למיסטיקה 108(101), 168, 168(10)
עמדתו בשאלת הצטרפות נכרים לעם
ישראל 186, 193–195
עמדתו בשאלת יחסי יהודים–נוצרים
169, 170, 176, 177, 193
תאולוגיה 167, 168
רש"י
חיבוריו 12, 13(20), 15(32), 18, 24, 27, 27(81), 54(5), 63
פירושו לתורה 18(47), 27(81)
43, 43(140), 57(16), 64, 72, 73
75(13), 217
פירושו לירמיה 205
פירושו לתהלים 150(53)
פירושו לאיוב 64
פירושו לשיר השירים 12, 24, 38, 38(128), 41, 41(136), 54, 54(3), 58(21), 59(22), 63(25), 63(38), 64, 66, 81–84, 87(51), 95(70), 100, 105, 105(94), 107–113, 115(124), 122, 122(141), 129, 130, 131, 131(15), 135, 135(23), 137(28), 140, 141, 155–157, 159(70), 163, 169, 169(13), 172, 172(17), 173(21), 174(22), 176, 181, 187–190, 194, 195, 205, 206, 209, 216, 217, 235(17), 238(30)
נרטיב היסטורי 58, 59, 59(25), 183(33–36), 184–187
תפיסת אחרית הימים 59
פירושו לתלמוד 18(47), 54(5)
רש"י ורשב"ם
השפעתו על פירוש רשב"ם 12, 13(20), 18, 24, 63–65
היחס בין פירושיהם לשיר השירים
זיקה ודמיון 38, 38(128), 41, 41(136), 54, 54(3), 64, 78, 131(15), 135(23), 142, 157(65), 159(70), 167, 169, 174(22), 183(33–36), 184, 189, 190, 205, 206
הבדלים 38, 43(140), 64, 66, 81–84, 100, 105, 105(94), 107–113, 130, 131, 135, 141, 150, 155, 157, 163, 167, 172, 184–188, 194, 195
שיבושי סופרים (ראה גם בפרק על כתבי היד) 22, 22(64), 75, 75(15)
אחדות החיבור 140, 139, 146–144
נושא הספר 140, 97
אזכור שלמה בשיר השירים 74
122, 125, 131, 132, 134, 136
אלגוריה 140, 135, 105, 104, 56
האלגוריה כהיבט של הפשט
82–85, 105, 120, 140, 165–166
נרטיב היסטורי 59, 105, 106, 121, 125, 167, 168, 175, 176
179–189, 194
תכלית החיבור 26, 79–82, 84, 86
86(47), 104, 112, 123
נמעני החיבור 181, 182, 195
אחרית הימים 60, 188, 191, 193
'עולם של מעלה' 172, 172(18)
יחסו למיסטיקה 108(101), 168, 168(10)
עמדתו בשאלת הצטרפות נכרים לעם
ישראל 186, 193–195
עמדתו בשאלת יחסי יהודים–נוצרים
169, 170, 176, 177, 193
תאולוגיה 167, 168
רש"י
חיבוריו 12, 13(20), 15(32), 18, 24, 27, 27(81), 54(5), 63
פירושו לתורה 18(47), 27(81)
43, 43(140), 57(16), 64, 72, 73
75(13), 217
פירושו לירמיה 205
פירושו לתהלים 150(53)
פירושו לאיוב 64
פירושו לשיר השירים 12, 24, 38, 38(128), 41, 41(136), 54, 54(3), 58(21), 59(22), 63(25), 63(38), 64, 66, 81–84, 87(51), 95(70), 100, 105, 105(94), 107–113, 115(124), 122, 122(141), 129, 130, 131, 131(15), 135, 135(23), 137(28), 140, 141, 155–157, 159(70), 163, 169, 169(13), 172, 172(17), 173(21), 174(22), 176, 181, 187–190, 194, 195, 205, 206, 209, 216, 217, 235(17), 238(30)
נרטיב היסטורי 58, 59, 59(25), 183(33–36), 184–187
תפיסת אחרית הימים 59
פירושו לתלמוד 18(47), 54(5)
רש"י ורשב"ם
השפעתו על פירוש רשב"ם 12, 13(20), 18, 24, 63–65
היחס בין פירושיהם לשיר השירים
זיקה ודמיון 38, 38(128), 41, 41(136), 54, 54(3), 64, 78, 131(15), 135(23), 142, 157(65), 159(70), 167, 169, 174(22), 183(33–36), 184, 189, 190, 205, 206
הבדלים 38, 43(140), 64, 66, 81–84, 100, 105, 105(94), 107–113, 130, 131, 135, 141, 150, 155, 157, 163, 167, 172, 184–188, 194, 195
שיבושי סופרים (ראה גם בפרק על כתבי היד) 22, 22(64), 75, 75(15)

מפתחות

דמויות 170, 168, 140	שיר השירים
מתכונת ספרותית 169, 166	שם הספר 130–128
שמות 111–109	מחברו 133–127
תיאורי גוף 168, 108–106	חלוקה לפרשות 115, 114
שלמה המלך 87, (47)86, 74, 56, 40	לשונו 203, 202, 153, 137, 119
127, 125, 122, 104, 103	(28)203
אגור 131, 124, 56, (133)40, 40	סגנונו 154
(4)233, (12)131	שימוש במילים נרדפות 173
ספרים מיוחסים לו 56, (13)56	חזרה 173, 155, 150, 149, 105
(4)233, 131, (3)127	202, (20)173
תאולוגיה נוצרית 68, 67	תקבולת צלעות (ראה גם
תרגומים	רשב"ם: שיטתו הפרשנית)
תרגום אונקלוס 19, 44, (142)44	157–147
58, 54	מבנה 166, 146–144, 139–137
תרגום יונתן 58, 54, (142)44, 44	170–169
(94)105	רצף ספרותי 146–144, 98
תרגום כתובים 60, 54	182, 162–160
לאיוב 60, 58	מאפיינים ספרותיים 140–138
לשיר השירים 58, 56, 54, 53	159, 153
184, 120, (68)95, 66, 60, 59	פיגורות ספרותיות 46, 45
186, (39)185, 185	96–94, 98, 99, 120–117, 159
תרגום השבעים 66, (154)48	206, 160
התרגום הלטיני (וולגטה) 66–65	סוגה ספרותית 140, 139, 134
	166

כתב היד

כתב יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה,

Cod. hebr. 32

שיר חשירים

[illegible][illegible]

שְׁמֵי שָׁמַיִם וְעַד הַיָּם וְעַד הָאָרֶץ וְעַד הַמַּיִם וְעַד הַבָּרָא
וְעַד הַיָּם וְעַד הָאָרֶץ וְעַד הַמַּיִם וְעַד הַבָּרָא

[illegible]

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

והקדמת כלומר פייש זה וסדרם של ימים
ש ימים ודלי כלכל וימי ויחזקוהו
חזקתו כמלך ודלי כלכל וימים ויחזקוהו
הוא מלכותו ויחזקוהו כלכל כלכל
ימים מלכותו ימים ויחזקוהו ויחזקוהו
ועלם מלכותם ויחזקוהו ויחזקוהו
ק הוא מלכותו ויחזקוהו ויחזקוהו
בב חזקתו ויחזקוהו ויחזקוהו
מלכותו ויחזקוהו ויחזקוהו
והקדמת כלומר פייש זה וסדרם של ימים
ש ימים ודלי כלכל וימי ויחזקוהו
חזקתו כמלך ודלי כלכל וימים ויחזקוהו
הוא מלכותו ויחזקוהו כלכל כלכל
ימים מלכותו ימים ויחזקוהו ויחזקוהו
ועלם מלכותם ויחזקוהו ויחזקוהו
ק הוא מלכותו ויחזקוהו ויחזקוהו
בב חזקתו ויחזקוהו ויחזקוהו
מלכותו ויחזקוהו ויחזקוהו

[illegible]

[illegible][illegible]

414

[illegible]

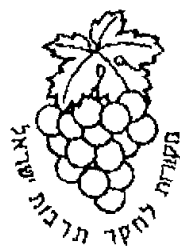
והיה קטנתו בן דוד ודודו ה' ועבדו
לחן ורחל ושלמה על ידי נפשו
המטה גם יצא האור יחד שוד ונחמך
שם יצא ונחמה וסם סוד יסודי ונחמך
בן שבע גם יחוד וישיני ים שש
אלו נבן המעוות קול כ כס כדק כחמך
פניה דחיון והנה שחמך פל כפוד
יסוד חלום וחכס וקטנים קולן ט
שחמך שחמך ונחמה וסם עק
וכנסת יסוד וישיני דוד בן דודו
קדסי וקדס וקדסי וישיני וישיני
כחמך ונחמה וישיני וקטנים ונחמה
וישיני שם וישיני וקטנים קטן פל
שחמך וישיני ונחמה עק עק וישיני וישיני
על פל ונחמה פל
נחמה וישיני וישיני וישיני
נחמה וישיני וישיני וישיני
נחמה וישיני וישיני וישיני

[illegible]

Sources for the Study of Jewish Culture
Volume XII

Sara Japhet

THE COMMENTARY OF RABBI
SAMUEL BEN MEIR (*RASHBAM*)
ON THE SONG OF SONGS

World Union of Jewish Studies
The Rabbi David Moses and Amalia Rosen Foundation
Jerusalem 2008

All rights reserved by
The World Union of Jewish Studies

ISBN 978-965-7418-01-7

Printed in Israel
by Graphit Press Ltd., Jerusalem

